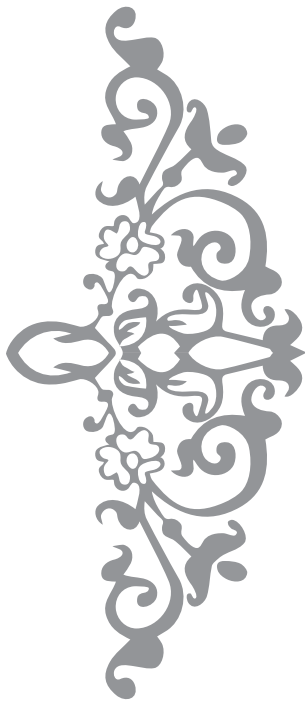

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

КС

Київські
історичні студії

Kyiv Historical Studies

2025, №1(20)

Рік заснування: 2015
Виходить двічі на рік (червень, грудень)

The year of foundation: 2015
Published twice a year (June, December)

Засновник:

КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Рік заснування: 2015

Виходить двічі на рік (червень, грудень)

З 2017 р. журнал є фаховим виданням з історичних наук

Наказом Міністерства освіти і науки України
від 24.04.2024 р. № 582, Додаток 6,
оновлено позицію журналу
у Переліку наукових фахових видань України
(категорія «В») через зміну назви засновника

Журнал індексується в міжнародних
бібліографічних базах European Reference Index
for the Humanities and Social Sciences, Google Scholar,
Index Copernicus, Directory of Open Access Journals,
EBSCO, Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat,
Dimensions, Open Ukrainian Citation Index

Журнал підтримує політику відкритого доступу

Рекомендовано Вченою радою
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка
до оприлюднення на вебсайті журналу
після здійснення видавничої підготовки
(протокол № 4 від 24.04.2025)

У журналі публікуються розвідки, присвячені актуальним проблемам історії, історіографії та джерелознавства, теорії та методології історичної науки, а також рецензії на фахові публікації; перевага надається дослідженням з історичної урбаністики, насамперед з історії Києва

Журнал має власний вебсайт.

URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

УДК: 94(477.411)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.1>

Київські історичні студії

Науковий журнал

2025, № 1 (20)

Січень — червень

Головний редактор:

Щербак Віталій Олексійович,
доктор історичних наук (Україна)

Заступники головного редактора:

Салата Оксана Олексіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Михайловський Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна)

Відповідальна секретарка:

Будзар Марина Михайлівна,
кандидатка історичних наук (Україна)

Технічний секретар:

Куцик Руслан Ростиславович,
кандидат історичних наук (Україна)

Редакційна колегія:

Андрєєв Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна);
Бачинська Олена Анатоліївна,
докторка історичних наук (Україна);
Бурдо Наталія Борисівна,
кандидатка історичних наук (Україна);
Відейко Михайло Юрійович,
доктор історичних наук (Україна);
Гедьо Анна Володимирівна,
докторка історичних наук (Україна);
Кривошея Ірина Іванівна,
докторка історичних наук (Україна);
Котова Надія Сергіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Рассамакін Юрій Якович,
кандидат історичних наук (Україна);
Саган Галина Василівна,
докторка історичних наук (Україна);
Срібняк Ігор Володимирович,
доктор історичних наук (Україна);
Черемісін Олександр Вікторович,
доктор історичних наук (Україна)

Іноземні члени редакційної колегії:

Юсупович Адріан,
доктор габлітований (Республіка Польща);
Садовська Джоанна,
докторка габлітована (Республіка Польща)
Прихода Марек,
доктор філософії (Чеська Республіка)

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2025
© Автори публікацій, 2025

Founder:

BORYS GRINCHENKO
KYIV METROPOLITAN UNIVERSITY

The year of foundation: 2015
Published twice a year (June, December)

The journal has been a professional publication
on historical sciences since 2017.

According to the Order of the Ministry of Education
and Science of Ukraine № 582 of dated 24.04.2024 (Annex 6),
the journal is updated the position on the List
Professional Editions of Ukraine (category “B”)
due to the change of the name of the founder

The journal is indexed in international scientific database
European Reference Index for the Humanities
and Social Sciences, Google Scholar, Index Copernicus,
Directory of Open Access Journals, EBSCO,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions,
Open Ukrainian Citation Index

The journal supports open access policy

*Recommended by the Academic Council
of Borys Grinchenko Kyiv
Metropolitan University
for publication on the website of this journal
upon editorial approval
(Rec. No 4 dated 24.04.2025)*

The journal publishes materials on topical issues of history,
historiography and source studies, theory and methodology
of history, as well as reviews of professional publications;
preference is given to research on urban history, especially
the history of Kyiv.

The journal has its own website.

URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

UDC: 94(477.411)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.1>

Kyiv Historical Studies

The scientific journal

2025 № 1 (20)

January — June

Chief Editor:

Vitalii Shcherbak,
Doctor of History (Ukraine)

Deputies Chief Editor:

Oksana Salata,
Doctor of History (Ukraine);
Vitaliy Mykhaylovskiy,
Doctor of History (Ukraine)

Executive Secretary:

Maryna Budzar,
PhD of History (Ukraine)

Technical Secretary:

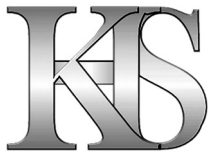
Ruslan Kutsyk,
PhD of History (Ukraine)

Editorial Board:

Vitaliy Andryeyev,
Doctor of History (Ukraine);
Olena Bachynska,
Doctor of History (Ukraine);
Nataliia Burdo,
PhD in History (Ukraine);
Mykhailo Videiko,
Doctor of History (Ukraine);
Anna Hedo,
Doctor of History (Ukraine);
Nadia Kotova,
Doctor of History (Ukraine);
Iryna Kryvosheia,
Doctor of History (Ukraine);
Yurii Rassamakin,
PhD in History (Ukraine);
Halyna Sahan,
Doctor of History (Ukraine);
Ihor Sribnyak,
Doctor of History (Ukraine);
Oleksandr Cheremisin,
Doctor of History (Ukraine)

Foreign Members of Editorial Board:

Adrian Jusupović, Habilitated Doctor (Republic of Poland);
Joanna Sadowska, Habilitated Doctor (Republic of Poland);
Marek Příhoda, PhD (Czech Republic)

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

<i>Гуржій О., Щербак В.</i> Про так звані теорії «централізації» Московії та «новий період російської історії» і місце в них України (16–17 ст.)	6
<i>Коломієць Д.</i> Осілий дим як джерело до вивчення залюдненості Київського воєводства середини 18 ст.	15
<i>Соколова Н., Олексин І., Попова О.</i> Спортивне життя й розваги студентів Дерптського (Юр'ївського) університету (1802–1917)	25
<i>Драч О.</i> Протекція як спосіб працевлаштування доньок у заклади освіти України межі 19–20 ст.	35
<i>Кротофіл М., Срібняк І., Яковенко Н.</i> Журнал «Табор» (1923–1939): тематична палітра та інформаційний потенціал публікацій, роль у консолідації української військової еміграції у Польщі	47
<i>Бонь О.</i> Контрольований ренесанс: взяття під контроль більшовицьким режимом українського літературно-мистецького середовища у 1920-х роках	54
<i>Вронська Т., Заболотна Т.</i> «Чекають на прихід німців»: переслідування киян радянськими спецслужбами у перші місяці нацистської навали (22 червня — 18 вересня 1941 р.)	61
<i>Позднякова І.</i> Особливості цензурування бібліотечних фондів у перші повоєнні роки (за матеріалами Державного архіву Кіровоградської області)	71
<i>Юсов С.</i> Радянський Чорнобиль vs американський Три-Майл-Айленд: інформаційний простір як чинник суспільної кризи	79

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Мищик Ю.</i> Сподвижники Богдана Хмельницького	94
<i>Ковальов Є.</i> Щоденник Степана Лашкевича. 1771–1772 рр.	103
<i>Будзар М.</i> Маєток Покорщина Дараганів / Галаганів у дослідженні Тетяни Мішківської. Публікація тексту	122

СОЦІОКУЛЬТУРНІ СТУДІЇ

<i>Люта Т.</i> Київська іконографія святого Миколая Мир-Лікійського та ікона «Миколи Мокрого» із Софійського собору	138
<i>Іванюк О.</i> «Слов'янські Афіни»: образ Праги 40-х років 19 ст. у листах Ізмаїла Срезневського до матері	156
<i>Гуржій І.</i> Твори Генрика Сенкевича як чинник у боротьбі за відродження Польської держави: за матеріалами відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського	165
<i>Беляєв О.</i> Літературна студія «Брама»: особистості	174

ДИСКУСІЇ

<i>Русина О.</i> До проблеми походження Радзивіллівського літопису	182
--	-----

ОГЛЯДИ І РЕЦЕНЗІЇ

<i>Андрєєв В., Андрєєва С.</i> «Нова сімейна історія» на українському ґрунті: Шевченко А. В. Рід Гошкевичів у соціокультурному житті України: «нова сімейна історія». Київ: Видавничий дім «Стилос», 2023. 298 с.	195
<i>Руснак І.</i> Повернення до історіографічних, етнографічних і фольклорних джерел: Чумаки. Студії з історії та історіографії / Ред. кол. В. Андрєєв (гол. ред.), С. Андрєєва, С. Білівненко, Р. Додонов, С. Телюпа. Київ: Крок, 2024. 290 с.	200

CONTENTS

HISTORICAL STUDIES

- O. Hurzhii, V. Shcherbak.* On So-Called Theories “Centralization of Muscovy” and the “New Period of Russian History” and the Place of Ukraine in Them (16th–17th c) 6
- D. Kolomiets.* Hearth as a Source for Population Studies of the Kyiv Voivodeship in the Middle of the Eighteenth Century 15
- N. Sokolova, I. Oleksyn, O. Popova.* Sports and Leisure Activities of Students at the University of Dorpat (Yuryev) (1802–1917) 25
- O. Drach.* Patronage as a Means of Employment for Daughters in Educational Institutions of Ukraine at the Turn of the 19th–20th Century 35
- M. Krotofil, I. Sribnyak, N. Yakovenko.* The Journal “Tabor” (1923–1939): Thematic Palette and Information Potential of Publications, Role in the Consolidation of Ukrainian Military Emigration in Poland 47
- O. Bon.* Controlled Renaissance: The Bolshevik Regime’s Takeover of the Ukrainian Literary and Artistic Milieu in the 1920s 54
- T. Vronska, T. Zabolotna.* “Waiting for the Germans to Come”: Persecution of Kyivans by Soviet Special Services in the First Months of the Nazi Invasion (22 June — 18 September 1941) 61
- I. Pozdniakova.* Peculiarities of Censorship of Library Funds in the First Post-War Years (Proceeding from the Materials of the State Archive of the Kirovohrad Region) 71
- S. Yusov.* Soviet Chernobyl vs American Three Mile Island: Information Space as a Factor in Social Crisis 79

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

- Yu. Mytskyk.* The Associates of Bohdan Khmelnytsky 94
- Ye. Kovalov.* Diary of Stepan Lashkevych. 1771–1772 103
- M. Budzar.* The Pokorshchyna Estate of the Darahans and Galagans in the Research of Tetiana Mishkivska: A Text Publication 122

SOCIO-CULTURAL STUDIES

- T. Liuta.* Kyivan Iconography of St Nicholas of Myra-Lycia and the Icon of St Nicholas the Wet from Saint Sophia Cathedral 138
- O. Ivaniuk.* “Slavic Athens”: The Image of Prague in the 40s of the 19th Century in Izmail Sreznevsky’s Letters to his Mother 156
- I. Gurzhiy.* Henryk Sienkiewicz’s Works as a Factor in the Struggle for the Revival of the Polish State: According to the Materials of the Department of Library Collections and Historical Collections of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine 165
- O. Bieliaiev.* Literary Studio “Brama”: Personalities 174

DISCUSSIONS

- O. Rusyna.* The Provenance of the Radziwill Chronicle 182

REVIEWS AND NOTES

- V. Andryeyev, S. Andryeyeva.* “New Family History” on Ukrainian Soil: Shevchenko A. V. The Hoshkevych Family in the Socio-Cultural Life of Ukraine: “New Family History”. Kyiv: Stylos Publishing House, 2023. 298 p. 195
- I. Rusnak.* A Return to Historiographic, Ethnographic, and Folklore Sources: Chumaki. Studies in History and Historiography. Edited by V. Andryeyev (Editor-in-Chief), S. Andryeyeva, S. Bilivnenko, R. Dodonov, S. Telyupa. Kyiv: Krok, 2024. 290 p. 200

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.11>
 УДК: 352/354(470+571):93/94(477)«15/16»

Олександр ГУРЖІЙ,

головний науковий співробітник
 відділу історії України середніх віків
 та раннього нового часу
 Інституту історії України НАН України,
 доктор історичних наук, професор,
 Київ, Україна

Oleksandr HURZHII,

Chief Researcher at the Department of
 History of Ukraine of the Middle Ages and
 Early Modern Times,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine,
 Doctor of History, Professor,
 Kyiv, Ukraine

e-mail: oleksandrgurzij003@gmail.com
 ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6941-4488>

Віталій ЩЕРБАК,

професор кафедри історії України
 Факультету суспільно-гуманітарних наук
 Київського столичного університету
 імені Бориса Грінченка,
 доктор історичних наук, професор,
 Київ, Україна

Vitalii SHCHERBAK,

Professor at the Department
 of History of Ukraine,
 Faculty of Social Sciences and Humanities,
 Borys Hrinchenko Kyiv Metropolitan University,
 Doctor of History, Professor,
 Kyiv, Ukraine

e-mail: shcherbak.vitalii@gmail.com
 ORCID iD: <http://orcid/0000-0001-8025-5684>

Про так звані теорії «централізації» Московії та «новий період російської історії» і місце в них України (16–17 ст.)

Стаття з'ясовує доцільність застосування понять «централізація» Московії й «новий період російської історії» відповідно 16 і 17 ст. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму й детермінізму, з використанням загальнонаукових методів аналізу, синтезу, аналогії, узагальнення й логіки, а також проблемно-хронологічного підходу. «Централізація» Московського царства мала загарбницький характер і за своєю суттю означала ліквідацію самоуправління в окремих регіонах країни. В економічній сфері на середину 17 ст. навколо столиці ще не відбулося об'єднання всіх «руських» земель, що не може свідчити про сформований «всеросійський ринок». Водночас купецтво ще не становило окремої соціальної верстви, була відсутня банківська система за наявності внутрішніх митниць. Не стала Москва на той час і потужним центром великої промисловості на ґрунті розвитку буржуазних відносин. Тому початок «нового періоду російської історії» можна віднести лише до 18 ст.

Ключові слова: Україна, Московське царство, російська історія, буржуазні відносини, гетьман.

On So-Called Theories “Centralization of Muscovy” and the “New Period of Russian History” and the Place of Ukraine in Them (16th — 17th c)

The article examines the feasibility of applying the concepts of “centralization” of Muscovy and “new period of Russian history” in the 16th and 17th centuries, respectively. The research methodology is based on the principles of historicism and determinism, using general scientific methods of analysis, synthesis, analogy, generalization and logic, as well as the problematic and chronological approach. The “centralization” of Muscovy was aggressive in nature and essentially meant the elimination of self-government in certain regions of the country. In the economic sphere, by the middle of the 18th century, all “Russian” lands had not been united around the capital yet, which cannot indicate the formation of an “all-Russian market”. At the same time, the merchants did not constitute a separate social stratum yet, and there was no banking system, despite the presence of internal customs. At that time, Moscow did not become a powerful center of large industry on the basis of the development of bourgeois relations. At the same time, for Ukraine, the “new period” began in the mid-17th century, and it was undoubtedly connected with the events of the National Revolution, both in the socio-political and socio-economic sense. Accordingly, the beginning of the “new period of Russian history” can be attributed only to the 18th century.

Keywords: Ukraine, Principality of Moscow, Russian history, bourgeois relations, hetman.

Відносини козацької України з Московським царством зумовили препарування російською історіографією явищ і термінів ранньомодерної доби до української історії. Відповідно, ортодоксальні постулати радянської періоду, що значною мірою спотворювали вітчизняну минувшину, потребують ґрунтовного аналізу й переоцінки. Йдеться насамперед про такі формулювання, як «утворення російської централізованої держави» й «новий період російської історії». Намагаючись модернізувати вітчизняне історіописання, російські дослідники 20 століття відшукали йому місце в еволюції європейських процесів. Звідси й поява аналогічних термінів щодо оцінки 16 ст., зокрема «утворення російської централізованої держави». Теоретичною основою «нового періоду» в історії Росії, який нібито розпочався з 17 ст., стала ленінська теза. Суть її полягала у «фактичному злитті усіх областей, земель і князівств у одне ціле». Воно зумовлювалося посилюваним обміном між областями, зростанням товарного обігу, концентрацією невеликих місцевих ринків в одному «всеросійському ринку». Засновниками цих якісних змін і зрушень мали б виступати «капіталісти-купці», фактично буржуазія. Актуальність питання обумовлена тим, що російська історіографія вдається до інтерпретації наявних у цей час українсько-московських взаємин для реалізації власних завдань.

Питання «централізації» Московії відбилосся у низці праць російських істориків, причому хро-

нологічні рамки визначалися 14–16 століттями¹. У них йшлося про еволюцію політичних і соціально-економічних процесів Московського князівства, а потім і царства в руслі російської концепції історичної минувшини. Водночас відсутні спеціальні дослідження про власне методологічні засади та понятійний інструментарій щодо висвітлення «нового періоду» російської історії, хоча сам термін вживається в багатьох російських і українських радянських узагальнюючих працях².

Мета статті — з’ясування доцільності та історичної об’єктивності застосування понять «централізація» Московії та «новий період російської історії» відповідно 16 і 17 ст., коли формувалися більш-менш сталі українсько-московські відносини.

Насамперед виникає кілька резонних питань: а чи не є твердження про буцімто «завершення оформлення соціальної та державно-політичної структур» у період існування Московського царства явним заангажованим перебільшенням суспільствознавців? Адже ще в середині 16 ст. відбувався процес анексії Казанського й Астраханського ханств (1552–1556) і, відповідно, насаджування адміністрації зі столиці Московії тут ще не завершилося. Крім того, цілком невирішеним залишалось верховенство влади на території Суздальської землі та окремих регіонів Півночі. Так чи так тривала васальна залежність Московського царства від Кримського ханства (аж до 18 ст.). Та й представники кочової Великої Ногайської Орди на південному сході, пізніше насильно роз-

¹ Пресняков А. Е. Образование Великоорусского государства. Петроград, 1918. 249 с.; Мавродин В. В. Образование единого Русского государства. Ленинград : из-во Ленинградского ун-та, 1951. 328 с.; Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV–XV вв. Социально-экономическая и политическая история Руси. Москва : Соцгизд, 1960. 899 с.

² История СССР с древнейших времен до наших дней в 12 т. Т. 1. Москва : Наука, 1967. С. 15–33; Буганов В. И., Преображенский А. А., Тихонов Ю. А. Эволюция феодализма в России. Социально-экономические проблемы. Москва: Наука, 1980. С. 221; Історія Української РСР: у 8-ми т., 10-ти кн. Т. 2. Київ : Наукова думка, 1979. С. 111.

селені в різних областях країни, десятиліттями продовжували чинити збройний опір центральній владі. Часто не сприймали нав'язану «християнізацію» — відповідно, «русифікацію» — підкорені лопарі, ханти, манси, комі, удмурти, мари та багато інших народів.

Наприклад, специфіку взаємовідносин між кримським ханом Девлетом Гераєм (1551–1577) і московським царем Іваном IV Грозним (1547–1584) у 70-х роках 16 ст. так описав посол англійської королеви Єлизавети I (1558–1603) в Московії сер Джером Горсей у своїх щоденникових нотатках. Після чергового переможного походу на Москву в 1571 р. хан направив до государя, котрий втік із столиці, посольство. За свідченням Дж. Горсея, під час зустрічі обох сторін керівник посольства з Криму зауважив, що він є представником великого володаря «всіх держав і ханств», а тому через нього Девлет Гірей запитує свого васала, з його милості великого князя Русі: як тому сподобалося ханське невдоволення, продемонстроване вогнем, мечем і голодом. А нині повелитель татар послав цареві для «потіхи» поганенький простецький ніж, щоб він перерівав собі горло. Звичайно, така розмова посла вкрай розлютила Івана Васильовича, який гнівно почав ображати свого сюзерена і погрожувати перетворити його самого на свого васала. Проте згодом цар вирішив відправити в Крим своє посольство для поблажливих перемовин³.

Очевидно, саме тому В. Ульянов (Ленін) розглядав державну централізацію Московського царства тільки на буржуазній основі та пристосовував її до більш пізнього періоду. Він принципово не застосовував термін «централізована держава». Останнє, на його думку, репрезентує феодальну монархію, де ще відсутня економічна єдність, а державність побудована й тримається на самовладді царя та боярської аристократії.

Отже, чи правомірно називати насильницьку колонізацію московитами сусідніх народів в 16 ст. «централізацією російської держави»?

Владу московського правителя в період ліквідації ним незалежності Пскова (1510), приєднання Смоленська (1514) та Рязанського князівства (1521) доволі предметно описав дипломат Священної Римської імперії Сигізмунд фон Герберштейн (1486–1566) у «Записках про московитські справи», створених внаслідок його дипломатичних місій у Москву 1517 і 1526 рр. за дорученням німецького уряду. Зокрема, в них йшлося про те, що владу, яку має великий князь Василій III (1505–1533), він «застосовує до своїх підданих, легко перевершуючи всіх монархів усього світу.

І він докінчив також те, що розпочав його батько, а саме: відібрав у всіх князів і інших володарів усі їхні міста й укріплення. Будь за яких обставин навіть рідним своїм братам він не доручає фортець, не довіряючи їм. Усіх однаково він пригнічує жорстоким рабством, отже, якщо він накаже будь-кому бути при своєму дворі, або йти на війну, або правити яким-небудь посольством, той змушений виконувати все це на свій кошт. Виняток становлять юні сини бояр, тобто знатних осіб, з більш скромним достатком; таких осіб, пригнічених своєю бідністю, він звичайно щороку приймає до себе і утримує, призначивши платню, але неоднакову»⁴.

Встановлене великим князем жорстоке рабство, возвеличене до «Божого проведіння», поширювалося на всі верстви підкореного ним населення, принаймні офіційно. «Розпоряджаючись беззаперечно й своєю волею життям і майном усіх, — писав німецький дипломат, — із радників, яких він має, жодному не надає такого значення, щоб насмілитися не погоджуватися з ним або дати йому відсіч у будь-небудь справі. Вони відверто заявляють, що воля государя є воля Божа, а тому що не зробить государ, він робить з волі Божої»⁵.

Наскільки така централізація держави, заснована на насильстві за умови підкорення багатьох народів, виявилася міцною в 17 ст., розглянемо нижче.

Незаперечним є той факт, що українці пережили велику політичну трансформацію. Їхня порівняно компактна територія заселення, з більш менш єдиним етнічним складником, перейшла з автономії у Великому князівстві Литовському до складу Речі Посполитої. Проте в Україні зберіглося її «національне ядро» — Наддніпрянина — майбутня основа «козацької» держави з її фактично діючим політико-адміністративним і культурним центром — Києвом.

Водночас слід визнати, що під владою Речі Посполитої суспільно-політичне становище населення України, зокрема Києва, неабияк погіршилося. Однак про колишню велич останнього продовжували згадувати навіть іноземці. Так, сілезький дворянин, дипломат і мандрівник Еріх Лясота (бл. 1550–1616), подорожуючи на Запорозьку Січ 1594 р. з метою вмовити козаків пристати на службу до германського імператора Рудольфа II Габсбурга (1576–1612), зазначив у «Щоденнику»: «Київ із давніх часів є знаменитою столицею й окремим князівством, що мало своїх власних князів (яких звали “царями” й “князями”) з роду теперішніх великих князів руських»⁶.

³ Записки о Московии XVI в. сэра Джерома Горсея. Санкт-Петербург, 1909. С. 27–30.

⁴ Герберштейн С. Записки о московских делах. Санкт-Петербург, 1908. С. 21–22.

⁵ Там же. С. 23.

⁶ Лясота Еріх. Щоденник. Жовтень. 1984. № 10. С. 100.

Зі смертями Івана IV Грозного (1584) та його спадкоємця сина Федора (1598) перестала існувати династія Рюриковичів. Фактичне правління Московією (1584–1598) і царювання (1598–1605) Бориса Годунова через політичні катаклізми (селянська війна, повстання Хлопка) й економічні негаразди (тяжкі неврожаї, страшний голод) на початку 17 ст. призвели до суспільної кризи, котра поступово перетворилася в громадянську війну й охопила всі верстви населення — т. зв. Смутний час⁷. І сталося «бентеження у всій Руській землі», — як зазначив сучасник тих подій, відомий опальний келар Троїце-Сергієва монастиря Авраамій Палицин⁸. У 1604 р. на територію країн вторглися загопи Лжедмитрія I, якого підтримали річпосполитські магнати як буцім врятованого «законного» царевича Дмитрія. Після смерті Бориса Годунова в 1605 р. у Москві його проголосили царем. Однак легітимність такої акції викликала великий сумнів у населення, чим ще більше загострила суспільно-політичну кризу та її результат — збройне протистояння. Незабаром під час народного повстання, спровокованого боярською опозицією, самозванця було вбито. Новообраний цар Василій Шуйський також не зміг довго утриматися на престолі. Смути в Московії, що періодично виникали, зумовлювали значні людські та економічні втрати, призводили до фактичного руйнування, а то й припинення існування державності.

Тільки нова царська династія — Романових, започаткована боярином Михайлом Федоровичем (1613–1645), розпочала відновлення економічного розвитку й державного управління. Тому до середини 17 ст. важко твердити про процес зміцнення централізації Московії та «злиття» в ній у єдине ціле (в політико-адміністративному, не кажучи вже в етнічному сенсі) всіх земель. І варто додати, що на цей процес не могли не впливати періодичні збройні конфлікти та московсько-польські війни 1617–1618 та 1632–1634 рр., внаслідок яких державні кордони Московського царства залишилися такими, як їх було встановлено Деулінським перемир'ям 1618 р.⁹

Водночас тривала агресивна експансія московитів на Східний Сибір аж до узбережжя Тихого океану. Отже, «формування» Московського царства продовжувалося у своєрідний спосіб.

Прийняття Війська Запорозького під протекторат Московії в 1654 р. у черговий раз заго-

стрило її стосунки з Річчю Посполитою, призвело до довготривалої та виснажливої війни, до якої долучилася і Османська імперія. Лише 1667 р. збройний конфлікт за українські, а також білоруські землі завершився певною «стабілізацією» московсько-польського кордону головним чином по Дніпру. Це узаконило Андрусівське перемир'я між сторонами, пізніше підтверджене «Вічним миром» 1686 р.

Про рівень державної централізації / децентралізації в економічному аспекті можуть свідчити наявність внутрішніх митниць, що на місцях певним чином «розпорошують» вищу владу, ступінь упорядкованості системи збирання ними податків, а також повнота прерогатив єдиного адміністративного (чи об'єднаного) центру. Як відомо, система функціонування внутрішніх митниць та оподаткування в Московії та Речі Посполитій (разом з українськими землями) формувалися протягом 16–17 ст. У її основі була необхідність захисту невеликих груп ремісників і торгових людей окремих областей чи цілих регіонів за умови обмеженості ринків. Безперечно, немаловажну роль за таких обставин зіграло те, в чиїх руках перебувала земельна власність на місцях. Звідси виходило, кому саме будуть надходити зібрані кошти — в державну казну чи особисто землевласнику. Водночас внутрішні митниці, що проіснували в Московії до другої половини 18 ст., неабияк ускладнювали економічне «злиття» окремих областей. На думку К. Базилевича, тогочасна система митного оподаткування становила тут «механічний конгломерат багатолітніх історичних напластувань», стародавнє підґрунтя яких коріннями сягало 13–14 ст. і до кінця 17 ст. обросло численними дрібними поборами, що дуже важко піддавалися систематизації¹⁰.

А поштовх для «швидкого і насильницького» поширення митних податків у Московії надали татари, як про це писали російські історики Є. Осокін і С. Шумаков. Причому, за їхнім твердженням, до середини 17 ст. у країні існувала найскладніша відстала та «дуже заплутана система митних податків»¹¹. Цю тезу деталізував Ю. Тихонов, зокрема щодо слабкості внутрішніх ринків, з яких лише від середини 16 ст. в казну почала надходити частина митних зборів¹². Природно, що окремі «землі» продовжували зберігати «живі сліди колишніх автономій» і особливі митні кордони.

⁷ Соловьев С.М. История России с древнейших времен // Соч. Т. 7–8. Москва: Мысль, 1989. С. 376–601.

⁸ Палицын А. Сказание об осаде Троицко-Сергиева монастыря от поляков и Литвы и о бывших потом в России мятежах. Русская историческая библиотека. Т. 13. Санкт-Петербург, 1891. С. 482–483.

⁹ Kotłubaj E. Odsiecz Smoleńska i pokój Polanowski. Kraków, 1858. 162 s.; Поршнев Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. Москва: Наука, 1976. 435 с.

¹⁰ Базилевич К. В. К вопросу об изучении таможенных книг XVII в. *Проблемы источниковедения*. Вып. 2. 1936. С. 81.

¹¹ Осокин Е. Внутренние таможенные пошлины в России. Казань, 1850. С. 5, 112; Шумаков С. Древнерусские косвенные налоги. *Труды юридического общества при Московском университете*. 1897. Т. 7. С. 247, 248.

¹² Тихонов Ю. А. Таможенная политика Русского государства с середины XVI в. до 60-х годов XVII в. *Исторические записки*. Т. 53. 1955. С. 260.

Ситуація складалася таким чином, що на середину 17 ст. внутрішня митна система ані економічно, ані політико-адміністративно вже не відповідала «новим» потребам і вимогам державного управління. Значна кількість консервативно налаштованих воевод і керівників митниць працювали за старими стандартами, не прагнувши докорінних зрушень у цій сфері. Навпаки, було впроваджено на загальнодержавному рівні й в окремих областях (містах) багато другорядних податків, пов'язаних безпосередньо не з купівлею-продажем товарів, а з послугами навколо них. У цьому проявилася бажання (багато в чому хибне) уряду поліпшити економічне становище після «литовсько-польського розорення».

Однак уже на початку 50-х років за ініціативи самих торгових людей урядова політика у цьому питанні поступово почала змінюватися. Зокрема, від них у серпні 1653 р. на ім'я царя Олексія Михайловича (1645–1676) поступила чолобитна з побажанням, щоб «у всій державі на Москві і у всіх містах і в повітах пожалував би государ, велів їм мати із всіх наших товарів і з усього іншого пряме однорубльове мито, скрізь порівну, з продажу з тієї ціни коли всякі товари десь хто буде продавати з іногородців і всяких чинів людей... ніякого проїжджого мита ніде і з яких товарів государ мати не велів, крім одного рубльового мита»¹³. Доволі красномовна пропозиція, яка у своїй основі передбачала ліквідацію різних дрібних митних податків, що призвели значною мірою до всіляких нормативних порушень і зловживань, уніфікацію системи зборів у формі єдиного рубльового оподаткування.

Вища влада Московії не забарилася з відповіддю і 25 жовтня 1653 р. ухвалила «Торговий статут», в якому між іншим йшлося: «Государ, цар і великий князь Олексій Михайлович всієї Русі слухав виписки з чолобитних городових всяких чинів торгових людей, наказав і бояри постановили: надалі своє государеве мито мати із всяких товарів і хліба на Москві і в містах, з тутешніх мешканців і з приїжджих всяких чинів людей рубльове мито з продавців по десять грошей з рубля... а перекупному миту з різних товарів бути як і раніше»¹⁴.

У документі звертає увагу на себе вислів «своє государеве мито мати», тобто не всі попередні податки (?). Збереглися деякі збори з «перевозів» і «мостовщини» (на окремих великих річках), з «вершників», а також за використання комор, возів тощо. Серед митних поборів, пов'язаних

з перевозами, існували запроваджені ще татаро-монголами «тархани». Поряд з приватними зборами вони проіснували все 17 ст., їх скасував лише Петро I. Хоча насправді ще 1672 р. була спроба їхньої повної ліквідації.

Відзначаючи важливість «Торгового статуту» 1653 р., все ж важко однозначно погодитись з твердженням А. Ніколаєвої, що він «відобразив процес утворення всеросійського ринку»¹⁵. До речі, наголосимо: В. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії» назвав його не «всеросійським», а «внутрішнім». Дійсно, новий нормативний акт призвів до усунення різноманітності більшості мит і їх уніфікації у формі рубльового податку, але не всіх. Крім того, наскільки повно один документ певного року про зміну форми податків може свідчити про увесь процес утворення всеросійського ринку, адже і після нього залишилися незмінною наявність внутрішніх митниць¹⁶, їхнє системне функціонування із старими порядками організаційного характеру й географічним розмежуванням? А головне: наскільки досконалим виявилось таке реформування? Адже вже через 14 років виникла потреба у Новоторговому статуті (1667). Причому з великими застереженнями можна говорити про існування на той час «єдиного» торгового центру (маємо на увазі Москву), навколо якого зосереджувалася б як внутрішня, так і зовнішня торгівля.

Один із традиційних старих шляхів пролягав з Московії в напрямку Західної Європи через Київ, Галичину, Польщу, і далі — в Німеччину. Він з'єднав московські торгові осередки з центральноевропейськими (Вроцлав, Лейпциг, Франкфурт та ін.)¹⁷. Слід визнати, що на той час у більшості випадків домінуючу роль у зовнішній торгівлі Московського царства відігравала не Москва, а Архангельськ — далекий від неї великий річковий і перший в країні морський порт, що розташовувався на початку дельти Північної Двини, за 45 км від її впадіння в Біле море (Двинська губа). Про доходи казни міста, котре користувалося правом самоуправління (!), може свідчити митна відомість, яку навів член шведського посольства в столиці при Олексію Михайловичу Йоган Кильбургер у творі «Коротка звістка про руську торгівлю, яким чином вона відбувалася через всю Росію в 1674 р.». Так, в 1654 р. митні податки в Архангельську становили 54 031 руб., 1658 р. — 91 742 руб., 1662 р. — 58 090 руб., 1666 р. — 72 601 руб., 1670 р. — 66 021 руб. Як ба-

¹³ Акты, собранные в библиотеках и архивах Археологической экспедицией Академии наук. Санкт-Петербург, 1838. Т. 4. № 64.

¹⁴ Торговый устав 1653 г. *Собрание государственных грамот и договоров*. Ч. 3. Москва, 1822. С. 490–493.

¹⁵ Николаева А. Т. Отражение в уставных таможенных грамотах Московского государства XVI–XVII вв. процесса образования всероссийского рынка. *Исторические записки*. Т. 31. 1950. С. 264.

¹⁶ Лише в європейській частині Московії в XVII ст. налічувалося понад 50 митниць.

¹⁷ Захаров В. Н. Западноєвропейские купцы в России. Эпоха Петра I. Москва, 1996. С. 101, 102.

чимо, вони досягали великих обсягів, але мали й значні щорічні коливання в розмірах, що пояснювалося кількістю прибулих негоціантів і реалізацією їхнього товару. Причому, як зазначив названий автор, всі іноземці, якої б нації не були, зі своїх товарів мито сплачують одноразово: в Архангельську, Новгороді та Пскові по 6 грошових одиниць з кожної сотні. А якби хтось з них не захотів би чи не зміг реалізувати продукцію в цих містах і поїхав би до Москви, то спочатку мав би сплатити «проїзне» мито в розмірі 10 грошових одиниць з кожної сотні загальної вартості товару, а потім ще 6 одиниць на сотню в московській митниці¹⁸. Отже, власне Москва певною мірою «відмежовувалася» від іноземних купців додатковими митними зборами.

Щодо торгового люду й митної системи України, а також Києва як економічного осередку, слід вказати на такі показові факти. Незважаючи на всілякі заборони влади, українці проривалися за кордони у торговельних справах, причому майже регулярно й з великим обсягом краму. Зокрема, про це йдеться в листі польського короля і великого князя литовського Сигізмунда II Августа (1548–1572) до київських міщан (1567): «Купці московські до міста нашого тамошнього Києва з товарами своїми, з шкурами лосиними приїхавши, час немалий мешкали..., і продали вони шкури службовцеві князя воеводи Раєві і міщанину нашому київському Черевченкові, а з Києва, мовляв, ви також з товарами своїми, незважаючи на нашу заборону, до Путивля і до інших замків московських їздили. А тепер, мовляв, після того ви, за кордон до землі неприязельської їздячи з товарами своїми, гендлюєте і купуєте, а один мовляв, міщанин київський, людина в місті тому значна і могутня, Булига, немало маєтності з собою взявши, до землі неприятеля нашого московського втік, з немалим повидінням нашим господарським сприйняли б, якби ця справа була справді такою, як вона нам представлена»¹⁹.

Французький дипломат і хроніст П'єр Шевальє у своїх записках про Україну періоду Національної революції середини 17 ст. виділив Київ як центр «воеводства і митрополії грецької церкви» поміж «найвидатніших міст і фортець, які займають козаки»: Біла Церква, Корсунь, Костянтинів, Бар, Черкаси, Чигирин, Кодак, Ямполь над Дністром, Умань, Переяслав, Лубни, Паволоч, Фастів²⁰.

Незаперечним є той факт, що, починаючи від Б. Хмельницького, всі його наступники на гетьманському уряді, окрім хіба що К. Розумовського, укладали нові угоди-статті з царським урядом, а це свідчило: Москва так чи так позиціонувала Україну як окрему державу, причому володар булав на законодавчому рівні вважався її головою й носієм верховної влади²¹. Зокрема, Б. Хмельницький намірився будувати стосунки з Московією на кшталт тих, що існували з Угорщиною, Молдовою, Волощиною й Османською імперією, тобто у формі номінального васалітету. Як відомо, поступова анексія основних українських і білоруських земель Московією розтягнулася на багато десятиліть, майже до кінця 18 ст. Тому за всіма політико-правовими ознаками титул «государ, цар і великий князь всієї Русі» до цього часу слід вважати штучно привласненим і історично невідповідним реаліям.

Новоторговий статут, оприлюднений 22 квітня 1667 р., значною мірою закріпив положення попереднього статуту, хоча й мав принципові відмінності. Обидва вони визначалися як поворотний етап у внутрішній і зовнішній торгівлі Московії, а через неї й України, економіка якої все більше підпадала в залежність царату. Практично ці акти започаткували деякі умови для формування всеросійського ринку та поглиблення проникнення його модераторів до європейської системи торгівлі. Правові нормативи Статуту 1667 р. збільшили контроль царської адміністрації у сфері купівлі-продажу продукції, хоча вже не лише переважно в інтересах державної казни (в особі государя), а й на користь купців з великим капіталом. Усі положення статуту 1667 р., що безпосередньо стосувалися торговельних операцій з іноземцями, однозначно передбачали засади протекціонізму та меркантилізму, що виразно проявилися в системі митних зборів з негоціантів. Такі підходи зумовили посилення політичної бюрократії та сприяли контролюванню дій іноземних урядів і негоціантів, спрямованих на використання їхніх капіталів на ринках Московії. Водночас цей законодавчий акт, у принципі не передбачаючи докорінних змін в усталеній системі торгівлі, тим самим обмежував прогресивні зрушення, не сприяв розвитку буржуазних відносин²².

Формальною ж причиною появи Новоторгового статуту, як і в першому випадку, стала скарга від торгових людей на те, що «приїзджі іноземці

¹⁸ Кильбургер И. Ф. Краткое известие о русской торговле, каким образом она производилась чрез всю Россию в 1674 г. / Пер. с нем. И. Языкова и И. Тимковский. Санкт-Петербург, 1820. С. 145.

¹⁹ Архив Юго-Западной России. Ч. VIII. Т. V. Киев, 1907. С. 162–163.

²⁰ Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. З розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар / Пер. з фр. видання 1663 р. Київ : вид. АН УРСР, 1960. С. 45.

²¹ Яковлів А. Україно-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934. С. 4,5.

²² Базилевич К. В. Элементы меркантилизма в экономической политике Алексея Михайловича. Ученые записки МГУ. Вып. 41. 1940. С. 72.

безбоязно почали зіпсовані підробні срібні і золоті та інші заморські товари до царствующого граду Москви та інших міст привозити... тому руським торговим людям в промислах спричинили збитки і руйнування»²³.

Як би нелогічно на перший погляд це виглядало, але в статуті вкотре обмежувалася торгівля в столиці: «щоб у Москві і містах іноземці ніяких товарів вроздріб не продавали. А якщо розпочнуть вроздріб продавати і ті товари відбирати на великого государя»²⁴. Тобто столиця продовжувала лишатися напівзакритою для іноземної торгівлі, а далекий Архангельськ зберігав свої прерогативи. Про українців безпосередньо не йшлося, однак зазначалося про необхідність посилення контролю за прибулими вірменами, греками та купцями з «литовської сторони»²⁵ (фактично з Речі Посполитої).

У зв'язку з останнім пунктом стає не зовсім зрозумілим твердження сучасної дослідниці Олени Стрішенець стосовно того, що «для українських купців і торговців він (Новоторговий статут. — Авт.) створив сприятливі умови з поживлення торговельно-економічних зв'язків з Росією»²⁶. Цікаво було б уточнити, в чому ж проявлялося це «поживлення» саме на ґрунті цього акту?! Практично нічим не підтверджуючи таке положення, авторка посилається на працю російської історикині О. Чистякової 1958 р.²⁷

На початок 70-х років експорт і імпорт Московії набув значних обсягів і різноманітності. Водночас основні шляхи ввозу-вивозу товарів йшли з Нарви й через Архангельськ із Західної Європи, залишаючи осторонь столицю. В експорті виразно домінувала натуральна продукція з окупованих регіонів, а в імпорті — промислова, що відповідно свідчило про різнопрофільну слабкість місцевого промислового виробництва. Причому, на відміну від більш-менш демократичних засад в українській торгівлі й митному оподаткуванні²⁸, в російській, за твердженням Й. Кильбургера, необмежено керували царські комерційні радники

й фактори, котрі розселилися по різних місцях держави й отримали право на купівлю першими товару, який їм необхідний або сподобався, хоча й з дотриманням інтересів казни (в особі государя). Зокрема, в Сибіру вони підпорядкували собі соболинний промисел і заморську торгівлю в Архангельську, обмежили торгівлю на Балтиці²⁹.

Отже, про вільну конкурентоздатну торгівлю — одну із заповорок буржуазних відносин — навіть мови немає. На кінець 17 ст. Москва як місто-столиця, на відміну від Києва, ще не перетворилася на той «нервовий вузол», що «в'яже в складну суцільну сітку всесвітній розвиток»³⁰. І хоча митна система й виготовлення монет продовжували лишатися в Україні не до кінця впровадженими, але тут митниці існували переважно на прикордонні, а не між окремими регіонами (Наддніпрянщина)³¹. А, наприклад, на Правобережжі набули поширення монети, що карбувалися магнатами, державою та українськими гетьманами. Зокрема, П. Дорошенко мав свого майстра грошової справи, який згодом перебрався до Московії, де успішно долучився до виготовлення монет³².

Спираючись на аналіз документальних матеріалів, слід визнати цілком достовірним твердження П. Ляценка, висловлене ще на початку 50-х років минулого століття, про те, що якісна «організація торгівлі в Москві 17 ст. мало чим різнилася від її становища в 16 ст.»³³. А тому про глибоке проникнення буржуазних за ознакою торгово-грошових відносин у торгівлю того часу не йдеться. Власне 17 ст. успадкувало від попереднього століття велику кількість різних царських монополій, заборонених товарів, відкупів, право користування на які передавалося негоціантам і найзаможнішим місцевим торговим людям.

Не стимулювали розвиток буржуазних відносин у Московії, а з другої половини 17 ст. і в Україні, порушення стандартів у грошовому обігу, а також відсутність банківської системи й широкого кредитування. Адже протягом 16–17 ст. лише

²³ Новоторговий устав. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. Москва, 1986. Т. 4: Законодательство периода становления абсолютизма. С. 117.

²⁴ Там же. С. 132.

²⁵ Там же. С. 131.

²⁶ Стрішенець О. М. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII — кінець XVIII ст.). Чернівці: Місто, 2009. С. 252.

²⁷ Чистякова Е. В. Новоторговий устав 1667 года. *Археографічний ежегодник за 1957 год.* 1958. С. 93–121.

²⁸ Адже Національна революція нівелювала кріпосницькі відносини, а купецтву, особливо іноземному, тодішня влада надала значні преференції. В Соборному ж уложенні Московії 1649 р. кріпосне право було посилено і поширено на широкі верстви сільського населення.

²⁹ Кильбургер И. Ф. Краткое известие... С. 56–58.

³⁰ Клименко П. Місто і територія на Україні за Гетьманщини 1654–1754. Київ, 1926. С. 3.

³¹ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ: Основи, 1996. С. 35–61; Гальський К. Є. Торговля і митна справа Гетьманської України середини XVII–XVIII століття. Київ, 2006. С. 42–56.

³² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. XII. Санкт-Петербург, 1882. С. 70.

³³ Ляченко П. И. История народного хозяйства СССР. Т. 1: Докапиталистические формации. Ленинград, 1952. С. 297.

формально домінувала валюта — срібний рубль. Але чітко встановленої ваги срібла в ньому не було, спостерігалася постійна небезпечна для казни тенденція зниження її вартості до 30 % на середину 17 ст. Крім того, якщо на теренах України європейські банки почали функціонувати з 16 ст., то в Московії — у 18 ст. А початки державного кредиту в останній зафіксовані лише в 1733 р.³⁴

Як відомо, рівень буржуазних відносин найбільше проявляється в економічній царині у суспільному поділі праці, наймі на великому промисловому виробництві, зростанні кількості вільних робітників. Саме вони є показниками «нових буржуазних порядків». За старих, практично відсталих протягом 16–17 ст., способах виробництва господарські одиниці могли існувати тривалий час, не змінюючись ані характером, ані розмірами, не виходячи за межі поміщицької вотчини або невеликого околицького ринку для сільських і дрібних промисловців (кустарів). Показовим є той факт, що мануфактура — підприємство, яке мало б базуватися на поділі праці і ручній ремісничій техніці — з'явилася та функціонувала в Москві в 17 ст. у жорстких умовах кріпацтва, на відміну від Західної Європи з її буржуазними відносинами.

Таким чином, «централізація» Московської держави, що, на думку більшості російських істориків, завершилася в середині 16 ст., була нічим іншим, як загарбанням чужих земель, насамперед Казанського й Астраханського ханств, Західного Сибіру та ін. Причому в багатьох місцевостях централізоване керівництво було практично номінальним. Певне відсторонення Москви від внутрішньої, а особливо зовнішньої торгівлі

ставить під сумнів твердження про те, що вже в 17 ст. навколо столиці сталося об'єднання всіх «руських» земель, а звідси — що нібито сформувався всеросійський ринок. Не стала Москва на той час і потужним центром великої промисловості на ґрунті розвитку буржуазних відносин. Недостатнє оформлення купецтва як окремого економічно самостійного суспільного прошарку, відсутність банківської системи й широкого кредитування, наявність внутрішніх митниць — все це не дозволяє з певністю казати, що в 17 ст. настав «новий період російської історії». Цілком очевидно, що це притаманно наступному століттю. Водночас зауважимо: для України «новий період» розпочався від середини 17 ст., і пов'язаний він був, безперечно, з подіями Національної революції, як у суспільно-політичному, так і соціально-економічному сенсі.

Виходило так, що міцне територіальне об'єднання та послідовна державна централізація можливі лише за умов поглибленого суспільного поділу праці та наповнення виробництва елементами буржуазної цивілізації в широкому розумінні цього процесу. Саме це є єдиною основою для встановлення цілісної системи правління. А тому централізацію не можна здійснити через свавілля бюрократії, хіба що за непереборних потреб економічного розвитку. До того ж царизм набагато пізніше почав зважати на інтереси буржуазії. Власне, за своєю суттю державний устрій Московії 17 ст. (ще раз наголосимо на цьому) повністю належав не до «нового періоду російської історії», а до «Московського царства», пізнього середньовіччя, коли на самодержавному ґрунті панувала боярська аристократія.

REFERENCES

- Bazilevich, K. V. (1936). K voprosu ob izuchenii tamozhennykh knig XVII v. *Problemy istochnikovedeniya*, 2, 71–90 [in Russian].
- Bazilevich, K.V. (1940). Elementy merkantilizma v ekonomicheskoi politike Alekseya Mikhailovicha. *Uchenye zapiski MGU*, 41, 58–87 [in Russian].
- Borovoy, S. Ya. (1958). *Kredit i banki Rossii (seredina 17 st. — 1861 g.)*. Moscow: Gosfinizdat [in Russian].
- Brodell, F. (1997). *Materialna tsyvilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, 15–18 st.* Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Buganov, V. I., Preobrazhenskiy, A. A., & Tikhonov, Yu. A. (1980). *Evolutsiya feodalizma v Rossii. Socialno-ekonomicheskie problemy*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Cherepnin, L. V. (1960). *Obrazovanie Russkogo tsentralizovannogo gosudarstva v 14–15 vv. Sotsialno-ekonomicheskaya i politicheskaya istoriya Rusi*. Moscow [in Russian].
- Chistyakova, E. V. (1958). Novotovarnyi ustav 1667 goda. *Arkheograficheskiy ezhegodnik za 1957 god*, 93–121 [in Russian].
- Halskyi, K. Ye. (2006). *Torhivlia i mytna sprava Hetmanskoï Ukrainy seredyna 17–18 stolittia*. Kyiv [in Ukrainian].
- Hurzhiï, O. (1996). *Ukrainska kozatska derzhava v druhii polovyni 17–18 st.: kordony, naseleñnia, pravo*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
- Istoriya SSSR s drevneishikh vremen do nashikh dnei v 12 t.* (1967), 1, Moscow: Nauka [in Russian].

³⁴ Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII ст. — 1861 г.). Москва : Госфиниздат, 1958. 288 с.; Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. Т. 2. Київ : Основи, 1997. 585 с.

- Istoriia Ukrainkoï RSR v 8 t., 10 kn.* (1979). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Klymenko, P. (1926). *Misto i terytorii na Ukraini za Hetmanschyny 1654–1754*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kotłubaj, E. (1858). *Odsiecz Smoleńska i pokój Polanowski*. Kraków [in Polish].
- Lyashhenko, P.I. (1952). *Istoriya narodnogo khozyaistva SSSR, 1: Dokapitalisticheskie formatsii*. Leningrad [in Russian].
- Mavrodin, V. V. (1951). *Obrazovanie edinogo Russkogo gosudarstva*. Leningrad: iz-vo Leningradskogo un-ta [in Russian].
- Nikolaeva, A. T. (1950). Otrazhenie v ustavnykh tamozhennykh gramotakh Moskovskogo gosudarstva XVI–XVII vv. protsessu obrazovaniya vserossiyskogo rynka. *Istoricheskie zapiski*, 31, 245–266 [in Russian].
- Osokin, E. (1850). *Vnutrennie tamozhennye poshliny v Rossii*. Kazan [in Russian].
- Presnyakov, A. E. (1918). *Obrazovanie Velikorusskogo gosudarstva*. Petrograd [in Russian].
- Porshnev, B. F. (1976). *Tridcatiletnyaya voyna i vstuplenie v nee Shvetsii i Moskovskogo gosudarstva*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Shumakov, S. (1897). Drevnerusskie kosvennyye nalogi. *Trudy yuridicheskogo obshchestva pri Moskovskom universitete*, 7, 241–269 [in Russian].
- Solovev, S. M. (1989). *Istoriya Rossii s drevneishikh vremen*. Moscow: Mysl [in Russian].
- Strishenets, O. M. (2009). *Tovarne vyrobnytstvo i torhivlia v Ukraini (druha polovyna 17 — kinets 18 st.)*. Chernivtsi: Misto [in Ukrainian].
- Tikhonov, Yu. A. (1955). Tamozhennaya politika Russkogo gosudarstva s srediny 16 v. do 60-x godov 17 v. *Istoricheskie zapiski*, 53, 258–290 [in Russian].
- Yakovliv, A. (1934). *Ukraino-moskovski dohovory v 17–18 vikakh*. Warsawa [in Ukrainian].
- Zakharov, V. N. (1996). *Zapadnoevropeiskie kuptsy v Rossii. Epokha Petra I*. Moscow [in Russian].

Дата надходження до редакції: 09.01.2025.

Дата схвалення до публікації: 28.01.2025.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Дмитро КОЛОМІЄЦЬ,

викладач кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
магістр історії та археології,
Київ, Україна

Dmytro KOLOMIETS,

Lecturer at the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Master of History and Archaeology,
Kyiv, Ukraine

e-mail: dmytrokolomiets@hotmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0006-3607-1689>

Осілий дим як джерело до вивчення залюдненості Київського воєводства середини 18 ст.³⁵

У статті висвітлюється використання джерел фіскального діловодства Речі Посполитої, а саме Тарифу подимного податку 1754 року, для обрахунку залюдненості Київського воєводства. Використання інформації податкового документа дозволяє ширше розкрити питання залюдненості, а в поєднанні з джерелами господарського чи статистичного призначення надає можливість говорити не лише про кількісні показники, але й якісно оперувати окремими демографічними характеристиками. Здійснений обрахунок чисельності населення за повітами чи меншими територіальними утвореннями відтворює картину економічного розвитку окремих частин воєводства.

Ключові слова: Річ Посполита, Київське воєводство, подимне, подимний податок, осілий дим, залюдненість регіону, чисельність населення.

Hearth as a Source for Population Studies of the Kyiv Voivodeship in the Middle of the Eighteenth Century

This article is focused on the sources of fiscal records of the Polish-Lithuanian Commonwealth, namely the Hearth Tax Register of 1754. The purpose of this study is to calculate the population of the Kyiv Voivodeship based on the information of the Hearth Tax Register. The research methodology is based on the principles of historicism, scientificity, objectivity and systematicity. Special attention is paid to the study of data from the source, for which statistical analysis and comparison methods are used. The information from fiscal sources, podymny registers in particular, is necessary for calculating the population of a region or its individual settlements. Using information from fiscal records allows for a broader understanding of the population issues, and in combination with sources of economic or statistical use, it provides the opportunity to explore not only quantitative indicators but also individual demographic characteristics. Pastoral lists or starosta inventories would help to confirm or refute the information in the Hearth Tax Register, as well as supplement it with comparative analysis (provided that the entire range of sources covers a particular period of time). The calculation of the population by powiats or smaller territorial units makes it possible to track the development of individual parts of the voivodeship. It is also possible to characterise the urbanization of such entity as Kyiv Voivodeship using the information obtained. The available information makes it possible to get a glimpse of the evolution or degradation of settlements over time, and the merger of settlements into larger formations.

Keywords: Polish-Lithuanian Commonwealth, Kyiv Voivodeship, hearth tax, Hearth Tax Register, heath, population.

За умовами «вічного миру» 1686 р. Київське воєводство знову відійшло до складу Речі Посполитої. Відповідно було відроджено адміністративне управління регіоном і соціально-економічна си-

стема господарювання. Остання характеризувалася чіткою регламентацією податкової системи. Яскравим її прикладом є подимний реєстр Київського воєводства 1754 р. Дані цього фіскального джерела дозволяють реконструювати орієнтовну

³⁵ Стаття є розширеною та доповненою версією доповіді, що була виголошена на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Україна в світовому історичному просторі», організованій Історичним факультетом Маріупольського державного університету 22 листопада 2024 року.

залюдненість південно-східних територій Речі Посполитої середини 18 ст.

Демографії Правобережжя в українській історіографії здебільшого присвячені дослідження, що охоплюють 16–17 ст., — це роботи Ірини Ворончук³⁶ та Олени Компан³⁷. Для 18 ст. такими є праці Миколи Крикуна, в яких автор здійснює ревізії наявних історико-демографічних досліджень³⁸ і пропонує власні обрахунки залюдненості українських земель у складі Речі Посполитої. Демографії Київського воєводства присвячена стаття щодо населення домогосподарств Житомирського повіту Київського воєводства станом на 1791 р.³⁹ Низка розвідок визначає сутність явища подимного в Речі Посполитій, починаючи від впровадження цього податку в 17 ст., крізь історію його розвитку на українських теренах, до трансформації та занепаду наприкінці 18 ст.⁴⁰

Значний внесок у висвітлення теми зробив польський історик Конрад Жеменецький. Він звернув увагу на перспективність вивчення популяції Київського воєводства у 18 ст., зокрема й використовуючи матеріали подимного⁴¹. Також дослідник опублікував низку документів фіскального діловодства Речі Посполитої, зокрема й Тариф подимного податку 1754 р.⁴²

Метою статті є обрахунок залюдненості території Київського воєводства за матеріалами Тарифу 1754 р.

Документ об'єднує інформацію витягів з тарифів, вписаних до гродських книг Київського, Житомирського та Овруцького повітів. Виписи з цих книг зберігаються в Бібліотеці князів Чарторийських у Кракові та датуються 1771 роком. Тариф укладено 20 серпня 1754 року на підставі воєводської люстрації маєтностей.

Важливим для використання матеріалів Тарифу є визначення правдивості та якості інформації, що слугувала основою документа. Він був складений на основі люстрації, що передувала йому лише на рік, і містить інформацію про населені пункти та кількість споруд у них (котрі підлягали подимному), тобто укладений за найактуальні-

шими даними, що підвищує ступінь значущості останніх для обрахунків кількості населення середини 18 ст.

Підрахунок кількості населених пунктів для Київського воєводства за реестрами подимного проводиться не вперше, зокрема й стосовно поселень, згадуваних у різних копіях Тарифу подимного Київського воєводства за 1754 рік. Можемо зіставити наявні результати досліджень М. Крикуна та К. Жеменецького та порівняти їх з власним розрахунком (табл. 1).

Як бачимо, результати підрахунків є відмінними. Мабуть, це пов'язано з використанням дослідниками різного обсягу джерел, а також вибором за основу дослідження різних їх копій. М. Крикун у своїх розвідках використовував дублікат Тарифу, що міститься у Львівській національній науковій бібліотеці імені Василя Стефаника, додатково послуговуючись матеріалами з Бібліотеки князів Чарторийських⁴³.

К. Жеменецький, навпаки, поклав в основу краківську копію Тарифу з Бібліотеки князів Чарторийських, доповнюючи та реконструюючи джерело на підставі дублікатів з Львівської національної наукової бібліотеки та Закладу імені Оссолінських. До того ж К. Жеменецький також використовував для уточнення інформації щодо Київського повіту фрагмент подимного реестру від 1760 року, складеного на основі тієї ж люстрації, що й Тариф.

Меншими, навіть незначними, є відмінності власних результатів від обрахунків К. Жеменецького. Така похибка може полягати у різному трактуванні окремих записів. У Тарифі є певна колізія між кількістю населених пунктів і кількістю податкових доручень (квитанцій), відповідно до яких населеними пунктами (їх представниками, посесорами чи власниками) повинен бути сплачений податок. Вважаємо за необхідне роз'яснити такі випадки.

Наприклад, в Київському повіті ми нарахували 773 квитанції на сплату подимного (ідентично кількості, яку К. Жеменецький нарахував для населених пунктів), але 774 поселення.

³⁶ Ворончук І. О. Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: монографія. Київ, 2012. 712 с.

³⁷ Компан О. С. До питання про заселеність України в XVII ст. *Український історичний журнал*. 1960. № 1. С. 65–77.

³⁸ Крикун М. Г. Висвітлення демографічного розвитку Правобережної України другої половини XVII–XVIII ст. в дослідженнях радянських істориків. *Вісник Львівського університету*. 1983. Вип. 19. С. 23–30.

³⁹ Крикун М. Г. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року. *Україна Модерна*. 2001. № 6. С. 25–45.

⁴⁰ Крикун М. Г. Подимні реєстри Правобережної України першої і початку другої половини XVIII століття / Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: статті і матеріали. Львів: УКУ, 2012. С. 336–357; його ж: Реєстри димів Правобережної України останньої чверті XVIII століття. Там само. С. 410–456.

⁴¹ Rzemieniecki K. Perspektywy badań nad populacją i rodziną województwa kijowskiego w XVIII wieku. *Przeszłość Demograficzna Polski*. 2015. № 37(2). S. 149–158. DOI: <https://doi.org/10.18276/pdp.2015.2.37-07>

⁴² Тариф подимного податку Київського воєводства 1754 р. / опрац. К. Жеменецький; вступ укр. переклав Є. Чернецький. Біла Церква: вид. О. В. Пшонківський, 2015. 272 с. (далі — Тариф...).

⁴³ Крикун М. Г. Подимні реєстри... С. 348.

Вийшло це з двох причин: по-перше, один населений пункт, а саме село Волосів (нині село Андрушівської міської територіальної громади Бердичівського району Житомирської області, код КАТОТТГ UA18020010050023687), розділено між дев'ятьма власниками, для кожного з яких в джерелі міститься окремий запис про обсяги сплати подимного. Але фактично вісім з дев'яти записів є дублікатами та стосуються одного й того самого поселення; по-друге, в десяти квитанціях на сплату подимного зазначений не один населений пункт, а одразу два, через що, рахуючи кількість населених пунктів за платіжними порученнями, ми можемо втратити десять поселень.

Ідентифікація населених пунктів на місцевості та уточнення інформації в довідникових виданнях дозволяють нам стверджувати, що такі населені пункти не були одним цілим, хоча й через певні умови (можемо допускати, що з причин єдиного власника чи близького розташування) подавалися одним записом в джерелі.

Для Житомирського й Овруцького повітів не вдається використати аналогічний шаблон, аби пояснити розбіжності підрахунків, хоча для повітів також характерні як квитанції, виписані одразу для декількох поселень (не лише двох, а й більше), так й поселення у спільній частковій власності. Різниця між кількістю квитанцій та населених пунктів у Житомирському повіті складає 40 одиниць. Зокрема, 13 населених пунктів знаходилися у спільній власності та мали 30 повторюваних записів у джерелі. На таку кількість маємо 17 записів-дублікатів, які не слід обраховувати. Також в Житомирському повіті наявні квитанції, виписані одразу для декількох поселень — 36 квитанцій з зазначенням 94 населених пунктів. Таким чином отримуємо 442 населені пункти на 401 платіжне доручення.

Частина реєстру, що стосується Овруцького подимного, є найбільш хаотичною. Населені пункти та їх частини згадуються в тексті непослідовно, записи можуть не містити назву поселення чи важливі для ідентифікації примітки. Різниця між кількістю квитанцій та поселень складає 56 одиниць. 33 населені пункти знаходилися в спільній власності та містилися в 94 записах. Отже, 61 одиницю слід відняти від кількості платіжних доручень для визначення кількості населених пунктів. Як і для попередніх повітів, в Овруцькому повіті є квитанції, виписані для декількох поселень одразу, — 5 квитанцій для 10 населених пунктів, тому додаємо до загальної кількості 5 втрачених поселень. За результатом, маємо 398 населених пунктів та 454 квитанції.

Важливо зазначити, що типологія Тарифу не обмежується лише містами та селами, але включає й містечка, передмістя, хутори, гути, рудні, слобідки. Для Київського повіту нами було обраховано 37 міст, 3 міста з передмістям, 48 містечок, 1 містечко з околицями, 2 передмістя (зазначені в реєстрі як окремі поселення), 616 сіл, 2 хутори, 3 гути, 5 рудень, 1 нову колонію, 1 слобідку та 55 неідентифікованих за типом поселень. Для Житомирського повіту — 12 міст, 13 містечок, 6 сіл, 16 хуторів та 393 неідентифікованих. Для Овруцького — 12 міст, 2 містечка, 330 сіл, 37 хуторів та 17 неідентифікованих.

На перший погляд, незрозумілою може бути значна кількість поселень, типологію яких не вдалося визначити. Це пояснюється особливостями запису, що були індивідуальними для кожного з комісарів. Так, для житомирської частини реєстру було характерним не вказувати тип для поселень, які були меншими за статусом від міста чи містечка (допускаємо, що комісари вважали очевидним статус таких населених пунктів). Тому більшість із них вважаємо селами. Аналогічне припущення можемо застосувати для неідентифікованих поселень Київського та Овруцького повітів.

Загалом в Київському воєводстві нам вдалося нарахувати 1613 населених пунктів, типологію яких ми спростили до міст та сіл, подібно до того, як до такого спрощення вдавалися згадані М. Крикун⁴⁴ та К. Жеменецький⁴⁵ (але не заперечуючи того факту, що ані гути, ані рудні є несинонімічними до села поняттями). До категорії міст ми додали поселення, що зазначалися в джерелі як міста, міста з передмістями, містечка, містечка з околицями й передмістя. До категорії сіл потрапили села, слобідки, хутори, гути, рудні, нові колонії та неідентифіковані за типом населені пункти.

Саме на підставі загальної кількості житлових споруд в наявних поселеннях спробуємо зробити припущення стосовно воєводської та повітової залюдненості. Таку методологію обчислення населення для українських земель Київщини та Брацлавщини вперше запропонував Александр Яблоновський ще наприкінці 19 ст. у 22-му томі своєї роботи «*Źródła dziejowe*». Автор вказує, що, попри недостатність джерел, лише осілий дим може служити основою будь-якого підрахунку населення⁴⁶.

Саме поняття диму в Речі Посполитій загалом варте окремого історико-лінгвістичного дослідження. Сучасне тлумачення слова «дим» вказує на те, що воно є синонімічним до халупи

⁴⁴ Крикун М. Г. Подимні реєстри... С. 350.

⁴⁵ Тариф... С. 15.

⁴⁶ Jabłonowski A. W. *Źródła dziejowe*: w 26 tomach. T. XXII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. XI. Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw). Dział III. Warszawa : Druk Jana Cotty, Senatorska №29, 1897. S. 473.

чи садиби або іншої споруди, з якої необхідно було зібрати податок⁴⁷. Та й логічним є провести паралель між словами «дим» та «димар», дійшовши до висновку, що димом може бути будь-яка споруда, придатна до постійного проживання. Проте Словник польської мови 16 ст. четвертим визначенням тлумачить слово «dym» як «zagroda wieśniacza» (укр. селянське господарство. — Д. К.)⁴⁸, вказуючи на множинність цього поняття та не прирівнюючи його до однієї споруди. Звернувшись до тлумачення слова «rodymny», тобто до самоназви досліджуваного нами податку, похідного від слова «dym», теж побачимо лише розмите пояснення його як «danina od dymu, czyli zagrody wiejskiej» (укр. данина від диму, тобто сільської садиби. — Д. К.)⁴⁹, де про сільську садибу швидше за все теж йдеться як про господарський комплекс. Схожої думки дійшов й Олексій Баранович, вказуючи на дим як на поняття, що не завжди ототожнювалося з хатою, халупою чи дорівнювало їм⁵⁰.

Але якщо для тарифів подимного 17 ст., тобто з моменту впровадження подимного в 1629 році, дим переважно й був синонімом хати чи халупи (тобто означав одну будівлю), то для тарифів подимного від початку 18 ст. до моменту призупинення збирання подимного в 1764 р. дим все ж слугував збірним поняттям.

Для Тарифу попередньо визначеною сеймиком була кількість димів в розмірі 200 одиниць⁵¹. Хоч нам донині лишається невідомим механізм розрахунку сталої кількості димів для воеводства (про що неодноразово зазначає М. Крикун, пропонуючи до розгляду кілька можливих гіпотез⁵²), проте ми впевнено можемо говорити про механізм перерахунку житлових споруд в дими.

Кількість житлових споруд, що разом складала один дим, не була сталою, а залежала більше від загальної кількості споруд у воеводстві, що підлягали оподаткуванню, а також від математичної майстерності комісарів, які здійснювали обрахунок. Для Тарифу 1754 року механізм виглядав так: отримавши з люстраційних матеріалів інформацію щодо загальної кількості житлових споруд, згадану кількість ділили на розрахункове число димів⁵³. Приблизна кількість споруд, що підлягала подимному оподаткуванню у 1754 році,

складала 64 тисячі халуп. Розділивши це число на установлену кількість димів, ми отримаємо співвідношення 1 диму до 320 халуп. Для спрощення відобразимо формулу обрахунку, підставивши значення, отримані за результатами роботи з джерелом:

$$64\ 774 \div 200 = 323,74$$

Рис. 1. Обрахунок кількості халуп, що разом становили один дим

Доречним буде припустити, що відштовхуватися від такого числа з остачею комісарам було досить важко, через що його округлили до 320.

Варто зауважити, що далеко не кожен населений пункт мав відповідну кількість споруд, рівних одному диму. Тому для позначення меншої від диму кількості оподатковуваних одиниць в Тарифі використовували частки диму, від 1/2 до 1/32 диму. Для прикладу, 1/2 від диму дорівнювала 160 халупам, 1/8 диму — 40 халупам, 1/32 — 10. У ситуаціях, коли лишався надлишок, менший від 1/32, тобто менший від 10 халуп, кількість споруд записували числом від 1 до 9. Додаємо повну перерахункову таблицю, котру використовували під час роботи з джерелом (табл. 2).

Аби спростити розуміння цієї системи обрахунків, проведемо модельне обчислення кількості житлових споруд першого згаданого в Тарифі населеного пункту — містечка Халаїмгородок (нині село Городівка, Андрушівської міської територіальної громади Бердичівського району Житомирської області, код КАТОТТГ UA18020010090022417). Зібрати подимне в населеному пункті мали з 1/4 диму, 1/16 диму та 1 халупи⁵⁴, де 1/4 диму дорівнювала 80 халупам, 1/16 диму — 20 халупам. Отже, сумарно оподаткуванню підлягала 101 житлова споруда.

Звичайно, такий обрахунок не був досконалим. За підрахунками К. Жеменецького, загальний надлишок за Тарифом складав трохи менше від одного диму й був зумовлений як помилками комісарів, так і не надто точним поділом димів між трьома воеводськими повітами⁵⁵. За нашими підрахунками такий надлишок міг складати

⁴⁷ Dym. *Słownik języka polskiego PWN*. URL: <https://sjp.pwn.pl/slowniki/dym>

⁴⁸ *Słownik polszczyzny XVI wieku: w 37 tomach / red. nac. Mayenowa M. R.* Wrocław: Wydawnictwo PAN, 1972. T. VI. S. 287.

⁴⁹ *Słownik polszczyzny XVI wieku: w 37 tomach / red. nac. Mayenowa M. R.* Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 1998. T. XXVI. S. 114.

⁵⁰ Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною. Т. І. Волинське воеводство. Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVII ст. Київ: ВУАН, 1930. С. 6-7.

⁵¹ Архив Юго-Западной России: в 35 томах (далі — АЮЗР). Ч. 3. Акты о гайдамаках (1700–1768). Т. III. Киев: университетская типография И. Завадского, 1876. № ССXL. С. 482.

⁵² Крикун М. Г. Подимні реєстри... С. 342.

⁵³ Там само. С. 343.

⁵⁴ Тариф... С. 37.

⁵⁵ Там само. С. 15.

до двох з половиною димів від 200 вже наявних у воєводстві, що, втім, знаходиться в межах статистичної похибки (обрахований надлишок відповідає 774 надлишковим халупам, що складає лише близько 1 % від передбаченої реєстром кількості в 64 тисячі оподатковуваних споруд).

Це задовге пояснення було необхідним, аби продемонструвати механізми визначення кількості житлових споруд, що підлягали подимному податку в 1754 році, адже саме на підставі кількості житлових споруд ми здійснюватимемо реконструкцію залюдненості Київського воєводства. Для цього ми також маємо володіти інформацією про середню орієнтовну кількість осіб, що проживали в одній житловій споруді. Зокрема, А. Яблоновський пропонував розглядати як стале для Київського й Брацлавського воєводств 6 осіб, що проживали в одній споруді⁵⁶.

Схожої думки був і О. Баранович, який у своєму дослідженні залюдненості українських земель перед Хмельниччиною (здебільшого автор досліджує демографію в межах Волинського воєводства) пропонує за стале вважати, що в одній хаті мешкала одна родина, яка складалася із шістьох членів сім'ї⁵⁷. До збіжних результатів дійшов і М. Крикун, проаналізувавши чисельність населення Волині першої половини 17 століття. За його розрахунками, мінімальний середній коефіцієнт залюдненості складав близько 6,8 осіб на будинок⁵⁸.

Та чи можемо ми довіряти припущенням, зробленим дослідниками для іншого часу та інших територіальних утворень? Чи коректно з нашого боку порівнювати середні показники Волинського воєводства (яке дослідив О. Баранович) з Київським, яке за своїми характеристиками виглядало зовсім інакше?

Допомогти з визначенням кількості осіб, що проживали «під одним дахом», нам можуть дослідження М. Крикуна, що стосуються населення домогосподарств Житомирського повіту Київського воєводства 1791 року⁵⁹. Проаналізувавши 78 населених пунктів за парафіяльними списками (які містили інформацію стосовно складу домогосподарств) Житомирського повіту, М. Крикун дійшов висновку, що в одній хаті в середньому проживало 6,5–7 осіб⁶⁰. Джерельна база, яка стала основою для підрахунків М. Крикуна, має досить високий рівень досто-

вірності, що дозволяє нам говорити про об'єктивність запропонованих результатів. До того ж, хоча згадані показники не надто відрізняються від припущень А. Яблоновського й О. Барановича, вони надають свідчення безпосередньо щодо одного з повітів Київського воєводства, а проміжок часу між Тарифом та парафіяльними списками кінця 18 ст. є незначним (в межах життя одного покоління).

На жаль, парафіяльні списки не містили інформації щодо всіх населених пунктів, а лише стосовно 6 містечок і 72 сіл (близько 11 % від усіх поселень Житомирського повіту, за даними перепису димів 1790 року, який рахував загалом за повіт 717 поселень)⁶¹. Кількість димів (тобто халуп, адже у випадку подимних реєстрів кінця 18 ст. один дим знову ототожнювався з однією халупою) складала 2903 одиниці⁶². Попри те, що за Тарифом кількість поселень в Житомирському повіті майже на третину менша (обрахована нами кількість поселень у повіті дорівнює 441 одиниці), це не обов'язково має означати й пропорційне зменшення на третину кількості осіб в одному помешканні.

Отримати ж точну інформацію щодо кожної споруди в кожному з населених пунктів воєводства не є можливим. Такі дані можливо обрахувати лише для окремих населених пунктів, детально описаних в інвентарях староств чи в парафіяльних списках.

Як зазначалося раніше, в Київському воєводстві вдалося нарахувати 1613 населених пунктів, де налічувалось близько 64 тисяч споруд, які б мали сплатити подимний податок у 1754 році (табл. 3).

Згідно з М. Крикуном, середнє значення кількості осіб, що фактично проживали в одному будинку, для парафій Житомирського повіту в 1791 році складало 6,6. Проте в окремих парафіях це значення могло варіюватися й опустатися як до мінімальних (5,3 осіб на будинок в Недашківській парафії), так й до максимальних значень (9,1 осіб на будинок в Малобраталівській парафії)⁶³.

Враховуючи тенденцію, згідно з якою Житомирський повіт зазвичай відображав середні значення в воєводстві, вважаємо за доречне припускати, що в той самий час для Овруцького повіту (біднішого в питаннях залюдненості)

⁵⁶ Jabłonowski A. W. Źródła dziejowe. T. XI. S. 492.

⁵⁷ Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною... С. 15–17.

⁵⁸ Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства в 2 чверті XVII ст. / Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII ст.: статті і матеріали. Львів : УКУ, 2012. С. 231.

⁵⁹ Крикун М. Г. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року... С. 553–579.

⁶⁰ Там само. С. 556.

⁶¹ Там само. С. 555.

⁶² Там само. С. 559.

⁶³ Там само. С. 558–559.

такі значення могли бути ближчими до мінімальних, а для Київського (багатшого) — навпаки, ближчими до максимальних. У табличному вигляді демонструємо обрахунки населення, котре підлягало подимному, з врахуванням мінімальних, середніх і максимальних значень кількості осіб, що проживали в одній споруді (табл. 4).

Проте однозначно варто зазначити, що обраховані нами результати стосуються лише осіб, які підлягали оподаткуванню подимним. Але до Тарифу 1754 року не потрапила категорія двірських слуг з середовища підданих⁶⁴. На основі реєстру подимного Житомирського повіту 1748 р. М. Крикун вирахував приблизний відсоток житлових споруд, що належали таким групам населення — 11,7 %⁶⁵ (за умови застосування середнього значення до кількості осіб, які мешкали в одній житловій споруді, можемо поширити цей відсоток і на кількість неврахованого населення).

Також М. Крикун вказує на неврахування подимним реєстром 1754 року частини об'єктів оподаткування. Могла бути втрачена інформація щодо частини житлових споруд в населених пунктах, що підлягали подимному, й стосовно новоосаджених сіл, тобто поселень, які звільнялися від сплати подимного. Податком в 1754 році також не обкладалися панські двори, фільваркові будівлі та монастирі, що сукупно могло становити до 25 % від загальної кількості житлових споруд, якщо порівнювати Тариф 1754 року з аналогічним 1775 року⁶⁶.

Вважаємо за доречне додати: до вказаної категорії неврахованих житлових споруд могли також належати будівлі в містах під магдебурзьким правом. Для прикладу, за інформацією Тарифу, повітові центри — Житомир та Овруч — мали сплатити подимне лише зі 190 та 140 халуп відповідно. Безумовним є те, що фактична кількість житлових споруд у названих містах була значно більшою, а лише обмежена частина з них оподатковувалася подимним податком.

Також ми безспідставно припускаємо, що оприлюднений К. Жеменецьким подимний реєстр вже містить частину населених пунктів і житлових споруд, віднесених М. Крикуном до неврахованих. Цим пояснюється значна відмінність

в кількісних обрахунках М. Крикуна та К. Жеменецького, наведених нами в табл. 1.

Для прикладу, підрахунки М. Крикуна свідчать про наявність 1363 населених пунктів в Київському воєводстві з загальною кількістю споруд, що підлягали подимному, числом 56 636 одиниць⁶⁷ (що на 8 тисяч менше від обрахунків, отриманих нами). Проте, поділивши цю кількість будівель на 200 попередньо визначених сеймиком димів, ми ніяк не зможемо отримати співвідношення одного диму до 320 халуп (що є наріжним для використовуваного нами Тарифу).

Загальна кількість споруд, яку можна обрахувати за Тарифом, публікованим К. Жеменецьким, складає 64 774 споруди, що на 14 % більше від кількості, запропованої М. Крикуном. Ми вважаємо, що саме ці 14 % споруд і є тією частиною споруд, що була віднесена М. Крикуном до неврахованих з причин недосконалості джерельної бази.

Отже, для встановлення загальної кількості населення Київського воєводства в 1754 році спочатку маємо вирахувати кількість неврахованих категорій. Нагадаємо, що запроповані 11,7 % неврахованих категорій населення отримані М. Крикуном відповідно до даних Тарифу Житомирського повіту 1748 р., а отже, для повітів Київського та Овруцького такі показники можуть відрізнятися. Тому здійснюватимемо обрахунок з кроком в 5 % для відображення можливих максимальних та мінімальних значень, де 11,7 % (для зручності округлимо до 12 %) буде становити середнє. Обрахування робитимемо відповідно до середнього значення кількості осіб, що проживали в одній житловій споруді — 7 (табл. 5).

За умови обрахунку всіх можливих конфігурацій (табл. 6) матимемо результати щодо кількості населення у воєводстві в межах від 700 до 350 тисяч. Якщо ж зупинитися на середніх значеннях (7 осіб на одну житлову споруду та 12 % від неврахованих), то матимемо результат заселеності воєводства в обсягах 515 248 осіб, з яких 326 630 осіб мешкали в Київському повіті, 125 117 осіб — в Житомирському, та 63 501 — Овруцькому. Для кращого розуміння отриманих результатів зобразимо їх графічно, порівнявши кількісні показники кожного з повітів з розмірами площ повітів.

⁶⁴ Крикун М. Г. Подимні реєстри... С. 348.

⁶⁵ Там само. С. 351.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Крикун М. Г. Подимні реєстри... С. 350.

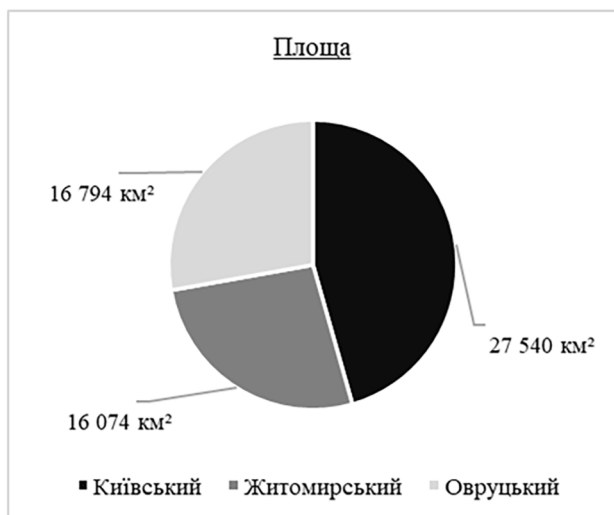

Рис. 2. Візуальне порівняння розмірів площ та обсягів населення повітів

Бачимо, що розподіл населення Київського воєводства є нерівномірним. Київський повіт домінує як за обсягом займаної території (за площею в 1,71 разів більший від Житомирського та в 1,64 разів більший від Овруцького), так і за обрахованою кількістю населення (за кількістю населення в 2,61 рази більший від Житомирського та в 5,14 разів більший від Овруцького). Житомирський повіт, маючи майже ідентичну з Овруцьким площу, перевершує останній в населенні майже вдвічі (в 1,97 разів), що підтверджує факт малорозвиненості Овруцького повіту з причин природного ландшафту та недосконалості транспортних шляхів.

Підтвердити отримані співвідношення можна й шляхом розрахунку щільності населення для повітів (табл. 7).

Варто порівняти отриманий результат з розрахунками А. Яблоновського, який пропонував вважати за середнє густоту населення Правобережжя та Лівобережжя початку 17 ст. такою, що дорівнювала 5–6 особам на 1 квадратний кілометр. Обрахована нами щільність населення є більшою від тієї, що пропонує А. Яблоновський, але й хронологічний проміжок між обрахунками знаходиться в межах століття.

Отже, зміст джерел фіскального діловодства Речі Посполитої є таким, що дозволяє якщо не

прямо говорити про демографію регіону, то робити впевнені припущення на основі вмісту документів. Київський повіт демонструє найвищі показники заселеності, урбанізації, щільності поселень і населення в них, що вочевидь зумовлено розвиненою мережею доріг і торгівельних шляхів, зручним природним ландшафтом. Житомирський повіт має середні показники заселеності, поступаючись Київському вдвічі майже за всіма характеристиками. Попри це, перспективи розвитку Житомирщини наявні, враховуючи достаточність до торгівельних і транспортних мереж, зручності розташування. Найменше розвиненим є Овруцький повіт. Незаселеність значних територій (переважно на півночі), відсутність вкрай потрібного жвавого транспортного сполучення з Мінським та Берестейським воєводствами, складний природний ландшафт зумовлюють низькі показники заселеності, щільності населення на площі повіту, наявності розвинених поселень. Свідчення щодо населених пунктів і чисельності господарств в них, із застосуванням суміжних досліджень, дозволили вирахувати приблизну кількість мешканців у Київському воєводстві середини XVIII століття. Ця кількість складала близько півмільйона осіб, з яких близько 50 тисяч належать до неврахованих Тарифом груп населення.

ТАБЛИЦІ

Таблиця 1

ПОРІВНЯННЯ ВЛАСНИХ ОБРАХУНКІВ ТАРИФУ
З ОБРАХУНКАМИ М. КРИКУНА ТА К. ЖЕМЕНЕЦЬКОГО

	Київське воєводство								
	За М. Крикуном ⁶⁸			За К. Жеменецьким ⁶⁹			За власними підрахунками		
	Київський повіт	Житомирський повіт	Овруцький повіт	Київський повіт	Житомирський повіт	Овруцький повіт	Київський повіт	Житомирський повіт	Овруцький повіт
Міста	87	18	10	-			91	25	14
Села	607	328	313				683	416	384
Загалом у повіті	694	346	323	773	443	395	774	441	398
Загалом у воєводстві	1363			1611			1613		

Таблиця 2

ПЕРЕРАХУНКОВА ТАБЛИЦЯ ДИМІВ В ХАЛУПИ
ДЛЯ ТАРИФУ ПОДИМНОГО ПОДАТКУ 1754 року

Значення диму		К-ть халуп у співвідношенні до частин диму
Запис в джерелі	Фактичне значення	
dym	1 дим	320 халуп
puł dyma	1/2 диму	160 халуп
pułtory ćwierci dyma	3/8 диму	120 халуп
ćwierć dyma	1/4 диму	80 халуп
puł ćwierci dyma	1/8 диму	40 халуп
pułtory szesnastki	3/32 диму	30 халуп
szesnastka	1/16 диму	20 халуп
puł szesnastki	1/32 диму	10 халуп

Таблиця 3

КІЛЬКІСНІ ПОВІТОВІ ПОКАЗНИКИ ЗА ТАРИФОМ ПОДИМНОГО ПОДАТКУ 1754 року

	Київське воєводство			Загалом
	Київський повіт	Житомирський повіт	Овруцький повіт	
Площа	27 540 км ²	16 074 км ²	16 794 км ²	60 408 км ²
Кількість населених пунктів	774	441	398	1 613
Кількість димів	128,3	49,2	24,9	202,4
Кількість халуп	41 062	15 729	7 983	64 774

⁶⁸ Крикун М. Г. Подимні реєстри... С. 350.

⁶⁹ Тариф... С. 15.

ОБРАХУНОК КІЛЬКОСТІ НАСЕЛЕННЯ,
ЩО ОПОДАТКОВУВАЛОСЯ ПОДИМНИМ У 1754 році

К-ть осіб в одному будинку	Київське воєводство			Загалом
	Київський повіт	Житомирський повіт	Овруцький повіт	
9 осіб (максимальне)	369 558	141 561	71 847	582 966
7 осіб (середнє)	287 434	110 103	55 881	453 418
5 осіб (мінімальне)	205 310	78 645	39 915	323 870

Таблиця 5

ОБРАХУНОК НЕВРАХОВАНОЇ КІЛЬКОСТІ НАСЕЛЕННЯ
ДЛЯ КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В 1754 році

К-ть неврахованого населення (у відсотках)	Київське воєводство			Загалом
	Київський повіт	Житомирський повіт	Овруцький повіт	
17 % (максимальне)	58 872	22 551	11 446	92 869
12 % (середнє)	39 196	15 014	7 620	61 830
7 % (мінімальне)	21 635	8 287	4 206	34 128

Таблиця 6

КОМБІНАТОРНА ТАБЛИЦЯ МОЖЛИВИХ ЗНАЧЕНЬ ПОВІТОВОЇ ЗАЛЮДНЕНОСТІ

	Київський повіт			Житомирський повіт			Овруцький повіт		
	17 %	12 %	7 %	17 %	12 %	7 %	17 %	12 %	7 %
9 осіб	445 251	419 952	397 374	170 555	160 865	152 216	86 563	81 644	77 255
7 осіб	346 306	326 630	309 069	132 654	125 117	118 390	67 327	63 501	60 087
5 осіб	247 362	233 307	220 763	94 753	89 369	84 565	48 090	45 358	42 919

* чорним позначені серединні значення, обрані нами для представлення остаточних результатів

Таблиця 7

ОБРАХУНОК СЕРЕДНЬОЇ ЩІЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ В 1754 РОЦІ

	Київське воєводство			Загалом
	Київський повіт	Житомирський повіт	Овруцький повіт	
Площа	27 540 км ²	16 074 км ²	16 794 км ²	60 408 км ²
Щільність населення (на 1 км ²)	11,86	7,78	3,78	8,53

REFERENCES

- Baranovych, O. I. (1930). Zaliudnennia Volynskoho voievodstva v pershii polovyni XVII st. Kyiv: VUAN [in Ukrainian].
- Kompan, O. S. (1960). Do pytannia pro zaselenist Ukrainy v XVII st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 65–77 [in Ukrainian].
- Krykun, M. H. (1983). Vysvitlennia demohrafichnoho rozvytku Pravoberezhnoi Ukrainy druhoi polovyny XVII–XVIII st. v doslidzhenniakh radianskykh istorykiv. *Visnyk Lvivskoho universytetu*, 19, 23–30 [in Ukrainian].
- Krykun, M. H. (2001). Naselennia domohospodarstv u Zhytomyrskomu poviti Kyivskoho voievodstva 1791 roku. *Ukraina Moderna*, 6, 25–45 [in Ukrainian].
- Krykun, M. H. (2012). Podymni reiestry Pravoberezhnoi Ukrainy pershoi i pochatku druhoi polovyny XVIII stolittia. In *Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI–XVIII stolittia: statti i materialy* (pp. 336–357). Lviv: UKU [in Ukrainian].
- Krykun, M. H. (2012). Reiestry dymiv Pravoberezhnoi Ukrainy ostannioi chverti XVIII stolittia. In *Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI–XVIII stolittia: statti i materialy* (pp. 410–456). Lviv: UKU [in Ukrainian].
- Krykun, M. H. Chyselnist naselennia Volynskoho voievodstva v 2 chverti XVII st. In *Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI–XVIII stolittia: statti i materialy* (pp. 223–235). Lviv: UKU [in Ukrainian].
- Rzemieniecki, K. (2015). Perspektywy badań nad populacją i rodziną województwa kijowskiego w XVIII wieku. *Przeszłość Demograficzna Polski*, 37(2), 149–158 [in Polish].
<https://doi.org/10.18276/pdp.2015.2.37-07>
- Voronchuk, I. O. (2012). Naselennia Volyni v XVI — pershii polovyni XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyky. Kyiv [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 30.03.2025.

Дата схвалення до публікації: 08.03.2025.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Наталія СОКОЛОВА,

доцентка кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін
Національного університету
фізичного виховання і спорту України,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

Nataliia SOKOLOVA,

Associate Professor
at Social and Humanitarian Disciplines Department,
National University of Ukraine
on Physical Education and Sport,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: sokolik_n@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5393-8567>

Ігор ОЛЕКСИН,

доцент кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін
Національного університету
фізичного виховання і спорту України,
кандидат філософських наук, доцент,
Київ, Україна

Igor OLEKSYN,

Associate Professor
at Social and Humanitarian Disciplines Department,
National University of Ukraine
on Physical Education and Sport,
PhD in Philosophy, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: igoroleks@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6650-627X>

Оксана ПОПОВА,

доцентка кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін
Національного університету
фізичного виховання і спорту України,
кандидатка філософських наук, доцентка,
Київ, Україна

Oksana POPOVA,

Associate Professor
at Social and Humanitarian Disciplines Department,
National University of Ukraine
on Physical Education and Sport,
PhD in Philosophy, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: popovaob9@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0457-4883>

Спортивне життя й розваги студентів Дерптського (Юр'ївського) університету (1802–1917)

Стаття досліджує спортивне життя та дозвілля студентів Дерптського університету впродовж 1802–1917 рр. В умовах імперської політики русифікації молоді представники місцевих еліт намагались зберегти національні традиції, створивши особливу субкультуру поведінки повсякдення у формі спортивних і балагурських розваг. Саме Дерптський університет зберіг особливе ставлення до спорту не лише як способу фізичного вдосконалення, але і як до студентської корпоративної культури. Форми фізкультурно-спортивної організації студентів зводились до відвідування факультативних учбових занять, проведення самостійних тренувань членами корпорацій, організації спортивних гуртків і товариств, участі в масових спортивних заходах. Доведено, що, окрім звичних для студентів розваг (відвідування театрів, балних вечорів тощо), молодь приваблювали веселощі, які були чи заборонені адміністрацією, чи не відповідали загальноприйнятим морально-етичним нормам. Тим більше, що приховування порушень правил з боку студентства керівництвом освітнього закладу й містянами дозволяли уникати покарань найактивнішим балагурам.

Ключові слова: студент, спорт, розваги, університет, дозвілля.

Sports and Leisure Activities of Students at the University of Dorpat (Yuryev) (1802–1917)

The article is devoted to the study of sports and leisure activities of students at the University of Dorpat in 1802–1917. The conquest of the former Swedish lands by the Russian Empire led to the growing dissatisfaction among the youth of the Livonian province both with the situation itself and with the behaviour of some local elites who were ready to cooperate with foreigners. In the context of the imperial policy of Russification, young

representatives of the local elites tried to preserve national traditions, creating a special subculture of everyday behaviour in the form of sports and in jest. It was the University of Dorpat that preserved a special attitude to sport not only as a way of physical improvement, but also as part of the student corporate culture. Young people tried to respond to the reactionary policy of the imperial authorities to eliminate the 'pleasant' disciplines and close the sports facilities. Students also got organised, as they continued to improve their sports skills in the corporate premises and in the early 20th century they contributed to the organisation of three sports societies.

The ways in which students could participate in physical culture and sports were limited to attending optional classes, conducting independent training by members of corporations, setting up sports clubs and societies, and holding mass sports events. It is proved that in addition to the usual entertainment for students (visiting theatres, ballrooms, etc), young people were attracted to fun activities prohibited by the authorities or that did not meet generally accepted moral and ethical standards. Clashes with the police, townspeople, and teachers were commonplace. Furthermore, the management of the educational institution and the townspeople allowed the most active troublemakers to avoid punishment by concealing violations of the rules. Attempts by the authorities to influence the behaviour of students at the University of Dorpat failed.

Keywords: student, sport, leisure activities, university, leisure.

Русифікаційна політика імперської влади на захоплених територіях породжувала в середовищі молодих представників місцевої еліти настрої певного декадентства. Важко було сприймати той факт, що в найближчий час нічого не зміниться, тим паче, що частина знаті готова співпрацювати з окупаційним режимом. Саме молодь відчувала дисонанс між необхідністю дотримання національних традицій та нав'язаною політикою російської влади. Однією із форм спротиву для юнацтва Дерпту, шведської території, загарбаної Петром I, стала спроба зберегти свої традиції через дозвілля, часто у формі балагурського руху. Вагоме місце в житті німецькомовних студентів Ліфляндської губернії посів спорт, який залишався обов'язковим складником студентської корпорації Дерптського університету.

Проблематика спортивного життя та дозвілля студентства Дерптського університету залишається маловивченою в українській історіографії, адже немає жодного спеціального дослідження з цього питання. Формування та функціонування Дерптської історико-правової школи вивчали Олександр Головка та Володимир Гречко⁷⁰. Діяльність української студентської громади у Дерптському університеті на поч. 20 ст. висвітлена в роботах Олега Купчика і Сергія Ісакова⁷¹. Фахові

підготовці студентів Дерптського університету присвятила статті Наталія Соколова⁷². Харківський дослідник Іван Посохов проаналізував особливості студентської субкультури університетів Російської імперії впродовж 19 — початку 20 ст., зацентрував увагу на цінностях та ідеалах студентської спільноти⁷³. Особливості формування студентських корпорацій в університетах Російської імперії, зокрема в Дерптському, розглянула американська дослідниця Ребекка Фрідман⁷⁴. Аналіз специфіки становлення музики як навчальної дисципліни у Тартуському університеті, починаючи з моменту заснування навчального закладу, здійснив естонський дослідник Яан Росс⁷⁵. Також досліджувалося питання історії розвитку важкої атлетики та фехтування в Тартуському університеті впродовж 20 ст.⁷⁶

Метою роботи є висвітлення особливостей розвитку та значення фізичної культури та розваг у студентському середовищі Дерптського університету впродовж 19 — початку 20 ст.

Історія Дерптського університету (нині Тартуський університет, Естонія) розпочинається з 1632 р. із започаткування Academia Gustaviana. Цей навчальний заклад проіснував 24 роки, доки московські війська не окупували місто, змусивши професорсько-викладацький склад і студентство тікати до Швеції. Встановлення шведсько-

⁷⁰ Головка О. М., Греченко В. А. Дерптська історико-правова школа (перша третина XIX ст.). *Право і Безпека*. 2013. № 4. С. 6–14.

⁷¹ Купчик О. Діяльність студентів-українців у Дерптському університеті на початку XX ст. (за матеріалами газети «Рада»). *Європейські історичні студії*. 2023. № 25. С. 38–48; Ісаков С. Г. Українські студенти в Тартуському університеті XIX — початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2005. № 1. С. 70–82.

⁷² Соколова Н. Фахова підготовка студентів у Дерптському університеті (1803–1917 рр.). *Часопис української історії*. 2018. Вип. 37. С. 102–109.; її ж: Медальні роботи студентів історико-філологічного факультету імператорського Дерптського університету (1803–1917 рр.). *Часопис української історії*. 2017. Вип. 36. С. 105–112.

⁷³ Посохов І. С. Студентство університетів Російської імперії XIX — початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури. Харків: Раритети України, 2013. 275 с.

⁷⁴ Friedman R. *Masculinity, Autocracy and the Russian University, 1804–1863*. New York: Palgrave Macmillan, 2005. 195 pp.

⁷⁵ Ross J. From the history of the University of Tartu late XIX — early XX centuries (episodes related to the study of music). *Tuna*. 2009. № 1. С. 208–227.

⁷⁶ Tahnas A., Maepalu E. Raskejoustiku ja vehklemise arengust Tartu ulikoolis. *Tartu ulikooli ajaloo kustumusi*. Tartu, 1981. № XII. С. 170–173.

го контролю над Дерптом сприяло відновленню роботи університету в 1690 р. як *Academia Gustaviana Carolina*. Внаслідок Північної війни (1700–1721) частина шведських територій відійшла Московському царству, перейменованому на Російську імперію. Попри обіцянки Петра I не зачиняти навчальний заклад, професори-шведи відразу залишили університет, що сприяло його закриттю. Лише в 1802 р. за активної участі остзейської шляхти та дозволу Павла I, котрий намагався зменшити відсоток балтійських студентів в європейських вищих навчальних закладах, розпочинає роботу Дерптський університет, який набув право широкої автономії на відміну від Московського, Казанського, а згодом Харківського, Санкт-Петербурзького та Київського університетів. За прикладом європейських вищих шкіл, заклад отримав право присвоювати вчені ступені, самостійно визначати професорсько-викладацький склад. Саме тут виникають перші студентські корпорації за територіальною ознакою. Педагоги й студентська молодь намагалися зберегти давні традиції, що часто суперечили власне російським. Недаремно міністр народної освіти С. Уваров в 1833 р. у донесенні імператору Миколі I наголошував, що в середовищі університетської молоді помітні залишки старовинних звичаїв німецьких університетів — пристрасть до поєдинків і гучних розваг під відкритим небом. Все це — продукт місцевих звичаїв, успадкований від попередніх поколінь, що може давати привід для неприємностей⁷⁷.

Дерптський університет складався з чотирьох відділень: філософського, медичного, юридичного й богословського. У 1850 р. реорганізовано філософський факультет і на його основі утворено історико-філологічний і фізико-математичний факультети. У перший рік існування закладу вищу освіту отримувало 46 осіб. Проте наступного року їх кількість зросла до 95. Далі спостерігається тенденція збільшення кількісного показника: з 1810 р. — більше 200 осіб; з 1821 р. — більше 300; 1827 р. — в межах 500–600 студентів; з 1871 р. — більше 700; з 1879 р. — в межах 1000–1900 осіб⁷⁸.

Студенти Дерптського університету вели активне спортивне життя, чому сприяла нормативно-правова база закладу. На відміну від статутів інших університетів Російської імперії, де передбачались у штаті посади викладачів малювання, музики й танців, інколи гімнастики, Статут Дерптського визначав таких фахівців: шталмейстера

(головний конюх), фехтування та вольтижування, музики, танців, плавання та малювання й гравірування⁷⁹. Кошторис закладу передбачав надання їм досить значних річних окладів. Так, шталмейстер отримував 1 тисячу карбованців, фехтмейстер — 600, танцмейстер — 500, вчитель плавання — 250. Для розуміння престижу цих посад слід наголосити, що заробітна платня ректора становила 1 тисячу карбованців⁸⁰. Документ закріплював необхідність мати приміщення для занять спортом: манеж на чолі з шталмейстером, танцювальний зал, заклад для плавання, де доступ до послуги мали всі співробітники університету⁸¹.

Варто наголосити, що всі заняття спортом були факультативними, їх відвідування вимагало від студентів додаткових витрат. Правила для навчання в Дерптському університеті (1838 р.) встановлювали чіткий тариф за відвідування занять. Так, молодь, яка мала бажання взяти уроки плавання, повинна була сплачувати за щоденне навчання 10 карбованців за квартал або 50 копійок за урок. Щоденне годинне заняття танцями вартувало 60 карбованців щомісяця. Вчитель фехтування міг брати від своїх учнів грошову нагороду в сумі 10 карбованців за пів року. Він зобов'язувався мати власне приміщення для тренувань та інвентар⁸².

Попри чітку регламентацію організації спортивних занять Статутом і Правилами університету, виникли значні труднощі через матеріальне забезпечення та ставлення імперської влади до особливих вподобань ліфляндської молоді щодо занять спортом. Уряд лякала активність дерптських студентів, які полюбили влаштовувати дуелі на шпагах чи пістолях, активно розважатись у місті, тому не дивно, що влада користувалась будь-якою можливістю ліквідувати заняття, пов'язані з фізичним удосконаленням студентів. Варто наголосити, що впродовж 19 ст. російський уряд сприймав спорт як елітну розвагу, а не самоцінне явище культурного життя людини. Практичне значення занять фізичною культурою зводилось до удосконалення навичок верхової їзди, потрібної під час військової служби, та демонстрації танцювальних вмій на балах. А оскільки влада не вбачала в студентстві потенційного резерву для поповнення військ, відповідно не намагалася вирішити питання щодо організації фізичного виховання молоді.

Згідно з університетським кошторисом найкраще фінансувалось утримання манежу,

⁷⁷ Чумиков А. А. *Летопись забав и шалостей Дерптских студентов 1803–1887. Русская старина*. 1890. № 2. С. 364.

⁷⁸ Статистические таблицы и личные списки по Императорскому Юрьевскому, бывшему Дерптскому, университету (1802–1901). Юрьев, 1902. С. 4–8.

⁷⁹ Устав Императорского Дерптского университета. Дерпт, 1820. С. 46.

⁸⁰ Там же. С. 142.

⁸¹ Там же. С. 60.

⁸² Правила для учащихся в Дерптском университете. Дерпт, 1838. С. 10.

на який витрачалась колосальна сума у розмірі 4 тисяч карбованців, стільки ж виділялося на Ботанічний сад⁸³. Від шталмейстера вимагалось утримання не менше 8 коней для занять верховою їздою. У 1821 р. спорудили нову кам'яну будівлю для манежу. Однак в 1860 р. манеж закрили, вчителя верхової їзди звільнили, а гроші, що виділялись на його зарплатню, перерозподілили на оклад для професора новоствореної кафедри загальної патології та патологічної анатомії. Це рішення ухвалив попечитель Дерптського навчального округу Є. фон Бракке, незважаючи на спроби місцевої еліти зберегти манеж. Звернення князя Суворова до міністра народної освіти Є. Путяти щодо відновлення роботи манежу в Дерптському університеті не дало результату. Завдяки зусиллям Є. фон Бракке новий міністр народної освіти О. Головнін відмовив голові ліфляндської шляхти А. фон Еттінгену задовольнити чергове прохання та порекомендував організувати функціонування закладу за приватний кошт⁸⁴. Наявність в штатному розписі посади вчителя верхової їзди свідчить про те, що ліфляндська еліта й студенти Дерптського університету добилися від керівництва рішення про повернення факультативних занять з кінного спорту. Так, в 1865 р. університетським коштом виділялось 1200 карбованців на утримання манежу і 450 на зарплатню вчителю⁸⁵. З 1891 до 1896 р., тобто до моменту його закриття, манеж існував як приватний заклад.

Виникли проблеми і з організацією занять з плавання. Реально студенти отримали змогу навчатися плаванню лише в 1819 р., коли на пропозицію професора кафедри гігієни та історії медицини М. Е. фон Стікса й професора кафедри патології, терапії і клініки Ф. Ердмана було визначено місце для купання студентів на річці Ембах. У 1822 р. було побудовано окрему будівлю для занять із плавання, яку оберігав охоронець, у розпорядженні котрого знаходився рятувальний човен. За рахунок університетських коштів було придбано рятувальне обладнання, яке в 1862 р. передали частково до повітового шпиталю, частково у розпорядження професора анатомії⁸⁶. З цього моменту в штаті університету посада вчителя плавання залишалась вакантною до 1880 р., моменту її ліквідації. Упродовж 1862–1880 рр.

університет користувався послугами тимчасових вчителів.

Університетське керівництво не змогло сприяти розбудові власних приміщень для занять фехтуванням і хореографією та обмежувалося орендою приватних залів. Хоча в 1857 р. на Домській горі в «Моргенштернівському саду» поряд з університетською клінікою розбудували приміщення для тримання спортивного інвентарю для фехтування, на що витратили 209 карбованців 40 копійок⁸⁷. Значно менше уваги університетське керівництво приділяло викладанню хореографії. З 1865 р. вчителю танців призначено найменшу зарплатню в 100 карбованців серед усіх викладачів фізкультурно-спортивного спрямування. У травні 1867 р. університетською адміністрацією ухвалено рішення тимчасово ліквідувати заняття хореографією, а гроші перерозподілити на утримання викладача новоствореної дисципліни «гімнастика». Лише в жовтні 1878 р. за рахунок урізання вдвічі заробітної платні вчителя плавання відновили заняття з танців і виділили 100 карбованців для вчителя⁸⁸. У 1891 р. згідно з рішенням Державної ради ліквідували посади вчителів танців, плавання, верхової їзди та фехтування. Гроші, що виділялись на утримання вчителів, які організували спортивне дозвілля студентів, перерозподілялись для збільшення окладів викладачам іноземних мов⁸⁹. Незважаючи на розпорядження, заняття з фехтування в Дерптському університеті продовжувались до 1902 р., коли в штатному розписі залишилась лише посада вчителя гімнастики. На заняття з гімнастики виділялося по 1 годині двічі на тиждень, і проходили вони у спеціальному приміщенні «Turnhalle», побудованому в 1890 р. Слід зазначити, що вже з другого семестру 1906 р. до 1917 р. ця посада залишалась вакантною⁹⁰.

Викладали спортивні дисципліни в першій половині 19 ст. виключно іноземні спеціалісти. Упродовж тридцяти років посаду вчителя верхової їзди займав Р. фон Дауе; фехтували студенти під керівництвом А. Мальмстрема та Г. Книгге; танцювальне мистецтво викладали Ф. Пелабон, Д. Тірон, К. Іордан; вчителями плавання запрошувались представники родини Штеккелів⁹¹. У другій половині 19 ст. тенденція збереглася. Верхову їзду викладали Р. фон Вульф, Т. Розенпфланцер, В. фон Ліпгардт та Ф. фон Блок; фехтування —

⁸³ Устав Императорского Дерптского... С. 144.

⁸⁴ Петухов Е. В. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, университет за сто лет его существования (1802–1902). Юрьев, 1902. Т. 1. С. 475–476.

⁸⁵ Устав Императорского Дерптского университета 1865 года. Санкт-Петербург, 1865. С. 30.

⁸⁶ Петухов Е. В. Императорский Юрьевский... Т. 1. С. 477.

⁸⁷ Там же.

⁸⁸ Петухов Е. В. Императорский Юрьевский... Т. 2. С. 128.

⁸⁹ Там же. С. 43.

⁹⁰ Обзорение лекций в Императорском Юрьевском Университете. 1906. г. II семестр. *Ученые записки Императорского Юрьевского университета*. 1906. № 3. С. 13–14.

⁹¹ Петухов Е. В. Императорский Юрьевский... Т. 1. С. 409.

Г. Маттісон; танці — Р. Ебергардт-Юліус. З 1867 р. в Дерптському університеті запроваджено заняття з гімнастики, де до викладацької роботи залучали як іноземних спеціалістів (К. Гаупт, Р. Вінгольд, Е. Древес), так і місцевих вчителів (П. Буро, О. Пунга).

Через обмежені можливості для фізичного розвитку й реалізації особистих потреб у стінах університету студенти, починаючи з 80-х рр. 19 ст., беруть участь у діяльності спортивно-гімнастичних товариств Дерпта. Вони відвідують шаховий клуб, двічі на тиждень — яхт-клуб, велосипедні клуби «Товариство велосипедистів», «Уніон» і «Тара», гімнастичне товариство⁹². У 1910 р. в Дерпті було організовано спортивно-гімнастичне товариство «Спорт», члени якого могли займатись різними видами боротьби й боксом. Зусиллями гуртківців організовувались міські змагання з зазначених видів спорту, в яких активну участь брали студенти⁹³.

Варто наголосити, що в Дерптському університеті розпочали викладати фізичну реабілітацію. Так, з 1911 р. на медичному факультеті запроваджено посаду вчителя масажу, лікувальної гімнастики та механотерапії. Заняття проводились по 6 годин на тиждень. Упродовж 1911–1917 рр. це місце обіймав Г. Вельц.

Слід звернути увагу й на самоорганізацію студентської молоді в спортивній сфері. Дерптські студенти полюбили організовувати прогулянки на човні. Так, випускник університету, відомий гігієніст і геронтолог З. Френкель згадував про річкову екскурсію, яку йому організували студенти Ярилов та Шаталов Ембахом до озера Виртсьярв. Мандрівка тривала декілька днів. Студенти самостійно веслували, змінюючи одне одного щогодини. А вже через два тижні ця ж група здійснила поїздку з Дерпта річкою Емба до озера Пейпус. Під час екскурсії молодь не лише знайомилася з місцевими краєвидами, а й намагалася зав'язати діалог із місцевим населенням⁹⁴.

Однією з улюблених зимових розваг дерптських студентів було відвідування ковзанки. За спогадами колишнього студента Г. Шульца, окрім катання на ковзанах, студенти полюбили спостерігати за директором ковзанки Блау, який самостійно намагався боротися з безбілетниками⁹⁵.

Варто наголосити, що в другій половині 19 ст. студентство Російської імперії було позбавлене можливості брати участь у суспільному житті. Участь студентів у політичних виступах сприяла запровадженню жорстких обмежень прав і свобод в університетах країни. Згідно зі Статутом імператорських російських університетів від 23 серпня 1884 р. студентам не дозволялося вчиняти жодних дій корпоративного характеру. Тобто їх позбавили права на ініціативу створення гуртків, земляцтв чи кас взаємодопомоги⁹⁶. Революційні події на початку 20 ст. в країні змусили владу піти на певні поступки освітянам і студентству. Активізації спортивного життя в Дерптському університеті сприяло рішення Миколи II від 25 серпня 1905 р. щодо надання автономних прав університетам Російської імперії. Як наслідок, в 1907 р. у директивних документах університетів з'являються статті, що регламентують діяльність студентських організацій, зокрема й спортивного спрямування. Цей крок сприяв появі перших студентських спортивно-фізкультурних гуртків в Дерптському університеті. Так, за рішенням Ради університету від 7 травня 1910 р. розпочало роботу Товариство всебічного фізичного розвитку студентів, 16 жовтня 1908 р. — Студентських гурток спорту⁹⁷. 26 квітня 1913 р. було засновано Фехтувальний гурток студентів⁹⁸. Завдяки зусиллям студентської молоді в 1902 р. на Домській горі створено майданчик для гри в лаун-теніс.

Дозвілля студентів Дерптського університету мало такі форми: активна участь у роботі студентських корпорацій, влаштування музичних вечорів, читання літератури, часто забороненої.

Пасивною формою дозвілля студентів було читання. Університетська бібліотека не могла задовольнити читацькі потреби студентів. Є. Петухов у своїй роботі, присвяченій історії Дерптського університету, наголошував на постійних проблемах комплектування бібліотечних фондів⁹⁹. Молодь змушена була самостійно купувати книги, часто за останні кошти. Прикладом є листи майбутнього поета М. Язикова до свого брата з проханням надіслати вказану літературу¹⁰⁰.

Найпопулярнішою літературою серед студентства залишалась заборонена. І це зрозуміло, адже тривалий період в Дерптському університеті

⁹² Путеводитель и справочная книжка по Юрьеву и Юрьевскому университету. Юрьев, 1904. С. 44–46.

⁹³ Tahnas A., E. Maepalu Raskejoustiku... С. 170.

⁹⁴ Френкель З. Г. Записки и воспоминания о пройденном жизненном пути. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=100103&p=1

⁹⁵ Dr. Bertram Baltische Skizzen, oder, Fünfzig Jahre zurück. Zweites Bändchen. Dorpad, 1873. С. 191–194.

⁹⁶ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Царствование императора Александра III. Спб., 1893. Т. 9. С. 1017–1018.

⁹⁷ Отчет о состоянии и деятельности императорского Юрьевского университета за 1912 год. Юрьев, 1913. С. 192–193.

⁹⁸ Отчет о состоянии и деятельности императорского Юрьевского университета за 1913 год. Юрьев, 1914. С. 263.

⁹⁹ Петухов Е. В. Императорский Юрьевский... Т. 2. С. 117–118.

¹⁰⁰ Письма Н. М. Язикова к родным за дерптский период его жизни (1822–1829) / под ред. Е. В. Петухова. Санкт-Петербург, 1913. С. 31–34.

панувала певна свобода, пов'язана з автономією закладу. Крім того, Дерптський університет перетворився на *alma mater* для інакодумців. Як зазначав у своїх спогадах колишній вихованець закладу Є. Деген, Дерпт перетворився на місце заслання для «неспокійних елементів»¹⁰¹. У різні хронологічні періоди студенти зачитувались забороненими творами В. Белінського, О. Герцена, О. Блана, К.-А. Сен-Сімона, Ф.-Б. Фур'є, М. Чернишевського. Наприкінці 19 ст. популярності набула марксистська література. Видатний український правознавець Б. Кістяківський під час навчання в Дерпті активно вивчав літературу та позиціонував себе філософом марксизму¹⁰². З. Френкель переклав декілька робіт К. Маркса й Ф. Енгельса з німецької мови на російську та зробив відповідну доповідь на засіданні Товариства російських студентів¹⁰³.

Зрозуміло, що однією з улюблених розваг студентської молоді було відвідування театру. Проте у дерптських студентів виникли проблеми щодо реалізації театральних уподобань. Це пов'язано з тим, що з першої половини 19 ст. імперський уряд намагався ізолювати студентство від міського населення. У зв'язку з цим будуються гуртожитки інтернатного типу, університетські церкви і навіть з'являються заборони на відвідування театру. Влада боялась, що в проєвропейському Дерпті неблагонадійні актори негативно впливатимуть на світогляд молоді.

У 1804 р. в місті імператорським наказом заборонено будь-які театральні постанови. Однак, незважаючи на це, з 1809 р. в Дерпті починають ставити любительські постановки, в яких участь бере декан медичного факультету Д. Балк, за що професор отримав догану. Завдяки зусиллям громадськості в 1812 р. труппа Лесмана здобула право на постановку, однак скандал між поліціантами та присутніми студентами призвів до остаточної заборони театру в місті¹⁰⁴. Спроба княгині О. Барклай-де-Толлі в 1824 р. провести благодійну театральну виставу за участі дерптських студентів не отримала підтримки з боку імператора Олександра I. Так само відхилили пропозицію містян щодо залучення студентської молоді до постановки безкоштовних вистав, за офіційним приводом — через негативний вплив нижчих станів на шляхетську молодь¹⁰⁵. Слід наголосити, що студентству вдавалося обходити ці заборони. Так,

за спогадами композитора Ю. Арнольда наприкінці 20-х рр. 19 ст. студенти під керівництвом лектора німецької мови Р. Раупаха, за участі жінок, поставили декілька комедій Й. Гете, Ф. Шиллера, Т. Кернера, А. Коцеби, А. Мюллнера¹⁰⁶.

Завдяки наполегливості студентів керівництву довелося додати параграфи до Правил для навчання в Дерптському університеті (1838 р.), що дозволяли молоді брати участь у театральних постановках не більше 8 разів на рік, за умови збереження права обрання репертуару за університетським керівництвом та без участі жінок¹⁰⁷. Театральне життя в Дерпті відновилося лише в 1867 р. Відвідування театру перетворилося на одну з улюблених розваг студентської молоді та сприймалося не лише як норма культурного дозвілля, а як невід'ємна частина їхнього світського життя. Однак стати членом театального товариства було майже нереально. Так, в 1900 р. організовано «Юр'ївський Естський драматичний гурток любителів». Стаття 11 II розділу Статуту забороняла ставати членами гуртка всім, хто навчається в будь-яких освітніх закладах¹⁰⁸. Проте студенти мали можливість брати участь у театральних постановках. Лише після розширення автономних прав університетів Російської імперії в 1905 р. вихованці Дерптського університету організували Юр'ївський студентський драматичний гурток (постанова Ради університету від 26 жовтня 1907 р.)¹⁰⁹.

Тогочасна молодь захоплювалась і музичним мистецтвом. За Статутом Дерптського університету музика була серед навчальних дисциплін факультативного характеру. Проблеми кадрового забезпечення, коли університетська адміністрація не могла впродовж перших років функціонування закладу заповнити вакантну посаду вчителя музики, змусили 17 студентів, а це близько чверті від загальної кількості слухачів, в 1806 р. звернутись до ректора з проханням знайти викладача¹¹⁰. Цей факт свідчить про високий попит студентства на заняття музикою.

З 1807 р. в штатному розписі постійно значалася посада вчителя музики, яку обіймали Г.-В. Фріке, М. Томсон, Ф.-Х. Бреннер., Г. Целльнер, Г. Гартган. У спеціально орендованих приміщеннях студенти мали змогу музикувати. Молодь любила організовувати музичні гуртки, учасники яких не лише удосконалювали майстерність

¹⁰¹ Деген Е. Воспоминания дерптского студента. *Мир Божий*. 1902. № 3. С. 90.

¹⁰² Френкель З. Г. Записки и воспоминания... URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=100103&p=1

¹⁰³ Там же.

¹⁰⁴ Петухов Е. В. Императорский Юрьевский... Т. 1. С. 285–286.

¹⁰⁵ Там же. С. 574.

¹⁰⁶ Воспоминания Юрия Арнольда. Москва, 1892. Вып. 1. С. 119.

¹⁰⁷ Правила для учащихся... С. 20.

¹⁰⁸ Устав Юрьевского (Лифляндской губернии) Эстского драматического кружка любителей. Юрьев, 1903. С. 3.

¹⁰⁹ Отчет о состоянии и деятельности ... за 1912 год... С. 192.

¹¹⁰ Jaan Ross. From the history of the University of Tartu... С. 208.

гри на інструментах чи вокал, але й поглиблено вивчали теорію. Гуртківців часто залучали до участі в різних університетських урочистостях.

Студентська молодь любила відвідувати музичні вечори, організовані місцевою елітою. Так, Ю. Арнольд згадує про заходи, які влаштовували родини фон Гергардтів та фон-дер-Боргів, де збирались не лише аристократи й професійні музиканти. Двері будинків знаті були прочинені для талановитої студентської молоді. Автор із захватом пригадує гру на скрипці студента єврейського походження Ю. Давідгофа та чудовий спів братів Геппенерів і Пфанштилів¹¹¹.

У 1857 р. було організовано «Музичне товариство» та «Університетське співоче товариство». Керівником цих гуртків до 1863 р. залишався Ф.-Х. Бреннер, згодом товариства підпорядкувались «правлінню професорів і студентів». Діяльність гуртків фінансувалась виключно з коштів, отриманих від членських внесків¹¹². Університетське керівництво надало дозвіл використовувати актовий зал як приміщення для репетицій раз на тиждень. Учасники демонстрували свої вміння не лише в стінах університету, а й у церкві. У 1883 р. з'являються нові музичні гуртки «Літературно-музичне товариство» та «Burschenorchester», яке проіснувало короткий період. У 1905 р. українськими студентами засновано «Музично-драматичне товариство студентів малоросів», де переважав український репертуар¹¹³. Кількість членів досягла 55 осіб. Вони отримали право на організацію та проведення вистав, концертів, вечорів, спромоглися створити власну бібліотеку¹¹⁴. У 1908 р. розпочав роботу Юр'ївський студентський гурток любителів російської музики.

У 1893 р. викладання музики припинилось, коли вчитель музики в Дерптському університеті, відомий музикознавець А. фон Етлінген, переїздить до Німеччини. Його від'їзд був пов'язаний із запровадженням в університеті викладання навчальних дисциплін російською мовою. Зі штатного розпису зникла посада вчителя музики. Під свою опіку музичне життя в університеті в 1890-х рр., на громадських засадах, взяв професор фізичної географії та метеорології Б. Срезневський, син видатного діяча українського національно-культурного відродження І. Срезневського. Він організував студентський оркестр і доміг-

ся права використовувати приміщення закладу для проведення репетицій та певної матеріальної підтримки¹¹⁵.

Студенти Дерптського університету відвідували бали. Студент Г. Шульц залишив спогади про свою присутність на одному із заходів, де гості не лише танцювали, а й розважались, удосконалюючи той чи інший танець¹¹⁶. У перші роки існування університету молодь відвідувала бали в «Міщанському клубі», які часто закінчувались бійкою. Дослідник І. Посохов пояснює ці зіткнення своєрідним проявом процесу становлення студентської ідентичності, що тягне за собою зіткнення різних правил, традицій та цінностей¹¹⁷. У 1819 р. із метою уникнення зіткнень студентів і містян за розпорядженням Олександра І студентам заборонили приїздити на бали, організовані представниками нешляхетних станів. Наступного року через порушення такого рішення одного із студентів виключили з університету¹¹⁸. З другої половини 19 ст. ситуація кардинально змінилась. Студенти були не лише активними учасниками громадських заходів, але й любляли влаштовувати власні бальні вечори. За спогадами колишнього студента університету Є. Дегена, корпоративні студентські бали перетворились на важливі громадські заходи міста. Бали проводились 2–3 рази на рік, запрошення на них охоче отримувала місцева еліта. Організовувались ці заходи німецькими асоціаціями. Представники російського студентства також влаштовували бали, але в тісних і брудних приміщеннях, куди приходили неохайно одягнуті люди. Ці розваги викликали інтерес у німецьких студентів, які відвідували свята з метою покепкувати над присутніми та влаштувати бійку¹¹⁹.

У Дерптському університеті з моменту виникнення закладу з'являються студентські корпорації, створені за принципом походження чи місця народження, які згодом трансформувались у земляцтва. Варто відмітити, що корпоративне життя студентів притаманне всім університетам Російської імперії. Однак студентські корпорації Дерпту залишались найбільшими й відтворювали традиції корпоративного життя німецьких університетів 18–19 ст. Найвідомішими студентськими асоціаціями були «Рутенія» та «Балтика». «Рутенія» об'єднувала російськомовних студентів. До цього земляцтва доєднувались і студенти із Наддніпрянщини. Так, популярним членом

¹¹¹ Воспоминания Юрия Арнольда... С. 117–118.

¹¹² Петухов Е. В. Императорский Юрьевский... Т. 1. С. 576.

¹¹³ Отчет о состоянии и деятельности ... за 1912 год... С. 192.

¹¹⁴ Ісаков С. Г. Українські студенти в Тартуському університеті... С. 79.

¹¹⁵ Jaan Ross. From the history of the University of Tartu... С. 210–211.

¹¹⁶ Dr. Bertram Baltische Skizzen... С. 175–178.

¹¹⁷ Посохов І. С. Студенти університетів Російської імперії ХІХ — початку ХХ ст. і місцеве суспільство. *Історичний архів*. 2010. Вип. 5. С. 39.

¹¹⁸ Петухов Е. В. Императорский Юрьевский... Т. 1. С. 286.

¹¹⁹ Деген Е. Воспоминания дерптского студента... С. 92.

корпорації був М. Косач, молодший брат видатної української поетеси Л. Українки, який перевівся на навчання до Дерптського університету після відрахування з Університету Св. Володимира через участь у студентських рухах. Він полюбляв ділитися захоплюючими розповідями із життя українських селян. Чудовий знавець української прози і поезії, М. Косач постійно декламував твори українських митців серед студентської молоді¹²⁰. Корпорація «Балтика» згуртувала балтійських німців. Американська історикиня Р. Фрідман наголошує, що саме студентство Дерптського університету розповсюдило традиції створення студентських корпорацій у інших вищих навчальних закладах імперії. Студенти та випускники закладу переїздили із Дерпту до університетських міст, де ставали активними учасниками корпорацій¹²¹.

Як і в студентській культурі Німеччини, у житті вихованців Дерптського університету домінували дуелі та пивні об'єднання. Найактивніші учасники поєдинків і пивних змагань отримували спеціальні нагороди — хрести чи зображення пивного кухля з фольги або скла. Дуелі посіли помітне місце в житті члена корпорації, хоча й були заборонені університетськими правилами. У разі активної (дуелянт чи суддя поєдинку) чи пасивної (передача листа з викликом на дуель, недонесення керівництву про призначений поєдинок) участі в дуелі на її учасника очікував Військовий суд при Ризькому Ордонанс-гаузі¹²².

Члени корпорацій спеціально розробили правила проведення поєдинків. Майбутні дуелянти зобов'язувалися звернутися до студентського третейського суду гідності та виконати вирок суддів, які намагались примирити супротивників. Після розгляду справи учасники конфлікту за рішенням суду мали або вибачитись, або провести дуель. Під час поєдинку використовувались еспадрони, зрідка шаблі. Однак були випадки використання вогнепальної зброї¹²³. І. Белов чітко описує саму дуель: наявність секунданта у кожного дуелянта, участь посередника (*unpartenscher*), котрий рахував удари супротивників і спостерігав за правильним нанесенням їх (заборонялось наносити колючі випадки та бити раніше, ніж пролунає команда посередника). Дуель переважно тривала до першої крові¹²⁴. За правилами проведення корпоративних дуелей, кожний із учасників міг

зробити лише 7 ударів. Після закінчення поєдинку учасники сходяться та цілуються на знак примирення і пробачення всіх образ. Під час дуелі присутність лікаря обов'язкова. Кожна корпорація мала власного лікаря зі студентів медиків або залучала практикуючих лікарів, колишніх членів асоціації¹²⁵. Жодна дуель за час існування цих традицій не мала летального завершення.

Популярність дуелей як способу вирішити будь-яке непорозуміння змушувала студентів удосконалюватися в мистецтві володіння зброєю. Учасники корпорації свій ранок присвячували фехтбоденам (урокам фехтування), де старші студенти та гарні бійці на еспадах (дворучний меч) вчили молодих. Новачки навчалися під керівництвом фуксольдермана. Часто студенти отримували порізи, які гоїлися не один тиждень. І. Белов з вдячністю згадував про відвідування таких занять, що були гарною гімнастикою та надавали можливість отримати навички володіння зброєю, необхідні для проходження військової служби¹²⁶.

За спогадами І. Белова, члени корпорації часто проводили вечори, де під час чаювання вели інтелектуальні дискусії, при цьому уникали обговорення політичних питань. Деякі диспути могли тривати місяцями¹²⁷.

Варто згадати й про балагурські розваги студентів, про що ходили легенди. Молодь свідомо порушувала морально-етичні норми, сприймаючи це як своєрідний спосіб самовираження, виклик суспільству, спосіб вийти із-під контролю університетської інспекції та демонстрацію своєї корпоративної приналежності. При цьому правила чітко визначали, які дії студентів є протиправними і яке покарання має понести студент. Студента могли виключити з університету за пошкодження казенного чи приватного майна, вживання алкогольних напоїв, азартні ігри. Участь у вечірках, непристойна поведінка на вулиці, а саме крики, співи, відвідування трактирів та більярдних будинків, повернення додому після 11 години вечора карались відправкою до карцери. Під кримінальну відповідальність студенти потрапляли в разі нанесення образи іншій людині чи зваблюванні порядної дівчини. Обов'язково відраховували юнаків, які знали про порушення, але не доповіли про них керівництву¹²⁸.

¹²⁰ Френкель З. Г. Записки и воспоминания... URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=100103&p=1

¹²¹ Friedman Rebecca Masculinity. Autocracy and the Russian University... С. 108.

¹²² Правила для учащихся... С. 33–34.

¹²³ Красовский П. Юрьев и Юрьевский университет. Очерк, заметки и воспоминания юрьевского студента. Рига, 1904. С. 253.

¹²⁴ Белов И. Университет и корпорация (Отрывок из воспоминаний). URL: <https://bookchain.ai/read/belov-i-d/universitet-i-korporaciya/12200>

¹²⁵ Красовский П. Юрьев и Юрьевский университет... С. 253.

¹²⁶ Белов И. Университет и корпорация... URL: <https://bookchain.ai/read/belov-i-d/universitet-i-korporaciya/12200>

¹²⁷ Там же.

¹²⁸ Правила для учащихся... С. 28–35.

Студенти полюбляли проводити гучні гулянки, які сприймалися молоддю як своєрідний ритуал, що символізував єдність студентської корпорації. Так, М. Языков у своєму листі згадує про його присутність на такому заході, коли з 8 години вечора та до 2 години ночі більш ніж 90 студентів пили алкоголь і співали пісні, а потім голосно повертались додому¹²⁹. Нерідко такі гуляння завершувались бійками з поліцією та залученням військових¹³⁰.

О. Чумиков у своїй праці «Літопис забав і витівок Дерптських студентів 1803–1887» перерахував найулюбленіші розваги молоді, більш схожі на дебоші. Так, студенти могли увірватися до квартири й вимагати у власника надати дозвіл на оренду кімнат; полюбляли вибивати вікна в поліцейській дільниці через затримання студентів; часто група молоді приїздила до будинку, де організовувався бал, щоб ображати відвідувачок і насміхатись над ними; юнаки полюбляли носити із собою мотузкову ручну драбинку, щоб за її допомогою заглядати у вікна будинків і лякати господарів, а ще збиратися в дивних костюмах на площі і штовхати перехожих; деякі студенти дозволяли собі їздити на санях по місту, одягнувши маски, і лякати перехожих; могли образити чи закидати шапками викладачів¹³¹.

Цікавий випадок трапився з донькою журналіста Ф. Булгаріна, яка відмовилась танцювати із нетверезим молодим чоловіком на балу. У відповідь ображені студенти зупинили екіпаж і змусили дівчину танцювати на брудній вулиці біля карети¹³². Сам Ф. Булгарін, який здавав кімнати студентам, змушений був запровадити правила їхньої поведінки в приміщенні. Чоловік запропонував студентам підписати папірець із правилами, які забороняли хлопцям стріляти в кімнаті, у дворі, сараї та гумні, лазити через вікно, ходити з люльками у дворі, щоб не допустити пожежі. Цікаво те, що студенти відмовились завізувати документ і продовжили шукати нове житло¹³³.

Розваги студентів викликали подив у місцевого населення. Довго в місті обговорювали дивну

картину, коли 50 студентів верхи на 25 конях, з'єднаних між собою хвостами, вервечкою рухались з Дерпту до міста Валк¹³⁴.

Часто всі витівки студентів Дерптського університету залишалися безкарними. Це можна пояснити наявністю широких автономних прав студентських корпорацій та прагненням керівництва уникати скандалів. Крім того, місцеві жителі, які боялись помсти із боку студентів, воліли не звертати уваги на вчинки студентів, поготів, що саме обслуговування студентської молоді становило основне джерело прибутку містян.

Отже, студенти Дерптського університету спорт сприймали не лише як засіб вдосконалити фізичну форму і навички, але і як невід'ємну частину корпоративної культури. Спортивне життя набуває різних форм, а саме: навчальні заняття, що носили факультативний характер; самостійні заняття в корпораціях і міських фізкультурно-спортивних гуртках; організація студентських спортивних товариств й участь у міських спортивних заходах. Проте відсутність значної матеріальної підтримки з боку держави й громадськості призводили до ліквідації в університеті дисциплін спортивного спрямування.

Дозвілля та розваги студентів Дерптського університету варто розглядати як своєрідну форму збереження та демонстрації власної самобутності, усвідомлення молоддю характерних рис своєї спільноти, а також своєрідну форму протесту й намаганням вийти з-під контролю університетської інспекції. Попри існуючі заборони та досить жорсткі форми покарання порушників (кримінальна відповідальність, виключення з університету, карцер), студенти активно долучались до відпочинку, який суперечив загальноприйнятим суспільним нормам. Спроби керівництва вплинути на ситуацію не давали бажаного результату через намагання університетської адміністрації уникнути скандалів, чому й покривали студентські дебоші, та через пасивну поведінку містян, які отримували прибутки у сфері обслуговування вихованців Дерптського університету.

¹²⁹ Письма Н. М. Языкова к родным... С. 31–34.

¹³⁰ Там же. С. 134–135.

¹³¹ Чумиков А. А. Летопись забав и шалостей... С. 358–360.

¹³² Там же. С. 359.

¹³³ Салупере М. Ф. В. Булгарин в Лифляндии и Эстляндии. Русские в Эстонии на пороге XXI века: прошлое, настоящее, будущее : сборник статей / Сост. В. Бойков, Н. Бассель. Таллинн, 2000. С. 146–161.

¹³⁴ Красовский П. Юрьев и Юрьевский университет... С. 265.

REFERENCES

- Holovko, O. V. & Hrechenko, V. A. (2013). Derptska istoriko-pravova shkola (persha tretyna XIX st.). *Pravo i Bezpeka*, 4, 6–14 [in Ukrainian].
- Dehen, E. (1902). Vospomynaniia derptskaa studenta. *Mir Bozhyi*, 3, 71–105 [in Russian].
- Dr. Bertram (1873). Baltische Skizzen, oder, Fünfzig Jahre zurück. Zweites Bändchen. Dorpat, 318 [in German].
- Friedman, Rebecca (2005). Masculinity, Autocracy and the Russian University, 1804–1863. New York: Palgrave Macmillan, 195 [in English].
- Isakov, S. (2005). Ukrainski studenty v Tartuskomu universyteti XIX – pochatok XX st. [Ukrainian Students at the University of Tartu in the nineteenth and early twentieth centuries]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 70–82 [in Ukrainian].
- Krasovskiy, P. (1904). Yuryev y Yuryevskiy universitet. Ocherk, zametky i vospomynaniia yuryevskogo studenta. Riga, 364 [in Russian].
- Kupchuk, O. (2023). Diialnist studentiv-ukraintsiv u Derptskomu universyteti na pochatku XX st. (za materialamy hazety «Rada») [Activity of Ukrainian Students at the University of Derpth at the beginning of the 20-th century (according to the materials of the newspaper «Rada»)]. *Yevropeiski istorychni studii / European Historical Studies*, 25, 38–48 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.17721/2524-048X.2023.25>
- Petukhov, E. (1902). Imperatorskiy Yuryevskiy, byvshiy Derptskiy, unyversytet za sto let ego sushchestvovaniia (1802–1902) [Imperial University of Yuryev, formerly Dorpat, for one hundred years of its existence (1802–1902)]. Yuryev, 1–2 [in Russian].
- Posokhov, I. (2013). Studentstvo universytetiv Rosiiskoi imperii XIX – pochatku XX st.: stanovlennia ta evoliutsiia subkultury [Students of the Universities of the Russian Empire of the 19th — early 20th centuries: Formation and evolution of subculture]. Kharkiv, 275 [in Ukrainian].
- Posokhov, I. (2010). Studenty universytetiv Rosiiskoi imperii XIX — pochatku XX st. i mistseve suspilstvo [Students of the Universities of the Russian Empire of 19th — early 20th centuries and the local society]. *Istorychnyi arkhiv*, 5, 38–43 [in Ukrainian].
- Ross, J. (2009). From the History of the University of Tartu late XIX — early XX centuries (episodes related to the study of music). *Tuna*, 1, 208–227 [in English].
- Salupere, M. (2000). V. Bulgarin v Lifliandii i Estliandii [Bulgarin in Livonia and Estland]. *Russkie v Estonii na poroge XXI veka: proshloe, nastoiashchee, budushchee*, sbornyk statei, Tallinn, 146–161 [in Russian].
- Sokolova, N. (2018). Fakhova pidhotovka studentiv u Derptskomu universyteti (1803–1917 rr.) [Vocational Training of Students at Tartu University (1803–1917)]. *Chasopys ukrainskoi istorii / Journal of Ukrainian History*, 37, 102–109 [in Ukrainian].
<https://drive.google.com/file/d/1V6AydrBalf4WYtmdwKDiYQQPmiVuo3c4/view>
- Sokolova, N. (2017). Medalni roboty studentiv istoriko-filolohichnoho fakultetu imperatorskoho Derptskoho universytetu (1803–1917 rr.). [Student Work Medal of History and Philology of the Imperial University of Tartu (1803–1917)]. *Chasopys ukrainskoi istorii / Journal of Ukrainian History*, 36, 105–112 [in Ukrainian].
http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/chui/chui_2017_36.pdf
- Tahnas, A., & Maepalu, E. (1981). Raskejoustiku ja vehklemise arengust Tartu ulikoolis. *Tartu ulikooli ajaloo kusimusi*, Tartu, XII, 170–173 [in Estonian].
- Chumykov, A. (1890). Letopis zabav i shalostei Derptskich studentov 1803–1887 [Chronicle of Amusements and Pranks of Students of Dorpat 1803–1887.]. *Ruskaia staryna*, 2, 341–370 [in Russian].

Дата надходження до редакції: 10.02.2025.

Дата схвалення до публікації: 20.02.2025.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Оксана ДРАЧ,

професорка кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Oksana DRACH,

Professor at the Department of World History,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.drach@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-7859-3385>

Протекція як спосіб працевлаштування доньок у заклади освіти України межі 19–20 ст.

Заступництво існує у всіх суспільствах від давнини до сьогодення. Метою статті є вивчення протекції під час працевлаштування жінок у сфері освіти України межі 19–20 ст. Доведено, що заступництво поширюється вже і на доньок, які мали педагогічну кваліфікацію. Їхня постійна робота значуща для сімейного добробуту, що спонукало до мобілізації соціальних зв'язків. Висока конкуренція на ринку праці серед випускниць гімназій підштовхувала до пошуку патрона. Заступниками були місцеві, столичні високопосадовці, а також очільники навчальних закладів. Механізм протегування включав дії у двох напрямках: окружна адміністрація (згода попечителя округу) й місцева адміністрація (домовленість з очільником закладу).

Ключові слова: протекція, рекомендаційний лист, працевлаштування, заклади жіночої освіти, педагогиня, випускниця гімназії.

Patronage as a Means of Employment for Daughters in Educational Institutions of Ukraine at the Turn of the 19th — 20th Century

Patronage has existed in all societies from antiquity to the present day. The implicit meanings of expressions such as “one’s own people” and “good connections” are readily understood and utilized by the population as needed. This article aims to examine the role of patronage in the employment of women in the educational sphere of Ukraine at the turn of the 19th — 20th century. The study is based on the administrative correspondence of the Office of the Trustee of the Kyiv Educational District, specifically recommendation letters from male patrons.

It has been established that patronage extended even to daughters who, upon graduating from gymnasium, obtained pedagogical qualifications. The stable employment of adult daughters was crucial to family well-being, prompting older family members to mobilize their social connections. Intense competition in the labor market among female gymnasium graduates led many to seek patrons who could facilitate their appointment to permanent positions in educational institutions.

The study identifies patrons as both local high-ranking officials — such as the head of the Kyiv Provincial Gendarmerie Administration and the director of the Kyiv branch of the State Bank — and metropolitan bureaucrats, including senators. The effectiveness of patronage depended on the influence that one patron, as the author of a recommendation letter, held in the perception of another — the Trustee of the Kyiv Educational District. A distinct category of “invisible” patrons is also identified — heads of educational institutions who were consulted in advance regarding prospective candidates. The search for patrons correlated with factors such as the father’s service in government institutions and neighborly relations with local property owners.

The patronage mechanism, designed to maximize the likelihood of success, operated on two levels. The first was the district administration level, requiring the approval of the district trustee and the head of his office. The second was the local administration level, which involved securing an agreement with the head of the educational institution regarding the candidate’s appointment.

Keywords: patronage, recommendation letter, employment, women’s educational institutions, female teacher, gymnasium graduate.

Закулісна боротьба, протегування, корупція та хабарництво нині затавровані як негативні явища соціальної, економічної, політичної реальності. За даними Світового банку, протекцію розглядають як одну із форм корупції¹³⁵. Утім, позбавитися таких явищ у людських спільнотах украї складно через досить широкий спектр їх форм і зразків проявлення. Патрон-клієнтські відносини позначають особливий спосіб регулювання ключових аспектів інституційного порядку: структурування потоку ресурсів, обміну, владних взаємин та їх легітимації у суспільстві¹³⁶. Зрештою, це водночас і макросоціальний феномен, і специфічний тип соціальних зв'язків локального середовища, що виводить до явищ мікросоціального рівня.

Заступництво існує у всіх суспільствах від давнини до сьогодення. Його складники переконливо обґрунтував Ш. Фіцпатрік у контексті щодення радянського суспільства, де усі мали покровителів¹³⁷. Дослідники апробували також вивчення особистих відносин панування та заступництва як відтворюваний поведінковий зразок керуючих і керованих, що визначає політичну минувшину і майбутнє держави. Поглибленої розробки набула проблематика патронату в Російській імперії¹³⁸.

Вітчизняні науковці ґрунтовно досліджують організацію та функціонування державної влади в Україні імперської доби¹³⁹. Вивчено форми й наслідки корупційних проявів у регіональному вимірі¹⁴⁰. Чинниками хабарництва, окрім традиційних, як-от незабезпеченість чиновників, ви-

значено суспільний менталітет, що зумовлював пошуки найбільш доступних способів вирішення особистих проблем населенням¹⁴¹. Для розгляду бюрократії України зроблено спроби застосування антропологічного підходу в контексті проблематики протекції. Тематику поглиблено на матеріалах діяльності Київського цивільного губернатора І. Фундукля, службова кар'єра якого «свідчить про початок розриву з попередньою патроно-клієнтською традицією»¹⁴². Започатковано вивчення службової діяльності жінок в освітній сфері України модерної доби. З'ясовано гендерні аспекти професійності вчительок України межі 19–20 ст.¹⁴³ Розглянуто позицію начальників освітніх закладів Київського навчального округу щодо (не)доцільності праці освітянкою після заміжжя, а також їхні думки щодо зовнішнього вигляду службовиць¹⁴⁴. Таким чином, аналіз останніх досліджень з теми переконує у відсутності в національній історіографії напрацювань із проблематики заступництва й протекції в освітній галузі України модерної доби, тому спробуємо заповнити окреслену лауну історичного нарративу.

Метою статті є вивчення протекції при працевлаштуванні жінок у сфері освіти України межі 19–20 ст.

Джерельною базою дослідження слугує діловий епістолярій канцелярії попечителя Київського навчального округу, під час опрацювання відбувся пошук рекомендаційних листів задля поглибленого їх вивчення. Евристичну роботу із зазначеним епістолярієм цілеспрямовано обмежили

¹³⁵ Бабенко К. А., Діденко Н. Г., Кондрашова М. В. та ін. Прояви корупції в системі освіти: запобігання та протидія : навчально-методичний посібник. Київ : МП Леся, 2016. С. 20.

¹³⁶ Эйзенштадт Ш. Н., Ронигер Л. Патрон-клиентские отношения как модель структурирования социального обмена. Патрон-клиентские отношения в истории и современности: хрестоматия / пер. с англ. Москва : Политическая энциклопедия, 2016. С. 375–376.

¹³⁷ Fitzpatrick Sh. Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. Oxford University Press, 1999. P. 133.

¹³⁸ Fediukin I., Zitser E. A. For Love and Fatherland: Political Clientage and the Origins of Russia's First Female Order of Chivalry. *Cahiers du monde russe*. 2011. Vol. 52/1. P. 5–44. DOI: <https://doi.org/10.4000/monderusse.9320>; Леонов М. М. Салон В. П. Меццерского: патронат и посредничество в России рубежа XIX–XX вв. Самара : Изд-во Самар. науч. центра РАН, 2009. 388 с.; Леонов М. М. «Тактика гостинных»: протектирование в пореформенной России. *Социальная история: Ежегодник*. 2011 / отв. ред. Н. Л. Пушкирева. Санкт-Петербург : Алетейя, 2012. С. 12–24.

¹³⁹ Шандра В. С. Державна служба в українських губерніях Російської імперії. *Нариси історії державної служби в Україні / кер. авт. кол. С. В. Кульчицький*. Київ : Ніка-Центр, 2008. С. 114–128.

¹⁴⁰ Падалка С. С. Хабарництво на Правобережній Україні: суспільно-історичні прояви, наслідки та засоби протидії (друга половина XIX — початок XX ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Національний педагогічний університет М. П. Драгоманова. Київ, 2018. 279 с.

¹⁴¹ Падалка С. С. Суспільний менталітет як чинник зловживань хабарництвом на Правобережній Україні у другій половині XIX — на початку XX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 49. С. 122; його ж: Хабарництво в середовищі імперського чиновництва Правобережної України (друга половина XIX — початок XX ст.): передумови та соціальні чинники. *Світ Кліо*. 2021. № 2(1). С. 9, 12.

¹⁴² Йислуу А. Е. Призначення чиновників на державні посади в період правління Миколи I (1825–1855): між покровительством і здібностями. *Архіви України*. 2018. № 5–6. С. 88.

¹⁴³ Драч О. Гендерні аспекти професійності вчительок України у фокусі розширення прав працевлаштування на початку 20 ст. *Київські історичні студії*. 2024. № 2(19). С. 14–22. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.22>

¹⁴⁴ Драч О. Заміжжя освітянки — підстава для звільнення? Думки керівників освітніх закладів Київського навчального округу початку 20 ст. *Київські історичні студії*. 2024. № 1(18). С. 6–19. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.11>; Драч О. Формений одяг службовиць жіночих гімназій у візії начальників закладів Київського навчального округу (кінець XIX — початок XX ст.). *Київські історичні студії*. 2023. № 2(17). С. 54–63. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.27>

колом їхніх авторів, відібраних за принципом гендерної одноманітності, а саме тільки патрони-чоловіки. Такий підхід скеровано на продуктивність виявлення механізмів (способів / засобів) протекції, її значущості для отримання роботи педагогічними, а також соціального середовища здійснення заступництва в освітній сфері України.

Задля роботи з пошуку емпіричного матеріалу використано підходи джерельної та архівної евристики. Методологією опрацювання діловодного епістолярію слугували процедури для аналізу, оцінки й використання джерел, запропоновані Артуром Марвіком¹⁴⁵. Під час реалізації джерелознавчого синтезу нас передусім цікавили відповіді на питання: чи потрібно була підтримка охочим працевлаштуватися у сфері освіти жінкам на межі 19 — початку 20 ст.? наскільки значущою вона була? як практично реалізовувалася протекція? про які посади в освіті клопотали в листах щодо своїх протеже патрони? Відповіді на означені питання слугуватимуть пошуковими стратегіями в опрацюванні діловодного наративу канцелярії попечителя Київського навчального округу.

Відносини особистої залежності та заступництва пронизували бюрократичний порядок самодержавної Російської імперії, патрон-клієнтські зв'язки виразно помітні на соціальному полотні парадного образу держави¹⁴⁶. Зростання рівня матеріальної забезпеченості та професійної освіти імперського чиновництва зумовило консолідацію його в привілейовану соціальну групу з чітко ієрархічною структурою відповідно до Табеля про ранги 1722 р. Дослідники стверджують, що зробити кар'єру на цивільній службі було уповні можливо¹⁴⁷. Чини, ордени, складний набір правил і привілеїв були елементами всеосяжної системи розподілу соціальних «ніш» у Російській імперії, під владу якої початково потрапила Гетьманщина, а пізніше — Наддніпрянська Україна. Звичай протегування вкоренився в повсякденному житті імперського суспільства й реалізовував один із каналів соціального ліфту, який піднімав щасливих претендентів вище щаблями Табеля.

Дворянське походження та вислуга були основними критеріями для вступу на державну службу в Російській імперії, до яких на початку 19 ст. додали ще один значущий — освітній рівень чиновника. У такий спосіб центральна влада прагнула покращити кадровий склад державного управління та певним чином нівелювати традицію отримання високих посад через протекцію¹⁴⁸. Утім, турбота про «своїх» відповідала традиціям патріархальної культури, що панувала протягом століть, тому родичів і друзів сім'ї розглядали як природних заступників¹⁴⁹.

Упродовж 19 ст. сім'я в Україні лишалася соціальним інститутом, який гарантував індивіду супровід від народження до смерті, а також слугувала важливою передумовою його виживання¹⁵⁰. Протегування та свояцтво, як і раніше, лишалися серед дієвих чинників соціальної мобільності, хоча ставлення до них поступово змінювалося, набуваючи в літературних текстах і громадській думці більш сатиричного / іронічного відтінку. Трансформації у ставленні освіченого суспільства до заступництва, відчутні у пореформену добу, спонукали покровителів виявляти обачність у боротьбі за інтереси «своїх». Утім працевлаштування та кар'єрний поступ за рекомендацією тогочасні можновладці сприймали швидше як норму, аніж винятковий феномен¹⁵¹.

Усе вищезазначене щодо просування щаблями державної служби стосувалося винятково чоловіків, водночас чинником перемін в імперському соціумі виступали також новий етос і світогляд молодих генерацій із виразним акцентом щодо підвищення ролі жіноцтва¹⁵². Потужні зміни у сфері жіночої освіти й працевлаштування в Україні започатковано в контексті підготовки й реалізації реформ. П'ять діючих інститутів шляхетних дівчат зазнали оновлення навчально-виховної системи підготовки вихованок. Постали також заклади нового типу — жіночі гімназії і прогімназії, які надавали ученицям ґрунтовну середню освіту і педагогічну кваліфікацію (домашніх наставниць, домашніх учительок чи вчительок на-

¹⁴⁵ Marwick A. *The New Nature of History Knowledge, Evidence, Language*. London: Palgrave, 2001. P. 179–189.

¹⁴⁶ Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность: Исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России. Москва : Московский общественный научный фонд, 2000. С. 123.

¹⁴⁷ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в): в 2 т. Санкт-Петербург : Изд-во «Дмитрий Буланин». 2000. Т. 2. С. 207.

¹⁴⁸ Шандра В. С. Державна служба... С. 125.

¹⁴⁹ Леонов М. М. «Тактика гостинных»... С. 12.

¹⁵⁰ Шандра В., Аркуша О. Україна в XIX столітті: доба модернізації / відп. ред. В. Смолій. Київ : Академперіодика, 2022. С. 612. DOI: <https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.466.706>

¹⁵¹ У щоденнику сенатора О. Половцова, який ревізував українські губернії, неодноразово зазначено про таку практику (Див. детальн.: Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О.О. Половцова (жовтень 1880 — травень 1881) / упор. М. Будзар, Є. Ковальов, Д. Терещенко. Київ: StreamARLine, 2019. С. 42, 50, 105, 116.

¹⁵² Див. детальніше: Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX — початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2011. 532 с.

родних училищ залежно від ступеня успішності навчання)¹⁵³. Загальна державна стратегія щодо сфери діяльності жіноцтва втілювалася в законодавчих актах, що передбачали «заохочувати жінок на виховній ниві, де вони вже обіймали посади вчительок у початкових і нижчих класах жіночих гімназій, та надати можливості навчальному відомству розширити коло їхньої діяльності в цій сфері»¹⁵⁴. Отже, сфера освіти визначена пріоритетним сектором застосування жіночої кваліфікованої праці.

На кінець 19 ст. когорта випускниць гімназій — потенційних педагогинь — суттєво розширилася, про що свідчить статистика. Приміром, у Київському навчальному окрузі щорічний контингент випускниць середньої школи сягав 1200 осіб¹⁵⁵. Зворотним боком зростання питомої ваги жіноцтва з гімназійною освітою та педагогічною кваліфікацією стала висока конкуренція серед них на ринку праці, що істотно мінімізувало оплату їхньої праці.

Деякі з цих випускниць, ознайомившись з навколишнім життям і зазнавши (не)вдалих митарств із самостійним пошуком роботи, оптимальним варіантом вважали продовження освіти у вищих жіночих закладах, що гарантували університетський рівень підготовки, отже і більш реальні перспективи працевлаштування. Попечитель Київського навчального округу відверто схарактеризував таких курсисток: «Більшість їх неможливі, а головним мотивом є прагнення до наукового самовдосконалення з практичною метою — розширити можливості самостійного заробітку»¹⁵⁶.

Суттєва демократизація учнівського контингенту жіночої середньої школи призвела до того, що її випускниць характеризували як «інтелегентні злидні»¹⁵⁷. У Санкт-Петербурзі (столиці імперії) доходило до того, що дівчата погоджувалися працювати тільки за обід, а оплата 10 крб на місяць за урок уважалася щасливим випадком¹⁵⁸. Не краще було й у провінції — в губернських і повітових містах держави. Долю «бідних нещасних трудівниць» осмислювала в щоденнику сучасниця: «Випускниці VII класів В'ятської жіночої гімназії, тим більше єпархіальних училищ і повітових прогімназій, нерідко шукали

тільки місця помічниці народної вчительки, навіть не мріючи без протекції потрапити безпосередньо у вчительки»¹⁵⁹.

Дійсно, опрацювання діловодної документації канцелярії попечителя Київського навчального округу, а саме жіночих клопотань щодо працевлаштування в освітній сфері, виявило нагальну просьбу таких звернень межі 19–20 ст. — стати до роботи в заклад освіти й отримувати платню, отже бути затвердженою на посаді. Конкретизувати практики працевлаштування педагогині допомагає лист Олександри Радучької, доньки капітана артилерії з Кременчука, до попечителя округу, яка щиро описала свою життєву ситуацію. «Звертаюся до Вас і, перш за все, прошу пробачити мою зухвалість, що я наважуюсь турбувати Вас своїм проханням. До цього мене змушують крайні обставини мого життя: батько мій через похилий вік йде у відставку, маючи велику сім'ю з п'яти осіб, які потребують освіти. Я, скінчивши курс 8 класів жіночої гімназії в Кременчуці, могла б допомогти родителям, влаштувавшись кудись на службу, але без протекції це неможливо»¹⁶⁰.

Таким чином, на кінець 19 ст. в Україні проглядається гостра соціальна проблема в головній ділянці жіночої зайнятості — сфері освіти, зумовлювана невідповідністю між численною пропозицією випускниць гімназій з педагогічною кваліфікацією та обмеженим обсягом доступних робочих місць відповідно до їхнього трудового потенціалу. За такої ситуації прагматичні родини й окремі особи вимушені шукати соціальної підтримки й вдаватися до заступництва.

Дослідники рекомендаційних листів імперської доби окреслюють три основні групи клієнтів, про яких клопотали їхні адресанти: до першої належали родичі, до другої — давні знайомі, третю становили малознайомі особи, з якими покровителя пов'язувала спільність поглядів, так звана «ідейна спорідненість»¹⁶¹. Серед діловодної документації канцелярії попечителя Київського навчального округу віднайдено такі листи й вставлено факти протегування осіб, які представляли другу групу клієнтів — давніх знайомих. Авторами рекомендаційних листів були високопосадовці регіону, а саме начальник Київського

¹⁵³ Там само. С. 254.

¹⁵⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собр. II-е. Т. XLVI. №. 49137.

¹⁵⁵ Драч О.О. Вища жіноча... С. 286.

¹⁵⁶ Там само. С. 427.

¹⁵⁷ Там само. С. 38.

¹⁵⁸ Страннолюбский Н. Современные нужды высшего женского профессионального образования. *Русская школа*. 1890. № 3. С. 63.

¹⁵⁹ Драч О. О. Вища жіноча... С. 37.

¹⁶⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАК України). Ф. 707. Оп. 65. Спр. 9. Арк. 145.

¹⁶¹ Леонов М. М. «Тактика гостинных»... С. 12.

губернського жандармського управління¹⁶² та керуючий Київською конторою державного банку.

Розглянемо епістолярні документи текстуально й контекстуально. Начальник Київського губернського жандармського управління, посаду якого чверть століття обіймав Василь Новицький¹⁶³, — знаковий за впливовістю високопосадовець регіону. Його рекомендаційний лист № 2869 від 2 червня 1900 р. на фірмовому бланку Київського ГЖУ до попечителя округу В. Вельямінова-Зернова¹⁶⁴, засвідчений власноручним підписом «Ваш слуга найпокірніший В. Новицький», містить прохання надати посаду класної доглядачки в новоорганізованій в Умані жіночій гімназії його протеже.

Нас цікавить, кого протегував начальник жандармерії регіону В. Новицький, який, за характеристикою сучасника, «був страшним для окремих людей, які потрапили до його рук, він був лясним і для мирних обивателів Києва»¹⁶⁵. З тексту його листа стає зрозуміло, що опікувався генерал Наталією Балаковою, батько якої — відставний надвірний радник — був засідателем Уманської повітової дворянської опіки, а до того 25 років служив помічником справника¹⁶⁶ в Київській губернії¹⁶⁷. Виходить, що жандармський високопосадовець клопотав за доньку колишнього службовця відомства поліції — помічника справника підконтрольного йому регіону.

Представляє «своїх» генерал В. Новицький усталеною дискурсивною схемою рекомендаційних листів — опіка добрих знайомих. Патрон констатував більш як 20-річне особисте знайомство зі всією поважною родиною Балакових, що на той час проживала в Умані. Оскільки автори-

тетність сім'ї та батькові заслуги в імперському соціумі поширювалися на нащадків, то інтенція схеми протегування налаштовувала на позитивне сприйняття прохання і його задоволення. Важливо з'ясувати характеристики кандидатки (Н. Балакової) в інтерпретації начальника Київського губернського жандармського управління В. Новицького, який був запопадливим виконавцем монархічно-консервативної політики імперських «скрепів» в Україні. Які риси своєї протеже окреслив у листі генерал?

Щонайперше, патрон позначив вік кандидатки — 24 роки, отже молода жінка з життєвим досвідом, яка після здобуття освіти в Білоцерківській жіночій гімназії (скінчила зі срібною медаллю) сім літ займалася музикою. Зауважимо, що багато тогочасних освітніх керівників поділяли думку щодо доцільності встановлення вікового цензу педагогинь — не молодше 25 років¹⁶⁸.

Поглиблюючи обрану дискурсивну схему, автор більш розлого окреслив психологічний портрет Балакової, ество якої становила гречність — «вельми вихована й доброго батька донька»¹⁶⁹. Характеристика індивідуальності кандидатки — особи високої доброчесності, благомислячої свідомості та серйозного характеру — завершувала її представницький зовнішній образ¹⁷⁰. Отже, наведений комплекс персональних характеристик Н. Балакової, на переконання начальника жандармерії Київщини, цілком відповідав вимогам до кандидатури працівниці у сфері освіти межі 19–20 ст. Наголосимо, що службовці відомства політичного розшуку — департаменту поліції — мали дещо іншу візію щодо громадянських завдань населення, зокрема й жінок, оскільки

¹⁶² Губернські жандармські управління створені в 1867 р. для політичного розшуку, провадження дізнань з державних злочинів у регіонах. З часом їх функції концентруються на провадженні дізнань у політичних справах. З 1881 р. підпорядковувалися Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ.

¹⁶³ Василь Дементійович Новицький (1837–1907) — уродженець Псковської губернії, походив з дворян. Скінчив Костянтинівський кадетський корпус, Єлисаветградське кавалерійське училище. У 1867–1871 рр. служив у штабах військ Харківського військового округу старшим ад'ютантом. З 1874 р. — в окремому корпусі жандармів; 1875 р. — отримав чин полковника. У 1878–1903 рр. — начальник Київського губернського жандармського управління; 1887 р. — чин генерал-майора. Активно боровся з революційним та українофільським рухом на Київщині. У 1903 р. подав у відставку через хворобу (був поранений арештанткою).

¹⁶⁴ Володимир Володимирович Вельямінов-Зернов (1830–1904) — сходознавець, історик, тюрколог, філолог; почесний член Академії наук. Уродженець Санкт-Петербурга, скінчив Олександрівський ліцей (1850), служив у Азіатському департаменті Міністерства закордонних справ. Здобув визнання як спеціаліст у галузі тюркських мов. Проблематика праць — взаємовідносини Росії з країнами Середньої Азії, історія киргиз-кайсаків, Кокандського, Касимівського і Кримського ханств, східна нумізMATика. З 1861 р. — секретар імператорського археологічного товариства; член ради Російського географічного товариства (1864); доктор наук у галузі турецько-татарської словесності (1866). Протягом 1888–1903 рр. — попечитель Київського навчального округу; 1891 р. отримав чин таємного радника; від 1889 р. — голова Київської археологічної комісії. Помер у Києві.

¹⁶⁵ Новицький В. Д. Из воспоминаний жандарма / пред. А. А. Левандовского. Москва : Изд-во МГУ, 1991. С. 19.

¹⁶⁶ Справник — начальник поліції в повіті Російської імперії, підпорядкований губернатору. Помічник справника наглядав за діловодством поліцейського управління, виконував доручення начальника і, за необхідності, заступав його на посаді.

¹⁶⁷ ЦДДАК України. Ф. 707. Оп. 66. Спр. 9. Арк. 25.

¹⁶⁸ Драч О. Гендерні аспекти... С.18.

¹⁶⁹ ЦДДАК України. Ф. 707. Оп. 66. Спр. 9. Арк. 25.

¹⁷⁰ Щодо важливості зовнішнього вигляду службовиць жіночих гімназій дивись детальніше (Драч О. Формений одяг... С. 62).

сприймали повсякденні події в оптиці державних інтересів, на сторожі яких перебували¹⁷¹. Тому світоглядна «правильність» пропонованої генералом Новицьким кандидатки передбачала відповідність її поведінки основам імперської політики — триаді «православ'я, самодержавність, народність».

Чи відповідав створений генералом образ «своєї» кандидатки дійсності? Задля цього заглибимося в особові документи Н. Балакової. За представленою довідкою, скінчивши навчання в Білоцерківській жіночій гімназії, дівчина протягом трьох років (1894–1897) працювала вчителькою в жіночій школі грамоти¹⁷² м. Васильків. У тогочасних реаліях учителювання в освітньому закладі такого типу означало найнижчий рівень оплати педагогічної праці, не завжди комфортні умови навчального процесу, підпорядкування училищній адміністрації духовного відомства. Ці обставини зумовлювали значну плінність педагогічних кадрів у церковно-парафіяльних школах, а також використання переважно молодих за віком учительок.

Вірогідно, саме у Василькові батько служив помічником справника, де випущена з гімназії Наталія працевлаштувалася. Родина Балакових трималася консервативних суспільних поглядів, виявом яких щодо доньки-освітянки був поведінковий традиціоналізм за правилом: «Обов'язок кожної порядної доньки — жити з батьками, допоки вона не вийде заміж»¹⁷³. Наше твердження підкріплює праця доньки службовця органів політичного контролю в освітньому закладі, призначеному винятково для навчання дівчаток, отже гендерно сепарованому. Нові життєві обставини — завершення служби й вихід у відставку батька, переїзд сім'ї до Умані, набуття донькою-педагогинєю повноліття (21 рік) не перемінили взаємовідносини в мікрокосмі родини Балакових — незаміжня донька, як і раніше, мешкала з батьками. Ба більше, старші мобілізували ресурси задля гідного працевлаштування спадкоємиці на новому місті, уподобавши посаду класної доглядачки в щойно організованій Уманській жіночій гімназії¹⁷⁴.

Ще одним серед місцевих високопосадовців, які протегували «своїх» задля здобуття штатної посади в закладі жіночої середньої освіти, був ке-

руючий Київською конторою державного банку. Його рекомендаційний лист до попечителя Київського навчального округу від 25 травня 1900 р. так само належить до другої групи типології — заступництво за давніх знайомих¹⁷⁵. Зміст прохання поважного патрона, власне, аналогічний до аналізованого вище — підтримати призначення на посаду класної доглядачки новоствореної у Вінниці жіночої гімназії Людмили Вікул. Отже, освітній заклад — новий, кадровий склад його тільки формувався, що давало шанс на працевлаштування в ньому кандидатки Вікул.

Хто вона — підопічна Л. Вікул? Чим аргументовано в листі її переваги? За інформацією адресанта, Л. Вікул — донька священника з Вінниці, яка здобула гарну освіту — випускниця Київської міністерської жіночої гімназії і VIII педагогічного класу гімназії О. Дучинської. Відповідно до обраної схеми протегування керуючий Київською конторою держбанку позначає кандидатку як «свою» («знаю з дитинства») на підставі тривалих (15 років) сусідських взаємовідносин з родиною Вікул з Вінниці, де він щоліта проводив дачний сезон. Патрон переконував попечителя округу в авторитетності сім'ї підопічної серед місцевого загалу, підкреслюючи, що і нині товаришує з ними. Свою протезу — Людмилу Вікул — заступник охарактеризував «як дівчину надзвичайно хорошу, здібну й серйозну в її прагненнях, смиренно віддану справі освіти й виховання»¹⁷⁶. Насамкінець автор рекомендаційного листа запевняв, що призначення Л. Вікул класною доглядачкою буде корисним і освітньому закладу, і його ученицям, які «дистануть добру і розумну керівницю благодітельного впливу»¹⁷⁷. Таким чином, персональна характеристика кандидатки, представлена високопосадовим адресантом, прямо таки переконувала очільника Київського навчального округу у виробничій доцільності мати таку працівницю, тим паче, що вона не забарилася та вже подала заяву про працевлаштування до його канцелярії.

У контексті нашого дослідження варто з'ясувати, чи вживали покровителі додаткових заходів для результативності своєї протекції, окрім відправлення рекомендаційного листа. Вивчення документів засвідчує, що це залежало від ступеню близькості клієнта до патрона, особистої зацікав-

¹⁷¹ Див. детальніше: Драч О. Вища жіноча... С. 149, 152, 154, 159–176.

¹⁷² Школи грамоти представляли нижчу елементарну школу в сільській місцевості України; підпорядковувалися місцевій церковно-освітній адміністрації, яка по суті була урядовою. У них навчали лише писати, читати, рахувати й основ Закону Божого. Тривалість навчання становила один-два роки; на початку 20 ст. збільшилася до трьох, подекуди — чотирьох років. Розмір плати за навчання офіційно не встановлювався, але на практиці коливався від 50 коп. до 1 руб. 20 коп. за зиму. Школи різнилися чисельністю і гендерним складом учнів, освітнім цензом учителя, тривалістю навчального року. За освітньою значущістю школи грамоти стояли нижче від церковнопарафіяльних.

¹⁷³ Драч О. Вища жіноча... С. 63.

¹⁷⁴ ЦДІАК України Ф. 707. Оп. 66. Спр. 9. Арк. 26.

¹⁷⁵ Там само. Арк. 51–51 зв.

¹⁷⁶ Там само. Арк. 51.

¹⁷⁷ Там само. Арк. 51 зв.

леності останнього у вирішенні справи підопічного. Якщо заступник мав значний соціальний капітал, додаткових заходів від нього, окрім рекомендаційного листа щодо клієнта, не потребувалося, оскільки справа вирішувалася між двома патронами. Саме так відбулося протегування «своїх» кандидатки начальником Київського губернського жандармського управління, генералом В. Новицьким. Високоповажний заступник лише повідомив наприкінці листа попечителя округу, що директор Уманської жіночої гімназії вже поінформований щодо цієї справи й особисто зробить подання щодо призначення Н. Балакової на посаду класної доглядачки очолюваного ним закладу.

Ці останні рядки рекомендаційного листа доводять прагматичність дій родини претендентки (певно батька), який, будучи обізнаним із процедурою призначення на посади, завчасно потурбувався як про дотримання формальностей, так і про практичну реалізацію свого наміру. Батько Балаков, ймовірно, діяв таким чином: безпосередньо скотактував з начальником щойно організованої в Умані жіночої гімназії, надав необхідні документи й заручився його згодою щодо кандидатури доньки на посаду класної доглядачки. Залагодивши попередні формальності на місті майбутньої служби доньки-педагогині, родителі доклали зусиль задля гарантованої підтримки (затвердження) саме її кандидатури на рівні ухвалення рішень, тобто в канцелярії попечителя Київського навчального округу. Відставний помічник справника завдяки особистим зв'язкам домогся заступництва всесильного регіонального патрона — начальника Київського губернського жандармського управління, який у свою чергу зважив на прохання колишнього службовця відомства й вчасно підготував звернення¹⁷⁸ до відповідної інстанції щодо його виконання. Фіналізувала справу призначення Н. Балакової лаконічна й дієва резолюція попечителя округу на рекомендаційному листі сановного можновладця — «у Вінницю», що означало — «до виконання».

Якщо грізному жандармському генералу В. Новицькому задля втілення його особистої просьби достатньо було обмежитися тільки рекомендаційним листом до попечителя Київського навчального округу, то покровителі — посадовці цивільної служби подекуди розширювали мережу задіяних у схемі протегування агентів впливу. Маємо констатувати наполегливість керуючого Київською конторою держбанку з протекції Л. Вікул,

оскільки за п'ять днів від попереднього листа він надіслав наступного з аналогічним проханням, якого адресував керманичу канцелярії попечителя округу М. Богданову. Останнього регіональний розпорядник державних фінансів прохав принагідно нагадати попечителю округу В. Вельямінову-Зернову щодо його клопотання і рекомендації Л. Вікул під час особистого візиту¹⁷⁹. Як розуміємо, обізнаний з реальними владними важелями керманича канцелярії попечителя Київського навчального округу, адресант у такий спосіб пильнував реалізацію своєї просьби.

Вивчення тексту означеного листа допомагає відтворити й дещо уточнити механізм здійснення протекції. Керуючий Київською конторою держбанку в прийомний день відвідав попечителя округу В. Вельямінова-Зернова, особисто передав йому прохання підопічної Л. Вікул про прийом на роботу класною доглядачкою Вінницької жіночої гімназії, доєднав власний рекомендаційний лист щодо своєї протезе, попередньо зачитаний уголос. Опісля вжитих заходів патрон надіслав повторного листа керманичу канцелярії попечителя Київського навчального округу. Прикметно, що в тексті листа до М. Богданова покровитель дещо посилив його емоційність («прекрасна дівчина», «неабияких здібностей», «гарна наукова підготовка») й розширив прикінцевий утилітаризм реалізації його просьби, використавши тогочасний суспільний дискурс щодо освітянок: підопічна Л. Вікул «стане корисною трудівницею, педагогічний труд для якої не буде звичайним ремеслом, а справою, що задовольнятиме потребу в корисній праці»¹⁸⁰. На нашу думку, сумарність і цілеспрямованість дій заступника свідчать, з одного боку, про невисоку персональну значущість його для попечителя округу, тому задля результативності потрібні були комплексні заходи; з іншого — про чималу особисту зацікавленість керуючого Київською конторою держбанку в позитивному фіналі його протекції.

Дослідження діловодного епістолярію канцелярії попечителя Київського навчального округу, сфокусоване на рекомендаційні листи, засвідчує, що в модерну добу, як і нині, життя навіть за напружених механізмів й усталених схем було сповнене несподіванок і казусів. Вивчення невдач у протегуванні, що могли трапитися навіть за наявності поважних патронів, конкретизуємо на матеріалі працевлаштування доньки дійсного статського радника¹⁸¹ Олександри Аглаїмової з Полтави. Остання надіслала на ім'я попечителя Київського навчального округу заяву, датовану

¹⁷⁸ Лист начальника Київського губернського жандармського управління датовано 2 червня 1900 р.

¹⁷⁹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 66. Спр. 9. Арк. 52.

¹⁸⁰ Там само.

¹⁸¹ Дійсний статський радник — чиновник IV класу відповідно до Табеля про ранги, який на цивільній службі в Російській імперії міг набути права на спадкове дворянство.

12 вересня 1899 р., у якій, констатує «бажання обіймати посаду класної доглядачки в Полтавській Маріїнській¹⁸² жіночій гімназії», просила призначити її на першу вільну вакансію такого типу¹⁸³. Наприкінці претендентка повідомила, що необхідні документи вже подано начальниці гімназії.

Українське лаконічне клопотання і самочинне надання особових документів до освітнього закладу виявляє чималу впевненість О. Аглаїмової в позитивному рішенні щодо її запити. Її прохання вирізняється від багатьох заяв претенденток лаконізмом викладу, відсутністю як аргументації, потрібної для його задоволення попечителем округу, так й емоційної тональності «благання» роботи з деталізацією особистих життєвих обставин. Пояснення (не)такого мовленнєвого етикету прохачки, на нашу думку, в тому, що вона чудово знала про підтримку її клопотання «на горі».

Дійсно, серед діловодної документації наявний рекомендаційний лист високоповажного покровителя Аглаїмової до попечителя Київського навчального округу, взятий на облік як вхідна кореспонденція канцелярії 24 вересня 1899 р.¹⁸⁴ Його автор — Микола Принц¹⁸⁵ — представляв імперське столичне чиновництво, отже був добре обізнаний зі щоденною рутинною протегування, тому на самому початку листа конкретизував суть питання. Як доканий факт патрон зазначив звернення доньки дійсного статського радника О. Аглаїмової з проханням щодо призначення її класною доглядачкою на вакансію в Полтавську жіночу гімназію. Далі адресант відверто й докладно виклав попечителю округу мотиви щодо доцільності підтримати його протеге.

М. Принц у листі наголосив, що піклується про інтереси давно знайомої йому родини Аглаїмових («не тільки пані Аглаїмова, а й усе її достойне сімейство»)¹⁸⁶. Покровитель переконливо обґрунтував ідентифікацію клієнтів як «своїх» — вказав на довготривале близьке знайомство із цією сім'єю («як місцевий землевласник, який улітку

понад 25 років поспіль проживає в маєтку під Полтавою»). На користь кандидатки свідчила її приналежність до поважного сімейства, де батько був членом Полтавського окружного суду¹⁸⁷ й користувався загальною шаною, а матір, уроджена Баранович, належала до вибраного кола місцевого дворянства. Зауважимо, що хороша «спадковість» у патріархальному суспільстві Російської імперії вважалася слушною рекомендацією для працевлаштування. Утім, покровитель волів наголосити на незаперечних перевагах його протеге, таких як людські якості та особисті здібності, що слугували гарантією її професійної придатності. Запорукою цього було належне виховання в сімейному колі, поєднане з освітньою підготовкою в Полтавській жіночій гімназії, отже, за своїм культурним і фаховим рівнем Олександра Аглаїмова видавалася цілком слушною кандидатурою щодо посади, яку вона бажала посісти. Як розуміємо, патрон наполегливо прагнув переконати попечителя у тому, що реалізація його просьби — призначення Аглаїмової класною доглядачкою Полтавської жіночої гімназії — врешті-решт «стане значною підмогою цьому прекрасному сімейству» через обмеженість коштів батьків¹⁸⁸. Насамкінець М. Принц ручався за «свою» кандидатку й прохав попечителя Київського навчального округу задовольнити заяву О. Аглаїмової.

Зауважимо, що рекомендаційний лист М. Принца датовано 12 вересня 1899 р., тобто тим самим днем, що й прохання О. Аглаїмової. Ймовірно, саме цього дня в Полтаві відбулася особиста зустріч зацікавлених у вигідному працевлаштування доньки батьків з поважним патроном, коли останній погодився протегувати їм. Вочевидь, сторони домовилися про подальше, але сталося не так, як гадалося.

Встановлено, що рекомендаційний лист М. Принца надійшов до канцелярії попечителя Київського навчального округу 24 вересня 1899 р.¹⁸⁹, більш як на тиждень пізніше, ніж особисте прохання О. Аглаїмової, зареєстроване канцелярією 15 вересня 1899 р.¹⁹⁰ Спізнення листа

¹⁸² Гімназія серед полтавців іменувалася Маріїнською, проте підпорядковувалася Міністерству народної освіти, а не відомству закладів імператриці Марії. Канцелярія попечителя Київського навчального округу в діловодному листуванні вживала назву Полтавська жіноча гімназія.

¹⁸³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 9. Арк. 142.

¹⁸⁴ Там само. Арк. 143.

¹⁸⁵ Микола Густавович Принц (Прінц) (1835–1905) — правник, дійсний таємний радник, сенатор. Був головою департаменту Харківської судової палати (1870–77), присутнім у цивільному касаційному департаменті правлячого Сенату (1877–92), потім — в об'єднаному касаційному департаменті (1892–96), член комісії зі складання судових статутів.

¹⁸⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 9. Арк. 143.

¹⁸⁷ Окружний суд — загальна судова інституція для розгляду карних і цивільних справ, окрім тих, що підлягали компетенції мирових судів. Голову суду, товаришів (заступників) і членів призначав імператор за поданням міністра юстиції. На Лівобережній Україні окружні суди запроваджено 1874 р.

¹⁸⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 9. Арк. 143 зв.

¹⁸⁹ Відповідно до штемпеля вхідної документації канцелярії попечителя Київського навчального округу на документі.

¹⁹⁰ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 9. Арк. 142, 143.

покровителя зумовило розгляд заяви кандидатки на загальних підставах, що втілено в типовій резолюції угорі документа — «немає вакансій». Утім, як свідчить деталізація історії працевлаштування О. Аглаїмової, це рішення чиновників канцелярії попечителя округу відповідало дійсному стану справ.

Маємо констатувати, що описана невдача не змінила намір родини дійсного статського радника Аглаїмова допомогти доньці отримати посаду класної доглядачки Полтавської гімназії. За рік, 19 серпня 1900 р., Олександра знову звернулася до попечителя округу із заявою щодо призначення на посаду класної доглядачки Полтавської Маріїнської жіночої гімназії¹⁹¹. Ба більше, претендентка відверто зазначила повторність свого прохання, додавши, що його було підтримано листом сенатора, дійсного таємного радника М. Принтца. Свою наполегливість вона вмотивувала вільною вакансією в освітньому закладі, на яку шанобливо просила попечителя її призначити, додавши, що документи нею до закладу вже подано.

Саме ця повторна заява О. Аглаїмової містить резолюцію — «призначити», утім, як виявило подальше вивчення діловодної документації канцелярії попечителя Київського навчального округу, посідання кандидаткою посади мало елемент інтриги. Розглянемо це детальніше, щоб зрозуміти прихований і вкрай суб'єктивований механізм ухвалення рішення бюрократами від освіти про прилаштування на тепленьке місце потрібної особи.

Світло на обставини справи з призначенням О. Аглаїмової проливає лист керманіча канцелярії попечителя Київського навчального округу М. Богданова до директора Полтавської чоловічої гімназії І. Маркова від 5 жовтня 1900 р., з якого стає зрозуміло, що саме останній безпосередньо опікувався працевлаштуванням «землячки» на посаду, отже виступив її безпосереднім покровителем¹⁹². Перебуваючи в Києві, директор заручився згодою попечителя округу щодо призначення своєї протеже О. Аглаїмової класною доглядачкою Полтавської жіночої гімназії. Проте узгодження кандидатури виявилось замало, оскільки штатна вакансія в закладі не була вільною, про що керманіч канцелярії поінформував адресата. М. Богданов висловив занепокоєння

щодо відсутності подання на звільнення когось із наявного складу доглядачок освітнього закладу й наполягав на роз'ясненні ситуації. Як розуміємо, в освітньому відомстві процедура призначення на штатну посаду мала визначену нормативно-правову основу, якої чітко дотримувалися, навіть за умови усвідомленого рішення посприяти «своїй» людині.

Відповідь «відданого слуги»¹⁹³ І. Маркова не забарилася. Директор Полтавської чоловічої гімназії пояснив, що попередня («бувша») класна доглядачка Л. Лимарьова ще в кінці серпня подала заяву на звільнення через хворобу начальниці Полтавської Маріїнської жіночої гімназії відповідно до усталеної в освітньому закладі практики («як завжди робили до сьогодні»). Він також додав, що Лимарьова не з'являлася на робочому місці («зовсім не відвідувала гімназію») від початку 1900–1901 н. р.¹⁹⁴ Такий припис директора Маркова, який був головою педагогічної ради закладу¹⁹⁵, щодо відсутності на роботі підлеглої слугував аргументом правдивості поданої ним інформації й одночасно додатковим свідченням його службової запопадливості, уболівання за навчально-виховну справу освітнього закладу.

Наголосимо, що нормативно визначений робочий день класної доглядачки в жіночих гімназіях, підвідомчих Міністерству народної освіти, тривав з восьмої години ранку до п'ятнадцятої, протягом яких службовиця мала перебувати в освітньому закладі. Понад це, коло її обов'язків включало контроль дозвілля гімназисток у вільний від шкільного навчання час, тобто вона мала вечорами відвідувати учнівські квартири, театри, розважальні заходи тощо¹⁹⁶. Зважаючи на чималі службові обов'язки класної доглядачки в закладах середньої освіти, маємо констатувати, що інтенції невдоволення в тексті листа директора І. Маркова мали підстави. Звісно, посадовець, добре обізнаний у процедурних питаннях, не лише роз'яснив вищому начальству навчального округу поточну ситуацію, а і вжив дієвих заходів для ефективного просування інтересів підопічної Аглаїмової.

Продовження вивчення діловодної документації в цій справі відкрило ще одну претендентку — Ксенію Труш — на потенційно близьку до вивільнення вакансію класної доглядачки, а також лобі-

¹⁹¹ ЦДДАК України. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 9. Арк. 130–130 зв.

¹⁹² Там само. Арк. 132.

¹⁹³ Така словесна форма (усталена у листуванні 19 ст. — «Ваш відданий слуга») передувала особистому підпису директора у зворотному листі до керманіча канцелярії попечителя Київського навчального округу М. Богданова.

¹⁹⁴ ЦДДАК України. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 9. Арк. 131–131 зв.

¹⁹⁵ За усталеною практикою кінця 19 — початку 20 ст. головою педагогічної ради в жіночих гімназіях України були директори / начальники чоловічих гімназій.

¹⁹⁶ ЦДДАК України. Ф. 707. Оп. 69. Спр. 106. Арк. 11.

ювання її кандидатури головою попечительської ради Полтавської Маріїнської жіночої гімназії¹⁹⁷. Її очільник у листі, зареєстрований канцелярією вхідним 14 жовтня 1900 р., поінформував попечителя Київського навчального округу про подання класною доглядачкою Л. Лимарьовою заяви на звільнення та принагідно клопотав затвердити на цій штатній посаді доньку козака К. Труш, документи якої — гімназійний атестат і посвідчення благонадійності від Полтавського губернатора — додавалися. Показовою є резолюція на цьому документі — «Лимарьову звільнити».

У відповідь голову попечительської ради Полтавської жіночої гімназії повідомили про звільнення з 19 жовтня 1900 р. заявниці Лимарьової і призначення замість неї на штатну посаду О. Аглаїмової. Чернетка листа містить припис олівцем — «відправити в дирекцію», тобто в дирекцію училищ Полтавської губернії, яка в пізньоімперську добу втілювала освітню політику в регіоні. У такий спосіб канцелярія попечителя округу повідомляла підвідомчу інституцію про вже ухвалене кадрове рішення та доручала місцевій адміністрації вжити відповідних організаційних заходів. Разом із цим нарешті успішно завершилося понад річне змагання протегованої О. Аглаїмової за посаду класної доглядачки Полтавської Маріїнської жіночої гімназії, усі задіяні учасники в справі відчували полегшення.

Підсумовуючи вивчення протекції для працевлаштування у сфері освіти України модерної доби, маємо підстави стверджувати, що «своїм» допомагали настільки ж старанно, як і раніше. Побутувала думка, що шаблями державної служби без наявних усталених стосунків не піднятися; такі зв'язки мали передусім представники дворянської корпорації. Утім, новацією межі 19–20 ст. стає розширення соціальних акторів і доповнення гендерним критерієм практики міжособистісної взаємодії у борні за «місце під сонцем». Відтоді заступництво поширюється вже і на нащадків жіночої статі — доньок, які по скінченню гімназії мають педагогічну кваліфікацію, отже можуть претендувати на працевлаштування на освітній ниві. Для багатьох родин освічених верств (дворян, чиновників, священнослужителів) постійна робота доньок-педагогинь є значущою для власного добробуту, що спонукає старших до залучення наявних корпоративних зв'язків.

¹⁹⁷ Попечительська рада — державно-громадський орган управління жіночою середньою школою, започаткований у добу великих реформ. Попечительська рада жіночої гімназії складалася з п'яти постійних і двох виборних членів. Постійними членами були: попечителька гімназії; представник повітового дворянства або особа, яка його заступала; директор училищ / гімназії чи штатний смотритель повітового училища; міський голова / бургомістр; начальниця гімназії. Виборні члени обиралися порадую: один — із місцевих дворян чи чиновників, другий — із купецтва. Пріоритетним завданням попечительської ради визначено «пошук і розвиток матеріальних коштів» для жіночих навчальних закладів. Голову попечительської ради гімназії обирали з її членів на три роки.

¹⁹⁸ Пасько Я. Історичні аспекти урбанізації. Соціологія міста: навчальний посібник / за заг. ред. О. К. Міхеєвої. Донецьк: Вид-во «Ноулідж», 2010. С. 37.

Спектр бажаних посад у закладах освіти губернських і повітових міст України для педагогинь із середньою освітою обмежений — учителька чи класна доглядачка, тому змагання за здобуття такого місця служби для одних перетворюється на «ходіння по муках», для других — на мобілізацію комунікативного потенціалу близьких щодо пошуку впливового патрона, який гарантовано допоможе у втіленні протекції в житті.

Специфічним виміром осучаснення українських міст є модернізація через бюрократизацію з притаманною останній культурою колоніальної клієнтельної підпорядкованості¹⁹⁸. Розширення освітньої мережі в Україні робило важливою роль регіональних начальників, які представляли імперське чиновництво й розпоряджалися державними та громадськими ресурсами. До таких належить попечитель Київського навчального округу, посаду якого протягом 1888–1903 рр. обіймав В. Вельямінов-Зернов. Авторами збережених рекомендаційних листів до нього, які протегували «своїх» за схемою «давніх знайомих», були як місцеві високопосадовці: начальник Київського губернського жандармського управління, керуючий Київською конторою державного банку, так і представник столичної бюрократії — сенатор, дійсний таємний радник.

Успішність протекції щодо отримання посади в жіночому освітньому закладі регіону зумовлена значущістю, яку один патрон — автор рекомендаційного листа — набував у світосприйнятті другого — попечителя Київського навчального округу. Виявлені покровителі за соціально-професійним рангом і чиновною впливовістю перебували в площині ієрархічної горизонталі В. Вельямінова-Зернова. Виокремлюється ще одна категорія «невидимих» заступників — очільники навчальних закладів — посадовці освітнього відомства і безпосередньо підлеглі службовці, «козирем» яких були особисті контакти з їхнім головним начальником — попечителем округу.

Таким чином на межі 19–20 ст. в Україні призначення педагогині на посаду не могло відбуватися без попереднього узгодження та підтримки її кандидатури начальником освітнього закладу, навіть за наявності поважного патрона. Механізм протегування задля певності успіху включав одночасні дії у двох напрямках і рівнях: перший — рівень окружної адміністрації, де було

необхідно вистарати згоду попечителя округу і керівника його канцелярії, другий — рівень місцевої адміністрації — передбачав домовленість з очільником закладу про заявлену претендентку. Пошук дієвих заступників для працевлаштування доньки зумовлював чинник відомчої служби батька в поєднанні з відносинами добросусідства з окружними домовласниками. Головним актором такого закулісного дійства був

покровитель, до заступництва якого вдавалася родина охочої здобути роботу доньки-педагогині. Вихідною умовою початку сімейних спроб щодо працевлаштування доньки ставала здобута інформація про відкриття чи вивільнення посади в освітньому закладі міста, чому зазвичай передували постійний моніторинг зацікавленою стороною регіональних новин і тривала комунікація у своєму середовищі.

REFERENCES

- Afanasev, M. N. (2000). *Klientelizm i rossiiskaia gosudarstvennost: Issledovanie klientarnykh otnoshenii, ikh roli v evolyutsii i upadke proshlykh form rossiiskoi gosudarstvennosti, ikh vliianiia na politicheskie instituty i deiatelnost vlastvuiuushchikh grupp v sovremennoi Rossii*. Moscow: Moskovskii obshchestvennyi nauchnyi fond [in Russian].
- Babenko, K. A., Didenko, N. H., Kondrashova, M. V., Lazarenko, S. Zh., Khrimli O. H., & Yakovets, N. I. (2016). *Proiavy koruptsii v systemi osvity: zapobihannia ta protydiia: navchalno-metodychnyi posibnyk*. Kyiv: MP Lesia [in Ukrainian].
- Budzar, M., Kovalov, Ye., & Tereshchenko, D. (Eds.). (2019). *Senatorska reviziia Kyivskoi ta Chernihivskoi hubernii: zi shchodennyka O. O. Polovtsova (zhovten 1880 — traven 1881)*. Kyiv: StreamARLine [in Ukrainian].
- Drach, O. (2023). The Uniform of Women's Gymnasium Employees in the Vision of the Heads of Institutions in Kyiv Educational District (late 19th — early 20th century). *Kyivski istorychni studii / Kyiv Historical Studies*, 2(17), 54–63 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.27>
- Drach, O. (2024). Could the Marriage of a Female Educator Be Grounds for Dismissal? Opinions of Educational Institution Administrators at Kyiv Educational District in the Early 20th Century. *Kyivski istorychni studii / Kyiv Historical Studies* 1(18), 6–19 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.11>
- Drach, O. (2024). Gender Aspects of the Professionalism of Female Teachers in Ukraine within the Context of Expanding Employment Rights at the Beginning of the 20th Century. *Kyivski istorychni studii / Kyiv Historical Studies*, 2(19), 14–22 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.22>
- Drach, O. O. (2011). *Vyshcha zhinocha osvita v Rosiiskii imperii druhoi polovyny 19 — pochatku 20 stolittia..* Cherkasy: Vertykal [in Ukrainian].
- Eyzenshtadt, Sh. N., & Roniger, L. (2016). Patron-klientskie otnosheniya kak model strukturirovaniia sotsialnogo obmena. In N. Volynchik (Ed.) *Patron-klientskiye otnosheniia v istorii i sovremennosti: khrestomatiia*. Moscow, Politicheskaya entsiklopediia Publ, 366–413 [in Russian].
- Fediukin, I., & Zitser, E. A. (2011). For Love and Fatherland: Political Clientage and the Origins of Russia's First Female Order of Chivalry. *Cahiers du monde russe*, (52/1), 5–44 [in English].
<https://doi.org/10.4000/monderusse.9320>
- Fitzpatrick, Sh. (1999). *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press [in English].
- Leonov, M. M. (2009). *Salon V. P. Meshcherskogo: patronat i posrednichestvo v Rossii rubezha XIX–XX vv*. Samara: Izd-vo Samar. nauch. tsentra RAN [in Russian].
- Leonov, M. M. (2012). “Taktika gostinykh”: protezhirovanie v poreformennoi Rossii. In N. L. Pushkareva (Ed.). *Sotsialnaia istoriia: Yezhegodnik. 2011*. Saint-Petersburg, Aleteia, 12–24 [in Russian].
- Marwick, A. (2001). *The New Nature of History Knowledge, Evidence, Language*. London: Palgrave [in English].
- Mironov, B. N. (2000). *Sotsialnaia istoriia Rossii perioda imperii (XVIII — nachalo XX v)* (Vols. 1–2). Saint-Petersburg: Dmitriy Bulanin, v. 2 [in Russian].
- Novitskiy, V. D. (1991). *Iz vospominanii zhandarma*. Moscow: Izd-vo MGU [in Russian].
- Padalka, S. (2017). Public Mentality as a Factor in the Abuse of Bribery in the Right-Bank Ukraine in the second half of the XIX — early XX century. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 49, 111–114 [in Ukrainian].
- Padalka, S. (2021). Khabarnytstvo v seredovyschchi imperskoho chynovnytstva Pravoberezhnoi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.): peredumovy ta sotsialni chynnyky [Bribery in the Environment of the Imperial Officials Right-Bank Ukraine (second half of XIX — early XX century): Prerequisites and social factors]. *Svit Klio / Clio World*, 2(1), 5–13 [in Ukrainian].

- Padalka, S. S. (2018). *Bribery in Right-Bank Ukraine: Socio-historical manifestations, consequences and means of counteraction (the late 19th to the beginning of the 20th century)*. [PhD dissertation, National Drahomanov Pedagogical University] [in Ukrainian].
- Pasko, Ya. (2010). Istorychni aspekty urbanizatsii. In O. K. Mikheieva (Ed.). *Sotsiologhiia mista: navchalnyi posibnyk*, Donetsk: Vyd-vo "Noulidzh" [in Ukrainian].
- Shandra, V., & Arkusha, O. (2022). *Ukraina v XIX stolitti: doba modernizatsii*. In V. Smolii (Ed.). Kyiv: Akadempriodyka [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.15407/akadempriodyka.466.706>
- Shandra, V. S. (2008). Derzhavna sluzhba v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii. In S. V. Kulchytskyi (Ed.). *Narysy istorii derzhavnoi sluzhby v Ukraini*, 114–128 [in Ukrainian].
- Strannolyubskiy, N. (1890). Sovremennye nuzhdy vysshego zhenskogo professionalnogo obrazovaniya. *Russkaya shkola*, 3, 48–78 [in Russian].
- Yisluu, A.E. (2018). Pryznachennia chynovnykiv na derzhavni posady v period pravlinnia Mykoly I (1825–1855): mizh pokrovytelstvom i zdibnostiamy. *Arkhivy Ukrainy*, 5–6, 81–90 [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 10.03.2025.

Дата схвалення до публікації: 22.03.2025.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.15>
УДК 94(477):070(=161.2)(438)"1923/1939"(05)Табор

Мачей КРОТОФІЛ,

Університет Миколая Коперніка в Торуні,
доктор габілітований, професор УМК,
Торунь, Польща

Maciej KROTOFIL,

Nicolaus Copernicus University in Toruń,
Habilitated Doctor, Professor NCU,
Toruń, Poland

e-mail: makr@umk.pl

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6691-5532>

Ігор СРІБНЯК,

завідувач кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Ihor SRIBNYAK,

Head of the Department of World History,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: i.sribniak@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-9750-4958>

Наталія ЯКОВЕНКО,

професорка кафедри міжнародних організацій
і дипломатичної служби
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Natalia YAKOVENKO,

Professor at the Department
of International Organizations
and Diplomatic Service,
Institute of International Relations,
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: zaliznaledi@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3493-5950>

Журнал «Табор» (1923–1939): тематична палітра та інформаційний потенціал публікацій, роль у консолідації української військової еміграції у Польщі

Стаття висвітлює ключові аспекти історії видання воєнно-історичного журналу «Табор», що був заснований у таборі інтернованих вояків-українців Каліші (Польща) у 1923 р. заходами групи генералів та старших офіцерів Армії УНР. До числа його співтворців належав і головний отаман Симон Петлюра, який підготував до його першого номера статтю, де були сформульовані програмні завдання для усієї української військової еміграції. Від початку видання переважну більшість статей було присвячено майже виключно військовій тематиці, але, починаючи з 1927 р., у журналі стали розміщувати різножанрові матеріали ідеологічного, політичного, полемічного характеру, що були об'єднані ідеєю відновлення УНР. Загалом до 1939 р. вийшло друком 37 номерів журналу, до яких увійшли статті відомих військових діячів Армії УНР, матеріали мемуарного характеру, інформації з аналізом політичної ситуації тощо. За цей час часопис став одним із важливих центрів розвитку української військово-теоретичної думки й осередком згуртування українських комбатантів.

Ключові слова: журнал «Табор», історія видання, інформаційний потенціал, українська військова еміграція, Польща.

The Journal "Tabor" (1923–1939): Thematic Palette and Information Potential of Publications, Role in the Consolidation of Ukrainian Military Emigration in Poland

The article reveals key aspects of the history of the publication of the military-historical journal "Tabor", which was founded in the camp of interned Ukrainian soldiers in Kalisz (Poland) in 1923 by a group of generals and senior officers of the Army of the Ukrainian People's Republic. Among its co-creators was the chief ataman Symon Petliura, who prepared an article for its first issue, which formulated programmatic objectives for the entire

Ukrainian military emigration. From the beginning of the publication, the vast majority of articles were devoted almost exclusively to military topics, but starting in 1927, the journal began to include materials of various genres of an ideological, political, and polemical nature, united by the idea of restoring the UPR. At this time, the journal received a significant financial subsidy from a special account of the General Staff of the Polish Army, which allowed it to pay royalties and improve the publication's printing. In total, by 1939, 37 issues of the journal were published, which included articles by famous military figures of the UPR Army, memoir materials, information with an analysis of the political situation, etc. During this time, the journal became one of the important centers for the development of Ukrainian military theoretical thought and a center for uniting Ukrainian combatants.

The importance of researching this topic lies in introducing the materials of the journal "Tabor" into scientific circulation, as well as determining the degree of its organizational influence on Ukrainian combatants. The aim of the article is to reconstruct the main milestones in the publishing history of the journal "Tabor"; to establish the circle of its most active employees from among the leading representatives of the Ukrainian military emigration, as well as to outline the contribution of the Polish military authorities to ensuring the circulation of the aforementioned journal.

Keywords: "Tabor" journal, history of the publication, information potential, Ukrainian military emigration, Poland.

Після відступу Армії УНР на терени Польщі, що стало наслідком її збройної поразки у двобої з більшовицькими військами (листопад 1920 р.), за кордоном опинилася значна кількість вояків-українців, які протягом трьох з половиною років утримувалися в таборах на становищі інтернованих. Українські старшини й козаки переважно залишалися відданими ідеї УНР попри всі випробування, які випали на їх долю. На їхнє глибоке переконання боротьба з червоною Москвою не припинилася із роззброєнням Армії УНР у Польщі, лише набула нових форм, коли замість багнета для знищення ворога мали бути використані знання, досвід та ідейні переконання активних учасників Визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. Відтак відновлення збройного протистояння з більшовизмом було лише справою часу, до чого слід було належним чином підготуватися, засвоївши найсучасніші здобутки європейської військово-технічної думки. Найзручнішим «майданчиком» для їх обговорення міг стати спеціалізований журнал, редакційній колегії якого вдалося би залучити до співпраці в ньому провідних військових фахівців з числа ветеранів Армії УНР. Цей задум був реалізований за сприяння голови Директорії і Головного отамана військ УНР Симона Петлюри у 1923 р. шляхом заснування воєнно-наукового журналу «Табір».

Складні умови перебування українського вояцтва у таборах Польщі, які суттєво не поліпшилися й після його переведення на цивільний

стан, не сприяли написанню аналітичних праць з історії видання військово-історичної періодики, тому перші статті, здебільшого інформативно-довідкового характеру, з цієї теми були опубліковані на шпальтах журналу «Літопис Червоної Калини» лише у 1930-х рр.¹⁹⁹ у цей час до вивчення діяльності та перебування української політичної еміграції в Польщі звертаються й окремі польські дослідники²⁰⁰.

Розглядаючи видання журналу у контексті розвитку воєнної історіографії, необхідно згадати й про працю Лева Шанковського «Нарис української воєнної історіографії», у якій, зокрема, було відзначено роль головного редактора «Табора» генерала В. Куща щодо об'єднання навколо журналу найкращих фахівців із середовища військової еміграції УНР. Л. Шанковський також згадав і про найактивніших співробітників та авторів часопису — М. Янчевського, В. Євтимовича, Т. Омельченка, Ю. Науменка, О. Шпилинського та ін.²⁰¹

Наприкінці 20 — початку 21 ст. вивчення специфіки функціонування журналу «Табір» було продовжено виходом кількох синтетичних праць і статей, автори яких залучили до їх підготовки значний пласт архівних матеріалів. У розвідці Сергія Губського було окреслено вплив головного отамана на формування ідеологічних засад журналу²⁰². Один з нарисів з книги Ярослава Тинченка (про генерала В. Куща) мав навіть відповідну назву — «Головний редактор „Табора“» та містив коротку характеристику журналу та його змістового наповнення²⁰³. Відтворюючи специфіку функ-

¹⁹⁹ Прижмуренко [Бачинський Л.] Таборові видання. *Літопис Червоної Калини*. 1930. Травень. Ч. V. С. 10–11; його ж: Видання по таборах інтернованих вояків Армії УНР. *Літопис Червоної Калини*. 1930. Листопад. Ч. XI. С. 23–24; Грудень. Ч. XII. С. 24; Думін О. Українська військова і воєнна література. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1937. № 7–8. С. 15–18; № 9. С. 19–21.

²⁰⁰ Feliński M. Ukraińcy w Polsce Odrodzonej. Warszawa, 1931. S. 116–117.

²⁰¹ Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії. *Український історик*. 1971. № 3–4. С. 81.

²⁰² Губський С. Симон Петлюра і журнал «Табір». У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996: збірник пам'яті Симона Петлюри. К., 1997. С. 218–221.

²⁰³ Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття (1917–1921 роки). Київ, 1995. Ч. I. С. 117–119.

ціонування таборової преси, Наталія Сидоренко оглянула історію видання часопису «Табор»²⁰⁴. У ще одній своїй монографії вона подала стислу загальну інформацію про редакційний склад, мету видання, зміст та автуру перших двох чисел цього журналу²⁰⁵. До специфіки видання «Табору» була прикута увага й Юлії Голубничої-Шленчак²⁰⁶.

Заходами польського дослідника Євгена Місила було розпочато вивчення та систематизація української преси міжвоєнного періоду²⁰⁷. Проте досягти якісно нового рівня в опрацюванні та осмисленні цієї теми стало можливим завдяки виходу у світ монографій Омеляна Вішки, які до сьогодні залишаються одними з найважливіших синтетичних праць, присвячених функціонуванню української таборової та еміграційної преси у міжвоєнній Польщі, становлячи безперечний науковий інтерес для кожного дослідника означеної проблематики²⁰⁸.

Але попри досягнутий прогрес у вивченні історії функціонування журналу остання містить значну кількість лакун, і насамперед тому, що переважна більшість істориків досліджувала «Табор» у контексті вивчення власних синтетичних тем, тому накопичена про журнал інформація мала фрагментарний або описовий характер.

Метою статті є реконструкція основних віх видавничої історії журналу «Табор», встановлення кола найактивніших його співробітників з числа чільних представників української військової еміграції, а також окреслення внеску польської військової влади у забезпечення тиражування часопису.

Підготовка до заснування воєнно-наукового журналу «Табор» розпочалася на початку червня 1923 р., коли у таборі Каліш кілька булавних старшин (старших офіцерів. — *Авт.*) утворили ініціативну групу з метою заснування «Товариства бувших вояків Армії УНР». На скликаних нею 12 червня ц. р. загальних зборах серед інших було обговорено питання й про можливість започаткування видання такого журналу. Тоді ж був визначений склад редколегії, обрано її голову

та секретаря, а також укладено список осіб, яких було би бажаним залучити до написання статей. Ще за два дні по тому редколегія (разом з членами ініціативної групи) зібралася на свої перші збори, під час яких визначили мету заснування часопису та його завдання. Передбачалося, що журнал матиме наступні рубрики (відділи): воєнна історія, стратегія і тактика, воєнна техніка, військова психологія та педагогіка, законодавство, адміністрація і господарство, воєнна хроніка, бібліографія і критика²⁰⁹.

Прагнучи охопити своїм впливом максимально широке коло українських комбатантів у Європі, редколегія журналу «Табор» підготувала й розповсюдила уніфіковане звернення, в якому ще раз пояснила мету своєї діяльності: «а) досліджувати здобутки Світової війни і нашої визвольної боротьби; б) ознайомлювати з найновішими винаходами з царини воєнної техніки; в) студіювати воєнні штуки (мистецтва. — *Авт.*) по чинах (діях. — *Авт.*) великих полководців; г) взагалі освітлення всіх галузей воєнного діла і через те усталення тієї воєнної доктрини, без якої неможливе існування правдивої (справжньої. — *Авт.*) армії. В журналі передбачається вміщати не лише оригінальні твори, але й компіляції і переклади з творів, які матимуть принципове значення і можуть викликати зацікавлення»²¹⁰.

У практичну площину справа заснування перейшла 23 червня ц.р., коли на чергових зборах редколегії та ініціативної групи з доповіддю виступив голова Культурно-освітньої управи Генерального штабу Армії УНР В. Прокопович²¹¹, який озвучив кошторис видання журналу, а також поінформував присутніх про згоду С. Петлюри асигнувати на його майбутні видавничі потреби 3 млн марок польських. Насамкінець збори затвердили назву журналу й дизайн його обкладинки, зразок якої був продемонстрований присутнім. Також було вирішено, що тиражуванням часопису займатиметься видавництво «Меч», яке ще належалося створити (у подальшому воно діяло під назвою «До Зброї»)²¹².

²⁰⁴ Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження: у 3-х ч. Ч. II. Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919–1924). Київ, 2000. С. 119–121.

²⁰⁵ Сидоренко Н. «Задротяне життя» українських часописів на чужині (1919–1924). Київ, 2000. С. 42.

²⁰⁶ Голубничка-Шленчак Ю. Видання часопису «Табор» українською військовою еміграцією в Польщі (1923–1939 рр.). *European philosophical and historical discourse*. Praha, 2019. Vol. 5. Is. 4. S. 63–70.

²⁰⁷ Miśiło E. Prasa ukraińska w Polsce 1918–1939. *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*. Warszawa, 1984. № 4. S. 57–88; Бібліографія української преси в Польщі (1913–39) і Західньо-Українській Народній Республіці (1918–19). Канадський інститут українських студій; Альбертський університет; укл. Є. Місило. Едмонтон, 1991. Довідник 44. С. 124–125.

²⁰⁸ Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939. Toruń, 2001. 358 s.; Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.). Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2002. 479 с.

²⁰⁹ Голубничка-Шленчак Ю. Видання часопису «Табор»... С. 64.

²¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). Ф. 4007. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 77.

²¹¹ Докладніше про нього див.: Палієнко М., Срібняк І. Вячеслав Прокопович у боротьбі за українську державність та національну ідею: штрихи до портрета політичного діяча і науковця. *Архіви України*. Київ, 2022. № 3(332). С. 32–78.

²¹² Wojskowe Biuro Historyczne (WBH), Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Zespół Akt «Sprzymierzona Armia Ukraińska» (SAU), sygn.380.13/12.

Перший номер воєнно-наукового журналу «Табор» вийшов з друку в липні 1923 р., до цього найбільше причинилися генерали В. Куц (головний редактор), М. Капустянський і П. Шандрук (секретар і технічний редактор), за діяльної співучасті В. Прокоповича, генералів С. Дельвіга і В. Сальського, полковника М. Садовського, підполковників П. Шрамченка, В. Колосовського, Т. Олексюка та ін. Започаткування видання «Табору» стало знаковою подією на шляху розвитку української воєнно-історичної думки. У вступному слові до першого числа редколегія журналу наголосила на неможливості «підготувати армію до нової збройної боротьби, якщо не буде взято до уваги досвід компаній минулої війни...». На думку редакції часопису, — «дослідити цей минулий досвід та взяти з нього науку на майбутнє — то ті чергові завдання, які стоять перед воєнною думкою кожного народу»²¹³.

У першому числі журналу була розміщена однойменна стаття О. Ряста (один із псевдонімів С. Петлюри. — *Авт.*), що мала програмовий характер для всіх українців, які через політичний вибір опинилися на чужині. У ній голова Директорії та Головний отаман Військ УНР сформулював наріжне завдання української військової еміграції — боротьбу за державність — і водночас наголосив на необхідності узагальнення військового досвіду УНР. На його думку, потреба «існування і творчої праці, і вільного українського слова взагалі, а військового зокрема» набула особливої значущості; термін «*табор*» у першій половині 1920-х рр. перетворився на символ українського військового чину як інтегральної частини національно-творчої праці всієї української політичної еміграції. Автор статті закликав до переосмислення досвіду збройної боротьби та його систематизації задля подолання несприятливих умов праці та «виснажуючої атмосфери» еміграційного життя. С. Петлюра був переконаний у тому, що позитивного результату можна було досягти лише за умови «скупченої єдності, однотайності чинів (дій. — *Авт.*) і свідомого напруження волі з підпорядкуванням єдиному керівництву»²¹⁴.

Усвідомлюючи майбутній потенціал журналу, С. Петлюра намагався максимально допомогти його видавцям шляхом його «рекламування» серед своїх однодумців. Так, зокрема, у своєму листі до одного з діячів уенерівського політичного табору М. Шумицького від 24 грудня 1923 р.

С. Петлюра просив його підтримати «Табор» хоча б невеликим грошовим внеском, а крім того — підготувати власний матеріал для цього журналу на тему «Організація військової промисловості у Франції після великої війни». Звертаючи увагу М. Шумицького на свою статтю в цьому часопису, С. Петлюра відзначав, що він надає велике значення тій «літературно-науковій праці, що її повинна перевести українська військова думка, щоб в'яснити проблему оборони нашої батьківщини». Головний отаман висловлював слушне припущення, що «ширша інформація про чужий досвід для нас не зайвим буде; результатами його можна скористуватись і в нашому будівництві»²¹⁵.

С. Петлюра й у подальшому уважно слідкував за наповненням журналу, відтак він мав всі підстави високо оцінити науковий рівень журналу, пов'язуючи з ним «початок творчої праці і шукання української військової думки». Водночас він не втомлювався закликати редакцію часопису до продовження акумулювання досвіду «мілітарної боротьби за власну державність, що його здобули від 1918 року»²¹⁶.

Слід відзначити, що вихід першого числа журналу «Табор» не залишився непоміченим для українського еміграційного загалу, що засвідчує огляд «Молода українська армія», автор якого — В. Кучабський — схвально оцінив зміст першого випуску часопису. На його думку, новий журнал дає «нові перспективи», «свіжі течії» для розвитку української національної думки, а його матеріали являють собою «дійсно зворушливий приклад тріумфу духа, справи над матерією, технікою», засвідчивши водночас сміливість його редакції «виступити відкрито і гордо від імені молоді Української Армії»²¹⁷.

Прагнучи забезпечити максимальний розголос про вихід у світ першого номера журналу, члени його редколегії інколи вдавались до досить суперечливих кроків задля цього. Одним із таких кроків стало недатоване листовне звернення генерала М. Капустянського до головного редактора білоемігрантського «зміновіхівського» журналу «Война и мир» полковника В. Мазур-Ляховського та співробітника цього ж журналу підполковника В. Колосовського, в якому міститься пропозиція опублікувати рецензію на перший випуск «Табору»²¹⁸. У цій ситуації є незрозумілим й те, якою мовою публікувалася б ця рецензія, якщо би її було написано, але можна припустити, що її умістили

²¹³ Табор. Каліш, 1923. № 1. С. 3.

²¹⁴ Ряст О. [Петлюра С.]. «Табор» (Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі). Табор. Каліш, 1923. № 1. С. 51–52.

²¹⁵ Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Нью-Йорк, 1979. Т. II. С. 546.

²¹⁶ Симон Петлюра. Статті. К., 1993. С. 276.

²¹⁷ Кучабський В. Молода українська армія. *Літопис політики, письменства і мистецтва*. Берлін, 1924. 9 лютого. С. 89.

²¹⁸ Тинченко Я. Микола Капустянський: підсумок життя за 90 років // М. Капустянський. Похід українських армій на Київ — Одесу в 1919 році. Є. Маланюк. Уривки зі спогадів. Документи та матеріали. К., 2004. С. 47–48.

би в перекладі українською. Відсутність відповіді на це звернення переконує в тому, що російська військова еміграція не вважала можливим підтримувати навіть мінімальні контакти з українцями.

Але найголовнішим завданням редколегії завжди залишався пошук коштів для видавничого фонду, бо, як показав досвід видання першого числа журналу (на тиражування 300 примірників якого було витрачено 3 млн 189 тис. 200 м. п.)²¹⁹, видання такого журналу вимагало наявності більшої суми для непередбачуваних видатків. Це було обумовлено надзвичайно високими темпами інфляції в Польщі, уряд якої в цей час як раз готувався до запровадження у грошовий обіг златого, через що тимчасовий платіжний засіб (марки польські) стрімко знецінювався. Саме цим можна пояснити інформацію з листа (від 13 грудня 1923 р.) генерал-хорунжого В. Куца сотнику В. Шевченку, в якому головний редактор «Тaborу» оцінив загальні видатки тиражування першого номера журналу вже у 40 млн м. п.²²⁰

Також існувала ще одна обставина, з якою не могли не рахуватися видавці журналу. Справа в тім, що вони сподівалися отримати достатні грошові надходження від передплати й розповсюдження «Тaborу» шляхом вільного продажу. Тим часом саме з цим виникли складнощі, а саме: після комерційної реалізації частини накладу журналу було компенсовано трохи більше половини від загальної суми видатків²²¹.

Прагнучи зібрати достатню суму коштів, потрібних для видання наступного числа часопису, члени редколегії намагалися «стукати в усі двері» — це підтверджує лист генерала П. Шандрука, адресований представникові Українського Громадського Комітету (УГК) в Празі Євгену Вировому. У ньому містилося прохання надати матеріальну допомогу у виданні другого числа журналу шляхом передплати через видавничий фонд Комітету або асигнування певної квоти на підтримку часопису в обмін на відповідну кількість примірників²²². Через відсутність в ЦДАВО України архіву журналу не видається можливим з'ясувати, чи було почуто Є. Вировим це звернення, як і те, якою була сума внеску УГК на підтримку журналу (у випадку ухвалення останнім позитивного рішення).

Вихід другого номера (липень 1924 р.) «Тaborу» — який за своїм обсягом був вдвічі більшим

(254 сторінки) за перше число й більш довершеним за поліграфією — дозволяє стверджувати, що редколегія змогла зібрати достатню суму коштів для його тиражування (з видавничого фонду також виплачувалися й авторські гонорари). На думку Н. Сидоренко, друге число вигідно вирізнялося від першого й своєю структурованістю, зокрема наявністю п'яти чітко окреслених розділів («Значення та завдання української армії», «Моральні підстави створення національної мілітарної сили», «Історичні публікації», «Хроніка», «Бібліографія»)²²³.

На подальшій видавничій історії «Тaborу» негативно позначилося рішення польської влади ліквідувати табори інтернованих (з 1 серпня 1924 р.), наслідком чого стало тимчасове припинення видання часопису, яке не було тривалим. Вже наступного року були врегульовані важливі організаційно-юридичні питання, що стосувалися прав на видання журналу, які перебрало на себе Українське воєнно-історичне товариство (йому ж було доручено й ведення видавництва «До зброї»). Провід товариства виступив з пропозицією започаткувати у наступному числі журналу новий — літературний — відділ, що мало збільшити коло його читачів²²⁴. Також було вирішено, що на сторінках журналу «Тabor» публікуватимуться матеріали, що збиралися членами товариства, яке через брак коштів не мало можливості організувати видання власного часопису²²⁵.

У 1927 р. світ побачили наступні — третій, четвертий і п'ятий номери журналу, видання якого було перенесено до Варшави. Почасти це стало можливим завдяки фінансовій допомозі зі сторони II-го відділу (військова розвідка) Генерального штабу Війська Польського²²⁶. Польська грошова субвенція була досить значною, на користь чого свідчить друк трьох (!) номерів журналу, що мало місце й в подальшому, значно скоротившись у 1930-х рр., коли економіка Польщі переживала скруту²²⁷. Наданню цієї допомоги передувала зустріч генерала В. Сальського з представниками Генерального штабу Речі Посполитої у лютому 1927 р., під час якої, зокрема, і були обговорені можливості часткового фінансового забезпечення польською стороною видання журналу «Тabor»²²⁸.

У цьому часі часопис дещо змінив своє «обличчя», на його шпальтах почали уміщуватися

²¹⁹ Голубнич-Шленчак Ю. Видання часопису «Тabor»... С. 64.

²²⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 269. Оп. 2. Спр. 298 а. Арк. 71.

²²¹ Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження... С.120.

²²² ЦДАВО України. Ф. 4007. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 41зв.–42.

²²³ Сидоренко Н. «Задротяне життя»... С. 42.

²²⁴ Бюлетень управи товариства б[увших] вояків Армії УНР. Каліш, 1925. № 2. С. 6.

²²⁵ Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. Toruń, 2004. S. 367–368.

²²⁶ Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939. Toruń

²²⁷ Руккас А. Польська фінансова підтримка еміграційного уряду Української Народної Республіки. *Історія та історіографія в Європі*. Київ, 2006. Вип. 4: Німецько-французькі та українсько-польські взаємини у ХХ столітті. С. 91, 93.

²²⁸ Колянчук О. Українська військова еміграція в Польщі 1920–1939. Львів, 2000. С. 166, 198.

й літературні твори (проза й поезія), проте, як і раніше, «Табор» насамперед плекав українську військово-історичну традицію. З усієї сукупності матеріалів, опублікованих у 3 та 4 номерах за 1927 р., особливо вирізнялася стаття генерала В. Сальського, автор якої проаналізував досвід військового будівництва Армії УНР, а також накреслив перспективні завдання для українських комбатантів. Він зокрема зупинився на специфіці формування збройних сил Директорії УНР, які творилися переважно з напіврегулярних і партизанських частин під час повстання проти гетьмана П. Скоропадського. В. Сальський наголосив на тому, що від самого початку свого існування Армія УНР була змушена вести майже безперервні бої на кілька фронтів зі значно переважаючими більшовицькими військами та денікінцями.

Ці обставини, а також різке зменшення території, контрольованої Урядом УНР, негативно впливали на консолідацію та згуртованість українських частин. Проте зрештою військові підрозділи УНР набули рис загальнонаціональної армії, бо головними діючими особами у цьому процесі, за визначенням генерала, були «...переважно український інтелігент у формі прапорщика, щонайбільше — штабс-капітана; і український селянин у формі козака, підстаршини. Бракувало їм спеціальних знань і досвіду, що потрібні для організації війська, але [...] у них було глибоке національне почуття, великий ентузіазм, запал і безмежна ініціатива. Це все було головним фактором, двигуном у процесі творення національної армії»²²⁹.

Видання журналу продовжувалося до 1939 р., і за цей час вийшло 37 його випусків. Як вже зазначалося, це значною мірою стало можливим завдяки субсидіюванню «Табору» (як і кількох інших українських військово-історичних часописів) польською військовою владою. За даними історика А. Руккаса, зі спеціального фонду «N» у 1936/1937 рр. на потреби редакції цього журналу двічі-тричі на рік переказувалося 325 злотих; крім того, польську грошову субвенцію мали й головний редактор «Табору» генерал В. Куш (374 злотих) і помічник редактора Голосів (150 злотих)²³⁰.

Оцінюючи творчий доробок журналу в порівнянні з іншими зарубіжними виданнями аналогічного профілю тієї пори, Я. Тинченко відзначив його дуже високий рівень, що дало можливість його читачам (здебільшого — ветеранам Армії

УНР) системно поглибити свої теоретичні знання. Водночас він вказав й на деякі прорахунки в редакторській політиці, зокрема, на шпальтах «Табору» можна було зустріти багато матеріалів про роль кінноти, що обумовлювалося впливом на редколегію журналу польської військової думки. На думку Я. Тинченка, редакція журналу недостатню увагу приділяла й «реальним можливостям авіації», проте на його шпальтах активно обговорювалися питання про бойове застосування таких видів зброї, як отруйний газ і лазерне випромінювання²³¹. Також не завжди достатньо наповнювалися всі рубрики журналу. Так, за оцінкою Л. Шанковського, «найкраще були заступлені в журналі» відділи «Воєнна теорія» і «Воєнна історія», натомість «цілком слабо[...] бібліографія, полеміка, рецензії»²³².

Таким чином, перші два випуски воєнно-історичного журналу «Табор», що були підготовлені та розтиражовані в надзвичайно скрутних умовах таборового простору українського вояцтва в Каліші, стали одним із знакових підсумків жертвової праці групи генералів та старших офіцерів Армії УНР. Не меншою мірою, ніж його ініціатори, до заснування журналу причинився й Симон Петлюра, який вважав необхідним не тільки підтримати це видання фінансово, але й інтелектуально — шляхом написання статті, в якій були сформульовані завдання для усієї української військової еміграції.

Первісно засновники видання планували присвятити його виключно військовій тематиці, але вже починаючи з третього числа у ньому друкувались різножанрові статті ідеологічного, політичного, полемічного характеру, що були об'єднані ідеєю відновлення УНР. Розширення предметного поля журналу «Табор» справило позитивний вплив, бо дозволило зацікавити військовою проблематикою ширші верстви української політичної еміграції в Європі.

Надзвичайно важливим було те, що на шпальтах часопису назавжди були закарбовані сповнені героїзму та звитяги дії українського вояцтва в роки визвольних змагань та його копітка праця в часі поневірян на чужині. Завдяки журналу стало можливим закласти перші цеглини у підмурок національної військової історіографії, а для майбутніх поколінь українців простали монументальні свідчення збройної боротьби за волю і незалежність України.

²²⁹ Сальський В. Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому. *Табор*. Каліш, 1927. Ч. 4. С. 3–4.

²³⁰ Руккас А. Польська фінансова підтримка... С. 91, 93.

²³¹ Тинченко Я. Українське офіцерство... С. 117–119.

²³² Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії... С. 81.

REFERENCES

- Feliński, M. (1931). *Ukraińcy w Polsce Odrodzonej*. Warsaw [in Polish].
- Holubnycha-Shlenchak, Yu. (2019). Vydannia chasopysu «Tabor» ukraińskoiu viiskovoiu emihratsiieiu v Polshchi (1923–1939 rr.) *European Philosophical and Historical Discourse*, 5, 4, 63–70 [in Ukrainian].
- Hubskyi, S. (1997). Symon Petliura i zhurnal «Tabor» u 70-richchia paryzkoï trahedii 1926–1996. *Zbirnyk pamiati Symona Petliury*, 218–221 [in Ukrainian].
- Kolianchuk, O. (2000). *Ukrainska viiskova emihratsiia v Polshchi 1920–1939*. Lviv [in Ukrainian].
- Misiło, E. (1984). Prasa ukraińska w Polsce 1918–1939 *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*, 4, 57–88 [in Polish].
- Paliyenko, M., & Sribnyak, I. (2022). Viacheslav Prokopovych u borotbi za ukraińsku derzhavnist ta natsionalnu ideiu: shtrykhy do portreta politychnoho diiacha i naukovtsia. *Arkhivy Ukrainy*, 3(332), 32–78 [in Ukrainian].
- Rukkas, A. (2006). Polska finansova pidtrymka emihratsiynoho uriadu Ukraińskoi Narodnoi Respubliki, *Istoriia ta istoriohrafia v Yevropi*, 4, 83–104 [in Ukrainian].
- Sydorenko, N. (2000). *Natsionalno-dukhovne samostverdzheniia: U 3-kh ch., Ch. 2, Prasa internovanykh ukraintsiv ta tsyvilnoi emihratsii (Chekhiiia, Polshcha, Rumuniia, Yehypet, 1919–1924)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Sydorenko, N. (2000). “Zadrotiane zhyttia” ukraińskyykh chasopysiv na chuzhyni (1919–1924). Kyiv [in Ukrainian].
- Tynchenko, Ya. (1995). *Ukrainske ofitserstvo: shliakhy skorboty ta zabuttia (1917–1921 roky)*. Kyiv, i [in Ukrainian].
- Shankovskiy, L. (1971). Narys ukraińskoi voiennoi istoriohrafii. *Ukrainskyi istoryk*, 3–4, 73–89 [in Ukrainian].
- Vishka, O. (2002). *Prasa ukryińskoi emihratsii v Polshchi (1920–1939 rr.)*. *Istoryko-bibliohrafichne doslidzhennia*. Lviv [in Ukrainian].
- Wiszka, E. (2001). *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939*. Toruń [in Polish].
- Wiszka, E. (2004). *Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939*. Toruń [in Polish].

Дата надходження до редакції: 01.04.2025.

Дата схвалення до публікації: 14.04.2025.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Олександр БОНЬ,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук, доцент
Київ, Україна

Oleksandr BON,

Associate Professor at the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.bon@kubg.edu.ua.
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

Контрольований ренесанс: взяття під контроль більшовицьким режимом українського літературно-мистецького середовища у 1920-х роках

У статті висвітлено процеси, що відбувались у літературно-мистецькій сфері радянської України. Використано як основний підхід оцінку цього періоду з урахуванням суспільно-політичних подій 1920-х рр. Визначення цього літературно-мистецького покоління як Розстріляного відродження опирається на трагічні події 1930-х рр., коли радянський режим активізував більшовицьку модернізацію за сталінською моделлю. У період раннього тоталітаризму основними формами взяття під контроль літературно-мистецького середовища були: збирання компрометуючої інформації, організаційний вплив на створення чи припинення діяльності літературних організацій, матеріальне заохочення лояльних режиму літераторів і митців, ідеологічна інструменталізація творчості, публічне засвідчення підтримки більшовицької влади тощо.

Ключові слова: контрольований ренесанс, літературно-мистецьке середовище, інтелігенція, більшовицький режим, 1920-ті роки.

Controlled Renaissance: The Bolshevik Regime's Takeover of the Ukrainian Literary and Artistic Milieu in the 1920s

The paper examines the processes that took place in the literary and artistic milieu in Soviet Ukraine. The primary approach employed in this study is an assessment of this period considering the socio-political events of the 1920s. The definition of this literary and artistic generation as the "Executed Renaissance" is based on the tragic events of the later 1930s when the totalitarian regime intensified Bolshevik modernization according to the Stalinist model.

The objective of this article is to highlight the main forms and methods through which the Bolshevik regime took control over the literary and artistic intellectuals in the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR) during the 1920s. During the period of early totalitarianism in the 1920s, artists, under the policy of "Ukrainization", which was officially declared as a process of developing national cultures and a period of relative creative freedom, were nonetheless required — at least nominally — to declare their loyalty to the regime and create within the framework of political, ideological, and cultural compromise.

The article identifies the key mechanisms used by the Bolshevik regime to establish control over the literary and artistic milieu in the 1920s, including: gathering compromising information; recruiting artists to foster fragmentation and atomization within the artistic community; exerting organizational influence over the formation or dissolution of literary associations; providing material incentives for writers and artists loyal to the regime; ideologically instrumentalizing creative output; publicly affirming support for Bolshevik power; subordinating artistic endeavors to the ideological needs of the Communist Party; and defining politically significant themes in literature and art.

Thus, the Bolshevik regime employed a wide array of methods to control the literary and artistic intelligentsia, compelling them to create under conditions of ideological unfreedom.

Key words: controlled renaissance, literary and artistic milieu, intellectuals, Bolshevik regime, 1920s.

Покоління літературно-мистецької інтелігенції 1920–1930 рр. найчастіше називають Розстріляним відродженням. Після заборони творчої діяльності, спотворення літературно-мистецького процесу на догоду ідеологічним потребам більшовицької партії та фізичного знищення його спадщина була переважно невідома наступним поколінням літераторів, митців і широкій громадськості. І навіть шістдесятники майже не зазнали впливу їхньої творчості, не стали продовжувачами цієї культурної традиції, оскільки реабілітація діячів Розстріляного відродження не відбулася остаточно за часів деєталінізації. Тому актуальним залишається вивчення умов діяльності української літературно-мистецької інтелігенції у 1920-ті рр. і політики радянського режиму щодо творців цієї генерації.

Дослідження українського ренесансу 1920–1930 рр. вже тривалий час відбувається у міждисциплінарному дискурсі. Історична, літературознавча, мистецтвознавча, культурологічна науки накопичили потужний масив текстів і концептуальних підходів до оцінки процесів і результатів відродження в умовах радянської України. І ці оцінки здебільшого визначаються з огляду на подальшу долю цього покоління літераторів, митців, яке у 1930-х рр. було переважно знищене тоталітарною системою, чому й отримало після Другої світової війни назву Розстріляного відродження. Такий підхід першим оприлюднив Юрій Лавріненко з подачі Єжи Гедройця у антології «Розстріляне відродження», створеної за ініціативи польського інтелектуала²³³. Дещо по-іншому до цього питання підходять дослідники, які намагаються оцінити цей період в культурі України як Червоний ренесанс. Адже до такої назви і оцінки схилилась сама літературно-мистецька інтелігенція 1920–1930 рр.²³⁴ і ці два підходи, хоча і відрізняються, але є логічними й прийнятними для наукової оцінки явища відродження. Втім, на нашу думку, найбільш виваженою може бути оцінка цього періоду з урахуванням історичних процесів, які відбувались у 1920-х рр.

Метою статті є визначення основних форм і методів контролювання більшовицьким режимом української літературно-мистецької інтелігенції у 1920-ті рр. А це передбачає врахування не лише процесів, спричинених в економічній сфері запровадженням НЕПу, а в культурно-освітній

сфері —українізації, але й політичних процесів — поступового зміцнення більшовицького режиму, його каральних органів.

Концепцію контрольованого ренесансу 1920-х рр. ми обґрунтуємо тим, що у цю добу, попри нову економічну політику, що передбачала певну лібералізацію економічного життя, аж до відновлення приватної власності, зокрема обмежене існування недержавних видавництв, й аналогічні процеси у культурному житті, обумовлені українізацією, партійне керівництво, навпаки, послідовно все більше контролювало та ідеологізувало літературно-мистецьке життя.

Митці 1920-х рр. повинні були хоча б на словах декларувати лояльність до режиму й творити в умовах компромісу — політичного, ідеологічного, культурного, й робили це як зі щирої прихильності до лівих ідей (найчастіше не тотожних більшовицьким), так і з метою забезпечити можливість творчо розвиватись. Або, як невелика частина, йти у так звану «внутрішню еміграцію», протистояти ідейно більшовицькій владі. Можна погодитися з думкою І. Кошелівця про те, що питання компромісу з більшовицьким режимом «не оминуло жодного українського мистця двадцятих років: одні усвідомили це відразу, ті ж, що щиро прийняли революцію, дійшли до того самого пізніше: кожен у свій час став перед судом власної совісті і мав свій індивідуальний вирок. Залежно від удачі, темпераменту і не в останню чергу обставин. А терміну на це було — десяток років (1920–30)»²³⁵.

Ускладнювало ситуацію цього вибору те, що ми називаємо подвійним культурним розривом. Адже українська літературно-мистецька інтелігенція через об'єктивні (вже переважно відійшло покоління дореволюційних митців і літераторів) та суб'єктивні, ідеологічні причини (владний більшовицький режим, інтернаціональний на словах, імперіалістичний у діях і цілях, ідеологічно заперечував дореволюційний соціокультурний досвід), була доволі слабко зв'язана з попередніми мистецькими надбаннями. Так само її здобутки переважно не вплинули на подальший літературно-мистецький процес. Інтелігенти цієї генерації були змушені декларувати вже на початку утвердження більшовицького панування у 1921 р. «цілковите зірвання тяглости з усім попереднім, знищення всіх традицій»²³⁶. Водночас ця позиція з часом трансформувалась. У одній

²³³ Розстріляне відродження: антологія 1917–1933: поезія — проза — драма — есей. Paris, Instytut Literacki, 1959. 980 с.; Розстріляне відродження: антологія 1917–1933: поезія — проза — драма — есей / упорядкув., передм., післям. Ю. Лавріненко; післямова Є. Сверстюка. Київ : Смолоскип, 2008. 976 с.

²³⁴ Цимбал Я. Література 1920-их. URL: <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/literatura-1920-ikh-iarina-tsimbal/>

²³⁵ Кошелівець І. Олександр Довженко. Спроба творчої біографії. Нью-Йорк : Видавництво «Сучасність». 1980. С. 90–91.

²³⁶ Коряк В. Етапи. Жовтень: збірник, присвячений роковинам великої пролетарської революції. Харків : Всеукраїнське, 1921. С. 94; передруковано: Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927). ДВУ. 1928. Т. 2: Організаційні та ідеологічні шляхи української радянської літератури / За заг. ред. С. Пилипенка. С. 64.

із програмових статей Олесь Досвітній так визначав орієнтири діяльності впливової літературної організації ВАПЛІТЕ: «Буржуазне письменство має за собою тисячолітню культуру, глибину думок і роботу сотень поколінь митців над стилем. Ми ж вийшли з попелища революції. Тому в своїй творчості з класово-пролетарською установкою берімо все те культурне надбання віків і творімо нові форми й стилі. Творімо літературу, письменство, а не вбогу писанину, непотрібну й застарілу своєю змістом і формою»²³⁷.

Мирослав Шкандрій зауважував: «Протягом цих років (1919–1920. — О. Б.) символісти та інші письменники, хто не емігрував за кордон, почали шукати шляхи примирення з новим режимом і компромісу з новим “пролетарським” духом у літературі»²³⁸. Він же слушно зазначав: «Після 1919 р. істотна частина інтелігенції емігрувала. Більшість тих, хто залишився, були й у душі досі залишалися антибільшовиками. Офіційну українську радянську літературу мали творити інтелектуали, які не симпатизували новому режиму або ж тільки недавно й неохоче прийняли більшовизм. Більшість таких українських “попутників” у 1917–1918 рр. підтримувала Центральну Раду, і багато з них мали що приховувати... Отже, перші творці радянської літератури в Україні зіштовхнулися з переважно ворожою інтелектуальною традицією та публікою з нереалізованими національними амбіціями. Їхнє скрутне становище відкривало простір для комунізму в межах національної традиції та простір для української культури в межах більшовизму»²³⁹.

Дотепер у дослідженнях національно-культурної політики більшовиків в Україні загалом і у галузі літературно-мистецькій зокрема не ставилось питання, чи вони були свідомі того переважного ворожого ставлення українських інтелектуалів до режиму, чи враховували це у своїх діях. На нашу думку — так, і про це свідчить вимушена політика українізації та коренізації національних меншин в Україні. Але іншою частиною відповіді на це політичне та ідеологічне протистояння були не лише репресії найбільш активних у повстанському рухові, таких як Григорій Чупринка, але й посилення різноманітних форм контролю літературно-мистецького середовища.

Юрій Шаповал оприлюднив документ, важливий для розуміння справжнього ставлення до лі-

тературно-мистецького середовища в УСРР, — секретний обіжник ДПУ 1926 р. «Про український сепаратизм». У ньому відображена недовіра до всіх, хто прийняв українізацію, до її представників у сфері культури: «Та обставина, що українські націоналісти припинили відкриту боротьбу з Радянською владою і формально визнали її, не означає, що вони остаточно примирилися з теперешнім станом речей і щиро відмовились від ворожих задумів. Тут наявною є не зміна ідеології, а зміна тактики... Термін “культурної роботи” заступив гасло збройної боротьби за незалежність, що провалилося»²⁴⁰.

Цими обставинами пояснюється намагання режиму встановити тотальний контроль над літературно-мистецьким життям в часи економічної (неп) і культурної (українізація) лібералізації 1920-х рр.²⁴¹ Більшовицький режим намагався використати запровадження українізації та повернення з еміграції частини літераторів і митців для роз'єднання сил української діаспори й покращення іміджу більшовизму у світі. Це можна також вважати одним із способів контролю процесів в літературно-мистецькому середовищі.

Ми виділяємо такі форми взяття контролювання владою літературно-мистецького середовища у 1920-ті рр.:

1. Збирання інформації, як компрометуючої з ідеологічного й політичного поглядів, так і загалом — особистої, інтимної, що дозволяло визначити можливих кандидатів на вербування. Вивчалися психологічні властивості людини — для можливого морально-психологічного ламання особистості та використання окремих діячів літературно-мистецького середовища.

Так, Лев Троцький улітку 1922 р. запропонував матеріальне й моральне стимулювання молодих письменників (створення видання, де вони могли би друкуватись), поєднати з обліком при Головному цензурному управлінні в Москві та Петрограді: «Кожен поет повинен мати своє досьє, де зібрані біографічні свідчення про нього, його теперішні зв'язки літературні, політичні й т. ін. Дані повинні бути такими, щоб: а) вони могли направляти цензуру при пропусканні відповідних творів; б) вони могли допомогти орієнтові партійних літературних критиків щодо відповідних поетів, і в) щоб на підставі цих даних можна було

²³⁷ Досвітній О. До розвитку письменницьких сил. Вільна академія. Вапліте. Зошит перший. Харків, 1926. С. 9.

²³⁸ Шкандрій М. Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років; пер. з англ. Т. Цимбала. 2-ге вид. Київ: Ніка-Центр, 2015. С. 45.

²³⁹ Там само. С. 49.

²⁴⁰ Шаповал Ю. Життя та смерть Миколи Хвильового у світлі розсекречених документів ГПУ. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 30. Київ, 2008. С. 316-317.

²⁴¹ Бонь О. Суспільно-політичні умови діяльності літературно-мистецької інтелігенції у 1920-х рр. Київські історичні студії. № 1 (16). 2023. С. 87. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.19>

ухвалювати ті чи ті заходи матеріальної підтримки молодих письменників»²⁴².

2. Вербування представників літературно-мистецької інтелігенції секретними співробітниками, що дозволяло поширювати страх стеження у середовищі та атомізувати середовище. Саме атмосфера страху, викликана можливістю бути викритим у неприйнятті більшовицького режиму, дозволяла впливати ідеологічно й визначати спрямування розвитку літератури й мистецтва.

3. Організаційний вплив — сприяння створенню літературно-мистецьких організацій чи припиненню їх діяльності. В історіографії створення єдиних письменницької та інших творчих спілок у 1930-ті рр. вважається засобом контролю. Водночас підтримку партійними органами у 1920-х рр. створення літературних угруповань та їх друкованих органів ми вважаємо першим кроком до такого контролю, адже контролювання таких угруповань за ідейним спрямуванням було легшим. Зауважимо, що український партійний субцентр у Харкові у 1920-х рр. міг діяти тільки у відповідності з політикою московського центру, але зберігав деяку автономію, оскільки, допомагаючи у виданні журналів, НКО (Народний комісаріат освіти), а через нього і партійне керівництво, мали можливість впливати на літературний процес. На нашу думку, це сприяло розмаїттю літературних угруповань, але водночас — поглибленню ідейних, особистісних, а згодом ідеологічних суперечностей у літературно-мистецькому середовищі. Хоча ідейне протистояння не можна абсолютизувати, оскільки метою всіх літературних угруповань був розвиток української культури, тільки в різний спосіб. «Спроби Хвильового пошити неокласиків у революціонерів, у ґрунті йдуть з бажанням створити єдиний національний культурний фронт», — закидав ваплітовцям літературний критик Самійло Щупак²⁴³. І, зрештою, був правий, адже, як влучно підмітив Юрій Шевельов, навіть суперечка ваплітян із Сергієм Пилипенком виглядала дрібною міжусобицею людей, що стоять на одній платформі²⁴⁴.

4. Важливим напрямом встановлення контролю над літературно-мистецькою сферою стало матеріальне заохочення найбільш лояльних до партії митців і літераторів шляхом вибіркового

видання та продажу їхніх творів, адже це не лише задовольняло їх амбіції, але й давало їм матеріальні засоби для існування. Торгівля книжками дозволялась лише особам із довідкою про відсутність судимості за політичними мотивами, заборонявся імпорт друкованих видань²⁴⁵.

На шляху встановлення повного державного (а фактично — партійного) контролю за книговиданням стояли приватні видавництва, які діяли в умовах НЕПу. Але за умови допущення приватної підприємницької діяльності у промисловості, сільському господарстві та торгівлі, у галузі книговидання відбувався протилежний процес — число приватних видавництв у 1923 р. зменшилось до 5²⁴⁶, вірогідно, тому, що вони мали вплив на літературно-мистецьке середовище й чинили пасивний опір²⁴⁷.

5. Інструменталізація творчості та політична цензура, підпорядкування її ідеологічним потребам партійної влади, адже комуністична доктрина у ленінському варіанті передбачала використання літературно-мистецької діяльності як засобу пропаганди й агітації. Для цього створювався партійний і державний апарат для контролю над всіма складниками творчого процесу. Усі органи цензури, створені у літературно-мистецькій галузі, підпорядковувались Відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У (Агітпроп)²⁴⁸.

6. «Пролетаризація літератури» — це ідеологічне спрямування літературно-мистецької творчості на основі залучення до літературного процесу широкого кола представників трудящих, без урахування їхніх здібностей, переважно з огляду на соціальне походження. У такий спосіб реалізовувалося, окрім названих вище цілей, ще й завдання розмивання середовища літераторів і митців з дореволюційною освітою і культурною традицією. Ідеологічно вірне походження особи прикривало невисоку якість її літературної творчості²⁴⁹.

7. Ще одним засобом контролю літературно-мистецького життя вважаємо маніпуляцію у важливих для української культури питаннях, але вже в інтересах комуністичного режиму. Будь-яка боротьба проти царського режиму в минулому подавалась як соціальна, класова, а не національна, антиколоніальна. Так ідеоло-

²⁴² Цит. за: «Счастье литературы». Государство и писатели. 1925-1938 гг. Документы / Составитель Д. Бабиченко. Москва, 1997. С. 9-10.

²⁴³ Щупак С. Псевдомарксизм Хвильового. *Життя й революція*. 1925. № 12. С. 65–66.

²⁴⁴ Шевельов Ю. Про памфлети М. Хвильового // Хвильовий М. Твори у п'ятьох томах. Нью-Йорк; Балтімор; Торонто, 1983. Т. 4. С. 12.

²⁴⁵ Центральний державний архів громадських організацій України (далі — ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1771. Арк. 5.

²⁴⁶ Комаренко Т. О., Шипович М. А. Влада і літературно-мистецька інтелігенція радянської України: 20-ті роки ХХ ст. Історичні зошити. Київ: Інститут історії України, 1999. С. 15.

²⁴⁷ Бонь О. Суспільно-політичні умови... С. 88. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.19>

²⁴⁸ Комаренко Т. О., Шипович М. А. Влада... С. 4–5.

²⁴⁹ Гундорова Т. Інтелектуальна дистопія Юрія Луцького. Літературна політика в радянській Україні 1917-1934. Київ: Гелікон, 2000. С. 39.

гічні маніпуляції відбувались навколо творчості та біографій Івана Франка, Тараса Шевченка, інших літераторів²⁵⁰.

8. Матеріальна й організаційна підтримка письменників партійними діячами й конкуренція у цій сфері. Таке протегування дозволяло впливати на інституціоналізацію творчого життя (організації, журнали, інша друкована продукція). Часто це спричинювалось протистоянням між групами в середині верхівки КП(б)У, зокрема колишніх боротьбистів з представниками промосковського керівництва. Ця тенденція відображала прагнення партійної верхівки українського радянського субцентру відігравати помітну роль у культурно-мистецькому житті республіки.

Саме на початку 1923 р. О. Шумський повернувся з Варшави, де був керівником представництва УСРР у Польщі. Він очолив агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У та увійшов згодом до ЦК і секретаріату партії. Він ініціював видання журналу «Червоний шлях», до редколегії якого увійшли Сергій Пилипенко, Павло Тичина, Микола Хвильовий, Михайло Ялович²⁵¹. Але українські письменники не поспішали співпрацювати з цим виданням, створеним спеціально з метою контролю публікацій письменників з огляду на їхню партійну належність. Проте згодом на його сторінках з'явилися публікації Г. Хоткевича, П. Тичини й багатьох інших письменників і поетів²⁵².

9. Публічне засвідчення лояльності до режиму було серед головних засобів впливу як політичного, так і психологічного. Політбюро ЦК КП(б)У готувало у першій половині 1920-х рр. декларацію української інтелігенції про визнання радянської влади²⁵³. Аналіз документів у «Окремій папці» політбюро ЦК КП(б)У достеменно засвідчує «гібридний» характер впливу партійних органів на літературно-мистецький процес у республіці. 7 квітня 1924 р. було вказано на необхідність організації виступу інтелігенції зі згаданою декларацією, але наголошувалося «вважати недоцільним, щоби декларація носила певний комуністичний

характер і ніяких нажимів в цьому сенсі не здійснювати. Ніяких з'їздів не допускати, не заперечувати проти зборів для підпису декларації»²⁵⁴.

У цьому ж ключі розглядаємо фактичне переслідування українських письменників за друк творів з УСРР за кордоном, перш за все у виданнях української діаспори. Показовим був випадок 1923 р., коли Г. Косинка, В. Підмогильний і Т. Осмачка опублікували твори у журналі «Нова Україна», який видавали у Празі М. Шаповал, В. Винниченко та інші із зазначенням місця перебування «Прага — Берлін»²⁵⁵. Це відразу викликало звинувачення у контрреволюційності. Зазначимо, що мали місце кілька публікацій. У № 1–2 за 1923 р. В. Підмогильний опублікував нарис «Повстанці». Примітка на початку пояснює шлях твору до публікації у журналі: «Ці нариси доставила нам ласкаво “Українська Накладня” в Берліні, куди надіслав їх шановний автор із проською надрукувати в себе або розмістити в якомусь періодичному видавництві»²⁵⁶. У числі 4 надруковано твір В. Підмогильного «Проблема хліба»²⁵⁷. І там вже зазначається, що «збірку» творів передав автор. А вже у числі 5 з'явилося оповідання «Анархисти» Г. Косинки²⁵⁸. У наступному номері 6 за червень було опубліковано оповідання «Іван Босий» В. Підмогильного²⁵⁹ й вірш Т. Осмачки «Казка», під яким також зазначено, що автор передав збірку віршів видавництву у Берліні²⁶⁰. У наступному числі 7–8 за липень — серпень опубліковано вірша Т. Осмачки «На Ігоровому полі»²⁶¹. І завершальна публікація у № 9 — вірш Т. Осмачки «По шляху віків»²⁶². І тут варто зауважити, що тематика творів Г. Косинки та В. Підмогильного у «Новій Україні» є гостро соціальною та політичною. Тому припустимо, що й це також було причиною швидкої реакції на публікації трьох літераторів. Вони були змушені писати відкритого листа до редакції часопису «Червоний шлях» із запевненням у лояльності до більшовицького режиму²⁶³. Цей відкритий лист до редактора «Червоного шляху» дуже добре характеризує добу 1920-х рр. та атмосферу в літературно-мистецьких колах, зовсім не схо-

²⁵⁰ Комаренко Т. О., Шипович М. А... С. 10–11.

²⁵¹ Шаповал Ю. Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали. Київ; Львів: Україна модерна, Укр. пропілеї, 2017. С. 104–105.

²⁵² Комаренко Т. О., Шипович М. А. Влада... С. 9.

²⁵³ Бонь О. Суспільно-політичні умови... С. 88. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.19>

²⁵⁴ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 2. Арк. 26.

²⁵⁵ Гальчук Л. І., Гринько М. О. Нова Україна. Енциклопедія Сучасної України / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]. URL: <https://esu.com.ua/article-72291>

²⁵⁶ Підмогильний В. Повстанці (нариси). *Нова Україна*. 1923. 1–2. Січень — лютий. С. 71–83.

²⁵⁷ Підмогильний В. Проблема хліба. *Нова Україна*. 1923. 4. Квітень. С. 48–56.

²⁵⁸ Косинка Г. Анархисти. *Нова Україна*. 1923. 5. Травень. С. 1–12.

²⁵⁹ Підмогильний В. Іван Босий. *Нова Україна*. 1923. 6. Червень. С. 1–7.

²⁶⁰ Осмачка Т. Казка. *Нова Україна*. 1923. 6. Червень. С. 99.

²⁶¹ Осмачка Т. На Ігоровому полі. *Нова Україна*. 1923. 7–8. С. 32–34.

²⁶² Осмачка Т. По шляху віків. *Нова Україна*. 1923. 9. С. 28–30.

²⁶³ Косинка Г., Підмогильний В., Осмачка Т. [Лист до редакції]. *Червоний Шлях*. 1923. № 4–5. С. 289–290.

жу на романтизовані оцінки Червоного ренесансу, й демонструє атмосферу ідеологічного тиску, в якій опинилися письменники²⁶⁴. А вже тоді, а не у 1930-х рр., ідеологічна спрямованість була обов'язковою умовою творчої роботи української літературно-мистецької, якщо ширше — гуманітарної інтелігенції. Зокрема, письменники у листі визнали, що допустили помилку, публікуючись в емігрантських журналах, «ідеологією ворожих до рад[янської] влади. Ідеології тієї ми не поділяємо, і там твори наші друковано, як художній матеріал»²⁶⁵. Дуже сміливий тон, як для виправдального тексту, як і пояснення письменників причин друку за кордоном: «Умови нашого літературного життя змусили нас туди податися. А умови ці — надмірна підозра, цькування й систематична відмова видрукувати наші твори. Ця підозра кожний відбиток життя повертала на контрреволюцію, кожне слово, сказане не в романтичному дусі, мала за доказ бандитизму, всякий глибший підхід до людської душі проголошувала містикою і за цим сипались на нас обвинувачення»²⁶⁶. Вони відкидали обвинувачення «іменем пролетаріату» та називали критиків міщанами: «Бурхливість подій піднесла на височінь тих диктаторів літератури, але в дешевому крамові, який вони продають, немає нічого творчого. Ще раз — ми проти осіб, а не проти ідеології — “не бійся закону, бійся законника”!»²⁶⁷. Йшлося про Володимира Коряка, Валеріана Поліщука та інших, які, за словами письменників, застосовували лайку та залякування. Дуже відверті та красномовні слова, водночас автори пообіцяли не подавати матеріали до жодних журналів. Але таке «покаяння» не ліквідувало увагу каральних органів до згаданих письменників ще й тому, що опубліковані твори схвально зустріли в українській діаспорі. Т. Шарова вважає цей інцидент активним наступом ідеологічної критики й звуження вияву індивідуального таланту та творчого простору в тогочасній Україні²⁶⁸. Водночас редакція «Червоного шляху» у відповіді на лист намагалась «згладити гострі кути, розуміючи загрозливість ситуації»²⁶⁹. Такий тон і зміст відповіді письменників на політичні закиди ще був можливий у 1923 р., на що звертають увагу Т. Комаренко та М. Шипович²⁷⁰. Наголосимо, що такі тексти, як лист літераторів до редакції «Червоного шляху», вважають ознакою періоду

посилення масових репресій проти кінця 1920-х — початку 1930-х рр., але його поява засвідчує, що вже на початку 1920-х рр. літератори чудово розуміли значну небезпеку звинувачень у співпраці з емігрантськими колами.

Тому це був не тільки «червоний» чи «голодний» ренесанс, як узвичаєно в публіцистичному тоні називають цей період, а, на нашу думку, «контрольований ренесанс». Таку атмосферу літературної діяльності 1920-х рр. зазначали самі літератори, підсвідомо порівнюючи її зі становищем творчого життя доби Української революції. І варто зауважити, що над їхньою оцінкою ще не тяжіла пізніша трагічна доля знищених літературно-мистецьких сил у 1930-х рр., на неї не впливав майбутній трагічний досвід. Тому можемо вважати таку реакцію більш об'єктивною.

Процес взяття під контроль більшовицьким режимом літературно-мистецької сфери й культури загалом мав власну, напряду не пов'язану з іншими політичними й соціально-економічними явищами, динаміку й прискорився у середині 1920-х рр., що, на нашу думку, обумовлювалося низкою факторів. Насамперед завершення відбудови в основних параметрах економіки актуалізувало питання більшовицької модернізації суспільства. І культурна, а для більшовицької верхівки — ідеологічна — галузь виявилася напрочуд важливою для зміцнення влади комуністичного режиму, вкрай потрібної для такої модернізації. Водночас літературна дискусія 1925–1928 рр. свідчить, що партійним органам не вдалося ще взяти під повний контроль літературно-мистецьке середовище. Юрій Луцький назвав цю подію «останніми вільними дебатами»²⁷¹. Але вони допомогли виявити немарксистські погляди цієї частини інтелігенції та зберегти вирішальне слово за партією у питаннях культурної політики.

Отже, літературу й мистецтво, культуру загалом, більшовики глумачили як «терен» ідеології, тому й методи боротьби були ідеологічними. Партійно-радянське керівництво постійно втручалося в художній процес. Це підривало свободу творчості. І такий контроль мав на меті не лише вплив на ідейну ангажованість літературно-мистецької діяльності, її інструменталізацію, але й перетворення літератури й мистецтва на пропагандистський засіб.

²⁶⁴ Бонь О. Під наглядом ДПУ: Григорій Косинка у 1920-х роках. *Емінак*. 2024. № 3 (47) (липень — вересень). С. 223–224. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.3\(47\).737](https://doi.org/10.33782/eminak2024.3(47).737)

²⁶⁵ Косинка Г., Підмогильний В., Осьмачка Т. [Лист до редакції]... С. 289.

²⁶⁶ Там само.

²⁶⁷ Там само.

²⁶⁸ Шарова Т. М. Автор і текст у системі соцреалізму: природа естетичного конформізму та поетика компромісу (на матеріалі творчості К. Гордієнка): дис... д. філ.н. за спец. 10.01.01: українська література. Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2020. С. 65.

²⁶⁹ Мельників Р. Літературні 1920-ті. Постаті (Нариси, образки, етюди). Харків : Майдан, 2013. С. 104.

²⁷⁰ Комаренко Т. О., Шипович М. А. Влада... С. 17–18.

²⁷¹ Луцький Ю. Літературна політика в радянській Україні 1917–1934. Київ : Гелікон, 2000. С. 70.

REFERENCES

- Bon, O. (2024). Pid nahliadom DPU: Hryhorii Kosynka u 1920-kh rokakh [Under GPU Surveillance: Hryhorii Kosynka in the 1920s]. *Eminak*, 3(47), 223–224 [in Ukrainian].
[https://doi.org/10.33782/eminak2024.3\(47\).737](https://doi.org/10.33782/eminak2024.3(47).737)
- Bon, O. (2023). Suspilno-politychni umovy diialnosti literaturno-mystetskoï intelihentsii u 1920-kh rr. [Social and Political Conditions for Intellectual's Literary-Art Activities in 1920s]. *Kyiv Historical Studies*, 1(16), 84–91 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.19>
- Hundorova, T. (2000). Intelektualna dystopiia Yuriiia Lutsenko. *Lutskiy Yu. Literary Politics in the Soviet Ukraine. 1917–1934*. (pp. 9–16). Kyiv: Helikon [in Ukrainian].
- Komarenko, T. O., & Shypovych, M. A. (1999). *Vlada i literaturno-mystetska intelihentsiia radianskoi Ukrainy: 20-ti roky XX st.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
- Koshelivets, I. (1980). *Oleksandr Dovzhenko. Sproba tvorchoi biohrafii*. Niu-Iork: Vydavnytstvo "Suchasnist", Kyiv [in Ukrainian].
- Lutskiy, Yu. (2000). *Literaturna polityka v radianskii Ukraini 1917–1934*. Kyiv: Helikon [in Ukrainian].
- Melnykiv, R. (2013). *Literaturni 1920-ti. Postati (Narysy, obrazky, etudy)*. Kharkiv: Maidan [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. (2017). *Oleksandr Shumskiy. Zhyttia, dolia, nevidomi dokumenty: Doslidzhennia, arkhivni materialy*. Kyiv-Lviv [in Ukrainian].
- Shapoval, Yu. (2008). Zhyttia ta smert Mykolya Khyvlovoho u svitli rozsekrechenykh dokumentiv HPU. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 30, 311–348 [in Ukrainian].
- Sharova, T. M. (2020). Avtor i tekst u systemi sotsrealizmu: pryroda estetychnoho konformizmu ta poetyka kompromisu (na materialy tvorchosti K. Hordiiienka). (*Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].
- Shkandriy, M. (2015). *Modernisty, marksysty i natsiia. Ukrainska literaturna dyskusiia 1920-h rokiv*. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 03.04.2025.

Дата схвалення до публікації: 16.04.2025.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Тамара ВРОНСЬКА,

провідна наукова співробітниця
відділу воєнно-історичних досліджень
Інституту історії України НАН України,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Tamara VRONSKA,

Leading Researcher,
Department of Military Historical Research
Institute of the History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: vronska_tamara@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0009-3898-5662>

Тетяна ЗАБОЛОТНА,

старша наукова співробітниця
відділу воєнно-історичних досліджень
Інституту історії України НАН України,
кандидатка історичних наук,
Київ, Україна

Tetiana ZABOLOTNA,

Senior Researcher at the Department
of Military Historical Research,
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: zabten@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6300-8286>

«Чекають на прихід німців»: переслідування киян радянськими спецслужбами у перші місяці нацистської навали (22 червня — 18 вересня 1941 р.)

Стаття аналізує репресії проти мешканців столиці УРСР, формально спричинені війною. Дослідницькі завдання полягають в аналізі каральної практики з виокремленням кожної ланки у ланцюгу проти-правної розправи. Наукова новизна обумовлена розширенням загального уявлення про політичний терор, оприявленням кола громадян, яких позбавили життя та свободи у перші дні нацистської навали. У висновках наголошується, що радянська держава активно використовувала спеціальні суди та позасудовий орган — Особливу нараду — у розправі над мешканцями Києва, визнаними «непевними» та «соціально-небезпечними». Деякі кияни — представники творчої та наукової інтелігенції — були позбавлені життя навіть без вироків, лише на підставі директив НКДБ.

Ключові слова: війна, воєнний стан, терор, репресії, НКДБ, НКВС, Особлива нарада, військові трибунали.

“Waiting for the Germans to Come”: Persecution of Kyivans by Soviet Special Services in the First Months of the Nazi Invasion (22 June — 18 September 1941)

The article analyses the functioning of the Stalinist punitive and repressive system during the period of extreme violence, formally caused by the war, and repression against the residents of the capital of the Ukrainian SSR. The research objectives are to reveal the organisational and procedural peculiarities of repression in areas where a special legal regime, martial law, was declared; to analyse punitive practices, identifying each link in the chain of extrajudicial killings; and to elucidate the unprecedented persecution and extermination of people based solely on the directives and orders of heads of the Soviet special services. The scientific novelty of the work lies in the application of a comprehensive approach to studying political terror, combining an analysis of legal acts with empirical data on the repressed. This makes it possible to go beyond the general concept of political terror and to reconstruct a detailed picture of its manifestations in a totalitarian regime, demonstrating a departure from generally accepted legal norms. It is proved that the Soviet state, built on violence and disregard for human rights, actively used special courts as well as an extrajudicial body — the Special Board of the NKVD — in the massacre of Kyiv residents who were identified as ‘unstable’ and ‘socially dangerous’. The pinnacle of legal nihilism was the fact that even the aforementioned instruments of terror were ignored by the perpetrators of the repression. Some Kyiv residents — representatives of the creative and scientific intelligentsia — were deprived of their freedom and lives without even being convicted. The Soviet power, using martial law as a pretext, resorted to employing

the laws and the web of sub-legal regulations formed in the pre-war years exclusively to serve the totalitarian regime and the evil it generated. Repressions were imposed on wide sections of townspeople accused of anti-Soviet and pro-German sentiments.

Key words: war, martial law, terror, repression, NKGB, NKVD, Special Board, military tribunals.

Воєнний стан, запроваджений в Україні ще від перших днів повномасштабного вторгнення Російської Федерації, не передбачає існування спеціальних судів і перетворення їх на репресивно-каральну машину навіть в екстремальній ситуації. Натомість у роки Другої світової війни функціонування системи надзвичайного судочинства та її специфічна підсудність на теренах України стали нормою життя.

Масові арешти й безоглядні репресії на початок вторгнення нацистських військ до СРСР — це вже були випробувані інструменти політичного терору радянської влади. Перші директиви, які супроводжували запровадження воєнного стану, яскраво свідчили про те, що перманентний режим надзвичайщини, у якому суміш інтенцій «революційної доцільності» та традиції насильства залишать непорушним мур тоталітарної держави, громадяни якої мали лише право на безправ'я, а не на гідне людське життя...

Поруч із дійсно необхідними у воєнний час мобілізаційними заходами влада продовжувала більш суворо, ніж того вимагали обставини, поводитися зі своїми громадянами. До бідувань народу, спричинених нацистською агресією, додалося невинувато жорстоке ставлення «рідної влади». «З фронту — фашисти, з тилу — особісти» — цей вислів, наведений в одній з останніх праць знаного українського вченого професора

Михайла Ковалю, образно та адекватно визначив тогочасну ситуацію.

Треба визнати, що каральна практика сталінського режиму в перші дні нацистської навали не є абсолютною «білою плямою» в історіографії. Вона висвітлювалася в окремих узагальнюючих працях, нарисах до збірників документів, присвячених життю столиці УРСР в умовах Другої світової війни²⁷² тощо. Ця ж тема зачіпалася в історичних розвідках про особливості функціонування спеціальних судів і позасудових органів²⁷³. Принагідно слід зауважити, що публікації російських авторів, в яких висвітлювалося функціонування військових трибуналів і Особливої наради при НКВС СРСР у роки війни, за незначним винятком, виправдовували жорстоку правозастосовну практику екстремальною ситуацією. При цьому не висловлювалося жодних сумнівів щодо необґрунтованого розширення компетенції військтрибуналів за рахунок справ цивільних осіб. Іноземні дослідники²⁷⁴, які аналізували різні вияви радянського терору, зокрема і в столиці УРСР, здебільшого оминали цей сюжет, за незначним виключенням²⁷⁵. Тим часом деякі сучасні українські науковці²⁷⁶ хоча й фрагментарно, проте акцентували на надмірно спрощеній процедурі роботи, зокрема й спеціальних судів, до підсудності яких віднесли справи цивільного населення. Тема репресій досліджуваного періоду війни висвітлена у публікаціях, присвячених окремим

²⁷² Вронська Т., Лисенко О. Терор проти власного народу // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX століття: Історичні нариси. Київ : Наукова думка. 2002. С. 677–698; Місто у вирі війни (історичний нарис) // Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації / Ред. кол.: В. А. Смолий (голова), О. В. Бажан, Г. В. Боряк, Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко (відп. ред.). Київ : Темпора, 2014. С. 16–192.

²⁷³ Кулаковський П. Розстріляні на початку війни. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994. № 1. С. 192–214; Мозохин О. Б. Право на репресії: внесудебные полномочия органов государственной безопасности, 1918–1953. Москва; Жуковский : Кучково поле, 2006. 480 с.; Обухов В. Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (историко-правовое исследование): дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2002. 190 с.; Звягинцев В. Война на весах Фемиды: война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел. Москва : ТЕРРА-Книжный клуб, 2006. 768 с.; Епифанов А. Особое совещание НКВД/МВД/МГБ СССР в борьбе с гитлеровскими военными преступниками и их пособниками (1941–1953 гг.). *Право и практика*. 2016. № 2. С. 20–28; Тязин Е. Антиконтитуционная и противоправная деятельность Особого совещания при НКВД–МГБ–МВД СССР и других несудебных органов. *Вестник Мордовского ун-та*. 1996. № 2. С. 15–20; Вронська Т., Пилипчук В., Беланюк М. Цивільне населення радянської України в полі зору військових трибуналів: регламентація каральних практик (1918–1959 рр.). *Український історичний журнал*. 2021. Число 2. С. 112–128. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.112>; Вронська Т. Повноваження та каральна практика Особливої наради при НКВС СРСР у роки Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України*. 2023. Вип. 27. С. 28–42. DOI: <https://doi.org/10.15407/sviu.2023.27.028> та ін.

²⁷⁴ Ширер Д. Сталинский военный социализм: репрессии и общественный порядок в Советском Союзе, 1924–1953 гг. Москва : РОССПЭН, 2014. 541 с. та ін.

²⁷⁵ Беркгоф Карел. Живна розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ : Критика, 2011. С. 24–28.

²⁷⁶ Бажан О. Г. Політичні репресії у Києві в часи Другої світової війни. *Наукові записки НаУКМА*. 2012. Т. 130 : Історичні науки. С. 23–27; Окіпнюк В. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.): монографія. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 416 с.; його ж: Позасудові органи. *Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю. С. Шемшученка*. Київ : «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 612 та ін.

персоналіям, які потрапили під нищівний сталінський терор²⁷⁷.

Залучення документів з тематичних збірників²⁷⁸, а також матеріалів, виявлених у державних і відомчих архівах України — Центральному державному архіві громадських об'єднань й українки (ЦДАГОУ), Галузевому державному архіві СБУ (ГДА СБУ) — дають змогу зрозуміти позалаштункові обставини ухвалення рішень щодо підсудності цивільних громадян, зміни вектору каральної політики й реконструювати етапи й перебіг репресій у столиці УРСР в перші дні нацистської навали. Особливу цінність для дослідження становлять архівно-кримінальні справи репресованих. Саме завдяки їм у канву дослідження вдалося вплести трагічні долі окремих киян. На жаль, через брак документів неможливо із стовідсотковою достовірністю реконструювати долю кожного з них. Проте сподіваємося, що це не є критичним з точки зору наявності достатньої кількості історичних джерел для розкриття теми. Окрім того, джерельну базу розширено за рахунок спогадів очевидців²⁷⁹.

Метою статті є розкриття особливостей радянської правозастосовної практики в Києві у перші місяці нацистської навали.

Укази «Про военний стан» і «Про проголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану», ухвалені 22 червня 1941 р. Президією Верховної Ради СРСР, радикально змінили звичний ритм життя суспільства. Військовій владі на місцях були делеговані надзвичайні повноваження. Встановлювалася юридична відповідальність громадян за законами воєнного часу. У першому зі згаданих документів зазначалося, що всі справи про злочини, спрямовані проти оборони, громадського порядку, державної безпеки, зокрема й цивільних осіб, мають передаватися на розгляд спецсудам — військовим трибуналам²⁸⁰. У тилкових районах справи, порушені за ці ж «злочини»,

належали до компетенції Особливої наради (ОН) при НКВС СРСР.

Слідство (зазвичай формальне та упереджене. — *Авт.*) у справах цивільних осіб, як і військовиків, відбувалося за однаковими процесуальними нормами. Ухвали військових трибуналів касаційному оскарженню не підлягали й могли змінюватися чи скасовуватися в порядку нагляду (за винятком вироків про смертну кару). Усі інші рішення спецсудів набували сили з моменту їх оголошення та виконувалися негайно. «Правосуддя» вершилося згідно з Положенням про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані, затвердженим указом Президії Верховної Ради СРСР 22 червня 1941 р., а також регулювалося відповідною спільною директивною наркомату юстиції та прокуратури від 24 червня. Останнім документом установлювалося, що справи цивільних осіб, обвинувачених у зраді Батьківщини, учиненні терактів і диверсій належать до юрисдикції військових трибуналів Червоної армії, решта (згідно з ст. 7 указу «Про воєнний стан») направлялася до військтрибуналів військ НКВС. У разі, коли ці злочини вчинялися на залізницях та водних комунікаціях, — до відповідних військових інституцій цих об'єктів²⁸¹.

23 червня 1941 р. вийшла вже відома широкому загалу науковців директива наркома держбезпеки СРСР В. Меркулова, адресована регіональним органам НКДБ. У ній містилася вказівка щодо «евакуації» переважної більшості в'язнів тюрем, що підпорядковуються НКДБ, НКВС, суду й прокуратурі, до центральних та східних районів СРСР. Водночас приписувалося оперативнo розглянути справи арештованих органами НКДБ та скласти списки на тих, кого «доцільно розстріляти»²⁸². Саме ця зловісна директива заклала «правову» базу для безсудного знищення багатьох людей, про яких йтиметься у цій статті.

²⁷⁷ Кагарлицький М. Велич і трагедія Михайла Донця. Київ : Ярославів Вал. 2020. 504 с.; Пазюра Н. В. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 811; Барабан Леонід. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна. Шевченківська енциклопедія : у 6 т. / Гол. ред. М. Г. Жулинський. Київ : Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. Т. 5 : Пе–С. С. 937–938; Кубишкіна Я. Жінка на межі епох. Історія письменниці та громадської діячки Людмили Старицької-Черняхівської. *DIVOCHЕ.MEDIA*. (2023, 10 серп.). URL: <https://divoche.media/2023/08/10/zhinka-na-mezhi-epokh-istoriia-pysmennytsi-ta-hromadskoi-diiachky-liudmyly-starytskoi-cherniakhivskoi/> (дата звернення: 04.02.2025); Агатангел Кримський — учений, кримський татарин і патріот України, який став жертвою сталінського терору. *Герої України*. URL: <http://heroes.profi-forex.org/ua/krimskij-agatangel-juhimovich> (дата звернення: 04.02.2025) та ін.

²⁷⁸ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. документов. Т. 2. Кн. 1. (Начало: 22 июня — 31 августа 1941 г.) / [Авт.-сост. В. П. Ямпольский]. Москва : Русь, 2000. 716 с.; Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр. ... та ін.

²⁷⁹ Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». : спогади та роздуми очевидця. Вінніпег : «Новий Шлях», 1954. 233 с.; Хорошунова І. Первый год войны. *Єзупець*. 2002. Вип. 9. URL: <https://issuu.com/judaicacenter/docs/> _____9 (дата звернення 10.01.2025).

²⁸⁰ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 2. Кн. 1 (Начало: 22 июня — 31 августа 1941 г.)... С. 6–7.

²⁸¹ Детальніше про це див.: Вронська Т., Пилипчук В., Беланюк М. Цивільне населення радянської України в полі зору військових трибуналів... С. 112–128.

²⁸² Кулаковський П. Розстріляні на початку війни... С. 192.

Плануючи та реалізуючи «санацію» території, якій загрожувала окупація, в НКВС і НКДБ СРСР «потурбувалися» про поновлення на місцях обліку й складання списків «непевних осіб»²⁸³.

Після 22 червня 1941 р. у столиці УРСР понад два місяці тривали арешти «непевних осіб». Відчуття зовнішньої загрози посилювало у радянського керівництва страх втрати влади. Органи державної безпеки не лише «піднімали» справи раніше репресованих і нашвидкуруч фабрикували нові, а й висували безпідставні обвинувачення багатьом киянам, зокрема й тим, які наважувалися висловлювати сумніви щодо могутності Червоної армії та адекватності дій сталінського режиму.

Перше повідомлення НКДБ УРСР на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У Микити Хрущова «Про реагування населення м. Києва у зв'язку з початком воєнних дій Німеччини проти СРСР» надійшло 23 червня 1941 р. Негативні висловлювання, вміщені в ньому, як і в наступних, що готувалися у надрах органів державної безпеки, стали формальним приводом для репресій киян.

Нестриманість у висловлюваннях, занепокоєння ситуацією на фронті розцінювалися радянськими спецслужбами як поширення «панічних / провокаційних чуток», «занепадницьких настроїв». Всі, хто необачно дозволив собі щось таке, потрапляли до поля зору НКДБ і узагальнювалися у відповідних документах під спільною характеристикою «антирадянські елементи». У багатьох із них доля склалася трагічно...

У перший день запровадження воєнного стану — 22 червня 1941 р. — «антирадянські розмови», а також минула служба в офіцерському чині в царській армії стали приводом для арешту товарознавця київського заводу № 300 («Ленінська кузня») В'ячеслава Йосиповича Гатті (1895 р. н.). Жодного, навіть фіктивного, суду у його справі не відбулося. Чоловік розстріляли 11 липня 1941 р. «у зв'язку з воєнними діями [...] відповідно до телеграми наркома держбезпеки В. Меркулова». Посмертна реабілітація, проведена Генеральною прокуратурою України у 1997 році, стала формальним визнанням протиправних репресій²⁸⁴.

Дуже схожою була доля співробітника Київської організації «Ліспроєкт» Дмитра Антоновича Корбута (1896 р. н.), заарештованого наступного дня — 23 червня 1941 р. Окрім антирадянської пропаганди, йому закидали колишню службу в царській армії, перебування у німецькому полоні (1917–1918 рр.) тощо. Цього киянина, як і В. Гатті, розстріляли без вироку того ж 11 липня 1941 р. Щоправда, реабілітували його значно раніше — 3 липня 1971 р.²⁸⁵

Так само без судового рішення трьома днями раніше — 8 липня 1941 р. — був розстріляний 24-річний лікар-хірург 2-ї поліклініки м. Києва Іван Максимович Юхименко (1917 р. н.), також арештований 23 червня. Молодого чоловіка звинуватили у причетності до ОУН, підтриманні тісних зв'язків з її активом, зберіганні націоналістичної літератури й листівок із закликами до повалення радянської влади. І. Юхименко був реабілітований за висновком Військової прокуратури Київського військового округу 10 липня 1989 р.²⁸⁶

На відміну від згаданих вище осіб, арештованих 23 червня 1941 р., Станіслава Іполітовича Пашкевича (1909 р. н.), затриманого того ж дня, не реабілітували. Цей мешканець Києва на момент арешту працював начальником зміни центрального телеграфу столиці УРСР. 22 червня 1941 р. о 16 год. 47 хв., перебуваючи на робочому місці, С. Пашкевич отримав урядову телеграму з Москви для наступної розсилки за встановленими адресами про проведення мобілізації. Але... Замість зазначеної в телеграмі дати 23 червня, вказав першим днем мобілізації — 22 червня 1941 р. Коли ця помилка була виявлена, отримав від начальника спецчастини вказівку попередити основних адресатів у місті Київ про виправлення дати мобілізації на 23 червня. Проте замість виконання наказу телеграфіст передав телефоном кільком адресатам, що день мобілізації призначений на 25 червня. Цим вчинком, за визначенням слідства: «заподіяв розлад у виконання плану мобілізаційної готовності першого дня мобілізації, сприяючи у такий спосіб державі, яка перебуває з СРСР у стані війни». Його справа (зведена 22 червня) була закінчена 25 червня. 30 червня

²⁸³ Коло «непевних осіб» було окреслено ще у перших директивах радянських спецслужб, які вийшли після початку нацистської агресії. Директивою НКДБ і НКВС СРСР від 4 липня 1941 р. їх перелік був суттєво розширений. Тепер до нього потрапили: колишні члени антирадянських політичних партій, які виявляли антирадянські, поразкові настрої; колишні керівники чи активні учасники різноманітних «контрреволюційних» організацій і груп; колишні троцькісти і праві, які в минулому притягалися до відповідальності в партійному, судовому або адміністративному порядку; всі, хто вже відбув термін покарання за обвинуваченням у шпигунстві, диверсіях, терорі, шкідництві або заклики до повстання; колишні «політбандити», перебіжчики та інші категорії, на яких був компрометаційний матеріал; а також виключені з лав ВКП(б) за політичними мотивами, якщо вони виявляли незадоволення чинним ладом та антирадянські настрої та ін. // Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Т. 2. Кн. I. Начало. 22 июня — 31 августа 1941 г. ... С. 176–177.

²⁸⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 6. Спр. 73655 ФП. Арк. 7, 78.

²⁸⁵ Центральний державний архів громадських організацій України (далі — ДАГОУ). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58062. Арк. 48.

²⁸⁶ Там само. Спр. 63615. Арк. 16, 92.

1941 р. військовий трибунал військ НКВС засудив його до вищої міри покарання²⁸⁷.

У наступні дні червня, як і упродовж липня та серпня 1941 р., у Києві тривали арешти містян. Аналіз архівно-кримінальних справ не дає змоги встановити точне співвідношення засуджених до вищої міри покарання (ВМП) військовими трибуналами й позбавлених життя у позасудовому порядку, взагалі без вироку (на підставі «телеграми наркома ...» або «за рішенням Наркома внутрішніх справ УРСР та Прокурора УРСР»).

Серед засуджених військовими трибуналами були й ті, кому інкримінувалося «ухилення від призову». Так, 7 липня 1941 р. військовий трибунал військ НКВС виніс смертний вирок водію 9-ї будівельної дільниці м. Київ Івану Кузьмичу Самсону (1911 р. н.). Підставою для такого суворого вироку стало те, що згаданий чоловік упродовж трьох місяців не прописався та не став на військовий облік. І. Кузьмич був реабілітований рішенням Президії Київського міського суду від 19 грудня 1989 р.²⁸⁸

Характерною ознакою тогочасних репресій стала відсутність чітко сформульованих обвинувачень (посилання на статті Кримінального кодексу УРСР), висунутих постраждалим. Така практика дозволяла радянському режимові позбутися тих, хто ще з довоєнних часів потрапив до переліку «непевних / неблагонадійних».

Приміром, на абсолютно безглузких підставах 23 червня арештували і 11 липня 1941 р. розстріляли старшого референта шкіряного взуттєвого тресту Юхима Михайловича Чорного (1896 р. н.). Йому інкримінували «шпигунство» лише за те, що 15 років тому він планував разом з матір'ю та сестрою виїхати до Америки через Німеччину, де у 1920-х роках навчався на хіміко-бактеріологічних курсах. У 1926 р. через радянське посольство повернувся до Києва. Тепер — у червні 1941 р. — рішенням наркома внутрішніх справ УРСР та Прокурора УРСР (дата винесення ухвали не вказана) його вирішили позбавити життя, закарбувавши у справі безглузде формулювання: «як ворога народу у період військових дій на території України». Ю. Чорного реабілітували за висновком Військової прокуратури Київського військового округу 27 липня 1989 р.²⁸⁹

Архівні документи, виявлені в ГДА СБУ, дають змогу встановити, що розстріли киян відбувалися не лише 11 липня. Перед тим — 6–8 липня — нащадки чекістів провели масові страти людей, які мали вирок і навіть без такого.

Так, 6 липня у внутрішній тюрмі НКДБ УРСР (вул. Короленка, нині — Володимирська, 33) було розстріляно 68 осіб, про що свідчить відповідний документ, написаний від руки: «Акт. 1941 року липня 6 дня. Складений в тому, що цього числа вирок стосовно перелічених засуджених до розстрілу у кількості 68 (шістдесят вісім) осіб виконаний». Свої підписи під цим «актом» закарбували: начальник 2-го відділу НКДБ УРСР Ф. Цветухін, його заступник В. Улановський і начальник внутрішньої тюрми І. Нагорний. На документі закарбована й власноручна резолюція наркома держбезпеки УРСР П. Мешика: «Розстріляти. 6/VII»²⁹⁰.

Серед цих 68 осіб був і згадуваний вище Станіслав Пашкевич, а також інші кияни, переважна більшість яких отримала вирок військових трибуналів не лише наприкінці червня — у перші дні липня, а й раніше — у квітні — травні 1941 р.²⁹¹

Випадково чи ні, але 8 липня, коли зі столиці УРСР організовано евакуюували в'язнів тамтешніх в'язниць (цей факт встановлений за матеріалами архівно-кримінальних справ арештантів. — *Авт.*), відбувся черговий масовий розстріл мешканців Києва, щодо яких не було ухвалено вироків.

Серед розстріляних того дня з числа інших згадані кияни: бухгалтер Сила Федорович Сокорчук (1895 р. н.), комірник Василь Арсентійович Фетисов (1888 р. н.), електромонтер Іван Кузьмич Попов (1888 р. н.), викладач технікуму Володимир Васильович Якобсон (1906 р. н.), бухгалтер Сидір Євменович Мирошніченко (1890 р. н.), робітник заводу № 215 Петро Кирилович Терехов (1894 р. н.). Усі ці люди — різні за фахом — були заарештовані та приречені на смерть за ознакою «політичної непевності». У кожного з них була за спиною «провина»: чи то належність до партії анархістів, чи то участь в армії УНР, чи взагалі якісь інші «гріхи», що важко надавалися на оформлення у формі обвинувачення. Саме тому, записуючи фатальне рішення про розстріл у матеріали справи арештанта, зазначали вже цитоване: «за рішенням Наркома внутрішніх справ УРСР та Прокурора УРСР» та «у зв'язку з обстановкою воєнного часу»²⁹².

Всі кияни, страчені 8 липня 1941 р., були реабілітовані.

Наступний з відомих документів — свідчення про масовий розстріл мешканців столиці, утримуваних у внутрішній тюрмі НКДБ, який відбувся 11 липня 1941 р. Як і 6 липня, ті ж функціонери НКДБ склали відповідний «акт» про страту

²⁸⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 38827. Арк. 23–27.

²⁸⁸ Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.... С. 280.

²⁸⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 66209. Арк. 12, 32, 78.

²⁹⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 3. Т. 11. Арк. 130–132 зв.

²⁹¹ Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.... С. 275–280.

²⁹² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 38977, 63613, 66946, 63616, 57840, 66535.

24 осіб. Приречених називали «засудженими». Хоча список, затверджений заступником очільника НКДБ УРСР С. Савченком, мав чіткий заголовок: «арештовані, чії справи підлягають розгляду згідно з телеграмою наркома держбезпеки СРСР тов. Меркулова»²⁹³. Тобто без дотримання будь-яких юридичних процедур. До фатального переліку потрапили робітники, службовці, студенти і... навіть двірник розвідувального управління НКВС УРСР — Никифор Якович Козак (1894 р. н.), арештований 8 липня 1941 р. Під час короткого слідства йому згадали минулі «гріхи» (під час Першої світової війни «був у німецькому полоні»), а також актуальну «провину» («знав в обличчя особовий склад 3-го управління НКВС УРСР, коли працював там двірником у 1938 р.»)²⁹⁴. Тобто людину позбавили життя, бо він був носієм «таємної інформації».

Одночасно з Никифором Козаком заарештували і його дружину — Євдокію Логвинівну. Її інкримінували таке ж дике обвинувачення: «протягом декількох років працювала прибиральницею при розвідці 3-го відділу НКВС УРСР і добре знала особовий склад розвідки». Щоправда, через 11 днів вона була звільнена з-під варти й під час німецької окупації залишалася у Києві. Офіційно слідство за її справою припинили за постановою Управління КДБ в Київській області від 6 червня 1962 р.²⁹⁵ Її чоловік був реабілітований за ухвалою Військового трибуналу Київського військового округу 21 січня 1964 р.

Окрім Н. Козака і згадуваних вище В. Гатті та В. Корбута, 11 липня 1941 р. стратили й Івана Кузьмича Величка (1910 р. н.), який до арешту (8 липня 1941 р.) працював інспектором відділу кадрів окружного будівельного управління Київського військового округу. Цього чоловіка звинуватили у «систематичному проведенні антирадянської агітації, участі в контрреволюційній повстанській організації» тощо. А перед тим — 23 і 26 червня 1941 р. — затримали його дружину та рідного брата, яким у НКДБ також закидали антирадянську агітацію.

Родичам І. Величка пощастило не потрапити під швидку розправу. Їх разом з іншими в'язнями евакуювали з Києва в тил. Ухвалою Особливої наради при НКВС СРСР (19 серпня 1942 р.) вони отримали вироки: відповідно 5 і 3 р. таборів

ГУЛАГу. Брату Івана Величка табірний строк замінили направленням в діючу армію²⁹⁶.

А сам Іван Величко був реабілітований ухвалою судової колегії у кримінальних справах Верховного суду УРСР 7 жовтня 1971 р.

Усі вищезгадані кияни навряд чи відомі широкому загалу. Натомість серед арештованих у ті липневі дні 1941 р. були й такі, чії імена вже були закарбовані у художньо-публіцистичній та науковій літературі. Щоправда, і їхня доля через брак документів не реконструйована з стовідсотковою достовірністю.

Нині найвідомішою є драматична історія знаного співака, соліста Київського оперного театру Михайла Донця (1883–1941), який ще з кінця 1920-х років був на спеціальному обліку в органах державної безпеки²⁹⁷. Сила-силенна донесень агентури органів державної безпеки, якою буквально обсадили співака, роками накопичувалася у його справі, яку сумлінно вели чекісти. Його «непевність», спричинена роботою в театрі під час «петлюрівщини», зв'язки з колишнім головою РНК УРСР Панасом Любченком, партійним і державним діячем 1920–1930-х рр. Андрієм Хвилею, розстріляним у 1937 р., та іншими особами, які вважалися «антирадянськими елементами» і стали головними причинами арешту та розстрілу співака. Хоча формально підставою були нестримані, емоційні висловлювання, зафіксовані у перші дні вторгнення Німеччини до СРСР. У донесенні НКДБ УРСР до ЦК КП(б)У від 23 червня 1941 р. серед цитування «негативних висловлювань» читаємо таке: «Артист Держопери — народний артист УРСР Донець [у колі своїх знайомих говорив]: «...Не вірю, щоб Німеччина оголосила нам війну. Це ми її спровокували, хоча ми до війни не готові. Наш уряд вів загарбницьку політику “звільнення братів” Західної України та інших»... Ці слова, а також те, що він після розмови по телефону щодо пропозиції виступити на радіо поклав слухавку й нецензурно вилаявся та сказав: «Коли ви вже пропадете!», дуже швидко стали надбанні органів державної безпеки»²⁹⁸. Відомого співака заарештували 2 липня біля оперного театру й незабаром, як і багатьох інших киян, без вироку розстріляли.

Михайла Донця немає у згадуваних вище списках в'язнів внутрішньої тюрми НКДБ, страчених

²⁹³ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 3. Т. 11. Арк. 130–132 зв.

²⁹⁴ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 31177. Арк. 4, 11; Спр. 56726. Арк. 27–29.

²⁹⁵ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 31177. Арк. 72; Спр. 56726. Арк. 38.

²⁹⁶ Там само. Спр. 58053. Арк. 12, 48. Детальніше про практику заміни покарання та службу в Червоній армії див.: Вронська Т., Беланюк М. Відстрочення виконання вироку під час війни. С. 186–198.

²⁹⁷ У справі-формулярі на Михайла Донця зазначено, що згадана справа, де накопичувалися різноманітні документи на співака (характеристики, довідки, донесення агентури), заведена 2 липня 1934 р. Проте у цій же справі чітко закарбовано, що Михайло Донець як «антирадянський елемент» був взятий на особливий облік окривдіделом ДПУ ще у липні 1928 р. (ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 5080. Т. 1. Арк. 59, 68).

²⁹⁸ Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.... С. 34–35, 244.

6–11 липня. Дата його смерті²⁹⁹ й донині точно не встановлена. Швидше за все це трапилося між 7 та 11 липня, оскільки останній допит відбувся 6 липня. Цим же числом датована й телеграма, яку народний комісар державної безпеки УРСР П. Мешик відправив на ім'я наркома державної безпеки СРСР В. Меркулова. Очільник республіканського НКДБ запитував у свого московського керівництва дозвіл на розстріл Михайла Донця та інших заарештованих...: «За вказівкою товариша Хрущова нами заарештовані Студинський, Франко, київський артист Донець — [всі вони] “націоналісти”. У зв'язку з тим, що вивезти їх з Києва є обтяжливим, вважаємо доцільним їх розстріляти. ЦК КП(б)У такої ж думки. Прошу термінових вказівок»³⁰⁰.

Забігаючи в часі наперед, слід зауважити, що припинення справи на Михайла Донця завдяки наполегливим зусиллям його дружини Марії Едуардівни Донець-Тессейр відбулося лише 22 лютого 1955 р. А за шість років — у 1961 р. з'явилося й рішення про реабілітацію³⁰¹.

Повертаючись до подій у Києві за два місяці до нацистської окупації, слід підкреслити, що у той час столичні чекісти працювали особливо завзято. 19 липня у їхніх кабінетах кипіла паперова робота. Вони готували масове затримання когорти української творчої інтелігенції, виписуючи ордери на арешт. «Чекає на прихід німців..., проходить за обліками як активний / активна український / українська націоналіст[ка]», — таке абсолютно однакове обвинувачення було зафіксоване у постановках на їхнє затримання. Наступного дня до в'язниці доправили Агатангела Кримського, Людмилу Старицьку-Черняхівську, Оксану Стещенко, Іринарха Черкаського, Андрія Ярошевича та ін. Усім цим вже дуже немолодим людям закидали й те, що вони «свідомо не евакуювалися» та планували увійти до складу українського уряду, який німці збираються організувати у Києві.

Такі звинувачення присутні, зокрема, й у архівно-кримінальній справі Людмили Михайлівни Старицької-Черняхівської (1868³⁰²–1941) — доньки знаного українського письменника Михайла Старицького, активної громадської діячки, відомої також своєю творчою працею на ниві драматургії, поезії та мемуаристики. Разом з нею

арештували й її рідну сестру Оксану (1875–1942 рр.) — авторку дитячих книжок, яка після шлюбу з активним громадським діячем і літератором Іваном Стещенко взяла його прізвище³⁰³.

Принагідно слід зауважити, що для 72-річної Л. Старицької-Черняхівської це був не перший досвід перебування у сталінських лабетах. На початку 1930-го її разом з чоловіком заарештували за сфабрикованою справою «Спілки визволення України» і засудили до п'яти років ув'язнення. Щоправда, невдовзі вирок замінили на умовний. Шість років подружжя змушено проживало в статусі мінусників³⁰⁴ у Сталіно (нині — Донецьк). На початку Другої світової, вже втративши чоловіка, Людмила Іванівна мешкала спільно зі своєю сестрою Оксаною (теж вдовою).

Не переказуючи змісту матеріалів недолугого слідства, важливо зауважити, що у закидах щодо перспектив створити в окупованому Києві український уряд і «взяти на себе керівництво культурним фронтом» згадувалися також: відомий правник Іринарх Черкаський (1869–1941), фахівець з економічної географії, професор Андрій Ярошевич (1875–1941) та знаний український історик, письменник і перекладач, один із організаторів Академії наук України Агатангел Кримський (1871–1941/1942)³⁰⁵. Ці чоловіки, затримані одночасно зі згаданими вище жінками, сиділи десь у сусідніх тюремних камерах.

Усім арештованим 20 липня інкримінували статті 54–10, ч. 2 (контрреволюційна / антирадянська пропаганда в умовах воєнного стану) і 54–11 (участь в контрреволюційній організації) Кримінального кодексу УРСР. Їм закидали й зв'язки з націоналістичними колами, пронимецькі настрої тощо.

Згаданим людям після арешту судилося невдуже життя. Жодного з них не провели через процедуру (навіть формального) «судочинства» військового трибуналу. Інкриміновані обвинувачення були хибними, а докази хиткими. Тому їх, як і Михайла Донця та інших киян, про яких йшлося вище, вирішили позбавити життя лише за ознакою «непевності».

Як вже наголошувалося, обставини поневірянь і смерті цих людей не можна реконструювати повною мірою. Так, з матеріалів архівно-кри-

²⁹⁹ Серед дослідників існує кілька версій дати страти Михайла Донця. На переконання деяких істориків, це трапилося 10 вересня. Родичі співака вважають, що це сталося 10 липня 1941 р. Детальніше про це та інше див.: Кагарлицький М. Велич і трагедія Михайла Донця...

³⁰⁰ Кагарлицький М. Велич і трагедія Михайла Донця. С. 95; Зінченко О. Як Хрущов убив Донця. І потім збрехав. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2019/07/10/155927/> (дата звернення: 04.02.2025).

³⁰¹ Кагарлицький М. Велич і трагедія Михайла Донця. С. 94, 107.

³⁰² У паспорті, який зберігається в архівно-кримінальній справі, вказаний 1869 рік народження (ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 15554. Т. 1. Арк. 34–34 зв).

³⁰³ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 15554. Т. 1. Арк. 27.

³⁰⁴ Детальніше про інститут мінусників див.: Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором. Київ: Темпора. 2022. 456 с.

³⁰⁵ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 15554. Т. 1. Арк. 5

мінальної справи відомо, що Людмилу Старицьку-Черняхівську, як і її сестру Оксану, 26 серпня 1941 р. вивезли з Лук'янівської тюрми на Схід до Казахстану³⁰⁶, перед тим евакуювавши разом з іншими в'язнями до Харкова. За інформацією, вміщеною у публікаціях низки дослідників³⁰⁷, впливає, що дорогою (до Казахстану) літня жінка померла. Життя її сестри закінчилося в одному з таборів ГУЛАГу (у якому — невідомо, точна дата смерті не встановлена. — *Авт.*).

З відомчого листування, вміщеного у справі, впливає, що співробітники МДБ УРСР теж точно не знали дати її відходу у вічність. У 1948 р. вони намагалися встановити місцезнаходження жінки й навіть оголосили у всесоюзний розшук. Липневого місяця того ж року слідче провадження у справі небіжчиці було припинене з огляду на те, що «доказів у антирадянській діяльності» виявлено не було³⁰⁸.

Такими ж не до кінця з'ясованими залишаються долі інших арештованих 20 липня 1941 р., зокрема й Андрія Ярошевича, Іринарха Черкаського³⁰⁹ та Агатангела Кримського. Так, у всіх біографічних довідках на останнього зазначається, що він помер 25 січня 1942 р. у Кустанайській тюрмі НКВС СРСР.

Наприкінці липня керівництво НКВС УРСР (вже об'єднане з НКДБ у єдиному наркоматі внутрішніх справ) звітувало, що всі ці та інші «непевні» кияни «взяті у розробку». Встановити наслідки цієї «розробки» й узагальнену статистику репресій не видається можливим, оскільки збереглися документи лише за окремі періоди. Так, в одному з донесень до ЦК КП(б)У повідомлялося, що за період від 21 до 28 липня заарештовано 671 особу з числа «антирадянського і підозрілого елементу»³¹⁰.

Серед документів НКВС виявлений і пізніший звіт НКВС, де зазначалося, що загальна кількість репресованих по Києву від 21 липня до 8 серпня 1941 р. — 2525 осіб, з них: за «контрреволюційну агітацію» — 67 осіб, кримінальних елементів — 566, декласованих — 371, спекулянтів та розкрадачів радянського майна — 85, порушників паспортного режиму — 1436. Коротким рядком вказувалося й таке: «Окрім того, органами НКДБ арештовано — 473 особи» (за що, залишилося незрозумілим. — *Авт.*). Згодом ці «здобутки» стали дещо скромнішими. Так, від 1 до 5 вересня за проведення «антирадянської та поразницької

агітації» було арештовано три особи, і ще двоє — за «зраду Батьківщини» й «терористичні тенденції»³¹¹.

Важко достеменно встановити не лише загальне число репресованих, а й страчених киян. Навіть співробітники відомчого архіву СБУ, які ще на початку 1990-х років отримали можливість оприлюднювати відповідні документи, подавали різні цифри, не коментуючи їх. Так, у першій публікації на цю тему зазначалося, що «у перші дні війни» в тюрмах Києва очікували страти 524 особи. Абзацом нижче читаємо таке: «У Києві проведені розстріли 473 осіб»³¹². Відсутність хронологічної прив'язки цих даних ускладнює їх інтерпретацію та потребує подальшого вивчення.

Серед мешканців столиці УРСР, арештованих у червні — серпні 1941 р., була й незначна кількість тих, кому поталанило уникнути розстрілу. Серед них подружжя Василенко. Слідом за чоловіком, арештованим ще 23 червня, 4 липня була затримана вчителька біології середньої школи № 20 Олена Володимирівна Василенко (1895 р. н.). Жінці інкримінувалися доволі тяжкі обвинувачення у «поширенні провокаційних, наклепницьких чуток на адресу керівників партії і радянського уряду, [навіювання близькому оточенню] пораженьських настроїв», а також безглузде і малозрозуміле: «виявлення тенденцій до організованої контрреволюційної боротьби із радянською владою». Чи то жінці пощастило мати ледачих слідчих, чи то вони дійсно не могли швидко знайти докази висунутих обвинувачень, але вона разом з іншими в'язнями київських в'язниць за чотири дні після арешту — 8 липня — була етапована до тюрми м. Томськ. Майже рік перебувала у неволі. І нарешті 5 червня 1942 р. за постановою Управління НКВС по Новосибірській області слідство у справі О. Василенко було припинено. За десять днів жінка вийшла на свободу...³¹³

Фортуна виявилася прихильною і до завідувача літературної редакції видавництва Наркомпроса УРСР «Радянська школа» Леонтія Олександровича Єзерницького (1884 р. н.), заарештованого 1 липня 1941 р. за «пропаганду антирадянських націоналістичних настроїв і заяви про тенденційність і фальшування радянської історії». У лихі часи облоги Києва, коли чекісти особливо лютували у місті, він спочатку був етапований до тюрми м. Томськ. А 5 грудня 1942 р. отримав рішення Особливої наради — заслання до Омської області

³⁰⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 15554. Т. 1. Арк. 43.

³⁰⁷ Кубишкіна Яна. Жінка на межі епох...

³⁰⁸ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 15554. Т. 1. Арк. 44–47.

³⁰⁹ Там само. Т. 2. Арк. 5.

³¹⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 5. Арк. 120.

³¹¹ Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр... С. 35–36.

³¹² Кулаковський П. Розстріляні на початку війни... С. 191.

³¹³ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 31893. Арк. 12, 43, 74.

на 5 років — доволі легке покарання порівняно з іншими особами, обвинуваченими в антирадянській пропаганді. Л. Єзерницький реабілітований 29 травня 1965 р. за постановою Судової колегії у кримінальних справах Верховного суду УРСР³¹⁴.

Суворішим був вирок, винесений Особливою нарадою іншому киянину — Леоніду Івановичу Шевченку (1902 р. н.), експедитору складу № 165 народного комісаріату оборони у м. Києві. Цього чоловіка заарештували в столиці України 7 липня 1941 р. Йому інкримінували поширення поразницьких настроїв й антирадянську пропаганду. Свідчення проти нього дали його сусіди по квартирі. Справу згаданого киянина теж слухали вже після евакуації в'язнів на схід СРСР. Рішенням позасудового органу від 19 серпня 1942 р. він був засуджений до 8 років таборів. Л. Шевченко реабілітований 8 серпня 1967 р. ухвалою тієї ж інституції, що і згаданий вище Л. Єзерницький³¹⁵.

У розгортанні кампанії проти шпигунства активну роль відіграли не лише державні органи, а й «свідомі громадяни». Радянська пропаганда, заохочуючи доноси, мобілізувала киян на участь у тотальній боротьбі з «шпигунами й диверсантами». Вихована в атмосфері постійного пошуку ворогів, певна частина населення Києва активно відгукнулася на заклики керівництва держави й радянських спецслужб виявляти небезпечних «елементів». Очевидці описували атмосферу страху й підозри, напорошеності, що панувала в Києві на початку німецько-радянської війни. Людей затримували за найменші підозри, часто без будь-яких підстав. Особливо небезпечними вважалися ті, хто не відповідав стереотипному образу «радянської людини».

«Ловлять зрадників, диверсантів і шпигунів. Діти й дорослі ведуть кожного, хто видається підозрілим, до міліції та НКВС. Підозрілими здаються всі погано одягнені та всі добре одягнені люди. Знаю вже кілька курйозів з цього приводу. Шпигунів ловлять цілими днями. Скільки ж з них дійсно шпигунів, важко сказати», — коментувала тогочасну обстановку в місті киянка Ірина Хорошунова³¹⁶.

Масова шпигуноманія, що охопила столицю УРСР на півтора-два тижні, набула характеру психозу. «Ось натовп волочить до “міліції” хлопця, років вісімнадцяти, в якого, мабуть, показався підозрілим широкий “кльош” з незвичайно дбайливо випрасуваними складками штанів; там ведуть, підштовхуючи, якогось діда — в кепі польського крою. Були випадки заарештування військових. Багато було комічного, але були й трагічні випадки»³¹⁷, — зауважував історик Федір

Пігідо-Правобережний, який о тій порі проживав у передмісті Києва.

Наслідки шпигуноманії були жахливими. Адже багато людей стали жертвами необґрунтованих звинувачень, зазнавши переслідувань, ув'язнення, а іноді й страти без достатніх доказів. Лише в липні цю хвилю масового психозу поступово витіснила паніка й пошуки порятунку від нацистської навали, яка невпинно насувалася до міста.

Таким чином документи радянських спецслужб, матеріали архівно-кримінальних справ й спогади очевидців свідчать про те, що у початковий період війни безжальна Феміда карала безоглядно й безжально, списуючи все на обставини надзвичайного часу. Багатьом громадянам довелося пізнати особливості спрощеного судочинства, коли співмірність злочину й покарання відверто ігнорувалася, будь-яке необережне слово чи дії могли бути витлумачені як ворожі.

Вістря репресій було направлено на тих киян, які перебували на спеціальному обліку в органах державної безпеки ще з 1920-х років. Ці люди, маючи тавро «непевних» і «соціально-небезпечних», стали основною ціллю НКДБ. Їм інкримінували «пронімецькі настрої», небажання евакуюватися, наміри взяти участь у роботі нацистських органів влади тощо.

Обтяжувальними обставинами безглуздих обвинувачень завжди було «контрреволюційне» або «націоналістичне» минуле. У шпигунстві звинувачували тих, хто перед військовою виїжджав за кордон або мав там родичів.

Багато киян було розстріляно навіть без вироку. Їх позбавили життя на підставі відомчих директив і рішень посадовців радянської Феміди, що стало неспростовним доказом зневаги до людського життя, цинізму, правового нігілізму й звичної для сталінського режиму зухвалості.

Пощастило тим, хто відбувся «профілактикою» — роз'яснювальною бесідою в НКДБ з погрозами вживати надалі більш суворі заходи «за законами воєнного часу», а також тим, хто разом з іншими в'язнями був евакуйований у тиллові райони СРСР.

Літом 1941 року відчуття зовнішньої загрози посилювало страх втрати влади й породжувало непевність як щодо оволодіння окупованими просторами, так і щодо лояльності людей, які жили під тиском кремлівського режиму. Звичною реакцією на ці страхи стали масові безсудні розправи, що, як і у колишні часи, були віддзеркаленням диктаторської політичної культури, результатом більшовицького свавілля.

³¹⁴ Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.... С. 270.

³¹⁵ Там само. С. 274.

³¹⁶ Хорошунова І. Первый год войны...

³¹⁷ Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». С. 28–29.

REFERENCES

- Bazhan, O. H. (2012). Politychni represii u Kyievi v chasy Druhoi svitovoi viiny. *Naukovi zapysky NaUKMA*, Vol. 130: *Istorychni nauky*, 23–27 [in Ukrainian].
- Berkhof, K. (2011). *Zhnyva rozpachu. Zhyttia i smert v Ukraini pid natsystskoiu vladoiu: per. s anhl.* (T. Tsybal. Trans), (pp. 24–28). Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Epifanov, A. (2016). Osoboe soveshhanie NKVD/MVD/MGB SSSR v borbe s gitlerovskimi voennymi prestupnikami i ix posobnikami (1941–1953 gg.). *Pravo i praktika*, 2, 20–28 [in Russian].
- Kulakovskiy, P. (1994). Rozstriliani na pochatku viiny. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 1, 192–228 [in Ukrainian].
- Mozokhin, O. (2006). *Pravo na represii: Vnesudebnye polnomochiya organov gosudarstvennoy bezopasnosti (1918–1953)*. Moscow: Kuchkovo pole [in Russian].
- Obuxov, V. V. (2002). Pravovye osnovy organizatsii i deiatelnosti voennykh tribunalov voisk NKVD SSSR v gody Velikoi Otechestvennoi voiny 1941–1945 gg. (istoriko-pravovoe issledovanie). *Extended abstract of Candidate's thesis* [in Russian].
- Okipniuk, V. (2002). Pozasudovi orhany. In Yu. S. Shemshuchenko (Ed.), *Yurydychna entsyklopediia: v 6 t.* (Vol. 4, p. 612), Kyiv [in Ukrainian].
- Okipniuk, V. (2019). *Radianski orhany derzhavnoi bezpeky v Ukraini v period panuvannia totalitarnoho rezhymu (1929–1953 rr.)*. Kherson: OLDIPLuS [in Ukrainian].
- Shirer, D. (2014). *Stalinskii voenni sotsializm: represii i obshchestvennyi poriadok v Sovetskom Soiuzi, 1924–1953 gg.* Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- Solomon, P. Jr. (1982). Criminalization in Soviet Criminal Policy, 1917–1941. *Law and Society Review*, 16(1), 9–44 [in English].
- Tyazin, E. (1996). Antikonstitutsionnaia i protivopravnaia deiatelnost Osobogo soveshchaniia pri NKVD-MGB-MVD SSSR i drugikh nesudebnykh organov. *Vestnik Mordovskogo un-ta*, 2, 15–20 [in Russian].
- Vronska, T. (2023). Povnovazhennia ta karalna praktyka Osoblyvoi narady pry NKVS SRSR u roky Druhoi svitovoi viiny. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 27, 28–42 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.15407/sviu.2023.27.028>
- Vronska, T., Pylypchuk, V., & Belaniuk, M. (2021). Tsyvilne naselennia radianskoi Ukrainy v poli zoru viiskovykh trybunaliv: reglamentatsiia karalnykh praktyk (1918–1959 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 112–128 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.112>
- Vronska, T., Zabolotna, T., Kentyj, A., Kokin, S., Lysenko, O., & Pastushenko, T. (Comps.). (2014). *Kyiv: viina, vlada, suspilstvo. 1939–1945 rr.: Za dokumentamy radianskykh spetssluzhb ta natsystskoi okupatsiinoi administratsii*, (pp. 16–192). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Vronska, T., & Lysenko, O. (2002). Teror proty vlasnoho narodu. In V. A. Smolii (Ed.), *Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini. XIX–XX stolittia: Istorychni narysy*, (pp. 677–698). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Vronska, T., & Styazhkina, O. (2021). *Minusniki. Pokarany prostorom*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Zinchenko, O. (2019, 10 July). Yak Khrushchov ubyv Dontsia. I potim zbrekhav. *Istorychna pravda* [in Ukrainian].
<https://www.istpravda.com.ua/columns/2019/07/10/155927>
- Zvyagintsev, V. (2006). *Voina na vesakh Femidi: voina 1941–1945 gg. v materialakh sledstvenno-sudebnikh del.* Moscow: TERRA–Knizhnii klub [in Russian].

Дата надходження до редакції: 10.03.2025.

Дата схвалення до публікації: 24.03.2025.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Інна ПОЗДНЯКОВА,

доцентка кафедри історії України
та всесвітньої історії Факультету історії,
бізнес-освіти та права
Центральноукраїнського державного університету
імені Володимира Винниченка,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Кропивницький, Україна

Inna POZDNIAKOVA,

Associate Professor at the Department of History
of Ukraine and World History,
Faculty of History, Business Education and Law,
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State
University,
PhD in History, Associate Professor,
Kropyvnytskyi, Ukraine

e-mail: pozdneyakova@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9256-4633>

Особливості цензурування бібліотечних фондів у перші повоєнні роки (за матеріалами Державного архіву Кіровоградської області)

Стаття висвітлює особливості процесу цензурування бібліотечних фондів протягом другої половини 1940-х рр. З'ясовано, що Головліт УРСР та його органи на місцях (облліти), керуючись настановами московського центру, виявляли неабияку активність у пошуках і знешкодженні «антирадянських» проявів у суспільному житті, включно з книжковою та бібліотечною сферами. Проаналізовано основні форми цензурування бібліотечних фондів, до яких належить укладання списків заборонених видань, які підлягали вилученню з бібліотек громадського користування та книготорговельної мережі; кампанії «чисток» бібліотечних фондів, наслідком яких було вилучення з бібліотек небажаної для влади літератури з подальшим її знищенням; розпорошення цілісних бібліотечних колекцій між різними бібліотеками; створення сховища проскрибованих видань. Висвітлено подальшу долю вилучених видань, частина з яких потрапляла до фонду спеціального зберігання — окремого книгосховища з обмеженим доступом, яке призначалося для зосередження частини видань, заборонених з ідеологічних та політичних міркувань.

Ключові слова: архівні матеріали, Друга світова війна, ідеологічний контроль, радянська цензура, цензура бібліотек, спецфонд, Головліт.

Peculiarities of Censorship of Library Funds in the First Post-War Years (Proceeding from the Materials of the State Archive of the Kirovohrad Region)

The article highlights the peculiarities of censorship of library funds during the second half of the 1940s. The main tendencies in implementing ideological control of printed publications during the first post-war years have been analysed. It has been found that the Holovlit of the Ukrainian SSR and its local bodies (obllits), guided by the instructions of the moscow center, showed considerable activity in searching for and neutralizing "anti-Soviet" manifestations in public life, including the book and library spheres. The main aspects that have been analysed in this article are the following: lists of banned publications that were subject to removal from public libraries and the bookselling network; "purge" campaigns aimed at library collections, the result of which was the removal from libraries of literature undesirable to the authorities with its subsequent destruction; the distribution of complete library collections between different libraries; the creation of a repository of proscribed publications that the authorities considered a threat to the current regime. It has been proven that in the post-war period, the works of authors who did not support communist ideas in their work or were very distant from politics and did not want to please the ideological conjuncture in their writing, as well as the works of those who, in the opinion of the authorities, showed too emphasized national patriotism and love for Ukraine, were persecuted. This also extended to "outdated" Soviet publications (brochures of an agitational and propaganda direction of the 1920s–1930s).

The article highlights the further fate of the seized publications, some of which were placed in the special storage fund — a separate book depository with limited access, which was intended to gather some of the publications banned for ideological and political reasons. Ordinary readers' access to these funds was limited. It has been found that in the post-war period, a new work direction of the Holovlit of the Ukrainian SSR became supervision over literature that had been published in the western regions of Ukraine before 1939 and during the years of the temporary stay of the German occupiers on Soviet territory.

Key words: archival sources, military secret, Second World War, ideological control, Soviet censorship, censorship of libraries, special fund, Holovlit.

Згідно з даними Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, станом на 01.01.2023 р. кількість публічних бібліотек становила 13 486, а на 01.01.2024 р. — 12 908. Під час повномасштабної війни в Україні понад 700 бібліотек зазнали руйнування або знищення³¹⁸. Більшість постраждалих книгозбірень припадає на території Донецької, Житомирської, Запорізької, Сумської, Харківської, Херсонської, Миколаївської та Чернігівської областей.

Росіяни у звичних традиціях радянського режиму знищують українську літературу в бібліотеках захоплених міст і сіл³¹⁹. На окупованих територіях України вони її або просто ліквідують, або підміняють бібліотечні фонди ідеологічним читивом, першочергово вилучаючи підручники з української історії та мови, а то й взагалі публічно спалюють будь-які книжки українською³²⁰.

Після деокупації територій Сумщини, Харківщини, Херсонщини, Чернігівщини ми стали свідками безчинств, які залишили після себе окупанти в книгозбірнях: заміновані приміщення, поламани меблі, вкрадена техніка, пробиті в стінах бійниці, звалені на смітнику українські книги, якими розпалювали багаття, українські національні символи, над якими чинили наругу³²¹.

Проводячи паралелі між сучасними реаліями, позначеними черговою хвилею російської агресії, та давніми історичними подіями, можна дійти висновку, що радянська влада завжди приділяла пильну увагу бібліотечній справі, вважаючи її потужним й ефективним інструментом маніпулювання свідомістю громадян, чинником формування їхнього світогляду та засобом виховання в дусі відданості ідеям радянської системи.

Утім, радянська цензура тривалий час залишалася за межами наукових досліджень. Будь-які спроби її вивчення були неможливими через заідеологізованість радянської історичної науки. Активний процес дослідження історії радянської цензури почався лише на початку 90-х рр. 20 ст.

Поштовхом стала ліквідація в грудні 1991 р. Агенції із захисту державних таємниць у засобах масової інформації (назва Головліту з липня 1991 р.). Деякі аспекти заявленої в статті проблематики вивчалися в працях Олега Шилюка, де автор розглядає запровадження цензури в бібліотеках Західної України та Буковини³²².

Під час російсько-української війни тема нищення української книги актуалізувалася, знайшовши відображення в низці наукових публікацій. Так, у розвідках Юрія Шаповала й Оксани Федотової висвітлено практику започаткування та впровадження органами політичної цензури проскрипційних матеріалів, розгляд повоєнних проскрипційних списків, особливості цензурування творів Михайла Грушевського та Володимира Винниченка в радянській Україні³²³. У статті Олесі Дзири висвітлено долю бібліотек та української книги загалом на окупованих територіях, наведено факти політики лінгвоциду, спрямованої на знищення української ідентичності³²⁴.

Метою статті є розгляд основних форм і напрямів цензурування бібліотечних установ, практикованих протягом перших повоєнних років, на основі документів з фондів Державного архіву Кіровоградської області (ДАКіро).

Протягом довгого часу цензура була невіддільним складником радянської бібліотечної політики, а бібліотеки більшовицька влада вважала основними закладами політосвіти, що сприяли розповсюдженню її ідеології. Невипадково з перших років існування радянської держави майже всі загальнодоступні бібліотеки перебували під контролем державних органів. Заклади керувалися настановами, що надходили із Москви як політико-ідеологічного центру союзної держави. Довготривалий та системний характер мало й зрощення бібліотек в Україні, для чого застосовували комбіновані методи — від запровадження бібліотечної документації російською мовою до збільшення частки російськомовних видань у фондах бібліотек і відкритої пропаганди російської куль-

³¹⁸ Бібліотеки України: осередки культурного надбання. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/biblioteky-ukrayiny-oseredky-kulturnogo-nadbannya/> (дата звернення: 19.01.2025).

³¹⁹ Окупанти відвітували про знищення української літератури у бібліотеках на ТО Херсонщини. *Центр національного спротиву*. 07.01.2025. URL: <https://sprotyv.mod.gov.ua/okupanty-vidzvituvaly-pro-znyshhennya-ukrayinskoji-literatury-u-bibliotekah-na-to-hersonshhyni/> (дата звернення: 07.01.2025).

³²⁰ Кабацій М. Військові врятували 5 тонн книжок зі знищених росіянами бібліотек Сіверська. *Українська правда*. 08.05.2023 р. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/05/8/254171/> (дата звернення: 19.01.2025).

³²¹ Зворський С. Як колонізувати бібліотеки: путівник від радянських практиків. *Стирання слова*. 24.09.2024. URL: <https://chytomo.com/znyshchennia-bibliotek/> (дата звернення: 12.12.2024).

³²² Шилюк О. Бібліотечна справа на Буковині в 40-х роках ХХ ст. *Вісник Львівського університету*. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. 2010. Вип. 4. С. 104–111; Шилюк О. Цензурування бібліотечних фондів у західноукраїнських областях (1939–1991 рр.). *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. 2013. Вип. 676–677. С. 143–147.

³²³ Федотова О., Шаповал Ю. Проскрипції як цінне джерело з історії цензури в радянській Україні // *Український історичний журнал*. 2017. № 2. С. 142–159; Шаповал Ю., Федотова О. Цензурний контроль творів М. Грушевського та В. Винниченка в УСРР–УРСР // *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 50–60.

³²⁴ Дзира О. Війна з українською книгою: радянські часи та сучасні реалії // *Українознавчий альманах*. 2022. Вип. 30. С. 59–64.

тури й літератури в стінах бібліотечних установ радянської України³²⁵.

Напередодні Другої світової війни на теренах Кіровоградської області, утвореної 10 січня 1939 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР, діяли 211 публічних бібліотек: 2 обласні (для дорослих та для дітей), 8 міських, 30 районних, 164 сільських. Протягом 1941–1944 рр. значну частину бібліотечного фонду області було знищено³²⁶.

На українських територіях, окупованих німцями, радянська система цензури практично не діяла. Після визволення України від загарбників на зміну нацистській пропаганді знову прийшла радянська. Так, 10 жовтня 1943 р. Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У видали постанову «Про роботу політосвітніх установ у районах УРСР, звільнених від німецьких окупантів», у якій було наголошено на необхідності відновлення мережі публічних бібліотек та розгортання їхньої діяльності³²⁷.

Після звільнення українських земель від нацистів органи радянської цензури поступово перейшли до відновлення всіх форм ідеологічного контролю. На 1944 р. у підпорядкуванні Головліту УРСР вже знаходилося 24 обласних управління. Зі звіту начальника Головліту УРСР Є. Барланицького про роботу за дев'ять місяців 1944 р. відомо про труднощі, які виникли під час відновлення цензурних інституцій. Зокрема, йдеться про те, що перевірки бібліотечних фондів ускладнює відсутність наказів цензурного комітету за попередні роки; проте вповноважені особи на підставі карток, що збереглися у спецчастині Академії наук УРСР, склали проскрипційні списки авторів, твори яких увійшли до наказів Головліту УРСР на вилучення³²⁸.

У березні 1944 р. війська Червоної армії завершили звільнення Кіровоградської області від нацистської Німеччини та її союзників і Кіровоградський облліт відновив свою роботу³²⁹. Поступово на території області поновили свою роботу бібліотеки Бобринецького, Знам'янського, Олександрівського, Новгородківського районів. Наприкінці 1944 р. в області діяли 54 бібліоте-

ки (1 обласна, 1 міська, 31 районна, 21 сільська), книжковий фонд яких налічував 77 890 примірників³³⁰.

У звіті за перше півріччя 1944 р. начальник Кіровоградського облліту С. Корешков інформував керівництво про те, що за його участі відбулися виїзні засідання у 3 із 12 районів. Також співробітники Облліту здійснили перевірку бібліотек міста, серед яких: центральна, бібліотека міському КП(б)У, бібліотеки навчальних закладів (технікумів). Перевірено бібліотеку педагогічного інституту. У районах області обстежено лише три бібліотеки³³¹.

Про важливість контролю за бібліотечними фондами свідчить наказ начальника Головліту УРСР № 62, виданий за результатами наради начальників обллітів, яка відбулася 5–8 жовтня 1944 р. у м. Києві. Начальники обллітів отримали припис «повністю завершити очищення бібліотек від політично шкідливої літератури до 1 січня 1945 р.»³³².

Водночас організувати роботу на місцях було досить складно, перш за все через відсутність розпорядчої документації. Так, начальник Кіровоградського облліту неодноразово інформував керівництво Головліту УРСР про незадовільний стан контролю за друкованою продукцією та відсутність як переліку відомостей, що становлять державну таємницю, так і бюлетенів для бібліотек³³³. У відповідь надходили роз'яснення про те, що українських наказів у Головліті наразі немає. Якщо зміст видань викликав сумніви, рекомендувалося запропонувати завідувачу бібліотеки не видавати їх масовому читачеві. Зокрема, на запит про книги авторства Вільхового (імовірно, йдеться про українського письменника, фольклориста, етнографа, мовознавця та громадського діяча Бориса Грінченка) зазначалося таке: «Стосовно Вільхового, якщо це Борис, то вилучайте!»³³⁴. Також належало списати на макулатуру твори Олеса Донченка та Юрія Яновського³³⁵.

У серпні 1945 р. виконком Кіровоградської обласної Ради народних депутатів ухвалив рішення про звільнення приміщень культосвітніх установ,

³²⁵ Зворський С. Як колонізувати бібліотеки... URL: <https://chytomo.com/znyschennia-bibliotek/> (дата звернення: 12.12.2024).

³²⁶ Охріменко М. С. Кіровоградська область. Бібліотечна справа. *Українська бібліотечна енциклопедія*. URL: <https://ube.nlu.org.ua/article/Кіровоградська%20область.%20Бібліотечна%20справа> (дата звернення: 12.12.2024).

³²⁷ Там само.

³²⁸ Федотова О., Шаповал Ю. Проскрипції як цінне джерело з історії цензури... С. 145.

³²⁹ Позднякова І. С. Відновлення роботи органів радянської цензури на прикладі Кіровоградського облліту (1944 рік). *Культурологічний альманах*. 2023. № 1. С. 47–54.

³³⁰ Охріменко М. С. Кіровоградська область. Бібліотечна справа... URL: <https://ube.nlu.org.ua/article/Кіровоградська%20область.%20Бібліотечна%20справа>

³³¹ Державний архів Кіровоградської області (далі — ДАКіро). Ф. Р-3056. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 12.

³³² ДАКіро. Р-3056. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 37–37 зв.

³³³ Там само. Спр. 3. Арк. 1 зв.

³³⁴ Там само. Спр. 2. Арк. 11.

³³⁵ Там само. Арк. 12–14.

які використовувалися не за призначенням, та заборону використання їх як зернохосвища. Це дозволило поновити роботу багатьох сільських книгозбірень. Для укомплектування сільських стаціонарних бібліотек області було ухвалено рішення виділити з фондів обласних бібліотек, бібліотеки Кіровоградського педагогічного інституту й Новоукраїнської районної бібліотеки 5 000 книжок художньої, соціально-економічної, науково-популярної та сільськогосподарської тематики. Директора Обласної бібліотеки ім. Крупської тов. Григораша, директора обласної дитячої бібліотеки тов. Молодчик, директора Педагогічного інституту тов. Королюка та завідувача Новоукраїнської районної бібліотеки тов. Бердичевську зобов'язали провести виділення літератури до 10 серпня 1946 р. Відбір та відправку літератури доручили Обласному відділу культурно-освітньої роботи за обов'язкової участі представника Облліту³³⁶.

1946 р. було запроваджено обов'язкову реєстрацію бібліотек УРСР. На той час в Україні функціонувало 2 539 масових бібліотек з фондом у 7 610 000 одиниць, проти 31 324 000 напередодні війни³³⁷. Того ж року був підвищений статус союзного цензурного відомства. Його перевели в підпорядкування Ради міністрів СРСР, з огляду на це в період з 1946 р. до березня 1953 р. він іменувався як Управління Уповноваженого Ради Міністрів СРСР з охорони військової та державних таємниць у пресі (далі — Головліт). Республіканські відділення Головліту підпорядковувалися Радам міністрів республік. Водночас ці органи продовжували працювати під політичним та ідеологічним керівництвом і контролем ЦК, зокрема Секретарів ЦК та Управління пропаганди та агітації ЦК, а зі спеціальних питань — органів державної безпеки.

У 1946 р. Постановою Ради міністрів УРСР КП(б)У № 1275 було затверджене оновлене Положення про Головліт УРСР, який продовжував виконувати функції головного органу радянської політичної цензури. З-поміж іншого у Положенні зафіксовано такі функції Головліту: укладення переліків (списків) заборонених видань, які підлягали вилученню з бібліотек громадського користування та книгарень; контроль за книготоргівлею в букіністичних магазинах; видача дозволів на право мати спецфонди літератури при бібліотеках; видання обов'язкових правил, що регламентували порядок зберігання та користування спецфондами літератури у бібліотеках і спецфондами у музеях. Для виконання зазначених функцій у структурі Головліту УРСР було створено

відділ бібліотек і книготорговельної мережі, який мав здійснювати перевірку друкованих видань, що знаходилися в бібліотеках та книготорговельній мережі, а також організувати вилучення забороненої літератури з бібліотек громадського користування. При місцевих органах цензури — обллітах — також діяли відділи бібліотек та книготорговельної мережі з такими самими повноваженнями³³⁸.

Відповідні структури одразу взялися за виконання покладених на них обов'язків, систематично звітуючи про свою роботу перед республіканським керівництвом.

6 вересня 1946 р. оприлюднено Постанову Ради Міністрів № 1566 «Про перевірку книжкових фондів в бібліотеках УРСР», у якій проаналізовано стан перевірки бібліотечних фондів. За результатами звітів, що надійшли від обллітів, були зроблені перші оргвисновки. В одному з листів, адресованому керівникам обллітів, начальник Головліту УРСР К. Полонник писав: «Окремі облліти (Київський, Кам'янець-Подільський, Харківський) серйозно зайнялися перевіркою бібліотек громадського користування й уже досягли результатів у справі звільнення книжкових фондів від політично шкідливої літератури. Але переважна більшість обллітів ще не розпочала по-справжньому перевірки та очищення бібліотек. Тим часом сигнали з місць свідчать про велику засміченість книгохосвищ, особливо в західних областях»³³⁹. Оцінивши хід очищення бібліотек, начальник Головліту УРСР наказав: 1) протягом березня провести повсюдно перевірку бібліотек (обласних, міських, районних тощо); 2) залучити до процесу перевірки та очищення книжкових фондів представників обласних управлінь у справах культпросвітустанов; 3) на друковані твори, що їх немає у списках на вилучення, але які, на думку комісій, мають бути вилучені із бібліотек громадського користування, укласти невеликі, але вичерпні рецензії. До розгляду й затвердження цих рецензій Головлітом книги вважаються затриманими й читачам не видаються³⁴⁰.

Окремо рекомендувалося приділити особливу увагу книжковій продукції, надрукованій в західних областях до возз'єднання їх з радянською Україною та в роки тимчасового перебування нацистських окупантів на радянській території, піддавши ґрунтовній перевірці кожне друковане видання. Львівському, Станіславському, Дрогобицькому, Рівненському, Волинському, Чернівецькому та Закарпатському обллітам наказували вжити заходів для того, щоб «літера-

³³⁶ ДАКіро. Р-3056. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 44.

³³⁷ Онищенко О., Дубровіна Л. Бібліотечна справа в Україні в ХХ ст.: 30–50-ті роки. *Бібліотечний вісник*. 2005. № 4. С. 11.

³³⁸ ДАКіро. Р-3056. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 53 зв.–56.

³³⁹ Там само. Арк. 13.

³⁴⁰ Там само.

тура, видана в роки німецької окупації та шляхетсько-боярського панування, не вивозилася без відома цензурних органів до східних районів республіки»³⁴¹.

Принагідно згадаймо про те, що наприкінці літа 1944 р. у Львові відбулася міжобласна нарада бібліотечних працівників західних областей УРСР, де йшлося про «велику допомогу», яку радянський уряд і партія надали бібліотекам. Згада-на акція реалізувалася в розсилці понад 512 тис. книг з бібліотечних установ східних областей та 644 300 видань, наданих Державним фондом літератури, для укомплектування фондів бібліотек Західної України «ідеологічно-витриманою літературою», потрібною для пропагування радянських цінностей і провадження відповідної роботи з місцевим населенням. Водночас обговорювалося питання про «очищення» бібліотечних фондів від так званих «застарілих», «неактуальних» і «шкідливих» друкованих творів. За результатами обговорення учасники наради звернулися до Комітету в справах культосвітніх установ при РНК УРСР з проханням клопотати перед Головлітом про прискорення перевірки книжкових фондів бібліотек і конфіскації «небажаної» друкованої продукції»³⁴².

Про всі випадки «засмічення» бібліотек політично шкідливою літературою, а також про вивезення в східні області неперевірених облітами літератури необхідно було доповідати безпосередньо начальнику Головліту УРСР К. Полоннику й секретарю обкому з пропаганди. Після перевірки в кожній бібліотеці мали скласти акт на вилучення книг»³⁴³.

На виконання постанови Ради Міністрів УРСР № 1566 «Про перевірку книжкових фондів у бібліотеках УРСР» виконком Кіровоградської облради депутатів трудящих зобов'язав Облліт перевірити книжкові фонди як радянської, так і іноземної літератури у всіх масових, шкільних, відомчих і спеціалізованих бібліотеках на території області; вилучити з сільських і районних масових бібліотек іноземну літературу й зосередити її в обласній бібліотеці та найбільших з міських установах. Звіт про наслідки цієї роботи необхідно було надати Виконкому облради до 10 грудня 1946 р.»³⁴⁴

На запит обллітів, яку літературу вважають іноземною, Головліт надав таке роз'яснення: «Усі книги, журнали, брошури, альбоми та інші

види друкованої продукції всіма мовами, видані за кордоном, а також всю літературу, яка видавалася на окупованій території СРСР, вважати іноземною літературою»³⁴⁵.

Отже, процес цензурування бібліотек передбачав вилучення з бібліотек небажаних для влади книжок. Організаційно це відбувалося у формі кампаній з «чисток» фондів українських бібліотек, які ще від початку 1920-х років мали фактично безперервний характер і були формою цензурного контролю за змістовим і мовним складом фондів.

Поширеною була практика розпорошення фондів, що мали виразно український добір видань; книжки з них розподілялися між кількома бібліотеками, й у такий спосіб ці колекції втрачали цілісність як книжкові пам'ятки епохи, цінні документальні комплекси. Така сумна доля ще у 1920–1930-ті роки спіткала, наприклад, приватну бібліотеку письменника, вченого, громадського діяча Бориса Грінченка, яку він власними зусиллями збирав понад 20 років; книгозбірню київського товариства «Просвіта»; найбільшу в Західній Україні українознавчу бібліотеку Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові, а також інші книгозбірні, що належали як приватним особам, так і різним установам, товариствам»³⁴⁶.

Практично повністю вилучили з бібліотек твори численних представників українського духовно-культурного та літературно-мистецького покоління 1920-х років, покоління Розстріляного відродження та жертв Великого терору 1930-х років — Миколи Зерова, Григорія Косинки, Сергія Єфремова, Миколи Хвильового, Гео Шкурупія, Олекси Влизька, Михайла Драй-Хмари, Миколи Куліша, Антіна Крушельницького, Майка Йогансена та ін.»³⁴⁷

Потому заборонялися та вилучалися твори авторів, які не підтримували у своїй творчості комуністичні ідеї або ж, будучи далекими від політики, не зважали на ідеологічну кон'юнктуру, представників української діаспори й політеміграції, навіть тих, хто, на думку влади, нехтував методами класового підходу, «соціалістичного реалізму», виявляв занадто підкреслені національний патріотизм і любов до України. Такі репресивні заходи поширювалося також на «застарілі» радянські видання (брошури агітаційно-пропагандистського спрямування 1920–1930-х рр.).

³⁴¹ ДАКіро. Р-3056. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 13.

³⁴² Федотова О. Ідеологічний контроль з відновлення бібліотечних фондів УРСР у 1944–1945 роках. *5th ISPC «Scientific Paradigm in the Context of Technologies and Society Development»*, May 16–18, 2023, Geneva, Switzerland. № 154. С. 296–297.

³⁴³ ДАКіро. Р-3056. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 56.

³⁴⁴ Там само. Арк. 58.

³⁴⁵ Там само. Спр. 10. Арк. 56.

³⁴⁶ Зворський С. Як колонізувати бібліотеки... URL: <https://chytomo.com/znyschennia-bibliotek/> (дата звернення: 12.12.2024).

³⁴⁷ Там само.

Ця сама практика мала місце в повоєнну добу. Тільки протягом 1946 р. з бібліотек громадського користування та книготорговельної мережі були вилучені такі книги: Ігнатенко В. «Українська преса» (1916–1923 рр.). Український інститут книгознавства. 1926 р. 76 с.; «Нарис історії української літератури» / за ред. С. Маслова та Е. Кирилюка. Видавництво АН УРСР. 1945 р. 279 с.; «Історія України» – короткий курс / за ред. С. Білоусова, К. Гуслистого, О. Оглобіна, М. Петровського, М. Супруненка, Ф. Ястребова. Видавництво АН УРСР. 1941 р. 411 с.³⁴⁸

Згідно з окремим наказом начальника Головліту УРСР № 52 від 29 жовтня 1946 р. з бібліотек громадського користування та книготорговельної мережі УРСР мали вилучити всі твори М. Грушевського та В. Винниченка, за всі роки, всіма мовами³⁴⁹.

Варто зазначити, що перші масштабні конфіскації праць М. Грушевського органами цензури відбулися в 1920–1923 рр. за програмою контролю за українською літературою, що надходила з-за кордону. Художні твори В. Винниченка та студії М. Грушевського практично до кінця 1920-х рр. були ще відносно доступними в наукових бібліотеках. У 1930-х рр. книжки В. Винниченка вилучали й знищували внаслідок стихійних бібліотечних «чисток». Централізоване обмеження видань цих авторів розпочалося вже після Другої світової війни. Твори вилучалися під час «чисток» бібліотечної та книготорговельної мережі республіки, включно з букіністичним ринком. У другій половині 1940-х рр. усі книги М. Грушевського та В. Винниченка перебували під тотальною забороною, їх передали на зберігання в бібліотечні спецфонди. Основним аргументом стала належність авторів до «буржуазно-націоналістичного табору»³⁵⁰.

Після завершення перевірки бібліотек поставило закономірне питання: що робити з вилученими виданнями? Начальник Кіровоградського облліту неодноразово звертався за роз'ясненнями до республіканського керівництва й у серпні 1946 р. отримав телеграму такого змісту: «На ваш запит про те, як знищувати великі маси вилученої політично шкідливої літератури, роз'яснюємо: 1. У тому разі, коли вилучену літературу неможливо розрізати, її потрібно упакувати в мішки, відправити на паперову фабрику для переробки на вторинну сировину. 2. Попередньо необхідно

домовитися з директором фабрики про час доставлення літератури. 3. У призначений день заповані мішки направляють на паперову фабрику з представником облліту, у присутності якого літературу перемелюють на фабриці бігунами чи дроблять в інший спосіб. На місці представник Облліту та директор фабрики підписують акт про знищення вилученої літератури»³⁵¹.

Водночас з огляду на наукову й пізнавальну цінність багатьох видань, що вилучалися із загального фонду, у великих бібліотеках їх перенесли у фонд спеціального зберігання, облаштованого за певними вимогами: ізольоване приміщення поза зоною доступності для читачів, секретний режим роботи, відсутність розпізнавальної таблички на дверях, маскування стелажів, книжкових шаф, полиць тканинними завісами тощо. На посади працівників спецфонду призначали «перевіраних» осіб: партійців, «апаратників», осіб, які співпрацювали з органами держбезпеки³⁵².

Фактично створення в радянських бібліотеках спеціальних структурних підрозділів — фондів (відділів) спеціального зберігання — стало ще одним способом виведення з вільного читачького користування видань, заборонених з політичних та ідеологічних міркувань. У бібліографічних текстах паралельно з терміном «фонд (або відділ) спеціального зберігання» (скорочено — «спецфонд») застосовуються також синонімічні терміни «закритий фонд», «спецсхов». У ширшому (не лише бібліотечному) розумінні термін «спецфонд» уживають на позначення повсюдної практики, що існувала в умовах радянської тоталітарної системи державного управління як прояв заборонних (цензурних) заходів щодо низки рукописних, друкованих та інших документів у межах бібліотечної, архівної та музейної галузей. Спецфонди призначалися для зберігання видань, зміст яких з ідеологічних міркувань владні структури оцінювали як «контрреволюційний», «шкідливий», «небажаний», «ворожий», «сумнівний», «ідеологічно шкідливий», «ідеологічно невитриманий», «антирадянський» тощо³⁵³. Критерії, за якими здійснювалося вилучення бібліотечних книжок з подальшим передаванням їх до фонду спеціального зберігання, час від часу змінювалися відповідно до політичної ситуації в СРСР. Історія функціонування закритих фондів в УРСР нараховує понад 60 років, від початку 1920-х років і до кінця

³⁴⁸ ДАКіро. Р-3056. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 10, 16, 18.

³⁴⁹ Там само. Арк. 21.

³⁵⁰ Шаповал Ю., Федотова О. Цензурний контроль творів М. Грушевського та В. Винниченка в УСРР–УРСР. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 50.

³⁵¹ ДАКіро. Р-3056. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 48.

³⁵² Левченко Ю. І. Фонд (відділ) спеціального зберігання. *Українська бібліотечна енциклопедія*. URL: [https://ube.nlu.org.ua/article/Фонд%20\(відділ\)%20спеціального%20зберігання](https://ube.nlu.org.ua/article/Фонд%20(відділ)%20спеціального%20зберігання) (дата звернення: 12.12.2024).

³⁵³ Там само.

1980-х рр., має свої особливості й загалом поділяється на сім періодів. Четвертий період припав на повоєнний час, коли спецфонди було відроджено. Тривала практика «чистки» бібліотечних фондів від «шкідливої» та «застарілої» літератури на підставі оновлених проскрипційних списків Головліту, зокрема «Списків застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування та книготорговельній мережі» та «Списків книг, що мають зберігатися у спецфондах бібліотек». До них входила вся література, видана на окупованій території з дозволу німецької адміністрації; твори осіб, що співпрацювали з німцями; трофейна іноземна література. У зазначений період уперше в спецфондах проведено офіційні перевірки. В актах обстежень міститься інформація про кількість примірників забороненої літератури, методи її вилучення та умови зберігання у спецфонді, а також відомості про контингент і кількість осіб, яким дозволялося користуватися забороненими виданнями³⁵⁴.

У фондах Державного архіву Кіровоградської області зберігся циркуляр № 9 від 26 березня 1947 р., який надійшов із Москви. У циркулярі зазначено: «У зв'язку з тим, що за останні роки в низці республік, країв та областей відбулися зміни зі спецфондами бібліотек, необхідно надіслати в Головліт такі відомості: 1) точний список бібліотек, що мають спецфонди; 2) на основі якого документа організовано спецфонд; 3) чи є окремий завідувач спецфонду; 4) чи є в спецфонді інструкція Головліту і чи дотримуються її при укомплектуванні фонду; 5) указати, яка кількість літератури зберігається в спецфонді й надати інформацію щодо видачі зі спецфонду літератури³⁵⁵.

На виконання циркуляра № 9 від 27 березня 1947 р. Кіровоградський облліт повідомив, що спецфонд має лише Кіровоградська обласна бібліотека м. Кіровоград (тепер Кропивницький). Його організовано на підставі інструкцій про особливі фонди періодичних і неперіодичних видань при бібліотеках СРСР від 30 травня 1945 р. № 304-с та 1 лютого 1947 р. № 121-с. Для спецфонду окремого завідувача не призначено, ним опікується директор бібліотеки. Книги зберігаються в кабінеті директора в шафі, яка має внутрішній замок. Спецфонд нараховує 83 найменування літератури. Обліковуються книги за окремим переліком, що зберігається разом з секретними документами бібліотеки. У спецфонді немає інструкції Головліту про спецфонди. За наявними даними, цим фондом до часу інформування про нього ніхто не користувався³⁵⁶.

Отже, протягом перших повоєнних років органи радянської цензури системно працювали над відновленням тотального ідеологічного контролю за змістом бібліотечних фондів в УРСР. Задля досягнення цієї мети укладалися переліки (списки) заборонених видань, що підлягали вилученню з бібліотек громадського користування та книгарень; створювалися спецфонди літератури у складі бібліотечних зібрань; розроблялися та впроваджувалися правила, що регламентували порядок зберігання та користування спецфондами. Наслідком такої політики стало вилучення з наукового та культурного обігу значного пласту української та світової літератури, зрощення українських бібліотек і перетворення їх на знаряддя розповсюдження радянських ідеологічних наративів.

REFERENCES

- Dzyra, O. (2022). *Viina z ukrainskoïu knyhoïu: radianski chasy ta suchasni realii. Almanac of Ukrainian Studies*, 30, 59–64 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.8>
- Fedotova, O. (2023, May 16–18). *Ideolohichniy kontrol z vidnovlennia biblioteknykh fondiv URSR u 1944–1945 rokakh. 5th ISPC “Scientific Paradigm in the Context of Technologies and Society Development”* (pp. 296–298) Geneva, Switzerland [in Ukrainian].
- Fedotova, O. & Shapoval, Yu. (2017). *Proskryptsii yak tsinne dzherelo z istorii tsenzury v radianskii Ukraini. Ukrainian Historical Journal*, 2, 142–159 [in Ukrainian].
- Kabatsii, M. (2023, May 8). *Viiskovi vriatuvaly 5 tonn knyzhok zi znyshchenykh rosiianamy bibliotek Siverska. Ukrainska pravda* [in Ukrainian]. <https://life.ppravda.com.ua/culture/2023/05/8/254171/>
- Levchenko, Yu. (2021, November 17). *Fond (viddil) spetsialnoho zberihannia. Ukrainska bibliotekna entsyklopediia* [in Ukrainian]. [https://ube.nlu.org.ua/article/Fond%20\(viddil\)%20spetsialnoho%20zberihannia](https://ube.nlu.org.ua/article/Fond%20(viddil)%20spetsialnoho%20zberihannia).
- Okhrimenko, M. (2024, February 12). *Kirovohradska oblast. Bibliotekna sprava. Ukrainska bibliotekna entsyklopediia* [in Ukrainian]. <https://ube.nlu.org.ua/article/Kirovohradska%20oblast.%20Bibliotekna%20sprava>

³⁵⁴ Левченко Ю. І. Фонд (відділ) спеціального зберігання...

³⁵⁵ ДАКіро. Р-3056. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 72.

³⁵⁶ ДАКіро. Р-3056. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 22.

- Onyshchenko, O. & Dubrovina, L. (2005). Bibliotechna sprava v Ukraini v 20 st.: 30–50-ti roky. *Bibliotechnyi visnyk*, 4, 3–16 [in Ukrainian].
- Pozdniakova, I. (2023). Vidnovlennia roboty orhaniv radianskoï tsenzury na prykladi Kirovohrads'koho obllitu (1944 rik). *Kulturolohichniy almanakh*, 1, 47–54 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.1.7>
- Shapoval, Yu. & Fedotova, O. (2021). Tsenzurnyi kontrol tvoriv M. Hrushevs'koho ta V. Vynnychenka v USRR–URSR. *Ukrainian Historical Journal*, 5, 50–60 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.15407/uhj2021.05.050>
- Shyliuk, O. (2010). Bibliotechna sprava na Bukovyni v 40-kh rokakh 20 st. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya: Knyhoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiini tekhnolohii*, 4, 104–111 [in Ukrainian].
- Shyliuk, O. (2013). Tsenzurovannia biblioteknykh fondiv u zakhidnoukrainskykh oblastiakh (1939–1991 rr.) *Naukovyi visnyk Chernivets'koho universytetu. Istorii. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny*, 676–677, 143–147 [in Ukrainian].
- Zubkova, N. (2008). *Arkhiv i biblioteka vydatnoho diiacha ukrains'koho prosvitnytstva B. D. Grinchenka: z fondiv NBUV*. Kyiv: NBUV [in Ukrainian].
- Zvorskyi, S. (2024, September 24). Yak kolonizuvaty biblioteky: putivnyk vid radianskykh praktykiv. *Styrannia slova* [in Ukrainian].
<https://chytomo.com/znyshchennia-bibliotek/>

Дата надходження до редакції: 21.02.2025.

Дата схвалення до публікації: 14.03.2025.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Святослав ЮСОВ,

старший науковий співробітник
відділу історії України
другої половини ХХ століття
Інституту історії України НАН України,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

Svyatoslav YUSOV,

Senior Researcher
at the Department of History of Ukraine
in the Second Half of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: yusov.sv@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0000-9534-636X>

Радянський Чорнобиль vs американський Три-Майл-Айленд: інформаційний простір як чинник суспільної кризи

Стаття присвячена порівняльному аналізу інформаційного простору двох масштабних ядерних аварій — на Чорнобильській АЕС (СРСР, 1986) та АЕС Три-Майл-Айленд (США, 1979). Автор досліджує комунікативні, медійні та психологічні аспекти подій, а також інформаційну політику обох країн щодо ядерних аварій. Значну увагу приділено рівню відкритості офіційної інформації, ролі державних органів і медіа у формуванні суспільної думки. Аналізуються методи контролю за інформаційними потоками в СРСР та США, відмінності у підходах до кризових комунікацій і механізми дезінформації. У контексті інформаційного впливу розглянуто психологічні аспекти: рівень паніки, довіру до влади й реакцію громадянськості. Автор доходить висновку, що характер подачі інформації суттєво вплинув на сприйняття аварій, а отриманий досвід сприяв подальшій еволюції інформаційної політики й підходів до кризової комунікації в ядерній сфері.

Ключові слова: АЕС, Чорнобиль, Три-Майл-Айленд, інформаційний простір, інформаційна політика, медіа, кризова комунікація, психологічні аспекти.

Soviet Chernobyl vs American Three Mile Island: Information Space as a Factor in Social Crisis

The article is devoted to the study of the features of communication and information policy during the periods of the two most famous nuclear accidents of the 20th century: at the Three Mile Island NPP in the USA (1979) and at the Chernobyl NPP in the USSR (1986). The author studies the communicative, media and psychological aspects that determined the information policy of both countries during the crisis period. The scientific novelty lies in the fact that these aspects are considered in connection for the first time. The main attention is paid to comparing the level of openness of information and the methods of its presentation in the conditions of two different political systems – democratic and totalitarian. In the USA, the Three Mile Island accident was accompanied by problems in coordinating messages, which caused some confusion in informing the public. At the same time, the American media had the opportunity to promptly cover the events, which contributed to the rapid formation of public discourse. In the USSR, information about the Chernobyl disaster was subject to strict state control: in the early stages, the authorities resorted to silence, and later to distortion of facts, which significantly influenced public opinion both in the country and abroad. The study also examines the role of the psychological factor in the perception of accidents through the prism of the information space. In the USA, the inconsistency of official messages led to an increase in distrust of the government, but the open information space allowed society to quickly adapt to reality. In contrast, in the USSR, information isolation contributed to the spread of rumors and panic, which subsequently led to an increase in social tension and a crisis of trust in the authorities. The author concludes that the nature of the provision of information directly influenced the level of public anxiety, the behavioral reactions of the population, and the political consequences of the disasters. The experience of the two accidents became an important lesson for the further development of crisis communication, in particular in the field of nuclear energy. The methodological toolkit for revealing the topic is based on a comprehensive approach that combines comparative analysis, media content analysis, discourse analysis, and the case study method.

Keywords: NPP, Chernobyl, Three Mile Island, information space, information policy, media coverage, crisis communication, psychological aspects.

Аварія на Чорнобильській АЕС не лише стала глобальною технологічною катастрофою, але й мала значні політичні, інформаційні, соціальні та психологічні наслідки тощо для СРСР й України. Проте схожі кризи, хоча й меншого масштабу, відбувалися і в країнах західної демократії. Так, аварія на АЕС Три-Майл-Айленд (штат Пенсильванія, США, 1979 р.) може бути цікавим об'єктом для продуктивного співставлення, оскільки дозволяє проаналізувати спільні та відмінні риси інформаційної політики держав з різними політичними системами. Обидві аварії стали важливими подіями в історії ядерної енергетики. Аварії продемонстрували, як уряди різних країн реагують на кризові ситуації та взаємодіють з громадськістю через медіа.

У суспільній думці та фахових розвідках досі домінує погляд, що в усіх недоліках інформування щодо Чорнобильської катастрофи винна виключно радянська тоталітарна система. Втім, ще в 1986 р. канадський історик Девід Марплз поставив слушне запитання: чи була початкова інформаційна криза в Чорнобилі виключно результатом закритості радянського суспільства?³⁵⁷ Його висновки, як і висновки інших дослідників, свідчать, що це лише частина правди.

Дійсно, низку проблем не можна пояснити лише традиційною радянською політикою секретності. Йдеться, зокрема, про необізнаність і некомпетентність керівництва (всіх рангів) в ядерній галузі; наївну віру в абсолютну безпеку АЕС; острах влади перед панікою, яка могла як завдати шкоди процесу ліквідації наслідків аварії, так і призвести до дезорганізації соціально-політичної ситуації в СРСР; загроза майбутньому атомної енергетики тощо. Як свідчать дослідження західних науковців, схожі проблеми виникали й під час радіаційних аварій на Заході, зокрема в США.

Звернемо увагу на важливе значення інформації про ядерні аварії як чинник впливу на психіч-

ний стан суспільства. Фахівці-психологи вважають, що, оскільки основний шкідливий (чи той, що несе загрозу) фактор сенсорно не сприймається та не контролюється людиною, вирішальну роль у формуванні сприйняття наслідків радіаційних аварій відіграє інформація, що надходить як з каналів ЗМІ, так і з неофіційних джерел³⁵⁸. Представленість, наприклад, Чорнобиля в інформаційному просторі була набагато вагомішою, ніж, можливо, реальні наслідки вибуху 4-го енергоблока³⁵⁹. Чорнобильська катастрофа, за виразом вченого-ядерника Ашота Саркісова, отримала безпрецедентно гіпертрофований суспільний резонанс³⁶⁰. Останній нагадує, за американським дослідником Дж. Волкером, національну паніку, яка супроводжувала американську ядерну енергетику з самого початку, а особливо посилилася після аварії на АЕС Три-Майл-Айленд (Three Mile Island) (далі — ТМІ)³⁶¹.

Проблематика порівняльного аналізу інформаційного простору названих аварій залишається недостатньо розробленою в українській науці. Натомість північноамериканські вчені зробили значний внесок у вивчення цього питання. Одним із перших, хто реалізував компаративний підхід, розглядаючи ці події, був професор Нью-Йоркського університету Девід М. Рубін. Так, у жовтні 1986 р. він опублікував доповідь «Уроки Три-Майл-Айленду і Чорнобиля»³⁶², а наступного року — статтю «Як ЗМІ повідомляли про Три-Майл-Айленд і Чорнобиль»³⁶³. Його дослідження залишається одним із найавторитетніших у цій сфері. Звернемо увагу на те, що Д. Рубін у 1979 р. очолював оперативну групу спеціалістів «Право громадськості на інформацію» при президентській комісії (комісії Кемені) з питань аварії на ТМІ³⁶⁴.

Також це питання досліджувалось американською науковицею, професоркою Університету Ліхай (Пенсильванія — штат, де відбулася аварія) Шерон М. Фрідман. Дослідниця також була членом групи «Право громадськості на інформацію»,

³⁵⁷ Marples D. Chernobyl and Nuclear Power in the USSR. New York: St. Martin's Press, 1986. P. 34.

³⁵⁸ Вишнева В. П. Психология образа болезни у участников ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС с психосоматической патологией (концепция, феноменология, особенности формирования и коррекции): автореф. дис. на соиск. уч. степ. док. психолог. наук: 05.26.02. Санкт-Петербург, 2004. С. 3. URL: <https://www.disscat.com/content/psikhologiya-obraza-bolezni-u-uchastnikov-likvidatsii-posledstviy-avarii-na-chernobylskoi-ae>

³⁵⁹ Переслегин С. Б. Мифы Чернобыля. Москва : Яуза; Эксмо, 2006. 510 с. URL: https://royallib.com/read/pereslegin_serгей/mifi_chernobilya.html#0; Мирний С. Чернобиль як інфо-травма. *Критика*. 2010. Ч. 3–4. С. 18.

³⁶⁰ Саркісов А. А. Обращение к читателю // Арутюнян Р. В. Чернобиль — Фукусима: путевые заметки ликвидатора. Москва : Ин-т проблем безопасного развития атомной энергетики РАН, 2018. С. 4.

³⁶¹ Walker J. Three Mile Island: A Nuclear Crisis in Historical Perspective. Berkeley: University of California Press, 2004. С. 52.

³⁶² Rubin D. How the News Media Reported on Three Mile Island and Chernobyl Get access Arrow. *Journal of Communication*, Sept. 1987. Vol. 37, Is. 3. P. 42.

³⁶³ Ibid. P. 42–57.

³⁶⁴ Friedman S. Three Mile Island, Chernobyl, and Fukushima: An analysis of traditional and new media coverage of nuclear accidents and radiation. *Bulletin of the Atomic Scientists*, 2011. Vol. 67, Is. 5. P. 60. DOI: 10.1177/0096340211421587

що її очолював Д. Рубін³⁶⁵. Ш. Фрідман підготував в 1980-х та 2000-х рр. кілька статей на тему «ЗМІ та аварії на АЕС»³⁶⁶. Власне порівняльному аналізу була присвячена розвідка «Три-Майл-Айленд, Чорнобиль і Фукусіма: аналіз висвітлення традиційними та новими ЗМІ ядерних аварій і радіації»³⁶⁷. Важливо, що обидва названі дослідники були свідками інформаційної ситуації навколо аварії на ТМІ та як члени оперативної групи мали доступ до першоджерел.

Третій американський дослідник — історик з університету штату Меріленд Дж. Самуель Волкер. У монографії 2004 р. він порівняв різні аспекти аварій на ТМІ і ЧАЕС, зокрема коротко розглянув інформаційний простір³⁶⁸.

Ще в радянський час теми побічно торкнувся інженер-ядерник, письменник Григорій Медведєв³⁶⁹. Також й у пропагандистській брошурі 1989 р. «Чернобыль: события и уроки. Вопросы и ответы» наводяться деякі фрагменти з названої доповіді Д. Рубіна, які були прийнятні для тодішнього радянського дискурсу³⁷⁰.

Згаданий вище канадський історик, професор кафедри історії та класики Альбертського університету Д. Марплз першим у 1986 р. дослідив тему інформаційного простору навколо аварії на ЧАЕС, присвятивши проблемі підрозділ книги «Чернобыль та ядерна енергетика в СРСР»³⁷¹. Низку інформаційних аспектів щодо аварії на ТМІ розглянув у відповідному розділі книги «Атоми та попіл: глобальна історія ядерних катастроф» Сергій Плохій³⁷². Усіх науковців, що так чи інакше писали про інформаційний простір Чорнобиля та ТМІ, згадувати не маємо можливості. Зазначимо лише останні книги американських дослідників Адама Гітінботама³⁷³ та С. Плохія³⁷⁴.

Загалом наукова новизна нашого дослідження полягає у комплексному порівняльному аналізі інформаційного простору аварій на ЧАЕС й ТМІ. Дослідження виявляє відмінності у стратегіях комунікації в демократичній і тоталітарній системах, їхній вплив на суспільну реакцію, рівень паніки й довіру до влади. Уперше у взаємозв'язку розглядаються медійний, психологічний і політичний аспекти кризового інформування, що

дозволяє глибше оцінити довгострокові наслідки інформаційних стратегій у сфері ядерної безпеки.

Метою дослідження є порівняльний аналіз інформаційного простору навколо аварій на Чорнобильській АЕС та ТМІ. Передбачається виконання наступних завдань: 1) проаналізувати особливості інформаційної політики СРСР і США; 2) оцінити рівень відкритості інформації у двох країнах; 3) дослідити роль медіа у висвітленні аварій; 4) з'ясувати, як інформаційні фактори, зокрема комунікативні, впливали на рівень паніки, соціальну довіру та поведінкові реакції населення.

Інформаційна політика СРСР була ключовим інструментом контролю над суспільством, особливо в питаннях, що могли зашкодити іміджу країни. Особливу увагу держава приділяла атомній енергетиці, оскільки вона була тісно пов'язана з військово-промисловим комплексом (ВПК). Радянський підхід до будь-яких технологічних аварій характеризувався секретністю, цензурованістю та вибірковою дозуванням інформації.

У СРСР існувала тоталітарна система. Однією з її рис була закритість певної інформації для зовнішнього світу (й для свого населення). Це стосувалося багатьох галузей народного господарства. Партійний апарат цілковито контролював інформаційну сферу. Це надавало можливості замовчувати невігідні для влади події чи взагалі давати дезінформацію. Таке становище посилювалося в бік цілковитого втаємничення всього, що стосувалося ВПК, зокрема і ядерної галузі. Оскільки цивільні АЕС виникли з надр ВПК, то довгий час така інформаційна політика супроводжувала й все, що стосувалося об'єктів «мирного атома».

В умовах протистояння двох соціально-політичних таборів — ринково-демократичного й псевдосоціалістичного — секретність інформації про все, що стосувалося військової сфери, панувала над гласністю. Меншою мірою, але схожа закритість мала місце і в країнах західного блоку. Коріння ж цивільної ядерної галузі не тільки сягало у царину військових технологій, на які вона спиралася, але й обплутало уми її учасників. Навіть на Заході, як вказує А. Гітінботам, вчені-

³⁶⁵ Friedman S. Blueprint for Breakdown: Three Mile Island and the Media Before the Accident. *Journal of Communication*, 1981. 31(2). P. 116. DOI:10.1111/j.1460-2466.1981.tb01235.x

³⁶⁶ Ibid. P. 116–128; Friedman S. Chernobyl coverage: How the US media treated the nuclear industry. *Public Understanding of Science*, 1992. July 1(3):305–323. DOI:10.1088/0963-6625/1/3/005

³⁶⁷ Friedman S. Three Mile Island, Chernobyl, and Fukushima. P. 55–65.

³⁶⁸ Walker J. Three Mile Island. 303 p.

³⁶⁹ Медведєв Г. Чернобыльская тетрадь. Документальное расследование. Санкт-Петербург : Изд-во «Питер», 2020. 337 с.

³⁷⁰ Возняк В. Я. (сост.). Чернобыль: события и уроки. Вопросы и ответы. Москва : Политиздат, 1989. 278 с.

³⁷¹ Marples D. Chernobyl... P. 1–35.

³⁷² Плохій С. Атоми і попіл: глобальна історія ядерних катастроф / Пер. з англ. Н. Старовойт. Київ : Наш формат, 2024. С. 159–199.

³⁷³ Хиггинботам А. Чернобыль. История катастрофы / Пер. с англ.: А. Бугайский. Науч. ред. Л. Сергеев. Москва : ООО «Альпина нон-фикшн», 2020. 552 с.

³⁷⁴ Плохій С. Чернобыль. Історія ядерної катастрофи / Перекл.: В. Махонін, Є. Тарнавський. Харків : Фоліо, 2023. 396 с.

ядерники продовжували працювати в атмосфері таємності та нескінченних перегонів: у середовищі, де ризиковані експерименти часом закінчувалися небажанням влади визнавати, що щось пішло не так³⁷⁵.

Ситуація почала поступово змінюватися в напрямку більшої гласності з упровадженням в життя програми масового будівництва цивільних АЕС і пуском енергоблоків впродовж 1970-х рр. Утім, деякі автори стверджують, що вся ядерна проблематика в СРСР і надалі була суворо засекреченою й радянське населення тримало у невіданні з усіх без винятку питань, пов'язаних із роботою атомної промисловості та енергетики³⁷⁶. Проте, на нашу думку, вже з початку 1970-х рр. такі твердження не відповідають дійсності.

Приміром, будівництво й експлуатація цивільних АЕС постійно висвітлювалася в місцевій і центральній пресі та на телебаченні. У всіх атомних містечках виходили відомчі газети, присвячені актуальним проблемам відповідних АЕС. Досвід будівництва й експлуатації АЕС частково розглядався та пропагувався відповідними союзними та республіканськими міністерствами та їхніми органами друку. Щодо експлуатації ядерних енергоблоків у фахових журналах регулярно з'являлися наукові чи оглядові статті експлуатаційників відповідних АЕС, а також розвідки вчених профільних НДІ. Що більше, у той самий час, що й на Заході, у Радянському Союзі виходили документальні та художні фільми, присвячені проблематиці технологічної безпеки й безпекової культури на АЕС, а також — життю атомних містечок. З художніх фільмів варто назвати два з промовистими назвами — «Комісія з розслідування» та «Активна зона»³⁷⁷.

У 1970-ті рр. на об'єкти ядерної енергетики, навіть ті, що розташовувалися в закритих містах, почали навідуватися іноземні делегації, серед них — американські. Так, про це, наприклад, згадував відомий діяч ядерної енергетики, директор Ленінградської АЕС та Ігналінської АЕС, міністр атомної енергетики СРСР (1986–1989) Микола Луконін³⁷⁸.

Однак аварійні інциденти замовчували. У тоталітарній державі майже у всіх випадках факти аварій чи аварійних ситуацій на ядерних об'єктах не ставали відомими широкому загалу та ЗМІ. Як правило, про них знало вузьке коло осіб: посвячені з владних структур і працівники тієї станції, де сталася подія. А втім, як одна з 12 країн-засновниць Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ), СРСР з 1957 р. узяв на себе зобов'язання повідомляти про будь-які ядерні інциденти, що стануться на його території. Однак про жодну з десятків небезпечних подій, що трапилися на радянських ядерних підприємствах за всі наступні десятиліття, у МАГАТЕ не повідомили³⁷⁹. Інформаційне замовчування щодо ядерних аварій було посилено в 1985 р. після розпорядження нового міністра енергетики СРСР Анатолія Майорця³⁸⁰.

Коли сталася катастрофа на ЧАЕС, то, за виразом фахівця з радіаційної гігієни академіка Леоніда Ільїна, налагоджена за довгі роки система таємності в країні автоматично, без будь-яких змін, була «вбудована» у цю подію³⁸¹. Проте аварія за часом збіглася з початком періоду «перебудови», а згодом і «гласності» в СРСР. Ця обставина наклала суттєвий відбиток на характер висвітлення подій у мас-медіа. Щоправда, у перші півтора-два роки уряд ще діяв у рамках традиційних методів, намагаючись приховати чи принаймні обмежити інформацію щодо причин і наслідків аварії, але, зрештою, був змушений поступитися віянням часу.

У перші ж кілька днів інформація про те, що сталося, була вкрай скупою, невизначеною або неадекватною. Найповнішими даними про аварію володіли лише ті, хто знаходився безпосередньо в околицях АЕС і деякі керівники в Москві, але й вони не мали достатньої й правдивої інформації. Щодо повідомлень про аварію в ЗМІ, то як у день аварії, так і наступного дня жодної інформації не було. Як відомо, про аварію на ЧАЕС влада надала стислу інформацію з суттєвим запізненням через пару днів. Але й потім, у наступні тижні, згідно з висновками дослідників, партійне і державне керівництво надавало дозовану, не-

³⁷⁵ Хиггинботам А. Чернобыль... С. 28.

³⁷⁶ Ильин Л. А. Реалии и мифы Чернобыля. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва : ALARA Limited, 1996. С. 12.

³⁷⁷ Юсов С. Фільм «Активна зона» як свідчення негараздів з безпекою на радянських АЕС. Education via Distance Learning and other Pedagogical Challenges: Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Internet Conference, September 9–10, 2024 // *International Electronic Scientific and Practical Journal "WayScience"*. Dnipro: FOP Marenichenko V. V., 2024. С. 154–157. URL: <http://www.wayscience.com/en/3rd-conference-9-10-september-2024/>; Юсов С. Кінострічка «Комісія з розслідування» — як відображення аварії на Ленінградській АЕС та попередження про Чорнобиль. Achievements of 21st Century Scientific Community: Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Internet Conference, September 16–17, 2024. *International Electronic Scientific and Practical Journal "WayScience"*. Dnipro: FOP Marenichenko V. V., 2024. С. 293–296. URL: <http://www.wayscience.com/en/2nd-conference-16-17-september-2024/>

³⁷⁸ Козлова Е. А. Николай Федорович Луконин. На службе у атома. Москва : ИздАт, 2013. С. 121.

³⁷⁹ Хиггинботам А. Чернобыль... С. 30.

³⁸⁰ Плохий С. Чернобыль... С. 65.

³⁸¹ Ильин Л. А. Реалии и мифы Чернобыля... С. 244.

повну чи суперечливу інформацію³⁸². Про евакуацію жителів повідомили через радіотрансляційну мережу Прип'яті, державні ж медіа мовчали³⁸³.

Більшість дослідників згодна з тим, що тяжкість багатьох медичних і соціальних наслідків Чорнобильської аварії пов'язана передусім з не своєчасним оповіщенням місцевого населення та неоперативністю контрзаходів. Ніякої додаткової інформації, зокрема про те, як поводити себе людям у зоні ураження, в радянських ЗМІ не з'явилось. Діти спокійно гралися на вулиці, ніяких попереджень про те, що треба зачинити вікна й сидіти вдома, не надходило. Населення споживало молоко, а йодну профілактику розпочали не раніше ніж через тиждень після аварії, що фактично нівелювало її ефект³⁸⁴.

Окрім традиційного втаємничення правди щодо аварій на АЕС, влада в 1986 р. приховувала повну інформацію насамперед через те, що відповідні державні та відомчі особи виявилися нездатними швидко й адекватно оцінити обставини. Для ухвалення рішень, зокрема й щодо інформування суспільства, потрібно було провести аналіз ситуації, а це потребувало часу. Тут велику вагу відіграв обмежений рівень знань про причини й можливі наслідки такої — безпрецедентної — аварії³⁸⁵. Учений в галузі ядерної енергетики, якому свого часу було доручено очолити роботи щодо з'ясування причин аварії на ЧАЕС, Віктор Сидоренко зауважив: «Психологічна неготовність сприйняти масштаб аварії, сама можливість якої залишалася для експлуатаційників і більшості розробників за межами реальності, повністю проявилася в перші хвилини й години після аварії»³⁸⁶. А це вплинуло на швидкість й адекватність інформування вищого керівництва, а відтак і населення СРСР та міжнародної спільноти.

Дійсно, початкова інформація, що надійшла з ЧАЕС, не давала можливості зробити точну

оцінку того, що сталося. Повідомлялося, що реакторна установка зупинена. Стосовно радіаційної ситуації не надійшло жодної інформації³⁸⁷. Один із членів Урядової комісії згодом пояснював це так: отримати «[...] об'єктивну інформацію було досить важко, оскільки IV енергоблок горів, довкола напівзруйнованої будівлі рівень радіації був надзвичайно високим»³⁸⁸.

Керівництво СРСР до 2 травня включно, тобто протягом 7 діб після катастрофи, не мало скільки-небудь повноцінної інформації не лише про причини аварії, але й про її радіологічні масштаби та очікувані наслідки³⁸⁹. Про те свідчив передусім сам М. Горбачов: «Я думаю, мене інформували наскільки можливо правдиво, просто спочатку навіть найкращі фахівці щиро не розуміли серйозності катастрофи»³⁹⁰. Навіть 7 травня 1986 р. у повідомленні КДБ УРСР щодо можливих причин аварії на Чорнобильській АЕС йшлося про те, що, згідно з аналізом експертів, «детальні причини аварії на АЕС у Чорнобилі поки що не ясні»³⁹¹. І це було правдою. Згідно з дослідженням згаданого вище Д. Марплза радянська влада дійсно потребувала часу, щоб відреагувати на катастрофу³⁹².

Цілком зрозумілим і, до певної міри, виправданим було й бажання влади запобігти можливим масовим панічним настроям³⁹³. Деякі дослідники навіть вважають, що інформування населення у перші години аварії було не лише неможливим (оскільки ступінь небезпеки того, що трапилося, ще не був зрозумілим), а й контрпродуктивним. Адже паніка не лише не полегшила б перебіг евакуації, а й ускладнила б ведення робіт з ліквідації наслідків аварії³⁹⁴.

Проте приховування інформації про аварію призвело до виникнення та розповсюдження найнеймовірніших чуток щодо розміру аварії та її можливих наслідків. Цьому сприяли не лише «са-

³⁸² Див., напр.; Marples D. Chernobyl... P. 1–35; Плохий С. Чорнобиль... С. 182–195.

³⁸³ Махно О. В. Особливості радянської державної інформаційної політики щодо аварії на ЧАЕС у перші тижні після катастрофи. Сторінки історії: зб. наук. пр. 2016. Вип. 41. С. 150.

³⁸⁴ Прістер Б. С. Проблеми радіаційного захисту населення на територіях, забруднених унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. *Вісник Національної академії наук України*. 2011. № 4. С. 4.

³⁸⁵ Барановська Н. Чорнобильська трагедія. Нариси з історії. Київ: ІУ НАНУ, 2011. С. 69–70.

³⁸⁶ Об атомной энергетике, атомных станциях, учителях, коллегах и о себе / Под ред. В. А. Сидоренко. 2-е изд. Москва: ИздАТ, 2010. С. 331.

³⁸⁷ История атомной энергетики Советского Союза и России. Вып. 4: Уроки аварии на Чернобыльской АЭС / Под ред. В. А. Сидоренко. Москва: ИздАТ, 2002. С. 26.

³⁸⁸ Семенов А. Н. К 10-летию катастрофы на Чернобыльской АЭС // Чернобыль. Десять лет спустя. Неизбежность или случайность? / Под ред. А. Н. Семенова. Москва: Энергоатомиздат, 1995. С. 16.

³⁸⁹ Ильин Л. А. Реалии и мифы Чернобыля... С. 212.

³⁹⁰ Михаил Горбачев об аварии на Чернобыле. *Русская служба Би-би-си*, 24 апреля 2006. URL: http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/news/newsid_4936000/4936186.stm

³⁹¹ Галузевий державний архів СБУ. Ф. 65. Спр. 1. Т. 34. Арк. 116.

³⁹² Marples D. Chernobyl... P. 33.

³⁹³ Юсов С. Л., Булгакова О. В. Реакція киян на аварію на Чорнобильській АЕС та її наслідки крізь призму звернень до владних інстанцій (перший місяць після аварії). Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. Київ: ІУ НАНУ, 2017. Вип. 22. С. 345.

³⁹⁴ Дроконова О. Н. Чернобыль: Когнитивная история сотворения беды (1970–1986 гг.). Тюмень: ТюмГНГУ, 2015. С. 20.

рафоне радіо», але й передусім «ворожі голоси», тобто прослухання західних радіопередач. Усе це обумовило виникнення досить значного соціально-психологічного напруження серед населення та недовіри до офіційної інформації³⁹⁵. Непоінформованість населення щодо аварії та правил безпеки в умовах радіації, заміна відсутності правдивої інформації вигадками та домислами призвели до появи в першій половині травня 1986 р. певних елементів паніки й розповсюдження психологічних стресів у частини суспільства, передусім у Києві та області³⁹⁶.

Особи, відповідальні за приховування та зволікання з оприлюдненням інформації, згодом пояснювали своє рішення необхідністю запобігти саме паніці серед населення³⁹⁷. Так, М. Горбачов виправдовувався у зв'язку з цим так: «Серйозність ситуації була очевидною. Треба було терміново та компетентно оцінити її. І як тільки ми отримали надійну первинну інформацію, вона стала надбанням радянських людей, була направлена дипломатичними каналами урядам закордонних країн»³⁹⁸.

На думку Д. Марплза (написано у 1986 р.), небажання оприлюднювати інформацію радянською владою пояснюється передусім тим, що важливо було не підставити під удар майбутнє атомної енергетики в СРСР³⁹⁹. Сучасна німецька історикня Мелані Арндт точніша в цьому аспекті. Вона вважає, що у перші роки після катастрофи на ЧАЕС цілями інформаційної політики СРСР були: «[...] підтримка політичної стабільності всередині країни, її престижу за кордоном, запобігання паніці та усунення загрози для продовження радянської ядерної програми»⁴⁰⁰. Тобто, загроза для майбутнього атомної енергетики в СРСР лише на четвертому місці.

На мою думку, у перші дні після аварії на ЧАЕС аспект запобігання паніці посідав принаймні одне з перших місць. Так, зокрема, як свідчать матеріали ГДА СБУ, відразу на станцію прибув оперативний склад Прип'ятського міськвідділу КДБ. А одним із завдань оперативників було завадити

витоку несанкціонованої інформації про аварію, поширення паніки шляхом блокування телефонних дзвінків на місцевому відділенні зв'язку тощо⁴⁰¹.

Згодом, з розвитком «гласності», на думку фахівців, мас-медіа відіграли негативну роль у формуванні психологічної атмосфери після Чорнобиля. Це аргументовано в дослідженнях психологів. Вони унаочнюють роль ЗМІ у формуванні психологічних порушень населення після аварії⁴⁰². Паралельно з психологами до цих висновків дійшли й інші фахівці. Так, спеціаліст у галузі радіаційної безпеки Рудольф Бархударов вважає, що постчорнобильський стрес за своєю природою значною мірою є інформаційним. Оскільки він формувався під впливом негативної, суперечливої, акцентовано трагедійної інформації⁴⁰³.

Однозначно, що катастрофа на Чорнобильській АЕС продемонструвала всю глибину кризових явищ у радянській інформаційній політиці. Влада на початку намагалася діяти в рамках традиційної системи таємності. Проте невизначеність щодо можливого розгортання процесів на 4-му енергоблоці у перші дні, сам масштаб події та міжнародний тиск змусили радянський уряд поступово розкривати інформацію. Водночас навіть у період «гласності» повідомлення залишалися суперечливими, дозованими й такими, що не повністю відображали реальність.

Таким чином, радянська інформаційна політика у сфері ядерної безпеки поєднувала в собі тоталітарні механізми контролю та елементи, характерні для глобальної тенденції управління ризиками в ядерній галузі. Чорнобиль став точкою перелому, що змусила владу визнати необхідність більшої прозорості, хоча повної відкритості так і не було досягнуто.

Передумови й причини аварії на ТМІ. Маловивченою в Україні є тема інформаційних аспектів аварії 1979 р. на ТМІ-2 (умовна назва 2-го енергоблоку ТМІ). Аварія ж потенційно була дуже небезпечною. Згідно з дещо пафосним міркуванням американського журналіста Драммонда Аріса,

³⁹⁵ Чорнобильська катастрофа: дії, результати та уроки. *Сайт Представництва України при Європейському Союзі*. URL: <http://www.ukraine-eu.mfa.gov.ua/eu/ua/publication/content/5657.htm>

³⁹⁶ Моляко В. А. Особенности проявления паники в условиях экологического бедствия (на примере Чернобыльской атомной катастрофы). *Психологический журнал*. 1992. № 13(2). С. 66–74; Юсов С. Л., Булгакова О. В. Реакция киян на аварию... С. 342–358.

³⁹⁷ Канарский Е. В. Зона жизни и смерти. Чернобыль... взгляд с разных сторон. Киев : НУБіП, б/г. С. 31.

³⁹⁸ Возняк В. Я. (сост.). Чернобыль: события и уроки... С. 76.

³⁹⁹ Marples D. Chernobyl... Р. XII.

⁴⁰⁰ Арндт М. Чернобыль. Последствия аварии на атомном реакторе для Федеративной Республики Германии и Германской Демократической Республики / Пер. И. Левит. Эрфурт : Центр политического образования Тюрингии, 2012. С. 29.

⁴⁰¹ ГДА СБУ. Ф. 11. Спр. 992. Т. 29. Арк. 1076.

⁴⁰² Див., напр.: Актуальные и прогнозируемые нарушения психического здоровья после ядерной катастрофы в Чернобыле: мат-лы междунар. конф. 24–28 мая 1995 г. Киев / Ред. кол.: А. Е. Романенко, О. А. Пятак, А. И. Нягу и др. Киев : Изд-во «Хрещатик», 1995. 338 с.

⁴⁰³ Бархударов Р. М. Чернобыль: размышления о некоторых уроках аварии. *Радиационная защита: как это было*. Вып. 2. Москва : ИБРАЭ РАН, 2009. С. 25.

вона, «[...] загрозувала не лише життям тисяч, народжених і ненароджених, але й майбутньому самої ядерної енергетики — аварія, яка породила тиждень страху кінця світу, паніки втечі, суперечливих заяв, галасливих демонстрацій і сильної плутанини»⁴⁰⁴.

Так само як і в СРСР, у США на початку 1970-х р. впроваджувалася програма масового будівництва цивільних АЕС⁴⁰⁵. У 1973 р. надійшли замовлення на будівництво понад 40 реакторів. У тому ж році президент Річард Ніксон закликав збудувати тисячу ядерних реакторів до кінця століття⁴⁰⁶. Подібно до ЧАЕС і ТМІ почали будувати в кінці 1960-х рр. Перший енергоблок за планом в обох країнах мали запустити в 1974 р. У США так і сталося, а в СРСР 1-й енергоблок здали в експлуатацію з запізненням на три роки. Втім, другий енергоблок запустили й на ТМІ, й в Чорнобилі майже одночасно — в 1978 р.⁴⁰⁷ На відміну від ЧАЕС, на ТМІ використовували водно-водяні реактори (типу PWR) з двоконтурною системою охолодження. Другий енергоблок ТМІ мав потужність 906 МВт.

Отже, 28 березня 1979 р. сталася найбільша аварія в історії цивільної атомної енергетики США. Вона відбулася на енергоблоці № 2 ТМІ. Причиною аварії на ТМІ-2 стала втрата теплоносія першого контуру, що призвело до розплавлення 50 % активної зони реактора. Газоподібні радіоактивні речовини вийшли з корпусу реактора, але були утримані міцною герметичною оболонкою із залізобетону, в яку укладено обладнання реакторного блоку. Аварійний розвиток подій, як і у випадку з Чорнобилем, був зумовлений просто неймовірним поєднанням цілого ряду технічних неполадок (заклинювання клапана, неправильні показання приладів, відмова кількох насосів), грубих порушень правил ремонту й експлуатації та горезвісного «людського фактора». Оператори, які вперше зіткнулися з такою аварією, просто розгубилися, у них не було ані відповідної підготовки, ані розуміння того, що відбувається. Погіршили ситуацію прилади, що невірно пока-

зували певні параметри, а також велика кількість технічних проблем.

Попри значне забруднення приміщення АЕС, екологічні наслідки були мінімальними. Загиблих і постраждалих не було. Згодом президентська комісія з питань аварії на ТМІ (комісія Кемені — за ім'ям її очільника, відомого математика Джона Кемені), сформована президентом Джиммі Картером для незалежного розслідування причин аварії на реакторі, виявила технологічні недоліки в конструкції реактора, а також помилки операторів⁴⁰⁸. За міжнародною шкалою ядерних подій (INES), цій аварії було надано 5-й рівень (аварія на ЧАЕС — 7-й рівень).]

Одна з причин технічних несправностей — політичний і комерційний тиск на пришвидшене введення енергоблоку в експлуатацію. А це, як й у випадку з ЧАЕС створювало атмосферу авралу, «нагальності та терміновості», що негативно позначалося на якісному виконанні будівельно-монтажних робіт і подальшій експлуатації енергоблоків⁴⁰⁹.

Про те, що в США, так само як і в СРСР, уряд гнав ядерників нещадно, забуваючи про безпеку, свідчив помічник президента Д. Картера з ядерних питань Гарольд Дентон⁴¹⁰. Напередодні ж аварії експлуатуюча компанія (вона ж частково володіла та управляла станцією⁴¹¹) «Metropolitan Edison» (ME) прагнула запустити блок до кінця 1978 р. для податкових переваг, попри зафіксовані неполадки⁴¹².

Інформаційна криза під час аварії. Д. Рубін зазначав, що інформування про аварію на ЧАЕС нагадувало висвітлення аварії на американській станції. Зокрема, за виразом його колеги Ш. Фрідман, «правильна й повна інформація була рідкісним товаром»⁴¹³. Оператори на ТМІ (подібно до працівників у Чорнобилі) були непевні в тому, що сталося. Це відобразилося у фрагментарних, неоднозначних або суперечливих заявах, зроблених ME урядовим установам і пресі, зокрема щодо можливості та серйозності викидів радіоактивності за межі станції⁴¹⁴.

⁴⁰⁴ Aryes D. Three Mile Island: Notes From a Nightmare. *The New York Times*. 1979, apr. 16. URL: <https://www.nytimes.com/1979/04/16/archives/three-mile-island-notes-from-a-nightmare-three-mile-island-a.html>

⁴⁰⁵ Плохій С. Атоми і попіл... С. 187.

⁴⁰⁶ Там само. С. 163.

⁴⁰⁷ Там само. С. 166; Юсов С. Чорнобильська АЕС: програмування катастрофи. Українське суспільство в 1960–1980-х рр. // *Історичні нариси* / Відп. ред. В. Даниленко. Київ : ІУ НАНУ, 2022. С. 685.

⁴⁰⁸ Kemeny J. (ed.) *Report of The President's Commission on the Accident at Three Mile Island: The Need for Change: The Legacy of TMI*. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1979. P. 12.

⁴⁰⁹ Юсов С. Чорнобильська АЕС: програмування катастрофи... С. 684–706.

⁴¹⁰ Дантон Г. «На моем дозиметре — ноль»...

⁴¹¹ Плохій С. Атоми і попіл... С. 165.

⁴¹² Jareaux R. (ed.). *Crisis at Three Mile Island. Ch. 1. A Pump Failure and Claxon Alert*. *Washingtonpost.com*. 1979. URL: <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/national/longterm/tmi/stories/ch1.htm>

⁴¹³ Friedman S. *Blueprint for Breakdown*. P. 116.

⁴¹⁴ Walker J. *Three Mile Island*. P. 80–84.

Президенту Дж. Картеру доповіли про аварію лише 30 березня⁴¹⁵. Конгрес США десять днів не мав адекватних даних, а уряд кілька місяців з'ясував причини аварії. Навіть фахівці довго не могли зрозуміти, що сталося на другому енергоблоці станції⁴¹⁶. Лише за тиждень після аварії вони знайшли частину відповідей на це запитання. Г. Дентон пізніше згадував: «Думаю, ми всі були здивовані. Ми всі думали, що станція настільки добре сконструйована, що не може статися така аварія»⁴¹⁷.

Губернатор Річард Торнбург у день аварії визнав: «Я не впевнений, що хтось справді знає, що відбувається всередині реактора»⁴¹⁸. Один з представників NRC, які прибули на АЕС, Віктор Гілінські, свідчив у 2009 р. про те, що спеціалісти не розуміли деяких важливих нюансів багато років. Так, лише згодом, коли корпус реактора було фізично відкрито, вдалося з'ясувати, що в той момент, коли оператор станції подзвонив у NRC (о 8-й годині ранку), приблизно половина уранового палива вже розплавилася⁴¹⁹.

За Ш. Фрідман, звітування щодо ситуації на станції та рівня радіації відображало плутанину між речниками МЕ, урядом штату та NRC. Зокрема, інформація була неповною, чиновники нерегулярно повідомляли про рівень забруднення, а журналісти не знали, які запитання ставити⁴²⁰. Д. Аріс свідчив, що у Вашингтоні та Гаррісбурзі влада мала труднощі з отриманням даних, а NRC не могла додзвонитися до своїх представників на станції через поганий зв'язок⁴²¹.

Втім, інформація про ТМІ була доступнішою, ніж про Чорнобиль. Уже через 3,5 години після зловісної події директор станції Гері Міллер оголосив надзвичайний стан на станції. Інформація швидко дійшла до NRC і з'явилася в мас-медіа⁴²². Типовою американською особливістю було те, що журналісти дізналися про аварію ще до того, як новина про неї надійшла до офісу губернатора. Приблизно о 7:30 місцевий журналіст на прізвисько «капітан Дейв» почув, як двоє поліціантів

обговорювали надзвичайну ситуацію на станції. Цей репортер зателефонував директору рубрики новин на радіо у Гаррісбурзі: «На Три-Майл-Айленд ідуть пожежні машини та рятувальники». Також він додав: «До речі, з градирні не йде пара». О 8:25 новина потрапила в ефір. Через пів години історію підхопила Associated Press. Повідомлялося, що на ТМІ сталася аварія, але радіації вона не вивільнила⁴²³.

На відміну від ЧАЕС, де перші дні про аварію знали здебільшого лише офіційні особи, аварію на ТМІ з перших годин висвітлювали провідні американські та світові ЗМІ. Репортери мали вільний доступ до мешканців і працівників станції, що зробило подію головною темою світових новин⁴²⁴. За найскромнішими оцінками, на місці події було 300 журналістів та інших представників медіа. Були представлені США, Канада, Англія, Західна Німеччина, Японія, Франція, Австралія, Швейцарія, Данія, Швеція та інші країни⁴²⁵.

Керівництво компанії власника цієї АЕС з першого дня інформувало пресу. Так, Джек Гербейн, віцепрезидент МЕ, робив це щодня у перші три дні. Президент компанії Уолтер Крейц на другий день з'явився на телебаченні після доби телефонного спілкування з журналістами⁴²⁶. Адміністрація місцевих населених пунктів без обмежень спілкувалась з представниками ЗМІ. Наприклад, мер Мідлтауна Роберт Рейд дав щонайменше 100 інтерв'ю. Він приймав дзвінки з усієї країни й з-за кордону⁴²⁷.

Великі та авторитетні американські мас-медіа впродовж п'яти днів аварії й пізніше проводили свої розслідування подій. Так, група журналістів Washington Post оперативно вивчала ситуацію на місці й вже на початку квітня опублікувала спеціальний звіт⁴²⁸. 16 квітня 1979 р. на сторінках такого поважного медіа, як газета «New York Times», з'явилася досить адекватна стаття журналіста Д. Аріса з елементами розслідування під назвою «Три-Майл-Айленд: записки з кошмару»⁴²⁹. А журнал «Rolling Stone» уклав контракт

⁴¹⁵ Плохій С. Атоми і попіл... С. 187.

⁴¹⁶ Rubin D. How the News Media Reported... P. 42.

⁴¹⁷ Veronikis E. Harold Denton, voice of reason during TMI nuclear crisis, dies at 80. *Pennlive.com*. 2017. URL: https://www.pennlive.com/news/2017/02/harold_denton_voice_of_reason.html

⁴¹⁸ Aryes D. Three Mile Island...

⁴¹⁹ Gilinsky V. Behind the scenes of Three Mile Island. *Bulletin of the Atomic Scientists*. Mar. 23, 2009. URL: <https://thebulletin.org/2009/03/behind-the-scenes-of-three-mile-island-2/>

⁴²⁰ Friedman S. Three Mile Island, Chernobyl, and Fukushima. P. 58.

⁴²¹ Aryes D. Three Mile Island...

⁴²² Rubin D. How the News Media Reported... P. 42, 43; Friedman S. Three Mile Island, Chernobyl, and Fukushima. P. 58.

⁴²³ Плохій С. Атоми і попіл... С. 176–177.

⁴²⁴ Rubin D. How the News Media Reported... P. 42, 43; Friedman S. Three Mile Island, Chernobyl, and Fukushima. P. 58.

⁴²⁵ Jareaux R. (ed.). Crisis at Three Mile Island. Ch. 9. The Media Corps' All Out Invasion.

⁴²⁶ Rubin D. How the News Media Reported... P. 44.

⁴²⁷ Jareaux R. (ed.). Crisis at Three Mile Island. (1979). Ch. 9.

⁴²⁸ Jareaux R. (ed.). Crisis at Three Mile Island. (1979). *Washingtonpost.com*. URL: <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/national/longterm/tmi/stories>

⁴²⁹ Aryes D. Three Mile Island...

з Майком Греєм (автором сценарію фільму «Китайський синдром»), щоб він виклав своє бачення аварії тощо.

Завдяки увазі ЗМІ до цієї сенсаційної аварії та великій кількості представників мас-медіа на місці подій інформаційний обсяг матеріалів і динаміка їх змін був неймовірним. Основні газети щодня друкували по дві, чотири, вісім історій про цю подію. Приміром, *Philadelphia Inquirer* щодня надсилав понад дюжину репортерів для створення спеціального розділу. Протягом денного циклу в п'ятницю, 30 березня — напруженого дня кризи водневих бульбашок — *Associated Press* переписувало свою головну статтю 27 разів через швидку зміну ситуації⁴³⁰.

Ще однією показовою відмінністю щодо інформативного простору є різноманіття джерел інформації у випадку з ТМІ: офіційних і неофіційних (МЕ, уряд, NRC, місцеві громади, експерти тощо). Натомість після аварії на ЧАЕС понад два тижні радянські посадовці, лікарі та вчені майже не надавали конкретних даних.

Утім, журналісти, висвітлюючи аварію на ТМІ, стикалися з труднощами, схожими на Чорнобиль. Чиновники не знали, як інформувати населення та пресу, адже не було розуміння, як люди сприйматимуть такі дані, як радіаційна ситуація тощо⁴³¹. Довіру до МЕ підірвало замовчування Д. Гербеєм факту викидів радіації вранці аварії⁴³². Крім того, керівництво станції та МЕ заборилися повідомити владу штату про проблеми з другим реактором. Це створило враження, що компанія хоче замести сліди⁴³³.

Через кілька годин після початку аварії віцегубернатор Вільям Скрантон з'явився на брифінгу для новин, щоб сказати, що МЕ запевнив штат, що «все під контролем»⁴³⁴. Однак Вільям Дорнсїф із Пенсильванського бюро радіаційного захисту на тому ж брифінгу прямо заперечив це твердження. Він сказав, що в районі Голдсборо поблизу АЕС виявили «невелику кількість радіоактивного йоду». Репортери закидали В. Дорнсїфа питаннями про рівень радіації, але нічого суттєвого

він не додав⁴³⁵. Пізніше того ж дня В. Скрантон змінив свою заяву, заявивши, що ситуація була «складнішою, ніж компанія спершу змусила нас повірити»⁴³⁶.

Ранковий брифінг в день аварії додав більше сум'яття, ніж ясності. Чиновники штату також були розгублені. «Нічого подібного ніколи не траплялося, — пригадавав В. Скрантон через десятиліття. — Ви не могли це ні побачити, ні відчутти, ні скуштувати, ні помацати. Ми говорили про радіацію, і це породило величезний жах»⁴³⁷.

Коли на станцію прибули представники NRC, то вони зіткнулися з тими ж проблемами в отриманні точної інформації, що й державні чиновники. Їм також завадила недостатня підготовленість до вирішення надзвичайних ситуацій, оскільки NRC не мала чіткої командної структури й звіди — повноважень вказувати МЕ, що робити⁴³⁸. Для комунікації з багаточисленною пресою NRC вимушена була залучити прес-помічників із польових офісів зі всієї країни. Вони були готові відповісти на технічні запитання і часто робили це докладно⁴³⁹. Утім, постійні гіпотетичні запитання (на кшталт «що буде, якщо...?») від журналістів врешті змусили представників МЕ та NRC уникати контактів із пресою⁴⁴⁰.

Оперативна група з розслідування згодом визнала, що звіти про радіацію були «надзвичайно неадекватними» й не забезпечували право громадськості на інформацію⁴⁴¹. Наприклад, у прес-релізі МЕ спочатку запевняли, що реактор охолоджується нормально, хоча вже був високий рівень радіації⁴⁴² тощо. Врешті, як слушно зауважує С. Плохій, «перетягування піар-канату між Met-Ed, Комісією з ядерного регулювання та офісом губернатора ускладнювало пошук фактів і часто робило його безрезультатним»⁴⁴³. До того як NRC у неділю, 1 квітня, взяв на себе виключну роль випуску офіційних заяв, плутанина та протиріччя нагромаджувалися. Прес-конференції МЕ перетворилися на перепалки між війовничими репортерами та речником компанії Д. Гербеєм⁴⁴⁴.

⁴³⁰ Jareaux R. (ed.). *Crisis at Three Mile Island*. (1979). Ch. 9.

⁴³¹ Возняк В. Я. (сост.). *Чернобыль: события и уроки...* С. 87.

⁴³² Rubin D. *How the News Media Reported*. P. 50.

⁴³³ Плохій С. *Атоми і попіл...* С. 182.

⁴³⁴ Peterson C. *A Decade Later, TMI's Legacy Is Mistrust*. *Washington Post*. Nov. 28, 2023. URL: <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/national/longterm/tmi/stories/decade032889.htm>.

⁴³⁵ Плохій С. *Атоми і попіл...* С. 177.

⁴³⁶ Peterson C. *A Decade Later...*

⁴³⁷ Плохій С. *Атоми і попіл...* С. 177.

⁴³⁸ Walker J. *Three Mile Island...* P. 90, 91.

⁴³⁹ Jareaux R. (ed.). *Crisis at Three Mile Island*. (1979). Ch. 9.

⁴⁴⁰ Rubin D. *How the News Media Reported...* P. 53.

⁴⁴¹ Friedman S. *Three Mile Island, Chernobyl, and Fukushima*. P. 58–59.

⁴⁴² Rubin D. *How the News Media Reported*. P. 49.

⁴⁴³ Плохій С. *Атоми і попіл...* С. 183.

⁴⁴⁴ Jareaux R. (ed.). *Crisis at Three Mile Island*. (1979). Ch. 9.

Як згадував губернатор Пенсильванії Р. Торнбург, розчарування журналістів наданою офіційними джерелами інформацією «[...] віддзеркалювало наше розчарування у спробі встановити достовірні факти»⁴⁴⁵. За браком надійних свідчень у деяких випадках журналісти дійшли до того, що брали інтерв'ю одне в одного⁴⁴⁶. У п'ятницю 30 березня вони взялися віщувати найгірше. Так, ведучий CBS Evening News Волтер Кронкайт заявив, що аварія стала першим кроком до наступного ядерного кошмару⁴⁴⁷. У суботу Associated Press повідомило, що бульбашка водню в реакторі ось-ось вибухне⁴⁴⁸ тощо. Дійшло до того, що деякі ЗМІ заради сенсаційних новин, вимагали підтвердження факту вибуху у місцевих мешканців. Так, Рік Копко, полісмен з м. Хемпдена, згадував, що представники однієї радіостанції в Англії попросили його (в телефонній розмові) підтвердити, що воднева бульбашка вже луснула. Р. Копко відповів, що якби воднева бульбашка луснула, то він би тут не сидів, даючи інтерв'ю.

Евакуація, паніка й ефект фільму «Китайський синдром». Дійсно, загроза вибуху та радіоактивного викиду в довкілля зберігалася кілька днів. Вранці 30 березня стався досить значний викид. Голова NRC Джозеф Гендрі та губернатор Р. Торнбург стали обговорювати, чи варто евакуювати населення, але не змогли прийти до твердого рішення, оскільки їм бракувало інформації. Згодом Дж. Гендрі скаржився іншим членам NRC, що протягом двох вирішальних днів він і губернатор були змушені діяти «майже всліпу»⁴⁴⁹.

Уповноважені представники NRC спочатку рекомендували губернатору штату евакуювати населення в радіусі 10 миль⁴⁵⁰. Евакуацію офіційно не було оголошено. Однак губернатор, спочатку виступаючи на прес-конференції, а згодом на радіо, порадив вагітним жінкам і сім'ям з дітьми дошкільного віку (приблизно 3,5–4 тис. осіб) залишити будинки в радіусі 5 миль від станції. Це звернення також передавали вантажівки з гучномовцями. Того самого дня, за новими рекомен-

даціями NRC, Р. Торнбург скасував це рішення. Проте близько 70 тис. людей вирішили самостійно залишити небезпечну територію. Це спричинило затори, черги на заправках і перевантаження телефонних ліній⁴⁵¹. Тим часом у містах Середньої Атлантики супермаркети почали відмовлятися від продажу молока з Пенсильванії⁴⁵².

Питання про оголошення надзвичайного стану (НС) було обговорено на рівні губернатора на четвертий день аварії. Мери найближчих населених пунктів наполягали на оголошенні НС, але губернатор був проти — через побоювання, що це призведе до паніки⁴⁵³. Того ж дня представник NRC сказав на прес-конференції, що через можливість вибуху водню в аварійному реакторі може знадобитися превентивна евакуація жителів у радіусі 20 миль⁴⁵⁴. Увечері ще приблизно 75–80 тис. осіб запакували валізи, зняли заощадження з рахунків у банках і залишили свої будинки.

Згідно зі спогадами місцевих жителів, панікери роздмухували найбільш дикі теорії, зокрема що настає «кінець світу». Новини з ТМІ були дуже схожі на знамениту радіопостановку Орсона Веллса «Війна світів». Вистава 1939 р. була науковою фантастикою, але половина населення США вважала, що це реальність. Через 40 років аварія на ТМІ-2 (2 енергоблоці ТМІ) була реальною, а людей не залишало почуття, що це наукова фантастика⁴⁵⁵.

Озвучені розміри зони ризику визначили масовий характер добровільної евакуації населення — протягом кількох днів із 20-мильної зони добровільно виїхало приблизно 30 % мешканців (за різними даними від 144 до 195 тис. осіб)⁴⁵⁶. За кількістю тих, хто виїхав, аварія на ТМІ була порівняна з ураганом «Агнес» (лихо сталося в цьому ж штаті в 1972 р., найбільш постраждав Мідлтаун): до 200 тис. осіб у першому випадку й близько 250 тис. осіб у другому⁴⁵⁷. Як свідчать дослідження, значний відсоток евакуйованих виїхав не через наявну інформацію, на якій грун-

⁴⁴⁵ Thornburgh D. Some Reflections on Three Mile Island. *The Clarke Center for the Interdisciplinary Study of Contemporary Issues Dickinson College*. 1999. URL: <https://tmi.dickinson.edu/wp-content/uploads/2017/09/309.pdf>

⁴⁴⁶ Jareaux R. (ed.). *Crisis at Three Mile Island*. (1979). Ch. 9.

⁴⁴⁷ Плохий С. Атоми і попіл... С. 79.

⁴⁴⁸ Jareaux R. (ed.). *Crisis at Three Mile Island*. (1979). Ch. 9.

⁴⁴⁹ Aryes D. *Three Mile Island*...

⁴⁵⁰ The social and economic effects of the accident at Three Mile Island. Findings to Date / Prep. by C. B. Flynn, J. A. Chalmers. Washington, D.C.: Division of Safeguards, Fuel Cycle and Environmental Research, Office of Nuclear Regulatory Research, U.S. Nuclear Regulatory Commission, 1980. 99 p.

⁴⁵¹ Aryes D. *Three Mile Island*...

⁴⁵² Ibid.

⁴⁵³ Мелихова Е. М. Социальные последствия тяжелой аварии на АЭС Три-Майл-Айленд и особое восприятие радиационного риска. Препринт. ИБРАЭ №2017-10. Москва: ИБРАЭ РАН, 2017. С. 6.

⁴⁵⁴ Там же. С. 8.

⁴⁵⁵ Абрамов А. Авария на Три-Майл-Айленд...

⁴⁵⁶ Cutter S., Barnes K. Evacuation behavior and Three Mile Island. *Disasters*. 1982. Vol. 6, №2, pp. 116–124. doi:10.1111/j.1467-7717.1982.tb00765.x

⁴⁵⁷ The social and economic effects...

тувалося їхнє рішення, а через відсутність такої інформації⁴⁵⁸.

Важливим медійним фактором став фільм «Китайський синдром», що вийшов у прокат 16 березня 1979 р. Стрічка розповідала про проблеми безпеки на вигаданій АЕС «Вентана» у Каліфорнії. Станцію відвідує знімальна група з телебачення у зв'язку із створенням циклу передач про атомну енергію. Один із персонажів фільму, спеціаліст з ядерної енергії, до якого звернувся за консультацією телеоператор, описує наслідки можливої аварії на АЕС як небезпеку розплавлення ядерного реактора. На питання тележурналістки, що це означає і наскільки реактор може пропалити землю, він із похмурим гумором відповідає «теоретично — хоч до Китаю», додаючи, що розплавлена маса може пропалити шлях до ґрунтових вод і викликати колосальний паровий вибух, розсіявши заражений пил і уламки⁴⁵⁹. Цей персонаж ще додав, що може постраждати територія розміром зі штат Пенсильванія.

Під час зйомок телерепортажу трапляється аварійна ситуація. Журналістам вдається таємно зняти все, що відбувається в цей час. Вони всіма силами намагаються дати в ефір цей матеріал, щоби запобігти потенційній аварії. Проте на їхньому шляху стають впливові люди, зацікавлені уявити аварійну ситуацію лише дрібними неполадками. Аварія у фільмі врешті таки відбувається.

Оригінальний сценарій, який написав Марк Грей, за освітою інженер, частково спирався на два відносно незначні інциденти на АЕС на початку 1970-х рр. Утім, М. Грей пророчо висловився на початку зйомок: «Знімальний процес гнатиметься наввипередки з масштабною катастрофою»⁴⁶⁰.

Псевдодокументальний стиль, змалювання катастрофічних наслідків, замовчування аварії та переслідування журналістів створили сильний ефект, коли відбулася справжня аварія на ТМІ. На цьому тлі суперечливі повідомлення влади лише посилювали страхи населення. Тисячі жителів втекли до тимчасових притулків або покинули штат, спонукані чутками про неминучий «китайський синдром»⁴⁶¹.

Зауважимо, що на кінострічку негативно зреагували вчені, які сказали, що вона є «чистою

фікцією»⁴⁶². Найбільше було обурено фільмом керівництво МЕ, оскільки в ньому згадувалася Пенсильванія⁴⁶³. Важливо зауважити, що фільм, очевидно, сильно збудив уяву журналістів, які висвітлювали аварію на 2 енергоблоці ТМІ. Вірогідно, вони, по-перше, проводили паралелі з подіями фільму, а по-друге, уявляли себе на місці героїв від мас-медіа, образи яких втілили Джейн Фонда й Майкл Дуглас.

Згаданий на початку Г. Дентон якраз був тією людиною, яка за дорученням президента, на 4 день після аварії на ТМІ, фактично зупинила інформаційний хаос. Він, зокрема, організував координування комунікації між NRC та Вашингтоном, офісом губернатора Пенсильванії та службовцями МЕ. Г. Дентон також виявився першим джерелом інформації, яке завоювало довіру преси⁴⁶⁴. Р. Торнбург через багато років в одному з інтерв'ю дав наступну оцінку Г. Дентону: «Гарольд Дентон був справжнім героєм ядерної кризи на Три-Майл-Айленд [...]. Його легкість, явна відвертість і здатність говорити простою англійською, а також ядерним жаргоном швидко зробили його найправдоподібнішим експертом у світі щодо технічної ситуації на ТМІ»⁴⁶⁵.

Населення штату почало повертатися з евакуації лише за кілька днів після того, як 1 квітня на станцію прибув особисто президент США Д. Картер, тоді ж було покинчено з розповсюдженням паніки.

Психологічні та соціальні наслідки. За дослідженням Дж. Волкера, аварія викликала гнів, тривогу й невпевненість, що продовжували мучити місцеве населення ще довго після закінчення надзвичайної ситуації⁴⁶⁶. Основним шкідливим фактором для населення, згідно з висновками комісії Кемені, став психологічний стрес, викликаний суперечливою інформацією мас-медіа та рекомендацій губернатора штату, які детермінували добровільну евакуацію значної частини населення⁴⁶⁷. Сам Р. Торнбург зазначав у спогадах, що потенційна можливість наслідків паніки, таких як поранення чи загибель людей, була б набагато небезпечнішою та більш руйнівною, ніж сама аварія⁴⁶⁸.

Всі вищеперераховані чинники, як припустили вже в квітні 1979 р. експерти в галузі охорони

⁴⁵⁸ Cutter S., Barnes K. Evacuation behavior... С. 123.

⁴⁵⁹ Burnham D. Nuclear Experts Debate "The China Syndrome". *The New York Times*. Mar. 18, 1979. URL: <https://www.nytimes.com/1979/03/18/archives/nuclear-experts-debate-the-china-syndrome-but-does-it-satisfy-the.html>.

⁴⁶⁰ Цит. за: Плохій С. Атоми і попіл... С. 164.

⁴⁶¹ Thornburgh D. Some Reflections...

⁴⁶² Burnham D. Nuclear Experts Debate...

⁴⁶³ Плохій С. Атоми і попіл... С. 281.

⁴⁶⁴ Rubin D. How the News Media Reported... Р. 47.

⁴⁶⁵ Veronikis E. Harold Denton...

⁴⁶⁶ Walker J. Three Mile Island. P. 2.

⁴⁶⁷ Kemeny J. (ed.). Report of The President's Commission... P. 2.

⁴⁶⁸ Thornburgh D. Some Reflections...

здоров'я, мали призвести до того, що психологічна травма в довгостроковій перспективі спричинить більше проблем зі здоров'ям населення Пенсильванії, ніж радіація⁴⁶⁹.

Психологічні наслідки аварії на ТМІ для населення 20-мильної зони активно вивчалися протягом перших шести місяців у рамках роботи комісії Кемені. Виходячи з представлених психологами результатів, в офіційному звіті від 30 жовтня 1979 р. комісія зробила такі висновки: 1) психологічний стрес був досить серйозним; 2) психологічний стрес став найбільш важливим наслідком для здоров'я населення після аварії на ТМІ; 3) утім, стрес був короткочасним⁴⁷⁰. На думку психологів, що брали участь у цій роботі, картина психологічної травми після аварії на ТМІ була схожа на стихійне лихо⁴⁷¹.

Слід зазначити, що комісія Кемені не знайшла доказів умисного чи систематичного «приховування» аварії, а виниклу плутанину пояснили неточною інформацією, якою володіли різні органи та ЗМІ⁴⁷². Однак одна з членкинь комісії, Енн Транк, звичайна домогосподарка з Мідлтауна, з приводу зазначеного фактора плутанини не погодилась. В «Окремій думці», яку вона додала до звіту комісії щодо висвітлення новин, вона висловила так: «Надто великий акцент робили на потенційному, а не на дійсному. Як наслідок, громадськість охопив і жах, і психологічний стрес. З-поміж звичних джерел новин найбільш депресивними й страхітливими виявилися вечірні випуски, що їх великі телемережі транслювали по всій країні. Викривлене висвітлення події такого масштабу не можна вичерпно пояснити плутаниною»⁴⁷³. Е. Транк вимагала, щоби ЗМІ «[...] в індивідуальному порядку провели оцінку власних дій і проаналізували свою роль в аварії, яка не обмежується самим лише пошкодженням обладнання, а охоплює також і психологічну шкоду»⁴⁷⁴.

ТМІ vs Чорнобиль: спільне та відмінне. Генеральний директор МАГАТЄ Ганс Блікс, на нашу думку, досить вірно описав різницю між Сходом і Заходом у висвітленні аварій: «Радянська звітність була запізнілою, мізерною, але, ймовірно, не була неправдивою. Західні звіти були швидкими, масовими і часто вводили в оману. [...] Американ-

ські журналісти в основному ніколи не сприймали теорію соціальної відповідальності преси. Вони не бажають оцінювати віддалені наслідки своєї роботи, віддаючи перевагу "друкувати новини й створювати пекло", що непогано описує висвітлення ТМІ та Чорнобиля»⁴⁷⁵.

Проте варто також взяти до уваги міркування того ж губернатора Пенсильванії Р. Торнбурга, які він висловив у 1999 р. Він задається питанням, чи можна було б запобігти аварії на ЧАЕС, «[...] якби люди Радянського Союзу так само вільно поставили під сумнів свою владу, як це зробили американці після аварії на Три-Майл-Айленді в 1979 році». Що стосується інформаційного простору після чорнобильської аварії, він зазначає, що «[...] без вільної преси радянські люди не мали можливості дізнатися, що Чорнобиль, ймовірно, небезпечніший за ТМІ»⁴⁷⁶.

Наприкінці назвемо ще пару спільних рис кризової інформаційної політики та комунікації в США та СРСР. Зокрема, це оптимізм чиновників: у обох країнах офіційні особи та фахівці вірили, що серйозні аварії неможливі, ця впевненість, за деякими винятками, була відображена в ЗМІ⁴⁷⁷. Також чиновники неохоче ділилися важливою інформацією, особливо щодо рівня та наслідків радіаційного викиду⁴⁷⁸. Ще одна спільна проблема — складність пояснення технічних деталей. Інженери та посадовці часто використовували спеціалізований жаргон, що робило ситуацію ще менш зрозумілою для журналістів і громадськості⁴⁷⁹.

Отже, свобода слова в США мала неоднозначний вплив на інформування громадськості. У цьому випадку журналісти отримали змогу швидко поширювати інформацію про аварію, маючи доступ до численних офіційних і неофіційних джерел. Водночас гонитва за сенсаціями призвела до розповсюдження неперевіраних або навіть фейкових новин. Це спричинило інформаційний хаос і паніку. Додатковий стрес у суспільстві викликав фільм «Китайський синдром», що майже збігся з аварією за часом і підсилив страхи населення.

Таким чином, аварії на ЧАЕС (1986) і ТМІ (1979) продемонстрували різні підходи до інфор-

⁴⁶⁹ Argyes D. Three Mile Island.

⁴⁷⁰ Мелихова Е. М. Социальные последствия... С. 13.

⁴⁷¹ Fabrikant J. L. The effects of the accident at Three Mile Island on the mental health and behavioral responses of the general population and nuclear workers. *Health Physics*. 1983. № 45. pp. 579–586.

⁴⁷² Плохий С. Атоми і попіл... С. 195.

⁴⁷³ Kemeny J. (ed.). Report of The President's Commission... P. 98.

⁴⁷⁴ Ibid.

⁴⁷⁵ Rubin D. How the News Media Reported... P. 54.

⁴⁷⁶ Thornburgh D. Some Reflections...

⁴⁷⁷ Ильин Л. А. Реалии и мифы Чернобыля... С. 207; Танги П. Три десятилетия ядерной безопасности. *Бюллетень МАГАТЭ*, 1988. № 2. С. 59.

⁴⁷⁸ Rubin D. How the News Media Reported... P. 49.

⁴⁷⁹ Friedman S. Three Mile Island, Chernobyl, and Fukushima. P. 57.

маційної політики в умовах кризи. Радянська влада діяла в рамках традиційної секретності, контролюючи доступ до інформації, що спричинило затримку повідомлень та дезінформацію. Водночас у США офіційні органи надали оперативну інформацію, але через відсутність централізованої комунікації виникли плутанина і хаос.

У СРСР інформацію про Чорнобиль спочатку приховували, а дозоване розкриття фактів лише сприяло чуткам і зростанню недовіри. У США інформація про аварію на 2 енергоблоці ТМІ поширювалася значно швидше, проте її суперечливість та непослідовність з боку влади призвели до дезорієнтації населення. Обидві аварії засвідчили труднощі у передачі технічної інформації широкій аудиторії, що ускладнювало розуміння реального масштабу небезпеки.

Страх перед радіацією у масовій свідомості сформувався задовго до аварій, що посилювало паніку й соціальну напруженість. Випадок Чорнобиля показав, що приховування інформації спричинило недовіру та поширення чуток. Випадок ТМІ довів, що навіть за умови відкритої інформаційної політики, якщо дані суперечливі,

виникає плутанина, яка провокує масову паніку (зокрема хвиля евакуації).

В обох випадках чиновники намагалися зберегти репутацію атомної енергетики, уникаючи повідомлень про реальні ризики. Уряди двох країн не мали чіткої стратегії кризових комунікацій, що спричинило або замовчування (СРСР), або інформаційний хаос (США). Після аварій обидві країни переглянули підходи до кризових комунікацій, визнавши необхідність більш прозорої політики інформування.

Отже, інформаційний простір у випадку радіаційних аварій є динамічною системою, де політичний режим, медійні механізми й громадські настрої визначають ефективність чи неефективність комунікації. Загалом, порівняльний аналіз демонструє, що як тотальний контроль над інформацією, так і неконтрольований потік суперечливих повідомлень можуть мати однаково негативні наслідки для суспільства. Отримані висновки можуть бути застосовані в умовах сучасних інформаційних війн, кризових комунікацій і боротьби з дезінформацією.

REFERENCES

- Arndt, M. (2012). *Chernobyl. Posledstviia avarii na atomnom reaktore dlia Federativnoi Respubliki Germanii i Germanskoj Demokraticheskoi Respubliki* [Chernobyl. Consequences of the reactor accident for the Federal Republic of Germany and the German Democratic Republic]. (I. Levit, Trans.). Erfurt: Thüringer Zentrum für Politische Bildung [in Russian].
- Baranovska, N. (2011). *Chornobylska trahediia. Narysy z istorii* [The Chernobyl Tragedy. Essays on History]. Kyiv: IIU NANU [in Ukrainian].
- Barkhudarov, R. M. (2009). Chernobyl: razmyshleniya o nekotorykh urokakh avarii [Chernobyl: Reflections on some lessons of the accident]. *Radiatsionnaia zashchita: kak eto bylo* [Radiation Protection: How it was]. (Is. 2). Moscow: IBRAE RAN [in Russian].
- Cutter, S., & Barnes, K. (1982). Evacuation Behavior and Three Mile Island. *Disasters*, 6(2), 116–124 [in English]. <https://doi.org/10.1111/j.1467-7717.1982.tb00765.x>
- Drokonova, O. N. (2015). *Chernobyl: Kognitivnaia istoriia sotvoreniia bedy (1970–1986 gg.)* [Chernobyl: A cognitive history of disaster creation (1970–1986)]. Tyumen: TyumGNGU [in Russian].
- Fabrikant, J. L. (1983). The effects of the accident at Three Mile Island on the mental health and behavioral responses of the general population and nuclear workers. *Health Physics*, (45), 579–586 [in English].
- Flynn, C. B., & Chalmers, J. A. (prep.). (1980). *The Social and Economic Effects of the Accident at Three Mile Island. Findings to Date*. Washington, D.C.: Division of Safeguards, Fuel Cycle and Environmental Research, Office of Nuclear Regulatory Research, U.S. Nuclear Regulatory Commission [in English].
- Friedman, S. (1981). Blueprint for Breakdown: Three Mile Island and the Media before the Accident. *Journal of Communication*, 31(2), 116–128 [in English]. <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1981.tb01235.x>
- Friedman, S. (2011). Three Mile Island, Chernobyl, and Fukushima: An analysis of traditional and new media coverage of nuclear accidents and radiation. *Bulletin of the Atomic Scientists*, 67(5), 55–65 [in English]. <https://doi.org/10.1177/0096340211421587>
- Gilinsky, V. (2009, March 23). Behind the Scenes of Three Mile Island. *Bulletin of the Atomic Scientists* [in English]. <https://thebulletin.org/2009/03/behind-the-scenes-of-three-mile-island-2/>
- Higginbotham, A. (2020). *Chernobyl. Istoriia katastrofy* [Chernobyl: History of the disaster] (A. Bugaisky, Trans.; L. Sergeev, Ed.). Moscow: OOO Alpina Non-Fiction [in Russian].
- Il'in, L. A. (1996). *Realii i mify Chernobylya* [Realities and myths of Chernobyl]. Moscow: ALARA Limited [in Russian].
- Kanarskiy, E. V. (n.d.). *Zona zhizni i smerti. Chernobyl... vzglyad s raznykh storon* [The zone of life and death. Chernobyl... a view from different sides]. Kyiv: NUBiP [In Ukrainian].

- Kemeny, J. (ed.). (1979). *Report of The President's Commission on the Accident at Three Mile Island: The Need for Change: The Legacy of TMI*. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office [in English].
- Kozlova, E. A. (2013). *Nikolay Fedorovich Lukonin. Na sluzhbe u atoma [Nikolai Fedorovich Lukonin. Serving the atom]*. Moscow [in Russian].
- Makhno, O. V. (2016). Osoblyvosti radiatsionoi derzhavnoi informatsiinoi polityky shchodo avarii na ChAES u pershi tyzhni pislia katastrofy [Features of the USSR State Information Policy Around the Chernobyl NPP in the First Weeks after the Disaster]. *History and Contemporaneity of Kiev Polytechnic Institute: Selected Bibliography*, (41), 149–158. Kyiv: IVC Vydavnytstvo "Politekhnika" [In Ukrainian].
- Melikhova, E. M. (2017). *Sotsialnye posledstviya tyazheloy avarii na AES Tri-Mayl-Aylend i osoboe vospriyatie radiatsionnogo riska [Social Consequences of the Severe Accident at the Three Mile Island NPP and a Special Perception of Radiation Risk]*. Preprint IBRAE No. 2017-10, Moscow: IBRAE RAN [in Russian].
- Mirnyi, S. (2010). Chornobyl yak info-travma [Chernobyl as an Information Trauma]. *Krytyka*, (3–4), 18–22 [in Ukrainian].
- Molyako, V. A. (1992). Osobennosti proyavleniya paniki v usloviyakh ekologicheskogo bedstviya (na primere Chernobyl'skoy atomnoy katastrofy) [Features of Panic Manifestation in Ecological Disaster Conditions (the case of the Chernobyl nuclear catastrophe)]. *Psikhologicheskii zhurnal*, 13(2), 66–73 [in Russian].
- Plohiy, S. (2023). *Chornobyl. Istoriia yadernoi katastrofy [Chernobyl: The History of a Nuclear Catastrophe]*. (V. Makhonin & Ye. Tarnavskiy, Trans.). Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Plohiy, S. (2024). *Atomy i popil: globalna istoriia yadernykh katastrof [Atoms and Ashes: A Global History of Nuclear Disasters]*. (N. Starovoyt, Trans.). Kyiv: Nash Format [in Ukrainian].
- Prister, B. S. (2011). Problemy radiatsiinoho zakhystu naseleння na terytoriiakh, zabrudnennykh u naslidok avarii na Chornobyl'skii AES [Problems of Radiation Protection of the Population in Territories Contaminated due to the Chernobyl NPP Accident]. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, (4), 3–11 [in Ukrainian].
- Rubin, D. (1987). How the News Media Reported on Three Mile Island and Chernobyl Get Access Arrow. *Journal of Communication*, 37(3), 42–57 [in English].
- Sarkisov, A. A. (2018). Obrashchenie k chitateliu [Address to the Reader]. In R. V. Arutiunian, *Chernobyl — Fukushima: Putevye zametki likvidatora [Chernobyl — Fukushima: A liquidator's travel notes]* (pp. 4–6). Moscow Institut problem bezopasnogo razvitiia atomnoi energetiki RAN [in Russian].
- Semenov, A. N. (1995). K 10-letiiu katastrofy na Chernobyl'skoi AES [On the 10th Anniversary of the Chernobyl Disaster]. In A. N. Semenov (Ed.), *Chernobyl. Desiat let spustia. Neizbezhnost ili sluchainost? [Chernobyl. Ten years later. Inevitability or Accident?]* (pp. 7–74). Moscow: Energoatomizdat [in Russian].
- Sidorenko, V. A. (Ed.). (2002). *Istoriia atomnoi energetiki Sovetskogo Soiuza i Rossii. Vyp. 4: Uroki avarii na Chernobyl'skoi AES [History of Nuclear Energy in the Soviet Union and Russia. Vol. 4: Lessons from the Chernobyl accident]*. Moscow [in Russian].
- Sidorenko, V. A. (Ed.). (2010). *Ob atomnoi energetike, atomnykh stantsiiakh, uchiteliakh, kollegakh i o sebe [About Nuclear Energy, Nuclear Power Plants, Teachers, Colleagues, and Myself]*. (2nd ed.). Moscow [in Russian].
- Thornburgh, D. (1999). Some Reflections on Three Mile Island. *The Clarke Center for the Interdisciplinary Study of Contemporary Issues Dickinson College* [in English].
<https://tmi.dickinson.edu/wp-content/uploads/2017/09/309.pdf>
- Vishnevskaya, V. P. (2004). *Psikhologiya obraza bolezni u uchastnikov likvidatsii posledstviy avarii na Chernobyl'skoy AES s psikhosomaticheskoy patologiyey [The Psychology of Disease Image in liquidators of the Chernobyl NPP Accident with Psychosomatic Pathology]*. (Doctoral dissertation), St. Petersburg [in Russian].
<https://www.dissercat.com/content/psikhologiya-obraza-bolezni-u-uchastnikov-likvidatsii-posledstviy-avarii-na-chernobyl'skoi-ae>
- Walker, J. (2004). *Three Mile Island: A Nuclear Crisis in Historical Perspective*. Berkeley: University of California Press [in English].
- Yusov, S. (2022). Chornobyl'ska AES: prohramuvannia katastrofy [The Chernobyl NPP: Programming the catastrophe]. *Ukrainske suspilstvo v 1960–1980-kh rr. Istorychni narysy*, 684–706. Kyiv: IIU NANU [in Ukrainian].
<http://resource.history.org.ua/item/0016950>
- Yusov, S. (2024). Film "Aktyvna zona" yak svidchennia negarazdiv z bezpekoiu na radiatsykh AES [The film "Active Zone" as evidence of safety issues at Soviet nuclear power plants]. *Education via Distance Learning and other Pedagogical Challenges: Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Internet Conference, September 9–10, 2024. International Electronic Scientific and Practical Journal "WayScience"*. Dnipro: FOP Marenichenko V.V., 154–157 [In Ukrainian].
<http://www.wayscience.com/en/3rd-conference-9-10-september-2024/>

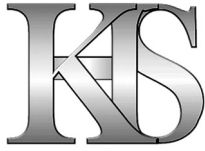
- Yusov, S. (2024). Kinostrichka “Komisiia z rozsliduvannia” — yak vidobrazhennia avarii na Leningradskii AES ta poperedzhennia pro Chornobyl. *Achievements of 21st Century Scientific Community: Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Internet Conference*. FOP Marenichenko V. V. [in Ukrainian]. <http://www.wayscience.com/en/2nd-conference-16-17-september-2024/>
- Yusov, S. L., & Bulhakova, O. V. (2017). Reaktsiia kyian na avariiu na Chornobylskii AES ta yii naslidky kriz pryzmu zvernennia do vladnykh instantsii (pershyi misiats pislia avarii) [Kyiv residents reaction to the Chornobyl disaster and its consequences through the prism of appeals to the authorities (the first month after the accident)]. *Ukraina XX st.: Kultura, ideolohiia, polityka: zb. st.*, 22, 342–358 [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 15.03.2025.

Дата схвалення до публікації: 02.04.2025.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Історіографія та джерелознавство

Historiography and Source Studies

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.110>
УДК 930. 2:09[908:2](477.41)"16/17"

Юрій МИЦИК,

провідний науковий співробітник
Інституту української археографії
та джерелознавства імені М. С. Грушевського
Національної академії наук України,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Yurii MYTSYK,

Leading Researcher,
M. S. Hrushevsky Institute
of Ukrainian Archeography and Source Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Doctor of Sciences (History), Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: mytsyk2002@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>

Сподвижники Богдана Хмельницького

Стаття вперше досліджує біографії двох малознаних сподвижників гетьмана Богдана Хмельницького — генерального обозного Федора Коробки й чигиринського полковника Герасима Каплонського. На основі розпорошених опублікованих й архівних джерел вдалося простежити життєвий шлях і політичну позицію обох діячів, відповісти на кілька важливих питань щодо часу їхнього народження, сімейного стану, освіти, ролі в подіях Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. та в часи Руїни другої половини 17 ст. Висловлені аргументи на користь того, що і Коробка, і Каплонський були вірними сподвижниками Богдана Хмельницького, згодом підтримували й Івана Виговського, але потім перший став на бік Юрія Хмельницького, а другий, очевидно, загинув.

Ключові слова: Україна, гетьман, козаки, обозний, дипломатія, генеалогія, документ.

The Associates of Bohdan Khmelnytsky

This article presents the first scholarly investigation into the biographies of two lesser-known associates of Hetman Bohdan Khmelnytsky: General Oboznyi (Wagoner) Fedir Korobka and the Chyhyryn Colonel Herasym Kaplonsky. Drawing upon dispersed published and archival sources, the study traces their life trajectories and political stances, addressing key questions regarding their birth dates, family backgrounds, education, and roles in the events of the Ukrainian National Liberation War (1648–1658) and the subsequent Ruin in the latter half of the seventeenth century. Genealogical research serves as a crucial tool for deepening our understanding of historical realities and reinterpreting previously established facts. Clarifying the roles of these historical figures in the mid- to late seventeenth century provides insight into the interplay of objective and subjective factors that shaped the key developments of the period. The findings support the argument that both Korobka and Kaplonsky were loyal associates of Bohdan Khmelnytsky and later supported Ivan Vyhovsky. However, Korobka eventually sided with Yurii Khmelnytsky, while Kaplonsky appears to have perished. The analysis of their biographical trajectories sheds light on the factors influencing the military

and political careers of Khmelnytsky's and Vyhovskyi's associates. Additionally, the conclusions regarding the family history of Herasym Kaplonsky are supplemented by the publication of a historical document — an excerpt from the Kyiv municipal records — containing a deed of land sale by one of his descendants.

Keywords: Ukraine, hetman, Cossacks, obozny (wagoner), diplomacy, genealogy, document.

Про переважну більшість сподвижників гетьмана Богдана Хмельницького ми, на жаль, майже нічого не знаємо. Так, із близько 250 полковників тих часів більш-менш повне уявлення історики мають лише про кілька десятків з них. Мало що відомо навіть про генеральну старшину Війська Запорозького. Водночас саме ці люди здійснювали керування Українською державою, визначали вектор її розвитку. Тому з'ясування історії життя та діяльності кожної особистості дасть змогу ширше розкрити панораму доленосних подій в Україні середини 17 ст.

Генеральний обозний Федір Коробка. Одним із маловідомих соратників Богдана Хмельницького є Федір Коробка. Навіть у фундаментальній п'ятитомній праці про генеалогію українських родин Вадима Модзалевського йому не знайшлося місця. Було сказано лише про інших Коробок, які вели свій родовід від козака Глухівської сотні Ніжинського полку Яреми, який діяв наприкінці 17 — початку 18 ст. Останній навіть мав свій герб (на червоному полі золотий корабель з левиними головами)⁴⁸⁰. Про Федора Коробку є лише коротенькі енциклопедичні довідки нашого авторства й Володимира Кривошеї⁴⁸¹, що спонукає до поглибленої розвідки.

Існують припущення про походження Федора Коробки з покозаченої православної української шляхти Сіверщини (Любеч). В. Кривошея вказав навіть рік народження — 1619, хоча без посилання на джерело. Ця дата виглядає сумнівною, адже відомо, що у 1657 р. гетьман Богдан Хмельницький послав Федора Коробку з листом до Криму⁴⁸². Разом з тим у цей же час серед козацької старшини зафіксовані Іван та Юхим Коробки. Якщо це були сини Федора, то логічним буде припустити, що він народився близько 1605 р. Зберігся заповіт від 12(02).11.1650 р. генерального обозного Івана Волевача, у якому він згадує свою дочку Марію і її чоловіка Гаврила Коробку⁴⁸³. Вірогідно, це син Федора, оскільки обидва (Волевач і Коробка) про-

живали в Чигирині та обіймали важливі посади. Інший син — Юхим, очевидно, ще у 1653 р. був полковником. Коли у червні з Брянська московський воєвода відправив трьох мешканців Почепу «для вістей» та «повернення збіглих своїх селян» в Чернігів і Новгород-Сіверський, то в останньому «полковник Яхно (Юхим. — Ю. М.) Коробка повелів тих наших збіглих селян відшукати і віддати нам»⁴⁸⁴.

У 1655 р. Юхим Коробка брав участь у поході наказного гетьмана Івана Золотаренка на Білорусь. У Шкловському повіті він діяв спільно з полковниками Василем Золотаренком і Тимофієм Оникієнком (мабуть, він був наказним полковником Білоруського полку) під Могилевом, щоб прискорити взяття цього міста. Юхим Коробка командував тоді 2000 козаків. Очевидно, за взяття Могилева він був обдарований соболями, разом з п'ятьма іншими козацькими старшинами. Є про нього згадка і в листі Івана Золотаренка царю Олексію від 14(04).07.1655 р.⁴⁸⁵ Остання відомість про Юхима датована 19(09).10.1657 р. Тоді до Москви прибули послы Виговського з грамотами, які свідчили про обрання його гетьманом, щоб легітимність Виговського підтвердив цар. Цими послами документи називають осавула Юрія Миневського й сотника «Ефима Коробку»⁴⁸⁶.

Федір Коробка був письменним, знав польську мову, про що свідчить його підпис. Але де він навчався, невідомо. Цікаво, що історик Микола Костомаров навіть приписував йому авторство літопису Самовидця⁴⁸⁷. Однак майже всі дослідники вважають автором цього твору генерального підскарб'я Романа Ракушку-Романовського. Все ж припускаємо, що Коробка міг бути творцем якогось літопису, який використав Ракушка-Романовський як одне зі своїх джерел. У реєстрі Війська Запорозького, укладеному після Зборівського миру 1649 р., він вписаний в Чигиринському полку як реєстровий козак «Хведор Коробка»⁴⁸⁸. В. Кривошея вважав, що він тоді був чигирин-

⁴⁸⁰ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Киев, 1914. Т. 2. С. 78.

⁴⁸¹ Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Київ, 2010. С. 425; Мицик Ю. Коробка Федір і рід Коробок. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2008. Т. 5. С. 168.

⁴⁸² Грушевський М. С. Історія України-Руси. Київ, 1997. Т. 9, ч. 3. С. 1375.

⁴⁸³ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Київ, 2013. Т. 2. С. 39.

⁴⁸⁴ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва, 1954. Т. 2. С. 219.

⁴⁸⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1889. Т. 14. С. 570, 590, 640–641, 690, 745.

⁴⁸⁶ Малороссийские дела. Описи фонда № 124 Российского государственного архива древних актов. Москва, 2016. С. 36.

⁴⁸⁷ Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Санкт-Петербург, 1905. Кн. VI. С. 381–382.

⁴⁸⁸ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Київ, 1995. С. 28.

ським городовим отаманом, замінивши у 1648 р. Василя Томиленка⁴⁸⁹. Все ж і тут є деяка неясність. Зберігся лист Ф. Коробки до вольновського воеводи Ф. Арсентьева від 28(18).07.1649 р., у якому його автор підписався як чигиринський полковник. Чи тут можлива перерва в отамануванні Коробки, чи він одночасно обіймав ці дві посади, неясно. Судячи з тексту листа, гетьман, вирушаючи в переможний похід під Збараж і Зборів, залишив Коробку «для остереганья Украйны» і під Уманню передав йому під начало 6 000 козаків, чотирьох мурз та 15 000 татар. У листі йшлося і про обмін вистями⁴⁹⁰. На нашу думку, Коробка в 1649 р. був наказним чигиринським полковником. Інколи Хмельницький умисно розділяв полки на дві частини, які діяли на різних фронтах. Це робилося ним і для військових потреб, як у ситуації з Коробкою, і для уведення в оману противника.

У серпні 1649 р. згаданий Арсентьев писав у Розрядний приказ про свідчення «Ломаки Вороного», посланого до Чигирина. Там він зустрівся з чигиринським полковником Коробкою, передав йому листа від Арсентьева і відповів на запитання, які йому ставили козаки. Чомусь Коробку і всіх козаків цікавило: чи є спадкоємець престолу в царя Олексія? Ломака відповів, що таким є царевич Дмитрій. Це була правда, бо перший син Олексія Дмитрій народився у 1648 р., але, проживши рік, помер у 1649 р. Дійсний спадкоємець царя Олексія Федір народився лише у 1661 р. Відбувся обмін вистями. Зокрема, Коробка розповів про успіхи Хмельницького у поході й про те, що надані йому гетьманом татари стоять «на полі поблизу Чорного лісу»⁴⁹¹.

Шляхтичі Буженський і Вишинський, які були в складі польського гарнізону Кодака, після капітуляції фортеці 09.10.1648 р. відступали разом із гарнізоном до Крилова. Звідти вони послали гінця в Чигирин до гетьманші (Богдан Хмельницький у цей час був у поході) та до «наказного гетьмана пана Коробки», щоб ті забезпечили їм подальший спокійний відступ, як було передбачено умовами капітуляції. Згодом Буженський і Вишинський дістали заспокійливу відповідь та відповідного листа. Однак коли вони продовжили відступ, на них напали повсталі селяни, частину вбили, а частину взяли в полон. Навіть тих, хто дійшов до Чигирина іншим шляхом, полонили 20 жовтня. Вищезгадані шляхтичі, як, вірогідно, й інші, пізніше були звільнені та в березні 1649 р. написали реляцію про долю кодацького гарнізону⁴⁹².

У листопаді 1649 р. до Боровиці прибули московські послы Г. Неронов і Г. Богданов, а 29(19).11.1649 р. вони вирушили до Чигирина. Їх зустрів чигиринський отаман Коробка з 20 кінними козаками. Він розмістив посольство на квартирах, дав йому провіант. При цьому Коробка вибачився, що мало дається риби й хліба, бо через велику воду рибу важко ловити, а хліб не вродився, та й війна далася взнаки. 2 грудня відбулася аудієнція послів у гетьмана. На ній були присутні гетьманичі (Тиміш і Юрій), писарі І. Виговський та І. Кричевський, генеральний осавул М. Лученко й чигиринський отаман Коробка. Останні двоє разом з Виговським провели до двору Неронова й Богданова. Пізніше ці послы передали присутнім на аудієнції царське «жалованье»: соболині хутра по 10 рублів (гетьман отримав більше подарунків, на 300 рублів)⁴⁹³.

У серпні 1650 р. Коробка вже як обозний значиться у переліку осіб з оточення Хмельницького, яким московський посланник Т. Масалітинов передав царські соболя. Згодом у Чигирині відбулася аудієнція у гетьмана московського посла В. Унковського. Були присутніми ті ж особи, що й на прийомі Неронова і Богданова, а також Демко «Михайлов», чигиринський полковник Вешняк, наказний полковник Ілляш, чигиринський осавул Андрій, городовий отаман Олексій, козаки Семен Чигиринський та Іван Іскра (Іскренко) з Полтави.

Посланець путивльського воеводи Хилкова у травні 1653 р. прибув до Чигирина, але не застав Богдана Хмельницького, який був у військовому таборі в урочищі Борки. Наступного дня посол з іншими московитами прибув у табір. Їх зустрів генеральний писар Іван Виговський і наказав почекати в наметі для приїжджих. Після аудієнції у гетьмана Виговський сказав обозному Коробці, щоб той взяв Хилкова до себе, напоїв і нагодував⁴⁹⁴. Тут слід пояснити, як правильно розуміти термін «обозний» та функції цієї особи. Це не свого роду завгосп при обозі. Польське слово «obóz» означає «військовий табір», отже, обозний відав насамперед питаннями артилерійської та фортифікаційної справи, організації табору, відіграв важливу роль у керуванні облогою фортець і штурмом ворожих укріплень.

У червні до табору українських військ під селом Печери, що на північний захід від Білої Церкви, прибув шляхтич Загоровський, посол від польного литовського гетьмана Януша Радзивілла до Богдана Хмельницького. Його

⁴⁸⁹ Кривошея В. Українська козацька старшина. Київ, 2005. С. 22.

⁴⁹⁰ Воссоединение Украины с Россией. Т. 2. С. 219.

⁴⁹¹ Там же. С. 229–230.

⁴⁹² Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. Киев, 1965. С. 204–208.

⁴⁹³ Воссоединение Украины с Россией. Т. 2. С. 265, 267, 272, 279.

⁴⁹⁴ Там же. С. 284.

зустріли з козацьким ескортом спочатку ніжинський полковник Іван Золотаренко, згодом і миргородський полковник Григорій Лісницький, який супроводив посла до гетьманського намету. Хмельницький передав прохання Загоровському почекати, бо приймав турецького посла. Загоровським зайнявся Виговський, а через деякий час прийшов Коробка, просячи посла йти до намету гетьмана⁴⁹⁵. 12 липня 1653 р. він як обозний брав участь у прийомі московських послів Матвеева й Фомина, за що був серед інших обдарований соболями. Таку винагороду отримав і чигиринський полковник Карпо «Грушенко»⁴⁹⁶.

Бачимо Коробку серед наближених до гетьмана і під час Переяславської ради. Зокрема, на присягу цареві 18 (8) січня 1654 р. з гетьманського штабу прибули суддя Богданович-Зарудний, полковник Лобода, обозний Коробка і два осавули. Можна згадати ще трьох осіб: Остапа і Данила Виговських та «костирського гетьмана», тобто військового, який відав козацькими низами («черню»). Варто відзначити, що серед тих, хто присягав цареві в Переяславі, був і сотник Ніжинського полку Йосип Коробка⁴⁹⁷, але чи доводився він ріднею генеральному обозному сказати складно. 19 (09) січня Федір Коробка був серед старшини, яка вела переговори з московським боярином В. Бутурліним⁴⁹⁸.

Проте не тільки дипломатичними справами займався Коробка. Деякі джерела засвідчують його безпосередню участь у боях. Так, полонений козак Лесько Михайленко з Лубен на допиті 31.08.1654 р. сказав, що головні сили української армії на чолі з гетьманом стоять у Фастові. Звідти Хмельницький послав під Корець загін силою у 1000 козаків і 1000 московитів на чолі з обозним Федором Коробкою. Характерно, що гетьман заборонив палити Корець. Але вже в першій сутичці первісний план було порушено, коронне військо взяло гору й козаки відступили. Тоді в полон потрапив Михайленко. Через те, що їх помітили, козаки завдали удару вночі й запалили Корець⁴⁹⁹.

Як бачимо, у період гетьманату Богдана Хмельницького Федір Коробка перебував серед наближених до гетьмана персон і обіймав у 1650–1654 рр. високу посаду генерального обозного. Але у 1655 р. на його місце призначи-

ли Тимоша Носача чи Івана Волевача, а він сам зайнявся переважно дипломатичними справами. Так, 03.05(23.04).1657 р. гетьман надіслав послання до царя Олексія, у якому зазначив, що з цим листом він відправляє Федора Коробку, «посланника нашого». Збереглася й інструкція Коробці з 8 пунктів, у яких йшлося про дипломатичну і воєнно-політичну ситуацію в Україні та сусідніх державах⁵⁰⁰. Відзначимо, що у РДАДА у фонді 229 («Малороссийский приказ») зберігається справа № 21 про приїзд в Москву посольства Коробки і лист гетьмана. 28 (18) травня цар дав відповідь, де пояснив позицію Московії щодо Речі Посполитої, Швеції, Османської імперії тощо⁵⁰¹. Існують свідчення і про посольство в цьому ж році Федора Коробки до Молдови.

Отже, у часи гетьманування Богдана Хмельницького Коробка був його вірним сподвижником і в джерелах немає навіть натяку на якісь його опозиційні настрої. Щодо правління Івана Виговського, то тут ситуація змінюється. Спочатку Коробка був лояльним до нового гетьмана й продовжував виконувати важливі дипломатичні доручення. Так, у квітні 1658 р., згідно з царським указом, Виговський вирядив до шведського короля Карла X Густава посольство на чолі з Коробкою, щоб довідатися про умови миру Швеції з Московською державою⁵⁰².

Проте згодом Федір Коробка підтримав опозицію, яка запропонувала на гетьманство Юрія Хмельницького і зберіг при ньому своє високе становище. 04.04(25.03).1660 р. до Москви прибули послі Гетьманщини Василь Золотаренко, Федір Коробка і Костянтин Батюта, щоб разом з московськими представниками (князем Одоевським та ін.) взяти участь у переговорах з дипломатами Речі Посполитої⁵⁰³. Коли ж після поразки української армії під Слободищами Юрій Хмельницький 27.10.1660 р. підписав нерівноправний договір з Річчю Посполитою, то Коробка був змушений підтримати такий крок гетьмана. З цього моменту Юрій Хмельницький втрачає підтримку народу й невдовзі відмовляється від булави. На його місце 12(2).01.1663 р. рада обрала Павла Тетерю, але Коробка зберіг свої позиції. Так, 03.08.1664 р. він з іншими старшинами у таборі під Ставищами підписався як чигиринський полковник під протоколом

⁴⁹⁵ Korespondencja wojskowa Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655. Cz. 1. Diariusz kancelaryjny 1649–1655. Warszawa, 2019. S. 771.

⁴⁹⁶ Воссоединение Украины с Россией. Москва, 1954. Т. 3. С. 310.

⁴⁹⁷ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Київ, 2014. Т. 3. С. 127.

⁴⁹⁸ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9, ч. 3. С. 735, 762.

⁴⁹⁹ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 3. С. 160.

⁵⁰⁰ Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. Київ, 1961. С. 581–583.

⁵⁰¹ Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом 1654–1764 гг. Москва, 2017. С. 266–268.

⁵⁰² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1872. Т. 7. С. 206.

⁵⁰³ Малороссийские дела. С. 4.

допиту Дмитра Сулимки, який звинуватив Виговського в підготовці антипольського повстання. Фотокопію цього підпису, зробленого латинськими літерами польською мовою, ми опублікували разом з підписами інших осіб⁵⁰⁴. 10.12(30.11).1664 р. У таборі під Лисянкою (1664 р.) він підписався під інструкцією послам Війська Запорозького на сейм⁵⁰⁵. Однак відверто пропольський курс нового гетьмана викликав несприйняття Коробки. Львівський історик Богдан Мурій написав у 1931 р. важливу працю про останній період життя Виговського, у якій торкнувся питання підготовки повстання проти Тетері. Виступ готували представники козацької еліти: Григорій Лісницький, Михайло Ханенко, Голуб (ймовірно, Остап Гоголь), Залізо (!?) і Федір Коробка. Згадані особи розсилали листи, закликаючи козаків до повстання. Про це стало відомо Тетері, всі бунтівники були заарештовані, а Юрій Хмельницький, митрополит Йосип-Нелюбович Тукальський і полковник Григорій Гуляницький ув'язнені в Мальборку. Тетеря хотів стратити Коробку й Ханенка як головних опозиціонерів, але невдовзі сам мусив тікати з Гетьманщини⁵⁰⁶. У цілому можна погодитися з твердженням Мурія, який використав багато архівних джерел, але подекуди, здається, помилявся, бо виявлений нами лист Ханенка до Тетері 1669 р. сповнений слів подяки за допомогу його синові Павлу при дворі короля Яна Казимира⁵⁰⁷. Після падіння Павла Тетері гетьманом на Правобережжі став Петро Дорошенко, за якого Коробка зберіг уряд чигиринського полковника (1664, 1667 рр.) і навіть знову обійняв посаду генерального обозного (березень-липень 1669 р.).

Полтавський полковник Григорій Вітязенко у листі до лівобережного гетьмана Івана Брюховецького від 19.11.1665 р. писав, зокрема, про свідчення чоловіка з Кобеляк, який чотири дні перед тим був у Жаботині. За його словами, з Жаботина виїхав «Коробка чигиринський», який сказав, що Дорошенко вирушив до Рашкова, щоб здобути «скарби Домнины», тобто вдови Тимоша Хмельницького⁵⁰⁸. 03 липня 1667 р. полтавський козак Остап приїхав з Чигирини, де був до 20 червня за старим стилем. Він засвідчив, що Коробка був у посольстві

на Запорозькій Січі, але його місія не вдалася. Дорошенко тут же 05.07(25.06).1669 р. послав обозного Федора Коробку до Москви, куди той прибув 18(8).07.1669 р. Він мав викласти скарги на полковника Многогрішного і добитися звільнення полонених козаків, обмінявши їх на полонених московських стрільців, що й було виконано. Коробці, якого чомусь московіти називають «бывшим обозным», була дана царська грамота для Дорошенка, щоб той не порушував Андрусівського перемир'я. Врешті останні згадки про Федора Коробку знаходимо в джерелі 1671 р. На початку квітня московські дипломати повинні були казати польській стороні у відповідь на закиди у фальсифікуванні листа Дорошенка про підданство Москві, що цей лист є автентичний і його привіз Федір Коробка⁵⁰⁹. Восени того ж року гетьман Петро Дорошенко послав його до Криму й той привів на допомогу нібито аж 40 тисяч татар. Історик Дмитро Дорошенко називає Коробку полковником, хоч він уже ним не був⁵¹⁰.

Про долю нащадків Федора Коробки та родичів невідомо. В. Кривошея називає 16 козаків XVIII ст. з таким прізвиськом, але це в основному нащадки тих двох гілок Коробок, про які писав Вадим Модзалевський⁵¹¹. На підставі вищесказаного можна стверджувати, що Федір Коробка був вірним сподвижником Богдана Хмельницького і відіграв значну роль у роки Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Складніше оцінити його діяльність у добу Руїни, але у цей час він обіймав важливі державні посади і відзначився як дипломат Війська Запорозького.

Герасим Каплонський. До числа малознаних постатей часів Руїни належить і Герасим Борисович Каплонський (Борисенко, Борисович, Каплуновський). Вірогідно, він народився до 1636 р., походив з української православної шляхти, здобув добру освіту. Перша згадка про Каплонського належить до 27 (17) листопада 1657 р. Тоді до Чигирини прибув царський посол Дмитрій Рогозін і на аудієнції передав гетьману Івану Виговському царську грамоту, яку той доручив читати підписку «Гарасимові Борисенкові»⁵¹². Таким чином можна твердити, що Каплонський входив до числа урядовців Генеральної канцелярії.

⁵⁰⁴ Мицик Ю. Цінні джерела до історії генеалогії козацтва другої половини XVII ст. *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 10.

⁵⁰⁵ Крикун М. Між війною і радіою. Київ, 2006. С. 131–132.

⁵⁰⁶ Murij V. Rola Jana Wyhowskiego wojewody kijowskiego od utraty hetmaństwa do śmierci w latach 1659–1664. Warszawa, 2023. S. 246.

⁵⁰⁷ Мицик Ю. Дипломатичне листування гетьмана Михайла Ханенка за 1669–1671 роки. *Архіви України*. 2024. № 2 (339). С. 101–125.

⁵⁰⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1869. Т. 6. С. 192.

⁵⁰⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1877. Т. 9. С. 377.

⁵¹⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Нью-Йорк, 1985. С. 374.

⁵¹¹ Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Київ, 2010. С. 424–425.

⁵¹² Грушевський М. С. Історія України-Руси. Київ, 1998. Т. 10. С. 83.

На початку 1658 р., після невдалої спроби полковника Івана Богуна взяти Полтаву, де засів противник гетьмана Івана Виговського полтавський полковник Мартин Пушкар, обидві сторони почали готуватися до нової битви. Виговський надіслав листа царському послу боярину Хитрово, у якому погоджувався на заклик останнього прибути на раду до Переяслава. Цього листа передав боярину підписок Каплонський⁵¹³. У цей же рік розгортається активна дипломатична діяльність з укладення мирного договору, проект якого було підготовлено в Гадячі. І це свідчить також про те, що Каплонський був одnodумцем Виговського й не випадково стане потім чигиринським полковником головного полку Війська Запорозького.

У вересні до Чигирини прибув московський посол Василій Кікін, якого зустріли генеральний осавул Іван Ковалевський і підписок Герасим Каплонський у супроводі 300 козаків. Саме Каплонський передав послу запрошення від Івана Виговського про проведення переговорів⁵¹⁴. 12 (02) вересня 1658 р. козаки схопили одного з лідерів опозиції — Якова Барабаша. У зв'язку з цим від гетьмана до Кікіна прибув Юрій Немирич із Герасимом Каплонським, які мали висловити Московії протест через її втручання в українські справи, вимагаючи, щоб В. Шереметев припинив пљундрувати міста на Київщині⁵¹⁵. Полонений козацький полковник Іван Сербин засвідчив, що зустрівся 28 (18) вересня 1658 р. під Білою Церквою з гетьманським підписком Каплонським. Той сказав, що Виговський послав його й колишнього військового осавула Івана Ковалевського з листом до Яна Казимира і «к поляком», причому цей лист писав саме Каплонський і там йшлося про мир Гетьманщини й Речі Посполитої. У листі містилося заповнення, що мир з Річчю Посполитою можливий, якщо поляки погодяться з тим, щоб Україна була під гетьманською владою, а польська шляхта має покинути свої маєтності в Україні, інакше буде війна. Українські послы виїхали до Варшави разом із дипломатами Речі Посполитої, насамперед із Станіславом Бенювським⁵¹⁶.

Під час походу на Конотоп Іван Виговський 18(08).06.1659 р. з-під Яготина направив до Герасима Каплонського листа як до чигиринського полковника. Гетьман похвалив його за те, що Каплонський поставив табір своїх військ під Говтвою та обложив там московитів і опозиціонерів. Виговський також доручив йому написати

листи «до Силки и иных товарищей ево <...> и по иным городам», щоб ті облишили бунти й перейшли на бік законної влади. Приблизно того ж часу в червні 1659 р. кримський хан Мухамед-Гірей IV написав з Говтви два листи до полтавського полковника Кирика (Кирила) Пушкаренка (сина Мартина Пушкаря), схилиючи його приєднатися до Виговського. Він радив відправити двох своїх послів до «Каплонського, полковника чигиринського», а той пошле їх до хана, щоб виконати взаємну присягу. Тут важливо зауважити, що Каплонський став уже чигиринським полковником, замінивши на цій посаді Ілляша Богаченка. Похід закінчився знаменитою Конотопською битвою і деблокадою Конотопа, у цих подіях брав участь і Герасим Каплонський. Після цього він рушив до Полтави, чи не головного центру опозиції. 24(14).07.1659 р. з-під Решетилівки Герасим Каплонський написав листа полтавському ігумену Єпіфанію, де йдеться про те, що Кирило Пушкаренко, всупереч своїй обіцянці, не хоче здати Полтаву Виговському. Але Бог дав перемогу гетьману в Конотопській битві, і він переслідує ворога під Путивлем. Каплонський просив ігумена вмовити Пушкаренка виконати свою обіцянку. Сам він присягнув останньому, що дотримає всіх умов порозуміння, та надіслав йому універсал Виговського (цей документ досі не виявлений!). Якщо Пушкаренко не виконає своєї обіцянки, то на нього підуть війною гетьман і хан, а тоді буде кровопролиття. Каплонському вдалося переконати Пушкаренка, однак невдоволена цим полтавська старшина арештувала свого полковника й відіслала до Москви, а на його місце обрала прихильника московської орієнтації Федора Жученка⁵¹⁷.

Як свідчили послы наказного гетьмана від опозиції Безпалого у Москві, у серпні 1659 р. Виговський з Військом Запорозьким відступив від Гадяча на Правобережну Україну й залишив Герасима Каплонського з частиною війська в ар'єргарді під Полтавою. Останній потім рушив на Говтву, а звідти на Правобережну Україну⁵¹⁸. У тому ж році Каплонський був нобілітований зі своїми братами, і Ян Казимир надав йому маєтність Мошурів у Брацлавському воєводстві (нині село Звенигородського району на Черкащині). Але, очевидно, на раді під Германівкою 21(11).09.1659 р. Каплонський склав пернач полковника. Проте згодом знову стає активним на політичній арені. У 1662 р. він разом з Гуляницьким, Креховецьким і Глосинським опікував-

⁵¹³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Київ, 1998. Т. 10. С. 138.

⁵¹⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1868. Т. 4. С. 164.

⁵¹⁵ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 10. С. 340.

⁵¹⁶ Там само. С. 285.

⁵¹⁷ Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький. *Записки НТШ*. Львів, 1904. Т. 59, кн. 3. С. 14.

⁵¹⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1872. Т. 7. С. 297.

ся справами повернення від уніатів православних храмів, надавав пожертви на Межигірський монастир, а в 1663 р. став генеральним писарем, був послом гетьмана Павла Тетері до Яна Казимира. Коли Умань перестала коритися Тетері, той послав Каплонського вмовляти уманців, але гінця ув'язнили й закували в кайдани. Згодом Каплонського звільнили, він брав участь у поході короля Яна Казимира на Лівобережну Україну. 07.01.1664 р. в таборі під Дівичею король надав Каплонському привілей на володіння Мошурівом, Торговицею і Нерубайками (ці два села нині у складі Голованівського району Кропивницької області). Але вже у 1665 р. Ян Казимир передав Торговицю фелінському старості Олександру Вольфу. Вірогідно, це сталося через смерть Каплонського⁵¹⁹.

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ) вдалося виявити випис з київських міських книг,

який містить купчу. Козак Київської сотні Дмитро Каплонський продавав частину свого «плацу», розташованого поблизу Воскресенської церкви (очевидно, тієї, яка була збудована в 1696 р. і згоріла у 1718 р.), київській міщанці удові Анастасії «Григоріевої». Дружиною Дмитра Каплонського була Явдоха Яківна «Баличанка», яка, вочевидь, належала до відомого у 16–18 ст. роду київських міщан. Її мати Катерина Яківна, колишня жителька Печерська (тоді це було окреме містечко), до 1708 р. переїхала до самого Києва. Дмитро Каплонський, ймовірно, був сином козалецького сотника Василя та внуком чигиринського полковника Герасима.

Отже, таким чином нам вдалося прояснити біографії провідників козацької старшини Федора Коробки й Герасима Каплонського. Сподіваємося, що подальші пошуки в архівах дадуть змогу отримати більше свідчень про ці та інші постаті сподвижників гетьманів України Богдана Хмельницького та Івана Виговського.

REFERENCES

- Doroshenko, D. (1985). *Hetman Petro Doroshenko*. New York [in Ukrainian].
- Herasymchuk, V. (1904). Vyhovskiy i Yurii Khmelnytskyi. *Zapysky NTSh*, 59, 3, 3–42 [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. S. (1998). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. (Vol. 10). Kyiv [in Ukrainian].
- Kostomarov, N. I. (1905). *Sobranie sochinenii*. (Vol. VI). Saint-Petersburg [in Russian].
- Kryvosheia, V. (2005). *Ukrainska kozatska starshyna*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kryvosheia, V. (2010). *Kozatska starshyna Hetmanshchyny*. Kyiv [in Ukrainian].
- Krykun, M. (2006). *Mizh viinoiu i radoiu*. Kyiv [in Ukrainian].
- Murij, B. (2023). *Rola Jana Wyhowskiego wojewody kijowskiego od utraty hetmaństwa do śmierci w latach 1659–1664*. Warsaw [in Polish].
- Mytsyk, Yu. (2008). Korobka Fedir i rid Korobok. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 5, 168, Kyiv [in Ukrainian].
- Mytsyk, Yu. (2024). Dyplomatyчне lystuvannia hetmana Mykhaila Khanenka za 1669–1671 roky. *Arkhivy Ukrainy*, 2(339), 101–125 [in Ukrainian].

* * *

ДОДАТОК

1708, червня 27(16). Київ. Випис з міських книг, який містить купчу

«Выпис з книг міських права майдебурского ратуша киевского.

Року тысеча сімсотнаго осмаго мсца июля шестнадцятого дня.

Его црского пресвітлого величества в ратушу киевском перед нами, Димитрием Полоцким, упривилиованным войтом, а Тарасом Петровичем, рочным бурмистром, и перед райцами и лавниками, ставши очевисто учтивый Дмитро Каплонский, товариш сотні Киевской, з притомностью теци своей пней Екатерины

Якововой Баличанки, вдовы, прежде бывшой жителки печерской, а тепер в Києві мешкаючої, явне, ясне и доброволне ку записаню до книг ннешних міських киевских сознали, иж мененный Дмитро Каплонский, міючи в своей possessии часть пляцу дворового волного, ни в чом никому не пенную и не заведенную, ему, Дмитру, за малжонкою его, пнею Евдокиєю Якововною Дмитриевою, през помянутую Екатерину Якововую Баличанку яко тещу, в віні данную, в парохії цркви Воскресения Хва по-

⁵¹⁹ Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. С. 392.

ложеном знайдуючюся, за єдиномыслною так помянутое тещи, яко и малжонки свое, продали от себе и на вичност уступили тую часть пляцу учтивої Анастасії Григорієвої вдові, мешканці киевской, за готовую и зуполна до рук своїх отобранную сумму, то есть за золотых двісті доброе монеты. И при том своем доброволном сознанию, що міли у себе права старые на ввес пляц (з которого мененную часть пляцу продали) служачие: дві в року прошлом тысяча шестсот чотырнадцятю мсца июля третего, выданные екстрактом, едно з книг кгородских киевских при печати на тот час подвоеводего киевского Михаїла Мишки Холоневского, ротмистра, другое з книг міских киевских права майдебурского за уряду небожчика Феодора Ходики, войта, а Сизона Балики, тогорочно-го бурмистра; третее право в року прошлом тысяча шестсот двадцятю мсца июля двадцять третего дня данное от Савы Остаповича Скрыля, козака Войска Запорожского, мищанину киевскому Феодору Стефановичу; четвертое в року том же мсца и дня того ж за уряду небожчика Дениса Мартыновича, субделекгата, на містцу пана Феодора Ходики, войта, зостаючого, а Ивана Евсеевича, тогорочно-го бурмистра, мененной Анастасії Григорієвої перед урядом до рук отдавши, сам з мененною тещею своею Екатериною Якововою, з малжонкою, дітми и всіми близкими и далекими крєвными тещи своей и своїми зрєкшися, подал оную волного пляцу чать в вичную область и спокойное диспонуване. По яком доброволном продажи тое волного пляцу сознанию уряд за прозбою от обоїх сторон придал и послал з промеж себе урядников сегорочных присяглых пана Даниїла Антоновича, лавника старшого, и пана Василия Проскурненка з слугою міским Герасимом Павловичем, бы пошовши до тое части пляцу волного и оної в положеню обміривши великость, Анастасию Григорієвую правовым способом увязали и до вікуистое possessии ей самой, Анастасії Григорієвої, дітем и потомком еї подали и привернули. Где теды предрєченные урядники были и повіроное себї от уряду учинили діло, а отголь повернувшись, здали в майстратї релляцию, иж тая волного пляцу часть иміет таковую в своем положеню великость: з едно стороны от другое части пляцу продавцы Дмитра Каплонского, в котором сам мешкает, аршинов сорок един и три чверты; з другое стороны от пляцу и двора честное ей млсти гспжи Евдокиї Самуїловой Ракгуцкой, аршинов сорок пять и поларшина, в тылу от третее того ж пляцу аршинов чтирнадцять и три чверты, а воротами через улицу пробитую быдлогонную, ку брамі Воскресенской идучую, на против пляцу и двора славетное ей млсти паней Марії Даниловны Полоцковни, войтовни киевской,

аршинов двадцять шесть и три чверты. По таком розміренью того волного части пляцу вышъмененный слуга міский, подаючи того волного пляцу Анастасії Григорієвої, трикрот, а над право и по чвартокрот вола: если бы хто з якою до того части волного пляцу претенсию могл отозваться, леч ниhto з жадным правом, долгом, близкостю и ни з якою належностю до тое части пляцу не отзываться, possessии не боронил и ни в чом не пречил. Що все Анастасия Григорієва тыми ж урядниками, на интромиссии будучими, и слугою міским освідчивши, памятным заложила и вікуистою possessоркою того волного части пляцу, през себе купленого, зостала. А так уже от сего часу волно есть и будет тоею волного пляцу частью як хотячи владіть, от себе кому хотя продать, даровать, заменить, заставить, ново будоватся, дерево овощное крєвити, и ведлуг найліпшее волі и уподобаня диспонувать и користить вичне, кром жадное ни от кого перешкоды. Толко ж з таким докладом и варунком, иж мешкаючи на той части пляцу волного Анастасия Григорієва и ее діти и потомки повинни вшєлякие тяглости міские отбывати. Также если бы от себе хто з них міл тую часть пляцу волного люб продажею люб даровизною или заміною завести, теды и тот повинен будет до юрисдикции міское належати и вшєлякие повинности и тяглости міские отбывати, а Дмитро Каплонский як сам з тещею своею Екатериною Баличанкою от тое волного пляцу части зрєкается и уступает, так заступовать и боронити от каждого перешкожаючого в спокойном владінию тое части пляцу волного власным своїм коштом и накладом обликгует, субміттует и записується тиле крот, иле бы того указовала потреба до выїстя літ, в праві посполитом описанных, о продажи вичистых кгрунтов, то под закладом в спротивленюся ннешнему продажному праву таковое ж суммы двохсот золотых на уряд тот, перед который бы ся приточить міла справа, особливе на сторону укривжоную и под нагороженем и заплаченю всіх шкод и накладов правовых, в том понеслых и словне кром присяги ошачованных. А по заплаченю закладу и шкод нагороженю сая однак части пляцу волного вечистая продажа и купля в каждом суді и уряді при своей зуполной повазі и валиору зоставать мает на всі пришлые и потомные часы. Якая продажа части пляцу волного от Дмитра Каплонского, товариша сотні Киевской, Анастасії Григорієвої вдові, мешканці киевской, про память для літ наступующих в книги міские киевские есть записанна. З которых и сей выпис при подписі руки самого его млсти пна войте и при печати міской киевской есть выдан. Писан в ратушу киевском року и дня вышєй писанного, а в книгах подпис рук тыми выражен словы:

На сем моем продажи часи пляцу волного за соизволением родителей моей Екатерины Якововой подписалемъся Димитрий Каплонъский, товариш сотні Киевской.

На сей интромиссиі будучи я, Данило Антонович, лавник сегорочний присяглый, к колегою моім Василем Проскурненком сам за себе и за его, Василя, руку подписал.

Менованъный войт рукою власною.

В небытности писара міського киевского за відомом пп. майстратових сей екстракт корикговал Николай Закгуцкий, m[anu] p[gorpia].

Джерело: НБУВ. Ф. 301. № 517. Л.-арк. 295–297. Оригінал завірений міською печаткою з гербом куші. Запис на звороті: «Продажа части пляцу от Дмитра Каплонского, товариша сотні Киевской, учтивой Анастасиі Григориевой вдові, мещанці киевской, на вічност. Року 1708 июля 16 дня».

Дата надходження до редакції: 28.01.2025.

Дата схвалення до публікації: 14.02.2025.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Євген КОВАЛЬОВ,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

Yevhen KOVALOV,

Associate Professor at the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7740-4332>

Щоденник Степана Лашкевича. 1771–1772 рр.

Стаття присвячена щоденнику Степана Лашкевича — важливому історичному джерелу й визначній пам'ятці української культури XVIII ст. З'ясовується доля рукописного тексту, наразі втраченого, його дослідження і підготовка до друку в другій половині XIX ст. співробітником редакції часопису «Киевская старина» Федором Ніколайчиком. Публікується копія фрагмента щоденника, що охоплює записи С. Лашкевича за 1771–1772 роки, з коментарями, які належать Ф. Ніколайчику. Публікація цього тексту сприятиме розширенню уявлень дослідників ранньомодерної історії України щодо повсякдення еліти у той час, коли вона дедалі глибше інтегрувалася до політичних, економічних і соціокультурних структур Російської імперії. Щоденник С. Лашкевича також буде цінним матеріалом для соціолінгвістичних студій.

Ключові слова: Степан Лашкевич, щоденник, «Киевская старина», Федір Ніколайчик, еліта, ранньомодерна Україна.

Diary of Stepan Lashkevych. 1771–1772

The article is devoted to Stepan Lashkevych's diary (1734–1782), an important historical source and a significant document of Ukrainian culture in the 18th century. Stepan Lashkevych, who belonged to the Ukrainian elite of the Starodub Regiment of the Hetmanate, kept his diary during 1768–1782. The manuscript of the diary was kept in the archive of his descendants, one of whom, Oleksandr Lashkevych (1842–1889), a public figure and history enthusiast, intended to publish this valuable text. The number of manuscripts was transferred to the Southwestern Department of the Russian Geographical Society in Kyiv, and the rest were given to the editorial office of the historical journal “Kievskaja starina” (Kyiv Antiquity), where Fedir Nikolaychuk researched and prepared it for publication. In the 19th century, it was not possible to publish Stepan Lashkevych's diary, in whole or in part. Only an article by Fedir Nikolaychuk reviewing the content of the diary was published. The original manuscript was lost, but a copy of a fragment of the diary from 1771–1772 with comments by Fedir Nikolaychuk has been preserved and is published in our article. The scientific community's awareness of this text will contribute to expanding the understanding of researchers of early modern Ukrainian history about the everyday life of the elites of the Hetmanate at a time when it was increasingly integrated into the political, economic, and socio-cultural structures of the Russian Empire. Stepan Lashkevych's diary also contains important evidence about the economic activities of Ukrainian elites (management of estates, participation in trade, etc), their cultural interests, such as, interest in literature, social and political processes and events (the Russian-Turkish war of 1768–1774, the plague epidemic). Stepan Lashkevych's diary will also be valuable material for sociolinguistic studies, as it provides an opportunity to study the linguistic culture of Ukrainian elites of the second half of the 18th century (Stepan Lashkevych made entries in his diary in a language close to spoken Ukrainian).

Keywords: Stepan Lashkevich, diary, «Kievskaja starina», Fedir Nikolaychuk, elite, early modern Ukraine.

У грудневому числі часопису «Киевская старина» за 1887 р. увазі читачів було запропоновано розвідку Федора Ніколайчика «Рід Лашкевичів і щоденник одного з них»⁵²⁰. У цій статті йшлося

про щоденник Степана Лашкевича — важливе джерело з історії Лівобережної України другої половини 18 ст. Публікація містила загальні відомості про рід Лашкевичів, які походили із стародубських міщан, але пробилися до лав козацької

⁵²⁰ Ніколайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них. *Киевская старина*. 1887. № 12. С. 696–716. Не виключаємо, що в підготовці цієї розвідки до друку брав участь й Олександр Лазаревський — один із провідних співробітників «Киевской старины», ґрунтовно обізнаний з проблематикою статті Ф. Ніколайчика.

старшини, стали статечними землевласниками, а згодом посіли помітне місце у «малоросійському дворянстві». Наведено було також біографічний нарис про автора щоденника — Степана Івановича Лашкевича (1734–1782), який розпочав службу військовим канцеляристом, зумів звернути на себе увагу гетьмана Кирила Розумовського, одержав ранг бунчукового товариша, оточив себе корисними зв'язками в елітах Гетьманщини, уклав шлюб з донькою прилуцького полковника Григорія Галагана Параскевою, що принесла йому чималий посаг. У 1764 р. він обійняв престижну шляхетську посаду земського судді Погарського повіту, 1772 р. його було обрано погарським предводителем дворянства, а 1779 р. — підкоморієм. Після скасування адміністративно-територіальної та судової системи Гетьманщини С. Лашкевич незадовго до смерті здобув неабияке місце у нових імперських регіональних бюрократичних структурах — став головою Новгород-сіверського верхнього земського суду⁵²¹. Загалом його службова кар'єра й триб життя були доволі типовими для українських еліт другої половини 18 ст. — часу, на який припала інтеграція Гетьманщини до політичних і соціально-економічних структур Російської імперії.

Ф. Ніколайчик слушно вважав щоденник С. Лашкевича насамперед цінним джерелом для дослідження «побуту» (ми скажемо — історії повсякдення) українських еліт у приєднаних автономії Гетьманщини⁵²². Ці щоденникові нотатки дають уявлення про господарську діяльність «малоросійського шляхетства», комунікаційні мережі, які пронизували цю спільноту, її культурні запити (читацькі смаки тощо). Не залишилися поза увагою щоденникаря політичні події того часу, як-от російсько-турецька війна 1768–1774 рр., у якій брали участь його родичі та земляки. Зрештою, чимало уваги С. Лашкевич приділяв кліматичним умовам (бували дні, коли лише це він відмічав у своєму щоденнику), що вказує на гостре відчуття залежності людини домодерних часів від природи, яка визначала ритми людського життя та його якість (обсяги врожаю, стан шляхів сполу-

чення тощо). Крім того, мова, яку вживав С. Лашкевич, цікава з точки зору соціолінгвістичних досліджень (вона, на наш погляд, є доволі близькою до тогочасної розмовної української).

Щоденник С. Лашкевича зберігався у його нащадків. Один із них, аматор історії, громадський діяч Олександр Степанович Лашкевич (1842–1889), мав намір опублікувати його разом із низкою інших матеріалів із родинного архіву Лашкевичів. За свідченням Ф. Ніколайчика, С. Лашкевич вів щоденникові записи протягом 14 років, починаючи з 1768-го й до смерті в 1782-му. О. Лашкевич передав у розпорядження редакції «Киевской старины» 6 зшитків щоденника, які охоплювали проміжок часу від 20 лютого 1771 р. до 24 червня 1779 р., за винятком періоду з 23 травня 1773 р. по 19 листопада 1774 р. За поясненням О. Лашкевича, ті частини щоденника, яких бракувало, були свого часу надіслані Південно-Західному відділу Російського географічного товариства, важливого осередковий українознавчих студій, але їхня доля після ліквідації цієї установи залишилася невідомою, розшукати сторінки так і не вдалося⁵²³.

Редакція «Киевской старины» почала готувати щоденник С. Лашкевича та інші матеріали з архіву О. Лашкевича до друку⁵²⁴. Справа, однак, затягувалася через марні пошуки зниклих частин щоденника, а 1887 р. часопис опинився на межі закриття, тому вирішено було принаймні опублікувати нарис Ф. Ніколайчика про це важливе історичне джерело, його автора й рід Лашкевичів. З того часу дослідники українського 18 ст. знали про існування щоденника С. Лашкевича з посиланням на розвідку Ф. Ніколайчика⁵²⁵, але саме джерело так і лишилося неопублікованим. Це дивує, якщо згадати, що «Киевская старина» не припинила свого існування 1888 р., як побоювалася її редакція, а виходила ще тривалий час, ба більше, редактором-видавцем цього часопису в 1888–1889 рр. був той самий О. Лашкевич, завдяки якому про щоденник довідалася українська наукова спільнота. Найгірше, однак, те, що оригінал цієї непересічної пам'ятки української культури зник,

⁵²¹ Біографічні дані про С. Лашкевича див.: Николайчик Ф. Указ. соч. С. 697–701; Модзалевский В. Малороссийский родословник. Т. 3. Киев, 1912. С. 29.

⁵²² Николайчик Ф. Указ. соч. С. 697.

⁵²³ Там же. С. 703.

⁵²⁴ В архіві Феодана Лебединцева, редактора-видавця «Киевской старины» у 1882–1887 рр., збереглися копії низки документів з родинного архіву Лашкевичів, які, ймовірно, передбачалося опублікувати: «Выпись из протокола Новгород-Северской дворянской комиссии о дворянском происхождении рода Лашкевичей» (Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. II. Од. зб. 6779. 4 арк.), «Сказка о службе Ст. Ив. Лашкевича, поданная им в 1762 г. в Стародубовскую полковую канцелярию» (ІР НБУВ. Ф. II. Од. зб. 6780. 2 арк.), «Каталог библиотеки Ст. Ив. Лашкевича» (ІР НБУВ. Ф. II. Од. зб. 6781. 6 арк.). З цих матеріалів особливо цікавим є каталог приватної книгозбірні Лашкевичів — важливе джерело для дослідження кола інтелектуальних зацікавлень українських еліт другої половини XVIII ст. Докладніше див.: Посохова Л. Ю. «Читабельний простір» козацької старшини другої половини XVIII століття: особиста бібліотека Степана Лашкевича. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Вип. 29. Київ, 2022. С. 151–167.

⁵²⁵ Приміром: Оглоблин О. Люди старої України. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. С. 235–237; Оглоблин Д. Олександр Степанович Лашкевич (1842–1889), редактор-видавець «Киевской старины». *Український історик*. 1974. № 1–3. С. 160–161; № 4. С. 67, 69.

навіть ті частини, які були в розпорядженні редакції «Киевской старины». Збереглася лише копія, що містить записи С. Лашкевича з 20 лютого 1771 р. по 22 березня 1772 р.⁵²⁶

Метою публікації є уведення до наукового вжитку тексту щоденника, який буде корисним джерелом для дослідження повсякдення українських еліт ранньомодерної доби.

Текст, що ми публікуємо, крім авторських записів, містить ґрунтовні коментарі географічного, генеалогічного й етнографічного змісту, що, вочевидь, належать Ф. Ніколайчику, який походив з тієї

ж місцини (був уродженцем с. Новий Ропськ Новоизибківського повіту Чернігівської губернії⁵²⁷), де мешкав і щоденникар, тому, зокрема, примітка про криницю біля Ропська, згадану С. Лашкевичем, розрослася до етнографічного нарису.

У публікації збережені скорочення, присутні в оригіналі: ініціалом «П.» С. Лашкевич означав початок кожного тижня, себто понеділок. У круглих дужках відтворені вставки, зроблені копіюстом. Наші власні зауваження, що стосуються коментарів, подаються у квадратних дужках, як і розкриті коментаторські скорочення.

REFERENCES

- Lazarevskiy, A. (1888). *Opisanie staroi Malorossii. Materialy dlia istorii zaseleniia, zemlevladieniia i upravleniia (Vol.1: Polk Starodubskij)*. Kyiv: Tip. K. Milevskogo [in Russian].
- Modzalevskii, V. (1912). *Malorossiiskii rodoslovnik (Vol. 3)*. Kyiv: Tip. S. V. Kulzhenko [in Russian].
- Nikolaichik, F. (1887). Rod Lashkevichei i dnevnik odnogo iz nikh. *Kievskaya starina / Kyiv Antiquity*, 12, 696–716 [in Russian].
- Ohloblyn, O. (1959). *Liudy staroi Ukrainy*. Miunkhen: Dnirova khvyliia [in Ukrainian].
- Ohloblyn, D. (1974). Oleksandr Stepanovych Lashkevych (1842–1889), redaktor-vydavets «Kievskoi stariny». *Ukrainian Historian*, 1–3, 155–168; 4, 47–73 [in Ukrainian].
- Paliienko, M. (2005). «*Kiievskaiia starina*» u hromadskomu ta naukovomu zhytti Ukrainy (kinets 19 — pochatok 20 st.). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Posokhova, L. (2022). «Chytabelnyi prostir» kozatskoi starshyny druhoi polovyny 18 stolittia: osobysta biblioteka Stepana Lashkevycha. *Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 29, 151–167 [in Ukrainian].

* * *

Степан Лашкевич

ЗАПИСКА ДОМАШНЯЯ ЕЖЕДНЕВНАЯ

1771 года мѣсяць февраль.

П: 20. В ночи і в день силній морозъ. Обѣдалъ з Павломъ Григоріевичемъ Скоропуою⁵²⁸ в Михайла Степановича Ширая⁵²⁹, где еще были Виридарскій сотникъ нѣжинскій і Павелъ Павловичъ Заруцкій; у вечеру были і у мене.

21. В ночи і в день пресилній морозъ. Взял в Івана Андрѣевича господина Миклашевского⁵³⁰ сто рублей і далъ Алексѣю Каши на полкарет-

ки. Максима Косовича здѣлали атаманомъ в абшитъ. У вечеру виехалъ я з Стародуба і приехалъ в Брахов⁵³¹, где засталъ Дубовичку і Апанаса Лашкевича⁵³².

22. В ночи і в день силній морозъ. После обѣда поехала Дубовичка з синами в Суходолье⁵³³.

23. В ночи і в день силній морозъ. Писал писмо в Глуховъ к Іліи Василевичу⁵³⁴ о купленомъ винѣ, і Якова Багинского послал в Погаръ.

⁵²⁶ IP НБУВ. Ф. I. Од. зб. 766. 24 арк.

⁵²⁷ Палиенко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX — початок XX ст.). Київ: Tempora, 2005. С. 297.

⁵²⁸ Обозный полковой Стародубский, затем полковник армии; ум. 1779 г.

⁵²⁹ Подкоморий повета Стародубовского.

⁵³⁰ Внук полковника Стародубовского Михаила Миклашевского; при открытии Новгород-Северского наместничества был избран в 1783 г. новгород-северским предводителем дворянства. Имения его: с. Белый Колодезь Новозыбков[ского] у[езда], с.с. Приваловка и Яблонка Стародубского у[езда].

⁵³¹ Село в нынешнем Новозыбковском уезде, на р. Снови, главное место жительства автора.

⁵³² Афанасий Артемович Лашкевич, двоюродный брат автора по отцу, бунчуковый товарищ, в мае 1776 года определен секретарем в Малороссийскую коллегию, с жалованьем 250 р. в год.

⁵³³ Село Стародубского уезда при речке Гнилке.

⁵³⁴ Илья Васильевич Журман, родной брат автора по матери, урожденной Губчиц, бывшей первый раз в замужестве за Василием Журманом. Илья Васильевич был последним генеральным судьей и получил чин действительного статского советника. По открытии Новгород-Северского наместничества был новгород-северским губернатором (Шафонский. Чернигов[ского] наместничества] топ[ографическое] оп[исание], стр. 107).

24. В ночи і в день умѣренная стужа. Посля обѣда поехали Николай⁵³⁵ і Афанасій Лашкевичи в Стародубъ.

25. В ночи і в день умѣренная стужа. Рано получилъ писма з Глухова с присилкою газетъ. Писалъ писма чрезъ Сухарева к Максимовичу⁵³⁶ і Свѣрскому о почтѣ і послалъ олѣи Свѣрскому 60 квартъ; писалъ писмо і в комисаріятъ новгородскій о выдачи на станъ Кролевецкій двоухъ сотъ пятидесяти рублей⁵³⁷.

26. Ночь і день з умѣренною стужею. У вечеру родилась у мене дочка Уліяна; восприемною маткою была Елена Онисифоровна Яснополская⁵³⁸.

П: 27. В ночи морозецъ, а в день таль. Сегодня крестили Уліяну; восприемницею была Аліона Онисифоровна. На обѣдъ Семень Федоровичъ Лашкевичъ⁵³⁹ приехалъ.

28. В ночи морозецъ, в день таль. У вечеру приехалъ Романъ Самуиловичъ Криксинъ і ночеваль.

1771 года мѣсяць мартъ.

1. В ночи морозъ, а в день таль. Криксинъ рано поехалъ. Я до Лобисевича отвѣтъ о пенцѣ писалъ. Семень Лашкевичъ посля обѣда поехалъ, а оставилъ записку о мѣру.

2. В ночи морозъ, а в день таль. Рано писалъ письмо в Прилуку⁵⁴⁰ з родиннимъ хлѣбомъ чрезъ атамана Іваницкого; рано жъ приехали Максимъ, Николай і Афанасій Лашкевичи. У вечеру с полу(но)чной стороны красное небо было.

3. В ночи морозъ, а в день таль. Посля обѣда поехали Максим і Николай. Писмо писалъ к Григорію Карповичу⁵⁴¹ с посылкою родинного хлеба і об стеклѣ.

4. В ночи сильной морозъ, в день таль небольшая. Посля обѣда выехалъ я з Афанасіемъ Лашкевичемъ в Глуховъ і ночеваль в Галагановцѣ⁵⁴², куда приехалъ і Петръ Павловскій⁵⁴³ з статутомъ.

5. В ночи морозъ, в день тепловато. Рано писалъ писмо к Павлу Миклашевскому⁵⁴⁴ о выдачи з Азаровки моих галаганскихъ подданихъ, да к Соболевскому подсудку о Шабловскомъ, чтобъ принятъ былъ в судъ. Ночеваль в Шептакахъ⁵⁴⁵ в Фіялковской.

П: 6. В ночи і в день морозъ. Я обѣдалъ в Локоткахъ⁵⁴⁶, а на ночь приехалъ в Глуховъ; подъ Глуховомъ повстрѣчалъ Григорія Рубца⁵⁴⁷, з Булашевичемъ розминувся.

7. В ночи морозъ і в день холодно. Рано отправилъ в Брахловъ Наума з стекломъ. Получилъ извѣстіе, что Иванъ Григоріевичъ Галаганъ⁵⁴⁸ асесоромъ пожалованъ.

8. В ночи морозъ і в день холодно, но отъ солнца таило. Рано былъ я в Семена Василевича Кочубея, Василя Григоріевича Туманского, князя Платона Степановича Мещерского, в Івана Тимофѣевича Жоравки⁵⁴⁹; а Скоропадского Івана⁵⁵⁰ не засталъ, — уехалъ в Локню.

9. В ночи морозецъ, а в день таило. Рано былъ я во всѣхъ коллежскихъ членовъ, а в коллегію челобитную подаль на Лобисевича; в князя жъ Мещерского обѣдалъ я і много еще.

10. В ночи морозъ, а в день таило. Рано ездилъ на базаръ з Агафією Давидовною⁵⁵¹; а посля отправилъ Федора Лашкевича⁵⁵² в первую армѣю і писалъ писма к Петру Василевичу Завадовскому і Іосифу Лашкевичу⁵⁵³. На дорогу далъ Ілія Василевичъ двадцать рублей, да в мене взялъ тридцать рублей.

⁵³⁵ Николай Максимович, двоюродный племянник автора.

⁵³⁶ Иван Федорович.

⁵³⁷ Стародубовский полк по сбору податей был разделен на три комиссарства: Стародубовское, Топальское и Новгород-Северское (см. Шафонского, Описание Чернигов[ского] нам[естничества], стр. 100). Лашкевич, как видно из дневника, заведывал почтовыми и дорожными расходами и потому сносится по этим предметам с упомянутыми комиссарствами.

⁵³⁸ Двоюродная сестра автора по отцу.

⁵³⁹ Двоюродный брат автора по отцу.

⁵⁴⁰ К тестю, прилуцкому полковнику Григорию Игнатьевичу Галагану.

⁵⁴¹ Долинский, батуринский подкоморий, женатый на родной сестре автора, Марфе Ивановне. Имения в с. Курене Котоп[ского] у[езда] и с. Пекареве Сосниц[кого] у[езда] на р. Сейме.

⁵⁴² Деревня Новгород-Северского уезда, при речке Ревне.

⁵⁴³ Петр Евсеевич Павловский, войсковой товарищ, из Леоновки (Новгор[од]-Сев[ерского] у[езда], при р. Ревне).

⁵⁴⁴ Павел Иванович Миклашевский из Понуровки (Стародуб[ского] у[езда]), двоюродный брат Евстафия Семеновича Сулимы.

⁵⁴⁵ Село Новгород-Северского уезда, принадлежавшее прежде «тетманской булаве», потом Разумовским.

⁵⁴⁶ С[ело] Глуховского уезда.

⁵⁴⁷ Григорий Андреевич Рубец, земский судья, из с. Истобок (Новозыбков[ского] у[езда]).

⁵⁴⁸ «Швагер» автора, сын прилуцкого полковника.

⁵⁴⁹ Все четверо — члены Малороссийской коллегии. Кочубей — генерал[ьный] обозный (будущий сват автора), Туманский — генерал[ьный] писарь, кн. Мещерский (бригадир) — член из великороссов, Журавка — генерал[ьный] асаул.

⁵⁵⁰ Иван Михайлович Скоропадский — генерал[ьный] асаул, потом бригадир.

⁵⁵¹ Жена Ильи Васильевича Журмана.

⁵⁵² Федор Онисифорович, двоюр[одный] брат автора.

⁵⁵³ Осип Артемович, двоюр[одный] брат автора, экзекутор 6-го департамента москов[ского] Сената.

11. В ночи вѣтеръ і морозецъ, в день пасмурно. Былъ я рано в князя, а отголь в коллегии і подаль челобитную опять прокурору і жаловался на Полошковского, что челобитной не помѣчаютъ. На объѣдъ приехалъ графъ Петръ Кириловичъ Разумовскій, подполковникъ.

12. В ночи і в день холодно. Графъ объѣдалъ в князя, а мы дома.

П: 13. В ночи сильной вѣтеръ і морозъ, і в день холодно. У вечеру былъ я в Скоропадского, а посла дома в карти грали і я рублей з десять проигравъ.

14. В ночи морозъ і в день холодно. Посля объѣда поехалъ графъ Разумовскій в Батуринъ.

15. В ночи морозъ, а в день таило; у вечеру заверуха і снѣгъ.

16. В ночи тепло і в день тепловато. Сегодня была в докладѣ в коллегіи челобитная.

17. В ночи маленькій морозецъ, в день таило. Сей день объѣдало гостей много.

18. В ночи морозецъ; под свѣтъ снѣгъ выпалъ большой; в день таило, а у вечеру морозецъ.

19. В ночи морозецъ, а в день оттепель, а у вечеру морозъ. У вечеру приехалъ Иванъ Василевичъ Завадовскій⁵⁵⁴ із арміи і объявилъ, что морозная язва утихла, какъ в Полци, такъ і в Молдавіи. Страстная неделя.

П: 20. В ночи сильній морозъ, а в день таило. Рано былъ я в господина Дублянського⁵⁵⁵, а онъ у вечеру былъ здесь. А рано господинъ прокурор Семеновъ былъ у мене.

21. В ночи морозъ і в день холодно. Посля объѣда виехалъ я з Глухова і со мною Иванъ Василевич Завадовскій. В Локоткахъ отдыхали.

22. В ночи сильній морозъ і в день морозъ. Рано были в Новгородку, в Судденкова⁵⁵⁶. Объѣдали в Шептакахъ в Михайловского і Судденковъ Іосифъ с нами. Отголь Завадовскій з Судденкомъ поехали на Ковпинку⁵⁵⁷, а я приехалъ на ночь в Галагановку і со мною Петро Павловскій.

23. В ночи морозъ і в день холодно. На объѣдъ приехалъ в Брахловъ.

24. В ночи морозъ, рано метелица, день увесь без слонца. Писмо писалъ к Ивану Андрѣвичу Миклашевскому с отсылкою ста одного рубля і послалъ чрезъ Якова Багинского.

25. Ночь тихая, чистая; рано тихо, солнечно і весьма приятная погода, і день увесь приятній. У Погаръ писалъ писмо к отцу Ивану Посконному і послалъ сорокъ пять рублей на покупку поля в Круковского.

26. Ночь тихая с морозцем, день солнечній, тихій і весьма теплій. Писмо получилъ от Ивана Андрѣвича Миклашевского в отвѣтъ, что онъ посланніе отъ мене сто рублей получилъ, а проценту не принялъ.

П: 27. Ночь теплая, а под свѣтъ снѣжокъ, і увесь день хмарній, а под вечеръ морозъ.

28. Ночь холодная, рано і увесь день весьма сильній морозъ з метелицею. Объѣдали у мене Василь Демянович⁵⁵⁸, Григорій Андрѣвичъ Рубци, Костантьева⁵⁵⁹ з невѣстками, Марья Парфеновна⁵⁶⁰ з дочками, да два попи і цѣлій день веселились благополучно. Сей день начался мнѣ тридцать осмій годъ от роду, ібо я родился 1734 года марта 28 дня.

29. В ночи сильній морозъ, в день таль. Сего дня отправилъ в Ущерпе⁵⁶¹ тридцать бочекъ горѣлки. Николай Лашкевичъ приехалъ рано.

30. В ночи морозецъ, а в день от слонца таль. Писмо получилъ от Іліи Василевича о горѣлцѣ і о подводахъ. Уговорилъ Михаила Калатаева майстровать на греблѣ за 50 рубл.

31. В ночи морозъ, а в день весьма тепло, под вечеръ хмарно і маленькій дожчикъ. Писмо писалъ к Іліи Василевичу о подводахъ і роспускахъ. У вечеру от Долинского писмо получилъ з пробками горѣлки.

1771 годъ мѣсяць априль.

1. В ночи морозецъ, а в день от слонца сильная таль. Сегодня объѣдалъ я з женою в Истобкахъ у Григорія Андрѣвича Рубца, где были Михайло і Иванъ Рубци⁵⁶² і еще Рубци, і я пнянь былъ і писалъ писмо к Ивану Василевичу Завадовскому, а рано отписалъ к Долинскому.

2. В ночи морозецъ, а в день от слонца таль. Дмитрію Решетникову отдалъ 24 руб., да за шампанское 6 р. 75 к., ітак я ему не долженъ. Писмо получилъ от отца Ивана Плосконного о такчи, да от Завадовского, на кое і отвѣтъ писалъ, чтобъ повидѣтся.

⁵⁵⁴ Генерал-майор.

⁵⁵⁵ Генеральный судья (Александр Павлович), пробывший в этом звании по смерти свою, для окончания старых дел (Шафонский, Топографическое описание Черниговского наместничества, стр. 107).

⁵⁵⁶ Осип Степанович, «бывший фактотумом у Бездорodka» (Лазаревский. Сулимовский архив, стр. 136), впоследствии тайный советник, похоронен в Новгороде-Северске, в Преображенском монастыре.

⁵⁵⁷ Село Новгород-Северского уезда.

⁵⁵⁸ Жил в Брахлове и был в близких, приятельских отношениях с автором.

⁵⁵⁹ Жена Константия Рубца.

⁵⁶⁰ Жена земского судьи Григория Андреевича Рубца, близкая соседка автора по имению (из с. Истобок).

⁵⁶¹ Село на р. Ипути, Суражского уезда.

⁵⁶² Михайло Михайлович из с. Сытой Буды (Новозыбковского уезда), Иван Михайлович из с. Курознова (тоже Новозыбковского уезда).

П: 3. В ночи морозецъ, а в день от слонца таило. Сегодня я з женою обѣдали в Курозновѣ в Ивана Михайловича Рубца, где бувъ і Григорій Андрѣевичъ Рубецъ з женою і дочкою, да Костиha, і я пнянь былъ. У вечеру получилъ извѣстіе, что у Медведях⁵⁶³ горѣлка продана, а моя в Ущерпѣ принята.

4. В ночи морозецъ, в день от слонца очень таило, і вода в рѣцѣ з береговъ вишла. Писмо писалъ в Глуховъ к Іліи Василевичу о винѣ, к Афанасію Артемовичу о почтѣ, в Погарѣ к отцу Ивану с послікою часовъ Булашевичевихъ.

5. В ночи морозецъ з вѣтеркомъ, в день таило. Рано отправилъ москаля в Глуховъ с писмами к Іліи Василевичу і Афанасію Артемовичу.

6. В ночи сиро і рано таковожъ, а в день слонце. Вода очень умножилась і разлилась. Дорога совсѣмъ спортилась. Рудковскій при писмѣ прислалъ дичини. Прокуроръ Семеновъ при писмѣ прислалъ Ивана Короткого, чтобъ ему здать глуховскіе лошади⁵⁶⁴.

7. В ночи свѣтло і немножечко холодно; в день свѣтло і тепло. Начали у мене щепи щепить. После обѣда поехалъ Короткой і я чрез него писалъ к прокурору г. Семенову і к Михайлѣ Шираю о контрактѣ. А к Афанасію Артемовичу, чтобъ ему Короткому отдалъ с 10 мая глуховскихъ лошадей.

8. В ночи хмарно, однакъ немножечко холодно, в день юга і слонце, і весма тепло. Вода в рѣцѣ гораздо умножилась.

9. В ночи теплякъ, а в день солнечно і тепло. Вода стала в рѣцѣ пасти. Якова Багинского отправилъ в Ущерпе за роспусками і горѣлкою.

П: 10. В ночи маленкій теплячокъ, в день тепло і ясно. К Михайловскому отписалъ о саняхъ, к Крижевскому о горѣлци. Шаблѣцкому далъ 7 рублей на колеса. Вода в рѣцѣ уменьшалась. Прудецъ⁵⁶⁵ порвало третого дня.

11. В ночи морозецъ, в день тепло і ясно. Вода уменьшалась в рѣцѣ, жаби начали кричать, однакъ дорога такъ худа, что неможно было ни ехать колесами, ни верхомъ.

12. В ночи морозъ, в день тепло і ясно. Писмо получилъ от Михайла Степановича Ширая о денгахъ; от Александра Данилевского, чтобъ ехать в Гарцевъ⁵⁶⁶.

13. Ночь хмарная, теплая, день теплій. Рано виехалъ я з Брахлова; на обѣдъ приехалъ в Солову⁵⁶⁷ к Михайлѣ Шираю; на ночь приехалъ в Стародубъ.

14. Ночь ясная, теплая, день ясній, теплій. На обѣдъ приехалъ я в Гарцевъ, не засталъ Іліи Василевича. У вечеру приехалъ писаръ Александръ і объявилъ, что онъ обѣдалъ в Погарѣ і поехалъ на ночь в Юдиновъ⁵⁶⁸ к Полетицѣ. Александръ у вечеру виехалъ на Ущерпе для отправки на байдацѣ.

15. Ночь хмарная і в полночь была молнія і громъ силній з западнія сторони; день солнечній. У вечеру приехалъ Ілія Василевичъ і Андрей Василевичъ Квасовъ⁵⁶⁹.

16. Ночь хмарная, теплая; день холодноватій, і в день громъ, блискавица с вѣтеркомъ. Писмо послалъ к жене, чтобъ в Ущерпе отправила Косовича.

П: 17. Ночь теплая і роса; день свѣтлій, теплій. На обѣдъ приехалъ Гаевскій і Булашевичъ.

18. Ночь теплая, свѣтлая; день свѣтлій; стороною дожчь. Иванъ Крижевскій приехалъ з Ущерпа і объявилъ, что байдакъ пошолъ еще 16 числа, то есть в субботу, і моеи горѣлки 29 куфѣ. Булашевичъ поехалъ в Погаръ у вечеру.

19. В ночи маленкій дожчикъ, в день рано хмарно і холодно, а в полдень ясно і тепло, стороною громъ.

20. В ночи холодно, вранцѣ холодно, хмарно і дожчикъ маленкій, і черезъ цѣлій день холодно і дожчикъ. После обѣда виехали з Гарцева і приехали на ночь в Погаръ, в мой дворъ.

21. В ночи ясно і большой морозъ, в день ясно да холодно. На обѣдъ приехали к Корсаку в Гримячъ⁵⁷⁰, а на ночь в Слободу Михалчину⁵⁷¹ і Бриферскій с нами.

22. Ночь ясная, холодная з утреникомъ, день ясній, да вѣтрений.

23. В ночи ясно, в день ясно жъ, толко вѣтрено і холодно.

П: 24. В ночи ясно с утреникомъ; день ясній, тепловатій. После обѣда Ілія Василевичъ і Квасовъ в Глуховъ, а я з Бриферскимъ в Галагановку на ночь приехалъ.

25. Ночь холодная, ясная с утреникомъ, день теплій. На обѣдъ приехалъ в Брахловъ.

26. Ночь холодная, день вѣтрений. После обѣда приехалъ Сава Павловичъ Гузовскій. Рано послалъ Якова Багинского в Стародубъ на греблю.

27. В ночи дожчикъ і в день дожчь і громъ; сирій день.

⁵⁶³ Село Суражского уезда.

⁵⁶⁴ Вероятно, обещанные автором, в последнюю поездку его в Глухов с жалобой на Лобисевича.

⁵⁶⁵ Ручей в м. Новом Ропске (Новозыбков[ского] у[езда]), приток речки Ирпы, на котором была мельница Лашкевича.

⁵⁶⁶ Село Стародуб[ского] у[езда], имение Ильи Васильевича Журмана.

⁵⁶⁷ Село Стародуб[ского] у[езда].

⁵⁶⁸ Село Стародуб[ского] у[езда].

⁵⁶⁹ Архитектор.

⁵⁷⁰ Село Новгород-Северского уезда.

⁵⁷¹ Село Новгород-Северского у[езда], имение Журмана.

28. В ночи сиром і холодноватом, день свѣтлий, холодноватий. Двѣ бочки полоторнихъ купилъ вина французкого за сто тридцать рублей. На Алтиновскій станъ контрактъ заключилъ з расколщиками Сухаревими і на Крелевецкій — з Прокопомъ Красовскимъ і протчими.

29. В ночи холодно і в день ясно і холодно. Уговорилъ грабара на стародубовскую греблю за десять рублей, і чтобъ онъ на мой коштъ і болше нанялъ і отдѣлалъ, какъ я ему прикажу. В полдень получилъ от Іліи Василевича з Глухова письмо чрезъ фузелера, что подводи под горѣлку наняти с куфи от Переяслова до Ясѣ по двенадцати рублей.

30. В ночи ясно і холодно; утро весма приятное і благорастворенній воздухъ, толко морозецъ или теплякъ силній былъ; день ясній. Афанасій чрезъ Балдуева прислалъ письмо, что Іосифу уже кибитки не надобно.

Мѣсяць май 1771 года.

П: 1. В ночи холодно, в день вѣтеръ і дождь, і громъ. Рано купилъ в Арсенія Сухарева бочку сливъ в 20 пудахъ і 25 фунтовъ. Пудъ по 1 рублю 40 коп. і заплатилъ 28 рублей.

2. Ночь очень холодная і мокрая, день холодній. Фузелеръ воротился от байдака с тѣмъ, что байдака не пропускають. Я чрезъ него писалъ к Іліи Василевичу письмо і хлѣбъ послалъ.

3. Ночь холодная, сирая; день холодній і в день снѣжокъ падалъ і громъ былъ. Посля обѣда Гурзовскій поехалъ, а у вечеру Покасъ приехалъ і ночевалъ у мене.

4. Ночь холодная і ранокъ холодній; день увесь на перемѣнахъ, а у вечеру дождикъ. У вечеру приехалъ Николай Лашкевичъ, а Покасъ рано поехалъ.

5. Ночь холодная з дождемъ і снѣжкомъ, увесь день дождь і холодно. На обѣдъ приехалъ Михайло Лашкевичъ, а у вечеру Николай Лашкевичъ поехалъ в Стародубъ.

6. В ночи дождь і вѣтеръ теплій, в день хмарно і холодно.

7. В ночи холодно, в день ясно. Петръ Ивановичъ Келлеръ, лѣкаръ, приехалъ ко мнѣ.

П: 8. В ночи холодно, в день ясно і тепло. Посля обѣда Василь Демяновичъ Рубецъ былъ у мене.

9. В ночи холодно, день на перемѣнѣ. У Василя Демяновича Рубца родился синъ Николай і я у вечеру былъ у него.

10. В ночи хмарно, в день перемѣнчиво, стороною былъ градъ і перунъ. Я рано крестилъ у Ва-

силя Демяновича Рубца сына Николая і обѣдали в него. Посля обѣда поехалъ я і лѣкаръ, і Бриферскій в Стародубъ.

11. В ночи холодновато, в день тепло і стороною дождь. Обѣдалъ я в Михайла Ширая, і Михайло Миклашевскій, і еще были там же, а у вечеру у Прожиги.

12. В ночи тепло і в день очень тепло. Рано виехалъ я з Стародуба і обѣдалъ в Соловъ в Ширая. С нимъ разчитался: на нему осталось 3 рубля 25 коп. На ночь приехалъ я в Браховъ.

13. В ночи тепло, в день тепло, ясно. Іс комисаріята топалского получилъ 900 рублей, іс которихъ Прокопу Красовскому далъ 815 руб.

14. В ночи ясно і тепло і в день тепло. Рано былъ я на Ірпѣ⁵⁷² і Любечанахъ⁵⁷³, а посля обѣда у Василя Рубца на христинахъ, где були Іванъ Михайловичъ Рубецъ з женою, старая Костиha і протчіе.

Зеленіе свята.

П: 15. В ночи хмарно, в день тепло і ясно. Обѣдала у мене панѣ Демянова Рубцева і Василь Демяновичъ Рубецъ, а посля обѣда пришелъ Семень Рубецъ і попъ Бриліокъ.

16. Ночь теплая, приятная, день ясній, жаркій. Рано приехалъ Михайло Лашкевичъ, Михайла Степановичъ Ширай з зятемъ Іваномъ Галецкимъ і дочерми: Анною і Катериною; Іванъ Михайловичъ Рубецъ з женою, Потапъ Багинскій з женою, Василь Демяновичъ Рубецъ і попи: ропскій, любечанскій, бровницкій і браховскій. Обѣдали і вечерали у мене і попили.

17. Ночь ясная і приятная, день ясній, жаркій.

18. Ночь ясная, приятная, день жаркій. Сегодня греблю в Браховѣ размѣралъ і Михайла майстеръ пришолъ на работу. У вечеру отецъ Іванъ Плосконній приехалъ і возній Неровній.

19. Ночь приятная, день жаркій. Возній ездилъ к Рубцу Констіевичу за Гуцинимъ. Сады такъ силно цвѣли, что на яблоняхъ і дуляхъ листья не было видно. Вишнѣ умѣрително, а сливы ничево.

20. Ночь приятная і день жаркій. Сегодня начали сѣять горохъ, ячмень і овесъ.

21. Ночь жаркая і день жаркій. Рано приехалъ Данило Цеклинскій і привезъ газеты і объявилъ, что Ілія Василевич поехалъ в армѣю мая 9 дня, а у вечеру Николай Лашкевичъ прислалъ лѣкарство.

П: 22. Ночь жаркая, день жаркій, да былъ і дождь з силнимъ громомъ і блискавицею і вѣхромъ. Посля обѣда ездилы мы всею семею

⁵⁷² Хутор на речке того же имени, Новозыбков[ского] у[езда].

⁵⁷³ С[ело] Новозыбков[ского] у[езда].

до криниць подь Ропскъ⁵⁷⁴ і заездили в Любечане к Шаблицкому.

23. Ночь приятная, день на перемѣнѣ з громомъ і дождемъ. Сегодня я началъ лѣкарства принимать.

24. Ночь холодная, день на перемѣнѣ. Сегодня начали работники около брусся работать. Аліона Онисифоровна⁵⁷⁵ приехала. От Трифановского человекъ нарочній привезъ письмо о алтиновской почтѣ.

25. Ночь холодноватая, день жаркій і приятній. Отець Иванъ Плосконній рано поехалъ, і я до Трифановского отписалъ. После обѣда зачали палѣ на греблѣ бытѣ і сѣмнадцатъ палѣ убили. После обѣда приехалъ Михайла Михайловичъ Рубецъ і Федоръ Лашкевич і Данило Цеклѣнскій.

26. Ночь приятная, день жаркій. Рано поехалъ Рубецъ і Лашкевичъ. После обѣда виехалъ я в Погарь і со мною Бриферскій, жена опровожала до Галагановки, где і ночевалъ.

27. Ночь свѣтлая, приятная, день жаркій. После обѣда была Татьяна Павловская і Палага Косовичка.

28. Ночь свѣтлая, день свѣтлій, жаркій. Я з Бриферскимъ поехали рано з Галагановки і приехали в Михалчину слободу, где і ночевали.

П: 29. Ночь свѣтлая, приятная, день жаркій, стороною дождь і громъ. После обѣда виехалъ я з слободы і приехалъ на ночь в Погарь, где заставъ і Василя Ивановича Губчица в моемъ домѣ.

30. Ночь приятная і сторонами дождикъ, і в день громъ і дождикъ. Рано отправилъ Атроха в Почепъ к Лобисевичу і протопопѣ Телеснѣцкому за денгами за пенку. Обѣдало у мене много.

31. В ночи громъ і стороною дождь, день жаркій, ясній. Рано отправилъ коляску і кибитку домой.

1771 года мѣсяць іюнь.

1. В ночи хмарно і сторонами дождь, день жаркій. Обѣдалъ у мене войтъ новгородскій. Рано получилъ письмо от Лобисевича і протопопѣ, что денегъ нѣтъ при экономіи. Я писалъ до Максима в Михалчину Слободу, чтобъ перебранніе денги прислалъ.

2. В ночи хмарно, день ясній с перемѣною. Губчиць і Тамиловскіе у мене попили ладно пива аглицкого.

⁵⁷⁴ Около м. Нового Ропска, на берегу речки Прудца, есть довольно живописное место, где из-под глинистой подпочвы бьет много ключей. На главном из них с незапамятных времен имеется небольшая деревянная «каплица», в которой помещаются старые иконы, покрытые обыкновенно полуистлевшими от погоды «рушниками». Сюда-то весною, большею частью по праздникам, ходят на прогулку не только жители местечка, но, как видно из *дневника*, и жители соседних сел. Прогулки эти до настоящего времени имеют некоторый суверно-религиозный оттенок, хотя от приходящих трудно добиться каких-либо определенных ответов по этому поводу. Жители Ропска раз в год приглашают священника и отправляются крестным ходом на водосвятие к «кринице». Приходящие к «кринице» пьют из нее воду, умываются. Дальше в *дневнике* упоминается, что семья Лашкевича ездила к кринице даже в октябре.

⁵⁷⁵ Яснопольская, урожд. Лашкевичева.

⁵⁷⁶ Косач. [Насправді йдеться про Степана Опанасовича Федоровича (див.: Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 1: Полк Стародубский. Киев, 1888. С. 92). — Е. К.].

⁵⁷⁷ Жена Михайла Васильевича Губчица.

3. В ночи холодновато, в день сторонами дождь, но на перемѣнѣ увесь день. Василь Ивановичъ Губчиць рано поехалъ домой, а после обѣда я з Бриферскимъ виехалъ в Стародубъ на ночь, куда і жена у вечеру приехала.

4. В ночи холодно і в день холодно. После обѣда ходилъ я в лавкахъ. У вечеру былъ у мене писарь полковій Степанъ Федоровичъ⁵⁷⁶ і я купилъ у войта стародубовского Грозѣнського коляску за сѣмдесять пять рублей.

П: 5. В ночи холодно, в день умѣренная теплота. Рано былъ у мене Михайло Ширай з Сороками. После обѣда ходилъ я з женою і дѣтми на ярманокъ і я самъ былъ в Искрицкого і асигнацію за прошедшую четверть получилъ, а ему четыре гарци вина далъ.

6. В ночи дождикъ, в день ясно, сторонами дождь. Рано купилъ я у Федосея Коробова мѣдѣ двадцать пудъ і 24 фунта по одинадцати рублей пудъ. Заплатилъ денегъ 50 рублей і 60 копѣекъ, а остался долженъ 176 рублей, і оную мѣдѣ отдалъ Барлюю котляру в работу на казани. Рано і жена ходила по ярманку. Обѣдалъ у мене Петръ Губчиць і еще после обѣда жена поехала в Браховъ, а я на ночь приехалъ в Погарь.

7. В ночи приятно і ясно, в день ясно і сторонами дождь.

8. В ночи дождикъ і в день громъ і дождикъ. После обѣда приехалъ і былъ у мене Павелъ Ивановичъ Миклашевскій.

9. В ночи дождикъ, в день на перемѣнѣ. Рано поехала Марфа Артемовна Губчицева⁵⁷⁷, которая ночевала в дворѣ Пѣсоцкого. Миклашевскій з Юркевичемъ презентовали замѣнніе письма в судѣ на Чемерисовку і Полѣсе. Василь Ивановичъ Губчиць при писмѣ прислалъ 9 кожъ, а я ему послалъ 1800 таранѣ і до него приложилъ письмо к Лобисевичу о денгахъ за пенку.

10. Ночь з дождемъ, холодная, день болшъ дождистій, холодноватій. После обѣда виехалъ я з Погару і приехалъ на ночь в Браховъ.

11. Ночь холодная, день вѣтрений, солнечній. Сегодня начали греблю сипать.

П: 12. Ночь холодная, день вѣтрений і ясній. После обѣда виехалъ я в Стародубъ на ночь.

13. Ночь тихая, ясная і воздухъ благоустроенній. День ясній, очень жаркій. Каша привезъ

два полкаретки і шесть хомутовъ со всѣмъ наборомъ за 310 рублей. З Иваномъ Мойсѣевимъ я разквитовался. На ночь виехалъ в Погаръ. От Ивана Андрѣевича Миклашевского получилъ 180 червонцовъ.

14. Ночь пріятная, стороною громъ і дождь, в день холодно. У вечеру приехалъ Федоръ дядко⁵⁷⁸.

15. В ночи холодно і в день холодновато. Сегодня обѣдалъ у мене Миклашевскій і много, і онъ сегодня з виписю отправился.

16. В ночи холодновато, день теплій, сторонами дождь. Сегодня обѣдали Лашкевичи.

17. Ночь холодноватая з дождикомъ, в день градъ болшой, стороною дождь, но увесь день на перемѣнѣ. После обѣда разехалися Лашкевичи, а я з Федоромъ Анисифоровичемъ на ночь приехали в Михалчину Слободу.

18. Ночь теплая, хмарная, день ясній, жаркій. Рано пріехалъ Алексѣй Степановичъ Сулима і Данило Цеклинскій. Я послалъ в Шептаки Антона Дембровского для преему 1001 рубля за пенку.

П: 19. Ночь хмарная, теплая, день жаркій, свѣтлій, сторонами дождь і громъ. После обѣда Цеклинскій поехалъ в Глуховъ, а я на ночь в Погаръ, где в своемъ домѣ засталъ Михайла Губчица.

20. Ночь з дождикомъ, день ясній, жаркій. Сегодня обѣдала у мене Тамилловская і еще много.

21. Ночь теплая, день теплій. Рано поехалъ Михайло Губчиць.

22. Ночь теплая, день ясній. Сегодня привезли 1001 рубль з Шептаковъ за пенку. Я посилалъ до Полѣтики, чтобъ прислалъ за денгами ему доводячихся за пенку 263 рубля 50 коп., но его дома не было.

23. Ночь теплая, день на перемѣнѣ. После обѣда от Полѣтики получилъ письмо о денгахъ, чтобъ сребренніе дать, на что я отписалъ, что нетъ.

24. Ночь хмарная, день з дождемъ холодноватій. После обѣда виехалъ я з Погару, обѣдавши в отца Ивана Плосконного. На ночь приехалъ в Гарцевъ.

25. Ночь хмарная, день холодній з вѣтромъ і дождемъ. На обѣдъ приехал я в Стародубъ, расплатился за коляски і за все в Стародубѣ.

П: 26. Ночь з дождемъ, в день силній дождь. После обѣда поехалъ я в Браховъ на ночь, і со мною Федоръ Онисифоровичъ.

27. Ночь хмарная, день на перемѣнѣ. Рано виехалъ я з Брахова, обѣдалъ в Легоновцѣ, а на ночь приехалъ в Михалчину Слободу, где засталъ Ілію Василевича, Агафію Давидовну і Уманца, определенного в Погарскій магистратъ.

28. Ночь пріятная, день на перемѣнѣ.

29. Ночь пріятная, в день жарко, стороною дождь. После обѣда ездили проежчатся в круглой лесокъ.

30. Ночь пріятная, в день жарко, стороною дождь.

Мѣсяць іюль.

1. Ночь холодноватая, пріятная, день ясній, жаркій. Рано виехали з слободи і обѣдали в Галагановцѣ, а на ночь приехали в Браховъ.

2. Ночь пріятная і день ясній, жаркій.

П: 3. Ночь пріятная, день жаркій. Сегодня обѣдали у мене Василь Рубецъ і Григорій Рубецъ з женою і дочерми.

4. Ночь пріятная, день очень жаркій. Я не очень здоровъ былъ. Писма получени о взятіи второю армею Перекопа.

5. Ночь хмарная, стороною дождь, день жаркій. Сегодня обѣдали в Істобкахъ в Григорія Андрѣевича Рубца, где были Федоръ Дублянскій, Григорій Гаевскій, Василь Рубецъ і Михайло Рубецъ.

6. Ночь теплая, день с перемѣною. После обѣда ездили мы всѣ в Ірпу і Любечане.

7. Ночь теплая, день жаркій. Рано поехалъ Ілія Василевичъ і Агафія Давидовна в Гарцевъ. После обѣда поехали Максимъ і Федоръ Лашкевичи в Ситую Буду. Отець Іванъ Старорожскій былъ з зятемъ Горбачевскимъ і я чрезъ его к подсудку писалъ. Писаръ Пѣсоцкій⁵⁷⁹ после обѣда жъ поехалъ в Погаръ.

8. Ночь з дождемъ, день весма жаркій і дождь з громомъ. Уговорился мелникъ Максимъ на ставъ і клѣтку.

9. Ночь жаркая з дождикомъ, день хмарній з вѣтромъ.

П: 10. Ночь хмарная і строною дождь, день с перемѣною. После обѣда, на ночь виехалъ я в Стародубъ і вечералъ в Онисихи⁵⁸⁰ старой.

11. Ночь теплая, день жаркій. Рано былъ у мене Михайло Ширай і Іванъ Сорока. Я обѣдалъ в Ширая, куда і много поприходило, і пили по причинѣ родившойся в дочери его, Галецкой, дочки. На ночь виехалъ я в Гарцевъ.

12. Ночь теплая, день жаркій. После обѣда ездили в Дедюки і попили.

13. Ночь хмарная, в день силній і почти безпреривній дождь. Рано поехалъ я в Стародубъ. После обѣда приехалъ і дядко Федоръ і протчіе, і трактowali о миру.

14. Ночь с силнимъ вѣтромъ і дождемъ, день холодній і дождливій. Рано тожъ о мѣру говорили, толко не сойшлися. Я обѣдалъ с протчими в Олесѣ⁵⁸¹, а на ночь приехалъ в Браховъ.

⁵⁷⁸ Федор Семенович Лашкевич, войсковою товарищ, затем полковой хорунжий.

⁵⁷⁹ Погарский, Иван Климантьевич.

⁵⁸⁰ Дядина автора, жена Онисифора Семеновича Лашкевича.

⁵⁸¹ Вероятно, Елена Онисифоровна Яснопольская, двоюродная сестра автора, вдова.

15. Ночь холодная, день ясний, стороною дождь. Конопль по городамъ открытимъ совсѣмъ поломило.

16. Ночь холодная, утро приятное. После обѣда дождь. Мойсей Сухаревъ отдалъ денги почто-вѣ 220 рублей.

П: 17. Ночь вѣтрена, сторонами дождь, день свѣтлій. У вечеру приехалъ Иванъ Григоріевичъ Галаганъ.

18. Ночь свѣтлая, день холодноватій. Рано приехалъ Василь Максимовичъ Корсакъ и с Погару приехалъ Федоръ Барлуй.

19. Ночь свѣтлая, день ясний, жаркій. Рано поехали я з женою і швагромъ і дѣтми в Гарцевъ. Обѣдали на Плоскомъ, а на ночь приехали в Гарцевъ. Тамъ застали: Петра, Михайлу, Василя, Федора Губчицовъ і протчіихъ, а Корсакъ рано поехалъ в Симеоновку⁵⁸².

20. Ночь сирая, день дождливій і погода весма мокрая і холодная. Сей день попили средственно.

21. Ночь сирая і день холодній, сирій. А сей день попили полутче.

22. Ночь сирая і день сирій. Рано виехалъ я з женою і швагромъ з Гарцева. Обѣдали в Стародубѣ. После обѣда ходили в лавкахъ. Видѣлись з Шираемъ, Миклашевскимъ і протчими, а на ночь приехали в Браховъ.

23. Ночь ясная, день з утра хмаренъ, а послѣ обѣда ясний і жаркій. В банѣ мились. После обѣда ездили в поле, і мое жито начали жать.

П: 24. Ночь ясная с великимъ туманомъ, день ясний, стороною дождь. Обѣдалъ Василь Рубецъ, а у вечеру былъ Григорій Рубецъ з женою.

25. Ночь ядреная, день пасмурній, холодній з осѣннимъ дождемъ. После обѣда ездили я з швагромъ в Истокки к Григорію Рубцу. У вечеру приехалъ Барлуй з комисіи расколничей с тѣмъ, чтобъ присилать туда повѣренного.

26. Ночь ядреная, день жаркій, сторонами дождь. После обѣда виехала жена і швагеръ на Украину, і я опроважавъ ихъ до Галагановки. Тамъ ночевали.

27. Ночь ядреная, день холодноватій. Рано поехали мы всѣ в Симионовку к Корсаку на обѣдъ, а по обѣдѣ жена з дѣтми і братомъ поехали в путь, а я, получа извѣстіе, что Долѣнскій із женою приехалъ в Браховъ і дожидается мене, поехалъ в Браховъ на ночь з Савою Павловичемъ Гузовскимъ і Николаемъ і Федоромъ Лашкевичами.

28. Ночь ядреная, день ясний, но сторонами дождь.

29. Ночь хмарная, день холодній, вѣтрений на перемѣнахъ. Рано Долинскій з женою поехали в Гарцевъ, а Николай Лашкевичъ в Стародубъ.

30. Ночь ясная, ранокъ хорошій, а послѣ увесь день на перемѣнѣ. Толко жито жали.

П: 31. Ночь ясная і день ясний. Обѣдалъ я і еще много у Михайли Якимовича Рубца на христінахъ унука его Михайли, которому восприемники были Василь Константиновичъ Рубецъ, да Татяна Григоріевна Рубцовна.

Мѣсяць августъ.

1. Ночь ясная і день жаркій, ясний, а стороною дождь. Гузовскіе послѣ обѣда поехали в Стародубъ. Василь Ивановичъ Губчицъ прислалъ родинній хлѣбъ за новорожденного сына Ілію.

2. Ночь ясная і день ясний, приятній. Рано приехалъ Данило Цеклѣнскій з Глухова і привезъ копію рѣшенія по дѣлу Марфи Ивановни⁵⁸³ з Маркевичкою. Я цѣлій день былъ подля женцовъ, — жито і пшеницу жали.

3. Ночь ясная, утро жаркое, в день дождикъ с вѣтромъ і солнце. Сегодня жито дожали на сеи сторонѣ.

4. Ночь ясная, день ясний, жаркій. Рано приехалъ Компанѣецъ з Гарцева с писмом, что Ілія Василевичъ боленъ от суботи, я потому рано і поехалъ в Гарцевъ на подводахъ і приехалъ на ночь в Гарцевъ, засталъ болного і с нимъ Долинского і сестру.

5. Ночь пасмурная і день з дождемъ. Сегодня у брата параксизмъ былъ сильной. Лѣкаръ ездилъ в Стародубъ, по причинѣ якобы появившейся тамъ чумѣ.

6. Ночь холодная, день на перемѣнѣ, а болше дождь. У вечеру приездилъ отецъ Иванъ Плосконній с Погари.

П: 7. Ночь свѣтлая, а день на перемѣнѣ, а болше дождь. Сегодня братъ принималъ рвотое і жовтяници на нему показались. Уманецъ і Плосконній поехали в Погаръ, і Покорскіе приездили і поехали.

8. Ночь пахмурная і день болшею частію дождливій. Рано Виткевичъ прислалъ ко мнѣ восьмнадцать книгъ і я к нему отписовалъ.

9. Ночь пахмурная і день холодній с дождемъ. После обѣда Долинскій і сестра поехали на ночь в Платковъ⁵⁸⁴. Покорскій приехалъ. Братъ імѣлъ не очень силній жаръ і началъ пить декоктъ.

10. Ночь з болшимъ вѣтромъ і дождемъ, день сирій. После обѣда приехалъ опять Долинскій і сестра.

11. Ночь холодная з дождемъ, день также дождливій. В ночи приехалъ докторъ Павлюсонъ з Нѣжина, где моровое повѣтре, да і у Стародубѣ проявилось. После обѣда приехалъ Федоръ Губчицъ з женою.

⁵⁸² Имя Корсака, ныне местечко Новозыбковского уезда.

⁵⁸³ Родная сестра автора.

⁵⁸⁴ Деревня Стародубского уезда.

12. Ночь холодная, день на перемѣнѣ. Долѣнскій, сестра і я поехали з Гарцева. Обѣдали на Плоскомѣ. Заезжали к Шираю в Солову, а на ночь приехали в Брахловѣ.

13. Ночь холодная, день с перемѣною. Рано прислалъ Вилѣнскій, что комисія с воронковцами о спорныхъ грунтахъ хочетъ быть 20 дня сего мѣсяца. Я к нему отписалъ, чтобъ обождали, і римской історіи послалъ 8 томовъ. Сегодня жито окончили жать, которого нажато в Брахловѣ на Клину і на Задорожю 280, на Евтуховѣ 150, на церквици 19, за рѣкою от дороги 210, в Галагановцѣ подля гаю 164, в Ирпѣ 80, в Любечанахъ подля криницѣ на десяти чверткахъ 282, в Желѣзномѣ Мостѣ 31, а всего копѣ жита 1220 копѣ, пшеницѣ на Евтуховѣ 24, под гаемъ 6, в Галагановцѣ 6½, а всей...

П: 14. Ночь холодноватая, хмарная, день ясній, хорошій. Обѣдалъ у мене Василь Рубецъ. Сегодня яблоки в саду обтрусил.

15. Ночь ясная, хорошая, день ясній, жаркій, хорошій. Рано приехали воронковци⁵⁸⁵ для миру, но отложили до слѣдующаго четверга. Рано поехали: Григорій Карповичъ і сестра, і я с ними в Ломаковку⁵⁸⁶ к Рубцу на обѣдъ, где і службу слухали. Тамъ была Топалнѣцкая, Реишиха і еще дегто. А на ночь приехали в Галагановку і с нами поѣ въ брахловскій.

16. Ночь пріятная, утро хорошее. После обѣда под вечеръ громъ і дождь. Рано поехали Григорій Карповичъ і сестра в Пекаревѣ⁵⁸⁷, а я началъ в Галагановцѣ передъ дворомъ греблю сипать.

17. Ночь ясная, день ясній, сторонами дождь. Былъ у мене Иванъ Павловскій. Старосту галагановского щитали.

18. Ночь ясная, день ясній, подъ вечеръ дождь. После обѣда виехалъ я з Галагановки, заездилъ в Воронокъ, а на ночь приехалъ в Брахловѣ.

19. Ночь з дождемъ силнимъ, день перемѣнчиватій. После обѣда приехали воронковци с тѣмъ, что они мнѣ уступаютъ свою часть в Брусѣ⁵⁸⁸, а к окончанію сенокъ положили сентября 1-е.

20. Ночь хмарная без дождю, день перемѣнчиватій. По ранемъ обѣду поехалъ я чрезъ Воронокъ, Княжую, Картушинъ, Дѣдовъ, Левенку в Гарцевѣ⁵⁸⁹ на ночь приехалъ; засталъ Ілію Василевича от болѣзнѣ свободившагося.

П: 21. Ночь холодная, день холодноватій. Рано приехалъ Павелъ Кириловичъ Лобисевичъ з женою, із швагромъ і дѣтми, і отецъ протопопъ Те-

леснѣцкій, і вѣсть привезли, что ихъ сіятелства рейсхъ графъ Алексѣй Григоріевичъ Разумовскій і графиня Екатерина Ивановна, сожителница графа Кирилы Григоріевича Разумовского, померли прошлаго іюля 8 (графъ). У вечеру Федоръ Губчицъ з Стародуба приехалъ і объявилъ, что морова болѣзнъ тамъ усиловується.

22. Ночь холодная, день на перемѣнѣ. Рано поехалъ Лобисевичъ, а после обѣда Губчицъ, а у вечеру Покорскій.

23. Ночь холодная, перемѣнчиватая, день без дождя. На обѣдъ приездили Иванъ Покорскій з женою і Федоръ Домонтовичъ з женою.

24. Ночь холодная і день холодноватій. Рано виехалъ я з Гарцева і приехалъ на ночь в Брахловѣ. Черезъ Стародубъ ехалъ, тамъ чума усилилась. Дома получени писма от Долѣнского, что в Нѣжинѣ силній моръ. Павелъ Ивановичъ Миклашевскій умеръ сей день.

25. Ночь с теплякомъ, день ясній, хорошій. Сей день расколщики пошли на границу к Вишкову⁵⁹⁰ противъ кофидератовъ, которіе собрались напасть на границы російскіе.

26. Ночь холодная, день ясній, пріятній. І послѣдніе расколщики пошли противъ кофидератовъ. Отправилъ в Гарцевѣ хамути при писмѣ к Іліи Василевичу, і в Погарь к отцу Ивану 10 рублей, і к Писоцкому писалъ. Моисея послалъ в Галагановку, чтобъ с Косовичемъ щетъ сняли з старости Андрѣя Данченка, і уволилъ его от службы. Самъ я ездилъ в поле, где пашутъ. У вечеру Михайло Лашкевичъ заехалъ і ночевалъ.

27. Ночь ясная, теплая, день ясній, теплій. Слухъ умножилъ о нападеніи от кофидератовъ, но подленного извѣстія не было. Гречки познѣ пропали от морозу.

П: 28. Ночь ясная, холодноватая, день ясній, пріятній. Обѣдали у мене Василь і Семен Демяновичи Рубци. Сей день начали сѣять у мене жито і пшеницу. На ночь я пріехалъ в Ирпу.

29. Ночь пріятная і день сухій, пріятній. На службу ездилъ я в Бровничи⁵⁹¹ і обѣдалъ в Потапа Багинского.

30. Ночь пріятная і день ясній, вѣтреній. Рано заездилъ в Любечане, а на обѣдъ пріехалъ в Брахловѣ. Писмо написалъ к Долинскому чрезъ медведовцевъ о серебрѣ і козлиныхъ.

31. Ночь хорошая, день вѣтреній і сторонами дождикъ. Сегодня расколщики воротились от границы, а кофидерати Гомля ограбили і пошли далше в Полщу.

⁵⁸⁵ Жители посада Воронка, Стародуб[ского] у[езда].

⁵⁸⁶ С[ело] Стародуб[ского] уезда.

⁵⁸⁷ Село на р. Сейме, Сосницкого уезда.

⁵⁸⁸ Брус — хутор Старод[убского] у[езда], на речке того же имени.

⁵⁸⁹ Все пять Стародуб[ского] у[езда].

⁵⁹⁰ Село Новозыбковского уезда.

⁵⁹¹ Село Новозыбковского уезда.

Мѣсяць сентябрь.

1. Ночь хмарная, день вѣтреній, под вечеръ дождь. Князь Мещерскій 28 августа пріехалъ і заперъ городъ Стародубъ по причине чумы.

2. В ночи силній дождь, день на перемѣнѣ. Я ездилъ в Солову к Шираю на обѣдъ, а на ночь пріехалъ в домъ. Рано Янджуль стрій от мене поехалъ.

3. Ночь теплая, хмарная, день на перемѣнѣ, а у вечеру силній дождь. За водку французкую Арсенію Сухареву і Довгаренку за полутарную бочку заплатилъ 165 рублей.

П: 4. Ночь хмарная з дождемъ і день на перемѣнѣ. Обѣдали у мене Василь і Иванъ Рубци.

5. Ночь з дождемъ, день на перемѣнѣ. После обѣда послалъ в Пекаревъ Ефима с писмами к Долинскому, чтобъ пріездилъ для миру с Гудовичемъ, да і чтобъ переслалъ мое письмо к женѣ.

6. Ночь хмарная, день на перемѣнѣ. Корсакъ прислалъ клубникъ корѣня і левкой, что заразъ і посажено. Ілія Василевич прислалъ письмо, чтобъ я пріехалъ в Михалчину Слободу.

7. Ночь сирая, день такой же. Рано виехалъ я з Брахлова і пріехалъ в Михалчину Слободу. Засталъ тамъ Ілію Василевича і Агафію Давидовну.

8. Ночь холодноватая, день на перемѣнѣ. У вечеру пріехали Алексѣй Уманецъ і отецъ Плосконній, а рано Ілія Василевичъ былъ очень сердитъ на ж[ену] с[во]ю.

9. Ночь холодноватая, день на перемѣнѣ. Татьяна Павловская на обѣдъ пріехала.

10. Ночь пахмурная, день на перемѣнѣ. После обѣда Ілія Василевичъ з женою поехалъ в Глуховъ, а я в Галагановку на ночь, а Уманецъ і отецъ Плосконній в Погарь. Я отцу Ивану далъ на дрова 10 рублей, да в позикку салъ 30 руб., да прежде ему салъ в Брахловъ далъ 20 р. і так салъ 50 позичено.

П: 11. Ночь холодноватая, день на перемѣнѣ. Обѣдали у мене Максимъ Косовичъ, Иванъ Павловскій. У обѣда получилъ писма от Долѣнского і от жени. На ночь пріехалъ в Брахловъ і засталъ, что і сестра Марфа Ивановна пріехала вчера в Брахловъ.

12. Ночь холодноватая, день солнечній, да холодній. Писалъ до Михайли Степановича Ширая о сездѣ, і онъ отписалъ ко мнѣ, что о томъ писалъ к Гудовичу.

13. Ночь свѣтлая, день холодній. Рано поехалъ Федоръ Онисифоровичъ в Ситою Буду⁵⁹² к Рубцу. Юркевичъ Петро пріехалъ для продажи футора.

14. Ночь холодная, а свѣтомъ дождь і холодно, і увесь день дождь і холодно. Герасима послалъ осматривать футора. Иванъ Зятчанокъ ігруши привезъ і газети.

15. Ночь холодная і день холодній з осѣннимъ дождемъ.

16. Ночь хмарная, день хмарній і сторонами дождь.

17. Ночь холодная з дождемъ і рано очень дождливо, і день такой. Письмо писал до Михайли Степановича о почтѣ і о дѣлѣ сестриномъ. От его получилъ, чтобъ к нему пріехать.

П: 18. Ночь дождливая, день на перемѣнѣ, холодній. На обѣдъ я пріехалъ в Солову, где засталъ Андрея Василевича господина Гудовича, а у вечеру тудажъ пріехалъ Иванъ Ивановичъ Бороздна і ночевали тамъ, і о дѣлѣ сестриномъ трактовали.

19. Ночь холодная, а под свѣтъ дождь, день на перемѣнѣ, холодній. Рано пріехалъ тудажъ Иванъ Завадовскій, а после обѣда я поехалъ домой.

20. Ночь холодная, сирая, день на перемѣнѣ, холодній. Писма послалъ к Долинскому з чорними росписками о миру. Обѣдали у мене Андрей Василевичъ Гудовичъ, Михайло Степановичъ Ширай, Иванъ Василевичъ Завадовскій, а после обѣда поехали в Солову.

21. Ночь холодная, день хмарній, но без дождя. Прокопу Красовскому за юфти заплатилъ сѣмнадцатъ рублей, да приказъ ему далъ до Мойсея Сухарева, чтобъ на станъ кролевецкій далъ двѣстѣ сѣмдесять рублей. Михалчинского челоуѣка отпустилъ, которій привозилъ газети і сразци печеніе.

22. Ночь свѣтлая, тихая, день с перемѣною. После обѣда отправилъ Андрея Лемеша в Сокиринци к жене і чрезъ него писалъ писма к тестю, жене, брату, і послалъ тестю пару курей царскихъ і водки французкой 12 квартъ, а к жене писалъ, чтобъ ехала домой; к Долинскому писалъ, чтобъ сюда пріездилъ.

23. Ночь свѣтлая і очень большой теплякъ, день на перемѣнѣ, а у вечеру силній дождь. Рано поехалъ Коловрѣзь і козакъ с нимъ в Пекаревъ.

24. Ночь хмарная, в день поболшъ дождю. От ненастья такъ в рѣцѣ води подбыло, что і з береговъ вишла.

П: 25. Ночь хмарная, сирая, день вѣтреній, на перемѣнѣ. После обѣда виехалъ я в Погаръ і ночевалъ в Андрѣйковичахъ⁵⁹³.

26. Ночь ясная з морозцемъ, день на перемѣнѣ, холодній. На обѣдъ пріехалъ в Погаръ, а у вечеру пріехалъ Михайла Василевичъ Губчиць. Сей день кончилось моей женитбы тринадцатъ лѣтъ с 1758 года.

27. Ночь сирая, холодная, день сирій же і холодній.

28. Ночь сирая, і день сирій, холодній. После обѣда былъ я с протчими в подсудка Соболевского.

29. Ночь сирая і день на перемѣнѣ. Писалъ письмо в Глуховъ к Ілію Василевичу о печаяхъ чрезъ конюшаго Ивана.

⁵⁹² Село Новозыбковского уезда.

⁵⁹³ Село Стародубского уезда.

30. Ночь сирая, день на перемѣнѣ, холодній. После обѣда виехалъ я з Бриферскимъ в Браховъ і ночевали в Андрѣйковичахъ.

Мѣсяць октябръ.

1. Ночь холодная, день на перемѣнѣ. На обѣдъ приехалъ я в Браховъ і обѣдалъ с протчими у Василя Демяновича Рубца. У вечеру приехала ко мнѣ Марина, Ганна Онисифоровна і Федоръ с ними.

П: 2. Ночь холодная і день холодній. Сегодня обѣдали у мене Михайло, Иванъ і Василь Рубци і еще дегто, і пняи были.

3. Ночь холодная і день холодній. После обѣда Михайла Михайловичъ з женою поехалъ домой, і я с протчими провожали до Любечанъ. У вечеру от Долѣнского писма получилъ.

4. Ночь холодная, день ясній. Писмо писалъ в Пекаревъ к Григорію Карповичу і послалъ тысячу рублей.

5. Ночь холодная, день хмарній, а у вечеру дожчь. Писмо писалъ к господину Гудовичу о миру і чрезъ Шлапака послалъ. Николай Лашкевичъ поехалъ рано домой.

6. Ночь теплая, день теплій, ясній. Я із сестрою і протчими ездили на Ірпу обѣдать, а оттуль до криници заездили, а на ночь приехали в Браховъ.

7. Ночь теплая і перед свѣтомъ силній дожчь, день на перемѣнѣ. Шлапакъ рано приехалъ з Ивантенокъ⁵⁹⁴, Гудовича не засталъ дома, а сказали, что поехалъ на Полѣсе⁵⁹⁵.

8. Ночь свѣтлая, день ясній, холодноватій. Получилъ от Михайли Степановича Ширая писмо, что Гудовичъ приехалъ з Полѣсса.

П: 9. Ночь ясная, тихая, утро пріятное, день ясній. После обѣда виехалъ я з Брахова і ночевалъ в Галагановцѣ.

10. Ночь ясная с утреникомъ, день теплій, ясній. У вечеру приехалъ в Погаръ і в себе засталъ Василя Ивановича Губчица.

11. Ночь ясная с утреникомъ, у вечеру дожчикъ. Обѣдало у мене много.

12. Ночь хмарная, сирая, день сухій, свѣтлій. У вечеру урядники были у Алексѣя Федоровича.

13. Ночь ясная, холодная і день ясній. Рано былъ от Гудовича управитель, чтобъ я ехалъ в Ивантенки. А после обѣда писалъ я писмо к сестрѣ в Браховъ, чтобъ она ехала домой или ожидала извѣстія, і на той подводѣ послалъ 5 пудъ 10 фунтовъ лою і кушь парѣчокъ. Михайло Губ-

чиць приехалъ в Погаръ. Майстратскіе у вечеру пняіе были у Уманца.

14. Ночь ясная і день ясній, холодній. Писаръ Гудовичевъ рано приездилъ і сказалъ, чтобъ я ехалъ в Ивантенки. Рано ізновъ были магистратскіе, а после обѣда я з Василиемъ Ивановичемъ Губчицемъ поехали і ночевали у Вялкахъ⁵⁹⁶.

15. Ночь ясная, холодная і день ясній. Рано приехали в Ивантенки і обѣдали тамъ, а после обѣда разехались: Губчиць в Почепъ, а я з Семеновъ Андрѣевичемъ Миклашевскимъ в Михайловскъ⁵⁹⁷, к Якову Петровичу Галецкому⁵⁹⁸. З Гудовичемъ положились, чтобъ к слѣдующей неделѣ сестра і я приездили в Медведѣ, почему я і писмо к ней чрезъ его человекъ писалъ.

П: 16. Ночь сирая і день такій. После обѣда приехалъ я в Погаръ на ночь і писмо получилъ, что жена моя приехала домой еще 13 числа, а сестра поехала 14 в Пекаревъ.

17. Ночь хмарная, день ясній, сухій. Человекъ отправилъ в Браховъ. Подсудокъ прислалъ объявление, что в судѣ присудствовать не можетъ.

18. Ночь холодная і день ясній, холодній. На обѣдъ приехалъ ко мнѣ Семень Миклашевскій, і попили.

19. Ночь ясная і день такій, з умѣренною стужею. Миклашевскій обѣдалъ і поехалъ домой, а я на ночь приехалъ в Михалчину Слободу. Ларионъ Тарасенокъ умеръ і погребенъ.

20. Ночь ясная, вѣтреная і день ясній, холодній. Рано писалъ писмо к Іліи Василевичу о комнатахъ слободскихъ. После обѣда виехалъ я з Слободы і приехалъ на ночь в Галагановку.

21. Ночь вѣтреная і под свѣтъ дожчикъ, день холодній. Рано виехалъ з Галагановки, на обѣдъ приехалъ в Браховъ.

22. Ночь сирая і день на перемѣнѣ, вѣтрений. После обѣда отправилъ людей на Украину к тестю і чрезъ нихъ писмо писалъ к Долинскому о приездѣ его сюда.

П: 23. Ночь холодная, день ясній, холодноватій. После обида были у мене в гостяхъ: Вилѣнская і Рубчихи. У вечеру Федоръ Лашкевичъ приехалъ.

24. Ночь темная і под свѣтъ туманъ, а день ясній, у вечеру морозъ.

25. Ночь хмарная, под свѣтъ сирій туманъ, день ясній, у вечеру морозъ.

26. Ночь хмарная, под свѣтъ дожчикъ, день на перемѣнѣ.

⁵⁹⁴ Село Мглинского уезда.

⁵⁹⁵ Под этим именем автор разумеет места в бассейне р. Ипути, нынешний Суражский и северную часть Новозыбковского уездов.

⁵⁹⁶ Вяльки (или Комаровка) — деревня Мглинского уезда.

⁵⁹⁷ С этим именем есть несколько хуторов и деревень в разных уездах. Здесь разумеется деревня Стародуб[ского] у[езда], по дороге из Погара в г. Мглин.

⁵⁹⁸ Погарский подкоморий.

27. Ночь хмарная і день увесь хмарній, сирій, блискавица і громъ. В Ропску громъ человѣка убилъ всмерть.

28. Ночь холодная, свѣтлая, день ясній. Обѣдали у мене Василь Демяновичъ Рубецъ з женою і попи, а у вечеру приехали з Левановки Павловскіе, і погуляли. З Медведей привезли ветчину, масло і плате для отсылки в Пекаревъ.

29. Ночь очень холодная, день на перемѣнѣ. У вечеру были мы у Василя Демяновича Рубца в гостяхъ.

П: 30. Ночь холодная і день холодній. Демяна Павловского жена родила дочку Анастасію. После обѣда Ефима отправилъ в Погаръ за казанами і с писмомъ к Юркевичу. У вечеру писма і газеты получилъ з Глухова.

31. Ночь з силнимъ морозомъ, день ясній, холодній. Рано крестили Анастасію — Федоръ Онисифоровичъ з Агафією Степановною, моею дочкою.

Мѣсяць ноябрь.

1. Ночь холодная і день холодній. Рано я з Федоромъ Александровичемъ поехали в Ірпу і тамъ ночевали.

2. Ночь холодная і день ясній, холодній же. На обѣдъ приехали мы в Браховъ. Писма получилъ з Глухова о французкой водки. У вечеру Михайла Михайловичъ Рубецъ приехалъ ко мнѣ і ночевалъ.

3. Ночь ясная, холодная і день хмарній, холодній. Козаки тимоновскіе побрали гроши за проданній ими грунтъ. Рано Рубецъ поехалъ.

4. Ночь ясная, холодная, день хмарній, холодній. Писмо писалъ в Пекаревъ с посылкою ветчины. Санѣ привезли с Шептаковъ, за работу которихъ заплатилъ я 3 рубля, да за привозъ полтину.

5. Ночь ясная, день хмарній, холодній. Рано Бриферскій поехалъ в Солову, а после обѣда Федоръ в Ситою Буду, а у вечеру приехалъ Максимъ Онисифоровичъ с кардону, около Макаровки находячогося⁵⁹⁹, і сказалъ, что в Стародубѣ легче на людей. Также і в Макаровци вимерло половина села, однакъ теперъ нѣгто не умѣраить.

П: 6. Ночь ясная і день хмарній, холодній. Печникъ Прокопъ приездилъ для забратя печей у Воронку, но я не велѣлъ братъ по причинѣ дороговизни, а велѣлъ свои ставить. Бриферскій приехалъ з Солови і привезъ вѣдомость, что Михайло Андрѣевичъ господинъ Миклашевскій предводителемъ в Стародубскомъ повѣтѣ і что в Стародубѣ четвертая неделя, якъ не умѣрають от чуми, да і что Осипъ Артемовичъ Лашкевичъ умеръ в арміи⁶⁰⁰.

7. Ночь ясная, холодная, день ясній. После обѣда я з женою виехали в Ситою Буду к Михайлѣ Михайловичу Рубцу на ночь, а у вечеру без насъ приездилъ в Браховъ і ночевалъ Семень Федоровичъ Уманецъ.

8. Ночь вѣтреная, холодная і снѣжокъ маленкій, день ясній, холодній. Обѣдали в Рубца: я з женою, Иванъ і Василь Рубецъ, да сотникъ Рубецъ, і гуляли. У вечеру Уманецъ з Топалѣ⁶⁰¹ присилалъ писмо, чтобъ я туда приехалъ. Я отписалъ, что позно, а его просилъ, чтобъ заехалъ в Браховъ.

9. Ночь холодная і день холодній, і снѣжокъ проривался. Рано поехали на обѣдъ в Курозновъ к Ивану Михайловичу Рубцу, а оттуль на ночь приехали в Браховъ. Писма получилъ от Долѣнского чрезъ Шлапака.

10. Ночь видная, холодная, день холодній і снѣжокъ. У вечеру приехали: з Топалѣ Семень Федоровичъ Уманецъ, а з Глухова Андрей Василевичъ Квасовъ.

11. Ночь очень холодная, день холодній же. У вечеру немножко потеплѣло. Рано Уманецъ поехалъ в Глуховъ, а у вечеру Квасовъ в Топаль.

12. Ночь холодная, день холодній.

П: 13. Ночь ясная, холодная і день холодній.

14. Ночь холодная і день холодній. Снѣгъ усю землю прикрилъ і можно стало хотя с нуждою самни ездить. После обѣда были у мене Василь Демяновичъ Рубецъ з женою і Григорій Андрѣевичъ Рубецъ з женою, і Квасовъ у вечеру приехалъ.

15. Ночь холодная і день холодній. После обѣда я с Квасовимъ в Солову к Шираву (поехали) і ночевали тамъ.

16. Ночь з силнимъ морозомъ, день также з морозомъ. Рано поехали от Ширавы і приехали на обѣдъ в Браховъ.

17. Ночь холодная і день з морозомъ і маленкимъ снѣжкомъ. После обѣда виехалъ я с Квасовимъ на саняхъ в Галагановку на ночь.

18. Ночь з морозомъ і день такой же. После обѣда виехали з Галагановки і приехали в Михалчину слободу на ночь, где і писма получилъ от Іліи Василевича с присилкою оливы, і о покупки олѣи, і о хлѣбѣ, а от Афанасія — о присилки ему хлопца і газеты присилалъ.

19. Ночь з умѣреннымъ морозомъ, день холоднѣйшій. После обѣда архитектор Квасовъ виехалъ в Глуховъ.

П: 20. Ночь з силнимъ вѣтромъ, з умѣренною стужею, день тихій і умѣренній морозъ. Писма писалъ в Глуховъ к Іліи Василевичу с посылкою водки французской 20 гарцовъ і хлѣба пшеничного і к Афанасію Артемовичу. После обѣда виехалъ я і приехалъ в Погаръ на ночь.

⁵⁹⁹ Деревня Стародубского уезда, по дороге из Стародуба в Новгород-Северск. Здесь был охранительный кордон по случаю эпидемии.

⁶⁰⁰ Известие это далее опровергается.

⁶⁰¹ Великая Топаль, село (бывшее сотенное Стародуб[ского] полка) Новозыбковского уезда.

21. Ночь холодноватая і день холодноватій, а у вечеру отлига. Обѣдалъ у мене сотникъ Лобко і еще дехто. У вечеру заездилъ ко мнѣ Яковъ Петровичъ Галецкій і компанія была хорошая. У вечеру Семена кухара Кравчикъ покололъ.

22. Ночь с отлигою і день теплій. Сегодня былъ виборъ на мѣсто подсудка Соболевского і избранъ Григорій Сорока. У мене обѣдали, а послѣ обѣда были в Сороки вся компанія.

23. В ночи морозъ і в день морозъ і снѣгъ. Отправилъ при писмѣ к Іліи Василевичу в Глуховъ олѣй, 4410 квартъ, куплений по 5 рублей с четвертью сотню, да за извозъ десяти куфъ в Глуховъ по 2 рубля с куфи — 20 рублей, да за десять порожихъ куфъ по 80 копѣекъ куфа, — 8 рублей.

24. В ночи силній морозъ і в день силній же морозъ. Обѣдали у мене протопопъ і сотникъ, і много еще, і пяни были.

25. В ночи морозъ і в день морозъ. Послѣ обѣда Алексѣй Уманецъ поехалъ в Глуховъ, а я з отцемъ Иваномъ Плосконнимъ на ночь в Суходоле.

26. Ночь з морозомъ, день также. На обѣдъ приехали в Браховъ.

П: 27. Ночь з умѣреннымъ морозомъ і день такий. Рано часи в новій корпусъ поставили. К Шираву Михайлѣ Степановичу письмо посилалъ о денгахъ почтовыхъ, но его засталъ пьяного послилній. Арсеній Сухаревъ привезъ пороху десять пудъ і пятнадцать фунтовъ. 1 фунтъ по 17 ко ½.

28. Ночь з умѣренною стужею і в день не холодно. Рано виехалъ я з отцемъ Иваномъ Посконнимъ з Брахова. Обѣдали в Суходоли, а ночевали в Погарѣ, где і писма получилъ з Глухова: от Іліи Василевича, чтобъ я приехалъ в Слободу, куда і онъ будетъ, от Афанасія, — что Іосифъ живъ.

29. Ночь с туманомъ і в день таило і туманъ. У вечеру Николай Лашкевичъ ко мнѣ приехалъ, и мы всѣ были в гостяхъ в сотника погарского Якова Петровича Лобка.

30. Ночь з морозцемъ, в день холодновато. Рано Николай поехалъ домой, а в мене обѣдалъ сотникъ і другій. Письмо получилъ от Іліи Василевича о аглицкомъ пивѣ. Порохъ продалъ Чернявцѣ по 7 рублей пудъ. Денги получаютъ половину 10 декабря, а остальніе 25 декабря. Онъ принялъ пороху 2 пуди і фунтъ.

1771 год мѣсяць декабрь.

1. Ночь з морозцемъ, а день сирій. Получено извѣстіе, что Стародубъ свободятъ от кардоновъ і что уже чума миновала.

2. Ночь теплая, сирая і день теплій.

3. Ночь теплая і день сирій, теплій. Рано я і отецъ Плосконній, і Бриферскій поехали

в Слободу Михалчину, а у вечеру туда приехалъ Алексѣй Уманецъ.

П: 4. Ночь немножко холодноватая і день з умѣренною стужею. На обѣдъ приехал Ілія Василевичъ в Слободу.

5. Ночь і день з умѣренною стужею. Я і Ілія Василевичъ ездили в Красного футоръ, а Уманецъ поехалъ рано в Погаръ.

6. Ночь холодная і день холодній. На обѣдъ приехалъ Иванъ Жоравка⁶⁰² і с нимъ Чернацкій.

7. Ночь вѣтреная, день холодній з вѣтромъ і снѣгомъ. Рано я приехалъ в Погаръ, а у вечеру былъ у мене Михайло Степановичъ Ширай і много.

8. Ночь з умѣренною стужею і день з метелицею. Отправилъ в Браховъ людей своихъ і черезъ нихъ самоваръ чайній, за которій заплатилъ 6 рублей, і двѣ чашки оловянныхъ. Да чрезъ нихъ же писалъ к Василю Демяновичу о денгахъ почтовыхъ. Сей день Косовичъ Василь у мене сталъ жить.

9. Ночь з умѣреннымъ морозомъ і день такий. Я с компанією ездилъ на обѣдъ в Телѣговку⁶⁰³ к Ивану Петровичу Галецкому, где былъ Михайло Ширай⁶⁰⁴ і игумень Болабуха і попили хорошенко. У вечеру приехалъ ко мнѣ Федоръ Лашкевичъ. Старая Писоцкая сегодня умерла.

10. В ночи очень тепло і дождикъ і в день тепло і дождъ. Сюю ночь снилось мнѣ г. Петръ Первій. У вечеру былъ я в подсудка Владимира Соболевского. У Бея(я) возного христини были, сина его Данили.

П: 11. В ночи дождъ і туманъ і увесь день такий. У вечеру былъ у мене Старосѣлскій старій. Письмо получилъ от жени и хлѣби.

12. Ночь с туманомъ силнимъ і день такий же. У вечеру начало морозить. Обѣдали у мене Ширай і Старосѣлскій і еще много, а у вечеру і Карагинскій былъ. Письмо получилъ от Аршука о денгахъ.

13. В ночи морозецъ і в день морозъ. Обѣдали у мене Старосѣлскій, сотник, і еще много. У вечеру были всѣ в Старосѣлского.

14. В ночи морозъ і в день холодно. Старосѣлскій поехалъ домой. У вечеру денги привезли з Брахова тысячу рублей.

15. В ночи морозъ, а в день легче і снѣгъ хороший выпалъ. В обѣдніе пори послалъ я в Почепъ Аршуку тысячу рублей для покупки хлѣба Іліи Василевичу. У вечеру Петръ Василевичъ Губчиць з женою приехали і ночевали у мене.

16. В ночи умѣренній морозъ і день з умѣренною стужею. Рано писалъ письмо к Іліи Василевичу о денгахъ чрезъ кухара Федора. В домъ отослалъ чрезъ Герасима цинъ і протчое. Послѣ обѣда поехалъ Губчиць в Новгородокъ у вечеру

⁶⁰² Член [Малороссийской] коллегии.

⁶⁰³ Деревня Стародубского уезда.

⁶⁰⁴ Тестъ Ивана Петровича Галецкого.

получилъ я писма от Іліи Василеевича і Афанасія Артемовича.

17. В ночи умѣренная стужа і маленькій снѣжокъ, день увесь з умѣренною стужею. Рано я, отецъ Іванъ Плосконній і Алексѣй Федоровичъ Уманецъ ездили на обѣдъ до Якова Петровича Галецкого в Михайловскѣ, где застали Саву Павловича Гузовского і ночевали тамъ.

П: 18. Ночь і день з умѣренною стужею. По обѣдѣ приехали на ночь в Погаръ, і отецъ Іванъ сердитъ былъ за штани и [...].

19. В ночи морозъ з инеемъ, день также с морозомъ. После обѣда была у мене дядина Агафія, Федора Лашкевича жена.

20. Ночь с морозомъ, день с умѣренною стужею. Сегодня билетъ в судѣ висталенъ. Обѣдало у мене много і компанѣйка была у вечеру.

21. Ночь з снѣжкомъ і чрезъ увесь день метелица з умѣренною стужею. Рано виехалъ я з Погари, лошадей кормилъ в Стародубѣ, а на ночь приехалъ в Браховъ.

22. Ночь з снѣжкомъ, а под свѣтъ морозецъ, день холодній. У вечеру приехалъ Степанъ Глушакъ і привезъ 2 пуди лимонной корки за 9 рублей 60 копѣекъ, к мѣну полпуда за 4 рубля 80 копѣекъ, голъ штучку за 17 рублей, за что я і заплатилъ, і за мелницу стародубовскую разчолся.

23. Ночь з морозомъ і в день морозъ. Рано ездилъ я в Ірпу і Любечане.

24. Ночь з метелицею і морозомъ і день такій. Сегодня послыхалъ, что Василь Ивановичъ Бороздна умеръ прошлого 20-го.

П: 25. В ночи умѣрительній морозъ, но сильная метелица і чрезъ цѣлій день.

26. В ночи большой морозъ, в день метелица і морозъ. Сегодня обѣдали у мене толко попи.

27. В ночи сильній і в день сильной же морозъ. У вечеру приехали ко мнѣ Іванъ Михайловичъ Рубецъ, Романъ Крикса з женою і Костиною Рубчихою.

28. В ночи сильной морозъ і в день также. После обѣда разохались гостѣ, а Марина Анисифоровна Рубцева приехала з братомъ Федоромъ Онисифоровичемъ Лашкевичемъ, і попили.

29. В ночи морозъ і вѣтеръ, в день отлигло, толко сильная метелица. У вечеру былъ я з женою у Василя Демяновича Рубца.

30. В ночи умѣренная стужа с пресильнимъ вѣтромъ і метелицею, день з сильною метелицею. Марина Онисифоровна Рубцова после обѣда поехала домой.

31. В ночи тихо і весма умѣренній морозъ, в день метелица.

Сей годъ урожаемъ в хлѣбѣ былъ худъ, в овощахъ достаточенъ, в рыбахъ з весни много,

а лѣтомъ і осѣню мало; на людей весма нездоровъ, і чума во многихъ мѣстахъ, яко: в Москви, Нѣжинѣ, Стародубѣ і во многихъ мѣстахъ явилась і много людей померло; а притомъ в Москвѣ от чернѣ здѣлался бунтъ і архіерея московского Арсенія (sic)⁶⁰⁵ убили, на якомъ слѣдствѣи былъ графъ Григорій Орловъ і то слѣдствіе кончилъ смертію бунтовщиковъ. Первою армѣею около Дуная командовалъ графъ Петръ Александровичъ Румянцовъ і в осењ благополучно турковъ побилъ і пять городовъ за Дунаемъ взялъ і разорилъ і вейзѣра прогналъ і неописанніе користи получилъ. Второю арміею командовалъ около Крима князь Василей Михайловичъ Долгоруковъ і в августѣ совсѣмъ Крымскую область завоевалъ і, оставя в городахъ російскіе гарнизоны, на зимовлю в Малороссію, в Полтаву, пришолъ, і вторая армия раздѣлилась на колонки.

Господи благослови!

1772 годъ мѣсяць генварь.

П: 1. В ночи морозъ умѣрительній, а в день болшій, і метелица. Сею і прошедшими метелицами такъ дорогу испортило, что вовся не можно было ездить. На обѣдъ приехалъ Григорій Карповичъ Долѣнскій з женою.

2. В ночи метель і в день метель же. На обѣдъ приехали Цеклинскій Данило і Димитро Зубрицкій.

3. В ночи холодно і метель, і в день таково жъ. Рано на обѣдъ приехалъ Михайло Степановичъ Ширай.

4. В ночи і в день холодно і метель. После обѣда Ширай поехалъ, а Григорій Андрѣевичъ Рубецъ приехалъ.

5. В ночи холодно без метелицѣ, в день умѣренная стужа і метелица.

6. В ночи і в день умѣренная стужа, рано сильній снѣгъ, в полдень отлигло і пластоватій снѣгъ пошолъ. Обѣдали мы в Істобкахъ в Григорія Андрѣевича Рубца, а оттоль я з Долѣнскимъ заездили к Цеклинскому.

7. В ночи тепло і в день тепловато і стрѣхъ капало. Рано Долинскій і с нимъ Федоръ Лашкевичъ виехалъ в Медведѣ.

П: 8. В ночи тепло, в день холодновато і началъ вѣтеръ. Рано отправилъ писма к г. Миклашевскимъ о денгахъ процентовихъ і пенсѣоннихъ Еленѣ Григоріевнѣ⁶⁰⁶.

9. В ночи вѣтеръ холодній і в день сильній вѣтеръ, но неболшій морозъ. Рано виехалъ я в Галагановку на обѣдъ. У вечеру писма получилъ от Івана Галагана і Елени. Вечерали у мене возній Косовичъ, попъ Курковскій.

⁶⁰⁵ [Під час Чумного бунту 1771 р. загинув московський архієпископ Амвросій Зертис-Каменський, якого автор помилково назвав Арсенієм. — Є. К.].

⁶⁰⁶ Дочери прилуцкого полковника Григорія Галагана.

10. В ночи силній вѣтеръ і холодъ, в день холодно і вѣтрено. Рано виехалъ я з Галагановки і отдиخالъ в Андрѣйковичахъ, а на ночь приехалъ в Погарь.

11. В ночи вѣтеръ і морозъ, в день также. Сегодня собраніе было і выбрали мене предводителемъ шляхетства повѣта погарского, і в мене обѣдало много і Яковъ Петровичъ господинъ Галецкій у мене і на ночь остался.

12. В ночи холодно і в день холодновато. Сегодня собраніе было і на мѣсто подсудка ізобрали Василя Соболевского. Сегодня тожъ у мене всѣ обѣдали і попили.

13. В ночи і в день умѣренная стужа. Отправилъ я домой человѣка і чрезъ него послалъ осятри і кавяръ.

14. В ночи умѣренная стужа і в день также. Яковъ Петровичъ Галецкій рано поехалъ домой, Алексѣй Уманецъ в Глуховъ, а я былъ в генерала маіора Беннера і у мене обѣдали его штату офицери.

П: 15. В ночи небольшая стужа і в день таковожъ. Писалъ письмо в комисариатъ новгородскій об отпуски тысячи рублей почтовой, которую чтобъ принялъ Леванда. Сегодня была свадьба Федора Раговича на дочери войскового товариша Петра Павловского — Евдокии, в Левоновцѣ.

16. В ночи немножко холоднѣйше, а под свѣтъ і болшой морозъ. Рано генералъ Беннер виехалъ с Погару.

17. В ночи вѣтеръ і морозъ і в день силній морозъ, а у ранцѣ метель. Сей ночи умерла подсудка Владимира Соболевского жена, Агафія Андрѣевна Соколовсковна, і погребена дніомъ і я былъ на погребеніи.

18. В ночи вѣтеръ і морозъ, і в день метелица. У вечеру получилъ з дому і от Семена Андрѣевича Миклашевского письмо, что онъ денегъ Еленѣ Григоріевне платить не хочетъ.

19. В ночи отлигло, в день дожчикъ і снѣжокъ. Человѣка отправилъ домой і письмо к Семену Миклашевскому. Посля обида былъ у мене Михайло Андрѣевичъ Миклашевскій і поехалъ в ночи в Стечну⁶⁰⁷.

20. В ночи умѣренная стужа і в день одинакая стужа. Обѣдалъ у мене Михайла Миклашевскій з своимъ штатомъ, а посля обѣда онъ поехалъ в Телѣговку, а я на ночь в Андрѣйковичи.

21. В ночи умѣренная стужа, і в день таковожъ. На обѣдъ приехалъ я з Незамаевскимъ в Брахлово, где і Долѣнскій і сестра мене дожидали.

П: 22. В ночи холодновато і в день силная метелица.

23. В ночи отлига і дожчикъ, в день туманъ і отлига. Рано Долинскій поехалъ домой і ичанци поехали, чрезъ которихъ отправилъ письма к ба-

тюшки, Івану Григоріевичу і Еленѣ Григоріевне і денги, полученніе сто рублей от Івана Миклашевского, а за Михайла Миклашевского 70 рублей я свои заложилъ.

24. В ночи отлига, дождъ і снѣгъ, і в день тепло. Сегодня хлѣбъ Рубцу отдавали з Орла Іліи Василеевича. Попъ з Медведей поехалъ в Пекаревъ. Письмо з полковой кацеляріи получилъ. Федору Онисифоровичу Лашкевичу сто рублей в позикку далъ.

25. В ночи умѣренная стужа, с полдня дождъ і снѣгъ. Рано виехалъ я з Брахлово, обѣдалъ в Суходоли, а на ночь приехалъ в Погарь.

26. В ночи тепло і в день дождъ і снѣгъ. У вечеру приехалъ з Глухова Алексѣй Федоровичъ Уманецъ.

27. В ночи холодновато і в день умѣренная стужа.

28. В ночи холодновато і в день умѣренній морозъ. У вечеру ездили компанією к Івану Леонтиевичу Сороцѣ і тамъ попили.

П: 29. В ночи умѣренній морозъ і в день умѣренная стужа. На обѣдъ ездилъ я іс компанією в Гринево к Семену Федоровичу Шираву, где послыхалъ, что Мойсей Івановичъ графъ Владиславичъ сей ночи умеръ в Стародубѣ. У вечеру приехали в Погарь Николай і Федоръ Лашкевичи. Из дому писма получилъ, что дѣти болни.

30. В ночи і в день умѣренная стужа. Посля обѣда Іванъ Петровичъ Галецкій з женою были у мене. У вечеру приехалъ Михайло Василевичъ Губчиць.

31. У ночи умѣренная стужа і снѣжокъ випалъ, у день снѣгъ і дождъ. Обѣдали у мене много і Григорій Косачъ былъ у мене, а перед обѣдомъ была і Лишнева судина, Анастасія Степановна. Людей отпустилъ в Галагановку і чрезъ нихъ послалъ вѣси с гирами.

1772 года мѣсяць февраль.

1. В ночи тепло і в день снѣгъ і дождъ, а у вечеру вѣтеръ і морозъ. Посля обѣда Михайло Губчиць поехалъ в Почепъ.

2. В ночи силній морозъ і в день, а у вечеру отлигло. Обѣдало у мене много, а у вечеру сотникъ Булашевичъ приехалъ і были мы в сотника Лобка.

3. В ночи умѣренная стужа і снѣжокъ, в день морозъ.

4. В ночи силній морозъ і в день такой же морозъ, а у вечеру отлигло. Рано на обѣдъ приехалъ я в Михалчину слободу, где засталъ Ілію Василевича і Агафію Давидовну і дядину Федориху з дочками і у вечеру слово положили, чтобъ видать Вѣру Федоровну за Семена Остаповича Краковского.

П: 5. В ночи умѣренная стужа, а в день весьма тепло стало. Сей день празновали імени-

⁶⁰⁷ Село Стародуб[ского] у[езда].

ни Агафії Давидовни і весма ум'їренно обо-
йшлись с пїтьемь. Рано я послалъ Петра Кухара
в Брахловъ к жене, чтобъ она приехала к свадби.

6. В ночи тепло, а в день еще теплѣй. У вече-
ру начало подмерзатъ. У вечеру приехалъ в По-
гарь.

7. В ночи ум'їренная стужа і в день также,
а у вечеру морозъ. У вечеру я з Уманцемъ і Лашке-
вичемъ на ночь приехали в Михалчину слободу,
куда і жена моя з синомъ приехала.

8. В ночи силній морозъ і в день таковожъ. Се-
годня бракомъ сочетался сотникъ Семень Оста-
повичъ Красовскій з Вѣрою Федоровною Лашке-
вичевою в Ковпинцѣ, где і мы всѣ і много сто-
роннихъ на свадби были і гуляли.

9. В ночи пресилній морозъ, і в день. Посля
обѣда приехалъ я на ночь в Погарь.

10. В ночи пресилній морозъ і в день также.
Посля обѣда виехалъ я в Стародубъ на ночь.

11. В ночи і в день морозъ. В Стародубѣ рано
былъ я в Ширая, а оттоль заездилъ і к писару
Федоровичу, а на ночь приехалъ в Брахловъ, где
засталъ і Агафію Давидовну і писма от Долин-
ского.

П: 12. В ночи морозъ і в день ум'їренній мо-
розъ. Посля обѣда виехалъ я і Агафія Давидовна
з Брахлова, і ночевали в Манюкахъ⁶⁰⁸ в Григорія
Вилѣнского, где былъ і Михайло Петровичъ Іс-
крицкій.

13. В ночи і в день силній морозъ, а у вечеру
метелица. Рано приехали в Ущерпскій футоръ.

14. В ночи ум'їренній морозъ і снѣгъ, а в день
отлигло. У вечеру приехалъ староста Іванъ Кри-
жевскій.

15. В ночи тепло, а в день дожчъ. Посля обѣда
Агафія Давидовна поехала в Гарцевъ, а я в Бѣлій
Колодязъ⁶⁰⁹, к Івану Андрѣвичу Миклашевскому,
і тамъ ночевалъ.

16. В ночи дожчъ, а в день дожчъ і морозъ по-
перемѣнно. Посля обѣда поехалъ я і приехалъ
на ночь домой в Брахловъ.

17. В ночи весма силній вѣтеръ з ум'їренною
стужею, в день холодновато. Чрезъ Наума в Старо-
дубъ к Глушаку отослалъ 50 рублей для по-
купки жита. Писмо писалъ к Осипу Лашкевичу
с послікою масла коровя(го) і сливянки.

18. В ночи і в день ум'їренная стужа. Полу-
чилъ писма от тестя с присілкою сира і от швагра.
На оніе отписалъ.

Сирная неделя.

П: 19. В ночи ум'їренная стужа, а в день сля-
коть. Рано виехалъ я з женою і дѣтми на обѣдъ
в Галагановку, а на ночь в Михалчину слободу, где
застали Ілію Василевичу, Агафію Давидовну і дя-
дину Федориху Лашкевичку.

20. В ночи туманъ і дожчъ і в день слякоть. По-
сля обѣда отецъ Іванъ Посконній і дядина поеха-
ли по домамъ.

21. В ночи вѣтеръ і морозъ небольшой, в день
ум'їренная стужа. Сегодня отправилъ за дѣтми.
Посля обѣда приехалъ Іванъ Тимофіевичъ Жо-
равка.

22. В ночи і в день ум'їренная стужа. Писмо
получилъ от Миклашевского о нарядѣ чиновни-
ковъ.

23. В ночи і в день ум'їренная стужа. Посля
обѣда дѣти приехали; Демонтовичъ, Грозѣнскій
приехали. Писма от Долѣнского получилъ.

24. В ночи большой морозъ, в день ум'їренная
стужа. Посля обѣда Ілія Василевичъ, Іванъ Тимо-
фіевичъ і я поехали на ночь в Жоравку⁶¹⁰.

25. В ночи і в день морозъ. Посля обѣда Ілія
Василевичъ і я поехали на ночь в Слободу і на до-
роги зехались з женами і дѣтми. Они всѣ обѣда-
ли в Ковпинци. На ночь приехалъ Михайловскій
з женою.

П: 26. В ночи силній морозъ і в день холодно.
На обѣдъ приездилъ Василь Василевичъ Христе-
чевскій. Посля обѣда дочки Михайловского при-
ехали, і заговляли ладно.

27. В ночи морозъ і в день ум'їренній морозъ.
Посля обѣда поехалъ я з дѣтми і з женою на ночь
в Галагановку.

28. В ночи і в день морозъ. Рано приехали
в Брахловъ. Писмо получилъ із суда земского
стародубовского, с порученіемъ мнѣ опеки над
частію Варвари, і два позва к Маркевички і До-
линской, о приездѣ ихъ марта к 20 дня к роздѣлки,
что я все отослалъ к Долинскому чрезъ Мойсея
Сухарева.

29. В ночи вѣтеръ с морозцемъ, день з мален-
кою отлигою. Писмо получилъ от Долинского
с присілкою яблокъ чрез Захаря. Сегодня разчи-
тался з Арсеніемъ Сухаревимъ за вино, которого
взялъ я три полуторнихъ бочки по 75 рублей боч-
ку. Орѣховъ волоскихъ по одинадцати гривень
сотню, 20 тисячъ орѣховъ 22 р., олѣи 4430 кварть,
по 5 р. 40 к. сотня кварть, до справки.

Мѣсяць мартъ.

1. В ночи ум'їренная стужа, в день маленькая
отлига. Полученъ билетъ, чтобъ сверхъ лопатни-
ка еще і погонщиковъ з владѣній давать.

2. В ночи ум'їренная стужа, а в день туманъ,
і отлига, і снѣгъ мокрїй.

3. В ночи подчахло, а в день туманъ сирїй і до-
жчикъ. Сегодня причастились Божественнихъ
тайнъ і обѣдали у мене Василь Демяновичъ Рубецъ
з женою, а посля обѣда приехалъ Романъ Самуй-
ловичъ Криксинъ з женою Евгенією Прокоповной.

⁶⁰⁸ Село Новозыбковского уезда.

⁶⁰⁹ Село Новозыбков[ского] у[езда].

⁶¹⁰ Деревня Мглинского уезда.

П: 4. В ночи і в день умѣрителная стужа. После обѣда Криксинъ з женою поехалъ, а Григорій Рубецъ з женою і дѣтми приехали, а у вечеру поехали.

5. В ночи і в день таило. Рано поехалъ я в Стародубъ. Былъ в Ширая і видѣлся с присутствующими в полковой канцеляріи.

6. В ночи морозецъ, а в день хмарно і таило. На обѣдъ я і Ширай і Миклашевскій ездили в Левенку к Кулябки. Тамъ застали і Федора і Петра Савичевъ, и Щигловского. Я у вечеру виехалъ і приехалъ в Погаръ.

7. В ночи маленькій морозецъ, в день таково жъ, а у вечеру начало таить. Писаръ Писоцкій приехалъ с Петербурха.

8. В ночи і в день таило. Получилъ писмо от Іліи Василевича о горѣлцѣ, что не продана, і газети.

9. В ночи таило, в день туманъ і дождикъ. Сей ночи умерла старая Роговичка. Я писма писалъ в Глуховъ к Іліи Василевичу о горѣлцѣ.

10. В ночи туманъ і дождикъ, в день ясно, в у вечеру морозецъ. Обѣдали у мене Василь Соболевскій з женою, Яковъ Радионовъ з женою, Пѣсоцкій и еще. У вечеру приехалъ Алексѣй Уманецъ з Глухова и привезъ оливи і лаврового листу. Вовну продалъ Радионову і онъ принялъ пудъ по 4 рубля, а всѣхъ денегъ на немъ восьмъ десять восьмъ рублей.

П: 11. В ночи маленькій морозецъ, в день тепло. У вечеру приехалъ Михайла Василевичъ Губчиць.

12. В ночи приморозокъ, а в день таило. Отправилъ в домъ писма с посылкою оливи, лаврового листу і сѣмень.

13. В ночи приморозецъ, а в день таило. У вечеру приехалъ Василей Ивановичъ Губчиць. У вечеру были мы в Пѣсоцкого.

14. В ночи морозецъ, а в день таило. Петръ Василевичъ Губчиць на обѣдъ приехалъ.

15. В ночи морозецъ, а в день весма таило от слонца. Рано приехалъ з Глухова Иванъ Короткій за почтою. Петръ Василевичъ і Василь Ивановичъ Губчици поехали в Новгородокъ.

16. В ночи очень мерзло, в день хмарно. Рано поехалъ Михайла Губчиць домой, а я после обѣда виехалъ з Погару і приехалъ на ночь в Андрѣйковичи.

17. В ночи маленькій морозецъ, а в день дождикъ і хмарно. Рано на обѣдъ приехалъ я в Брахловъ. Получилъ писма с крепостми от Долинского.

П: 18. В ночи хмарно і в день хмарно, а у вечеру дождикъ. Обѣдалъ у мене Василь Рубецъ. З Левенки приездилъ маляръ і узялъ картину султана. Сей день води в рѣцѣ очень подбуло і разлилась вода і показалось много дичини, яко: голубей, чайкъ, журавлей, чапель і протчого.

19. В ночи весма маленькій приморозокъ, а в день слонце і таило. Начали у мене тесать брусся і палѣ і тертицѣ рѣзать. На рѣцѣ людь разбило і вода очень разлилась.

20. В ночи морозъ хорошій, в день от слонца таило. После обѣда виехалъ я в Стародубъ на саняхъ, но заледвѣ доехалъ і на колесахъ: дорога весма худая была.

21. В ночи немножко подчахло, в день очень таило. Обѣдалъ в Михайли Степановича Ширая, где былъ і Іосифъ Маркевичъ і протчіе.

22. В ночи хмарно і снѣжокъ, а в день таило от слякотѣ. Изновъ были всѣ в Ширая і шампанского попили много, а у вечеру были в Маркевича. Я в Анастасія грека купилъ двѣ бочки красного вина за 140 рубл.

Дата надходження до редакції: 05.03.2025 р.

Дата схвалення до публікації: 28.03.2025 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Марина БУДЗАР,

доцентка кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

Maryna BUDZAR,

Associate Professor
at the Department of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: bmimab24@ukr.net.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3720-7799>

Маєток Покорщина Дараганів / Галаганів у дослідженні Тетяни Мішківської⁶¹¹. Публікація тексту

Стаття запроваджує до наукового обігу дослідження мистецтвознавиці 1920-х — 1930-х років Тетяни Мішківської з історії маєткових володінь представників української еліти козацько-старшинського походження Дараганів і Галаганів в околицях Козельця. Вивчення маєтку Покорщина як цілісного ансамблю, що історично розвивався, у поєднанні архітектурних і художньо-декоративних складників, є закономірним етапом наукових розвідок авторки. Цей текст досі лишається єдиною комплексною розвідкою з історії Покорщини попри сталий інтерес до теми істориків і мистецтвознавців другої половини 20-го — початку 21-го століть. Т. Мішківська узагальнює долю комплексу від його розбудови в середині 1750-х років до знищення в ситуації докорінних суспільних перетворень 1920-х років у поєднанні історичних, історико-архітектурних та історико-мистецтвознавчих чинників існування цього культурного феномену.

Ключові слова: українське мистецтвознавство, Тетяна Мішківська, садиба Покорщина у Козельці, маєток, Дарагани, Галагани, еліта.

The Pokorshchyna Estate of the Darahans and Galagans in the Research of Tetiana Mishkivska: A Text Publication

The purpose of this publication is to introduce the research of Tetiana Mishkivska into scholarly circulation, an art historian of the 1920s and 1930s, concerning the estate holdings of the Ukrainian elite of Cossack-officer origin — the Darahans and Galagans — in the vicinity of Kozelets. Mishkivska's academic career began successfully with studies in art ethnology, particularly in folk decorative painting. During her postgraduate studies at the All-Ukrainian T. Shevchenko Historical Museum, she expanded her scholarly pursuits to include the development of Ukrainian architecture. Her study of the Pokorshchyna estate as a historically evolving ensemble, integrating its architectural and decorative-artistic components, was a natural progression of her research interests.

The publication of Mishkivska's lecture on the Pokorshchyna estate, delivered at public sessions of the Historical Museum, serves multiple scholarly objectives. It expands the documentary base for the history of Ukrainian art history in the 1920s and demonstrates the high level of expertise among young researchers whose mentors included prominent scholars of the older generation, such as Fedir Ernst, Oleksii Novytskyi, and Danylo Shcherbakivskyi. The necessity of introducing this text into academic discourse lies in the fact that, despite sustained scholarly interest in the topic from the latter half of the twentieth century to the early twenty-first century, Mishkivska's work remains the only comprehensive study of Pokorshchyna.

Her research successfully combines a meticulous analysis of historical and art-historical literature with an examination of primary sources, alongside her own fieldwork, including architectural measurements of structures preserved until the late 1920s. By integrating historical, architectural-historical, and art-historical perspectives, Mishkivska provides a synthesis of Pokorshchyna's history from the expansion of the estate in the mid-1750s to its destruction amidst the profound historical transformations of the 1920s.

Keywords: Ukrainian art history of the 1920s – early 1930s, Tetiana Mishkivska, Pokorshchyna estate in Kozelets, estate, Darahans, Galagans, elite.

⁶¹¹ У текстах 1920-х — 1930-х років прізвище авторки подано як Мішківська, у сучасних публікаціях використовується як цей варіант, так і його видозміна — Мишківська, у статті вибрано написання того часу, коли текст було створено.

«Як я люблю милу Покорщину; в ній яюсь особливо радіє душа...»⁶¹², — в липні 1839 року свої враження від перебування в дідичному маєтку, що дістався його родині за лінією прабабусі Катерини Юхимівни Галаган, уродженої Дараган, занотував у щоденнику Григорій Павлович Галаган, один із численних нащадків козацької старшини, які до початку 19 століття вже утвердилися у статусі імперського дворянства, але дбайливо плекали згадки про власне походження — як воліючи не розчинитися в сонмі ревних служителів царського двору, так і пам'ятаючи часи, коли козацька Україна постала на європейських мапах. Уривки з цього щоденника у 1898 році опублікував Олександр Лазаревський. У 1896 і 1903 роках Покорщину як ту частину родових маєтностей, що їх Григорій Галаган, засновник Колегії Павла Галагана, передав цьому навчальному закладові, схарактеризував філолог-славіст, педагог Андроник Степович, вперше акцентувавши увагу на структурі маєткового комплексу й окремих деталях інтер'єру колишнього панського дому⁶¹³. Але ще 20-ма роками раніше письменник Олександр Васильчиков, нащадок (так само, як і Григорій Галаган) Розумовських за жіночою лінією, у багатотомному біографічному виданні заклавав основи міту, що позиціонував панський будинок у Покорщині саме як той дім, де 1744 року зупинялася Єлизавета I із своїм почетом під час відвідування Козельця⁶¹⁴. На початку 20 століття цю мітологему підхопив, додавши їй белетристичної принадливості, мистецтвознавець Георгій Лукомський, який детальніше розглянув художні якості маєткового ансамблю (насамперед його внутрішнього декору, який на той час ще не було втрачено)⁶¹⁵. Вже сформовану традицію історико-мистецького дослідження цього об'єкта продовжив мистецтвознавець і фоль-

клорист Костянтин Широцький. Він, вивчаючи еволюцію декорування інтер'єру в житловому будівництві України, відзначив Покорщину серед тих маленьких будиночків або «офіцин», де українське панство кінця 18 ст. знаходило прихисток від «докучливої розкоші та суворих палацових етикетів»⁶¹⁶. Зацікавлення Покорщиною передусім як пам'яткою архітектури (насамперед тому, що внутрішнє оздоблення центрального будинку було понівечено) відновилося у 2-й половині 20 століття та зберігається до сьогодні, попри те, що до 2020-х років збережені будівлі — панський дім і кам'яниця — зазнали значних руйнувань. Зокрема, Михайло Цапенко в розвідках з історії української архітектури 1960-х років дослідив кам'яницю на території маєтку, хоча стверджував, що садибний будинок, «невеличкий одноповерховий дім з палацовою обстановкою та дивовижними за красою кахельними печами не зберігся»⁶¹⁷. Неодноразово споруди Покорщини аналізував історик архітектури Віктор Вечерський. Досліджуючи архітектурну й містобудівну спадщину Гетьманщини, він 2001 року зауважив типологічну унікальність кам'яниці у складі маєткового ансамблю, але датував її спорудження 1740-ми роками⁶¹⁸, у виданні 2005 року визначив приналежність маєтку «родині Віри Григорівни Дараган, сестрі графів Олексія і Кирила Розумовських, та її чоловікові Юхиму Дарагану, київському полковнику», наголосивши, що головний будинок комплексу «є унікальною пам'яткою садибної дерев'яної архітектури XVIII ст.»⁶¹⁹, але пізніше в енциклопедичній статті без документального підтвердження повторив версію 150-річної давнини про заснування Покорщини, стверджуючи, що до Юхима Дарагана маєток перейшов як посаг Віри Розумовської, а земельну ділянку 1744 р. купила її мати⁶²⁰. Не дивно, що характеристика цієї місцини як такої, де «імператриця Єлиза-

⁶¹² Григорій Галаган. Журнал (1836–1841) / упоряд. М. Будзар, Є. Ковальов. Київ, 2020. С. 99.

⁶¹³ Сведения о принадлежащих коллегии имениях / 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве / под ред. А. И. Степовича. Киев: Типография И. И. Чоколова, 1896. С. 181–188; Из первых лет жизни Коллегии Павла Галагана. Ежегодник Коллегии Павла Галагана; под ред. А. И. Степовича. Киев, 1903. Вып. 8. С. 89–92.

⁶¹⁴ «Будинок, [...] в якому мешкала государиня, існує понині ... у ньому збереглося крісло, на якому засиджувалася Єлизавета Петрівна, й численні родинні портрети»: Васильчиков А. А. Семейство Разумовских. Т. 1. Санкт-Петербург, 1880. С. 52.

⁶¹⁵ «Білі стіни, блакитнуваті віконниці, перед будинком липа неосяжних розмірів; в її пахошах Єлизавета Петрівна, за переказом, любила пити чай...»: Лукомський Г. Кілька пам'яток архітектури в Козельці. Хроніка–2000. 2005. Вип. 61–62. С. 614.

⁶¹⁶ «...в будинку, спорудженому Кирилом Розумовським для своєї сестри Віри Дараган, в Козельці (садиба “Покорщина”), вельми цікаві кахельні печі, шпалери й настінний живопис над дверима»: Широцький К. В. Очерки по истории декоративного искусства Украины. 1. Художественное убранство дома в прошлом и настоящем. Киев, 1914. С. 96.

⁶¹⁷ Цапенко М. По равнинам Десни і Сейма. Москва: Искусство, 1967. С. 104.

⁶¹⁸ Вечерський В. В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. Київ: НДІТІАМ, 2002. С. 151.

⁶¹⁹ Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. Київ: Видавничий дім А.С.С., 2005. С. 96.

⁶²⁰ Вечерський В. В. Садиба Дараганів у Покорщині. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua> (дата звернення: 31.03.2025).

та “упокорилося” свекрусі Наталі Розумисі після таємного вінчання з Олексієм Розумовським»⁶²¹, хай і з обмовкою про її легендарність, час від часу зринає як у публікаціях в медіа, так і в краєзнавчій літературі⁶²².

Тому вкрай доречно актуалізувати текст про маєток Покорщина, створений майже 100 років тому. Його автором є Тетяна Андріївна Мішківська (1898–1937). Вона належала до групи молодих київських мистецтвознавців, які протягом 1920-х років студювали історію українського мистецтва під керівництвом знаних вчених — Данила Щербаківського, Федора Ернста, Олексія Новицького. Дослідження останніх десятиріч авторства Марії Січки⁶²³, Наталії Студенець⁶²⁴, Ірини Ходак⁶²⁵, Анни Яненко⁶²⁶ репрезентують, хоча б узагальнено, життєвий і творчий шлях Т. Мішківської, однієї з українських гуманітарієв — жертв тоталітарного режиму⁶²⁷, але увагу їй приділяють (і це закономірно) передусім як учасниці семінару з народного мистецтва у Всеукраїнському історичному музеї ім. Т. Г. Шевченка (далі — ВІМШ) під керівництвом Д. Щербаківського, членкині гуртка “Studio” при Кабінеті українського мистецтва, аспірантці ВІМШ у другій половині 1920-х років, а зі сфери її наукових зацікавлень акцентують увагу передусім на вивченні народних розписів. Лише Н. Студенець окреслила коло робіт мистецтвознавиці, зокрема й неопублікованих, і згадала про її працю, присвячену Покорщині, сформулювавши основні її тези⁶²⁸. Проте самий текст доповіді, попри його безумовну актуальність дотепер, вочевидь, невідомий як більшості науковців, які вивчали маєток (чи його руїни), так і ширшому загалові поціновувачів української мистецтва.

Тому метою публікації роботи Тетяни Мішківської «Садиба “Покорщина” у м. Козельці» є запровадження до наукового обігу історико-мистецтвознавчого дослідження панського маєтку 18–19 ст. як прикладу вдалої реалізації комплексного підходу до вивчення цього феномену культури.

В основу тексту, що оприлюднюється, лягло вивчення збереженого до 1920-х років ансамблю маєтку, здійснюване Тетяною Мішківською протягом 1926–1929 років, — від натурних оглядів об’єкта, підсумованих на першому році навчання в аспірантурі ВІМШ (1927–1928) у доповіді «Подорож до Покорщини у Козельці»⁶²⁹, до виступу наприкінці 1929 року (третього аспірантського) на прилюдному засіданні у ВІМШ за темою «Колішня садиба Дараганів-Галаганів»⁶³⁰. Це дослідження було суголосно програмі співпраці науково-дослідницької кафедри мистецтвознавства Київського інституту народної освіти, очолюваної О. Новицьким, і ВІМШ. Зокрема, відомо, що протягом 1928–1929 років Т. Мішківська брала участь у роботі семінару зі студювання української архітектури 2-ї пол. 17 і 18 століть з темою «Будівництво 18 ст. в Стародубі й Козельці», а також оприлюднила результати вивчення історії маєтку на спільному засіданні кафедри мистецтвознавства КІНО й ВІМШ «Садиба “Покорщина” у м. Козельці»⁶³¹. Вочевидь, саме ця доповідь є основою тексту, який у двох машинописних варіантах зберігається в архіві ВУАН (фонд Х) в Інституті рукопису НБУВ і який, можна припустити, готувався до друку, про що свідчать правки в обох примірниках⁶³².

Ще варто зауважити, що до вивчення Покорщини Т. Мішківську спонукав її науковий керівник в аспірантурі ВІМШ Федір Ернст, який

⁶²¹ Назаренко В. Місце, де російська цариця упокорилося, будуть відновлювати небайдужі українці. URL: <https://che.cn.ua/index.php/different/history/item/9730-mistse-de-rosiiska-tsarytsia-upokorylas-budut-vidnovliuvaty-nebaiduzhi-ukrainsi> (дата звернення: 22.03.2025).

⁶²² Архітектурна велич Козельця / Упоряд.: А. Г. Пенський, В. М. Дещенко. Чернівці, 2002. 44 с.; Василенко С. Граф з Відня відроджуватиме родову садибу свого предка на Чернігівщині. URL: <https://cntime.cn.ua/graf-iz-vidnya-vidrodzhuvatime-rodovu-sadibu-svogo-article/> (дата звернення: 22.03.2025).

⁶²³ Січка М. Л. Діяльність київських мистецтвознавців у 1920–1930-ті роки: соціально-культурний аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2017. С. 261–262, 292.

⁶²⁴ Студенець Н. В. З історії київської мистецтвознавчої школи: Тетяна Мишківська. *Мистецтвознавчі записки*. 2015. Вип. 27. С. 261–268.

⁶²⁵ Ходак І. О. Людський заробіток. Данило Щербаківський: силвета українського мистецтва. Харків–Київ: Видавець Олександр Савчук, 2020. С. 336–337; 391–393.

⁶²⁶ Яненко А. С. Підготовка музейних працівників в аспірантурі Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка у другій половині 1920-х — на початку 1930-х рр. *Сіверицина в історії України*. 2015. Вип. 8. С. 286–299.

⁶²⁷ Т. Мішківська у 1937 році наклала на себе руки після того, як заарештували її чоловіка, археолога, музейника Сильвестра Магуру: Ходак І. О. Людський заробіток... С. 304.

⁶²⁸ Студенець Н. В. З історії київської мистецтвознавчої школи... С. 263.

⁶²⁹ Яненко А. С. Підготовка музейних працівників... С. 290.

⁶³⁰ Прилюдні засідання Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка у Києві. *Хроніка археології та мистецтва*. 1930. Ч. 2. С. 89.

⁶³¹ Щепотьєва М. Науково-дослідча кафедра мистецтвознавства в Києві у 1928–29 акад. р. *Хроніка археології та мистецтва*. 1930. Ч. 2. С. 87–88.

⁶³² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. Х. Од. зб. 17758–17759 Мішківська Тетяна. Садиба «Покорщина у Козельці. [20–30 рр. XX ст.]. 26 арк. + 21 арк.

з 1923 року був завідувачем художнього відділу музею. Одним із напрямів діяльності вченого протягом 1920-х років стала дослідницько-пам'яткоохоронна праця, у 1926–1930 роках він очолював Київську крайову інспектуру охорони пам'яток матеріальної культури. Про його огляд маєтку в Козельці у 1923/1924 роках (вочевидь, йдеться про звітний період за наукову роботу) сповістила Т. Мішківська кілька років по тому. Вже як представник пам'яткоохоронної структури, Ф. Ернст разом з істориком-краєзнавцем, музеєзнавцем Василем Базилевичем відвідав маєток, констатували, що він, хоча й поставлений на облік як пам'ятка старовини, недоглянутий і занехаяний, а чудові кахляні печі «зазнали розгрому й значно пошкоджені»⁶³³. Тому зрозуміло, що саме сучасний стан пам'ятки на момент дослідження особливо цікавив Т. Мішківську. Вона детально описала, що відбувалося із залишками маєтку наприкінці 1920-х років. Але головною ознакою здійсненої нею роботи є концептуальний підхід, успішна реалізація якого дала змогу авторці поєднати історико-ретроспективний огляд ансамблю Покорщини з аналізом його основних конструктивних якостей, ще на той час збережених більшечин повно.

Переповідаючи історію маєтку, Т. Мішківська передусім зауважила хибність твердження про приналежність його прямим представникам роду Розумовських, здійснивши детальний історико-критичний огляд публікацій О. Васильчикова, В. Щербини й аргументувавши власну думку архівними джерелами. Ще вона використала відомості з біографічного нарису «Рід Галаганів» авторства Григорія Галагана, опублікованого А. Степовичем, щодо купівлі Юхимом і Вірою Дараганями цієї маєтності у мешканця Козельця, писаря Київського полку Івана Покорського, додавши у покликаннях розлогу історико-генеалогічну довідку про нього. Папери родини Дараганів, що відклалися у фамільному архіві Галаганів, дають змогу зараз більш переконливо документувати цю версію. У зшитку копій купчих / дарчих документів на земельні володіння сімейства за XVIII століття зафіксовано, що 13 червня 1750 року київський писар Іван Покорський залишив у полковій канцелярії в Козельці запис про надання завірених підписами обох сторін купчих,

які засвідчили продажу «бунчуковому товарищу господину Ефиму Федоровичу Дарагану и сожительнице его, госпоже Вере Григорьевне Разумовской, находящиеся при городе Козельце, как в самом городе, так и в других местах чрез его, Покорского, куплю набытые двory, грунта и другие угодья...»⁶³⁴.

Подальшу долю маєтку Т. Мішківська відтворила передусім за текстом нарису «Рід Галаганів» і публікаціями А. Степовича 1890-х — 1910-х років. Зрозуміло, що цих матеріалів замало для документування історії Покорщини, але авторка, власне, вперше в такому обсязі використала їх з метою унаочнення мінливої долі маєтку (до речі, вже через кілька років посилення на ці тексти, як і вивчення панських маєтностей в Україні, стало справою неможливою). Однак твердження, запозичене Т. Мішківською з біографічного нарису Г. Галагана про те, що власницею Покорщини наприкінці 18 ст. стала Катерина Юхимівна Галаган, яка отримала цю маєтність внаслідок розподілу спадщини, залишеної після братів Василя, Івана й Григорія Дараганів, з сестрою Софією Юхимівною Хованською, теж документально підтверджується. 22 квітня 1787 року було укладено роздільний запис між Софією Хованською та Катериною Галаган, за яким остання отримала: «При городе Козельце и в дачах вокруг оногo имени называемое Покорское, как-то дом при реке Остре с восьми к оному строениями и тремя садами разных родючих дерев и с принадлежащими к нему берегом реки Остра и в оной реки рыболовлею; чрез дорогу от оногo дому левада рвом окопанная и огороженная, длиннику семьдесят два, а поперешику семьдесят один трехаршинных сажень, и со всем на сей леваде строением; плец или дворовое место...»⁶³⁵ Так само документи Галаганівського архіву унаочнюють тезу авторки про те, що після того, як К. Ю. Галаган у 1823 році відійшла у засвіти, за розподілом між братами Петром і Павлом Галаганями Покорщину отримав Павло Григорович⁶³⁶, після його смерті у 1834 році нею опікувалася дружина Катерина Василівна Галаган (уроджена Кочубей)⁶³⁷, а потім — син Григорій Павлович.

Безумовно заслугою Т. Мішківської є те, що вона, використовуючи передусім публікації Андроніка Степовича, значну увагу приділила долі

⁶³³ Цит. за: Білокінь С. В обороні культурної спадщини: історик мистецтва Федір Ернст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 286 с. URL: <https://www.s-bilokin.name/Personalia/Ernst/Culture/Inspector.html/> (дата звернення: 28.03.2025).

⁶³⁴ ІР НБУВ. Ф. II. Од. зб. 27 461 Зібрання земельних документів фамільії Дараганів (XVIII ст.). Арк. 129. Тексти з документів 18 ст. подано в оригінальному мовному варіанті, з документів 19 ст. — у перекладі публікаторки з російської мови.

⁶³⁵ ІР НБУВ. Ф. II. Од. зб. 25 202. Арк. 2 зв.

⁶³⁶ ІР НБУВ. Ф. II. Од. зб. 27 215. Арк. 75 зв.

⁶³⁷ Одним із підтверджень того, що Покорщиною після 1834 р. опікувалася К. В. Галаган (ст.), можуть бути звіти працівників економічної родини, зокрема прикажчика Лесика за 1836 р.: Центральний державний архів України в м. Києві (далі — ЦДДАК України). Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 617 Є. В. Галаган від прикажчика Лесика донесення... Арк. 12–14.

Покорщини в той час, коли маєток з 1871 року використовувався як дача для літнього відпочинку викладачів і студентів Колегії Павла Галагана. Усі інші автори чи то обходили це питання, чи торкалися мимохідь, тоді як висвітлення його є безумовно важливим для повноцінного розуміння історії комплексу. Перебування в маєтку, чий архітектурно-художній складник вочевидь були досить атрактивними, справляло враження на багатьох, хто опинився там уперше. Переконаливим доказом є емоційний опис вражень від Покорщини — її історичного серпанку, принад природи — у листі Василя Григор'єва, першого директора Колегії, який народився в Полтаві, але майже все життя провів далеко від України⁶³⁸, до засновника закладу: «Пишу Вам цього листа у кімнаті з ліловою піччю, на кахлях якої зображено якусь довгу історію — ключа до неї ми ще не знайшли. На мене дивитися Розумиха, з тонкими бровами, й син її — гетьман. Ось куди доля занесла мене, який прожив з лишком тридцять років у Петербурзі!.. Через прочинені вікна видніються райські яблучка, шовковиця, італійська тополя та дикий каштан із безліччю плодів; подалі здіймається до чистого неба осокір. Птахи поховалися від спеки у густе листя та стихнули, лише десь воркує жалібний сизий голубок і Настя з Катрею (діти повідомили мені ці імена) прополують грядки й виводять, втім, не в унісон, доволі симпатичну пісню. Як тут не помолодшати!?!...»⁶³⁹

Художнім якостям ансамблю Покорщини — від загальних архітектурно-композиційних складників до деталей інтер'єрів — Т. Мішківська приділила особливу увагу. Вона проаналізувала еволюцію мистецьких атрибутів комплексу в історичному контексті — від часів, коли в середині 18 століття ще поставали зразки кам'яного цивільного будівництва за смаками козацької старшини⁶⁴⁰ (дослідила кам'яницю на території садиби у порівнянні з канцелярією Київського полку в самому місті, припустивши, що споруда постала ще за часів Юхима Дарагана, тобто до 1762 року — моменту його смерті, тоді як сучасні дослідники датують появу споруди 1770-ми роками⁶⁴¹), до кінця 19 століття (спробувала обґрунтувати світоглядними переконаннями засновника Колегії Павла Галагана «введення на Покорщині двох анбарів старовинної архітектури»).

Авторка розглянула художні ознаки садибного комплексу, орієнтуючись на роботи по-

передників, передусім Г. Лукомського й К. Широцького, але частково піддавши критиці їхні огляди. Цінними набутками її власних пошуків є численні обміри споруд ансамблю та опис екстер'єрів й інтер'єрів станом на 2-гу половину 1920-х років. Можливо, якщо б цей текст було вчасно опубліковано чи він надійшов до кола фахівців хоча б через кілька десятків років після написання, історики мистецтва кінця 20 — початку 21 століть отримали би більш розлогу інформацію про пам'ятку того часу, коли вона лише почала руйнуватися та ще зберігала елементи, що потім зникли. Приміром, навіть дерев'яні сходи на другий ярус кам'яниці, про ймовірну наявність яких писали всі пізніші дослідники, станом на 1926–1927 рр. ще були на місці.

Таким чином, бодай вельми запізніле оприлюднення цього тексту має сенс. Безумовно, деякі тези Тетяни Мішківської потребують критичного ставлення, історіографічна й особливо джерельна база не є вичерпними, мова викладу — дещо віджила, але концептуально її дослідження не застаріло й може бути корисним не лише як історико-літературна пам'ятка. Авторка аргументувала легендарність історії про Покорщину як власність чи то Наталії Розумовської, чи то когось з її синів, підваживши характеристику її як місця перебування імператриці, але не викреслила садибу з родової історії Розумовських, відтворивши її долю як дідичного маєтку споріднених з ними знатних родин козацько-старшинського походження — Дараганів і Галаганів. Вона застосувала різноманітні інструменти дослідження приватновласницької садиби в Україні середини 18 — кінця 19 століть як історико-культурного феномену — історіографічний і джерелознавчий аналіз, польові дослідження об'єкта й усноісторичні свідчення про нього. Це дало змогу узагальнити історію Покорщини — як у часових межах окремих епох, так й у динаміці мистецьких ознак. Інформаційний ресурс статті є перспективним для сучасних досліджень маєтку Дараганів / Галаганів у Козельці та для програми реставрації / ревіталізації об'єкта задля збереження його хоча б у наявних зараз формах.

Публікація документа зберігає його мовно-стилістичні та формальні ознаки (особливості українського правопису середини 1920-х років, архаїчна лексика, русизми тощо). Бібліографічні скорочення у авторських покликаннях не

⁶³⁸ Смольницька М. Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871–1920 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. С. 240–241.

⁶³⁹ ІР НБУВ. Ф. III. Од. спр. 247 Василь Григор'єв — Григорію Галагану, 15 червня 1872 р. Арк. 4–5.

⁶⁴⁰ Слід зазначити, що кам'яниця в Покорщині повсякчас використовувалася як господарча споруда, зокрема до середини 1820-х років — як місце, куди надходили і де зберігалися гроші з маєтків К. Ю. Галаган, де вони конвертувалися в срібні рублі. Збереглася книга з описом руху грошової маси через кам'яницю за 1809–1823 рр.: ЦДІАК України. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 1957 Книга для опису прийому в кам'яницю мідних й асигнацій грошей. Арк. 9–17.

⁶⁴¹ Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України... С. 96.

розкриваються, кілька зауважень публікаторки подано у квадратних дужках. Текст оприлюднюється на основі зіставлення змісту обох збережених варіантів. В основу покладено той з них, що

у фондах Інституту рукопису НБУВ зберігається під шифром 17759, різночитання з тим, який має шифр 17758, подано у покликаннях у квадратних дужках.

REFERENCES

- Bilokin, S. (2006). *V oboroni kulturnoi spadshchyny: istoryk mystetstva Fedir Ernst*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Capenko, M. (1967). Po ravninam Desny i Seima. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- Penskyi, A. H., & Deshchenko, V. M. (Eds). (2002). *Arkhitekturna velych Kozeltsia*. Chernihiv [in Ukrainian].
- Sichka, M. L. (2017). *Diiialnist kyivskykh mystetstvovoznavtsiv u 1920–1930-ti roky: sotsialno-kulturnyi aspekt (Candidate's thesis)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Studenets, N. V. (2015). Z istorii kyivskoi mystetstvovoznavchoi shkoly: Tetiana Myshkivska. *Notes on Art Criticism*, 27, 261–268 [in Ukrainian].
- Vecherskyi, V. V. (2002). *Arkhitekturna i mistobudivna spadshchyna doby Hetmanshchyny. Formuvannia, doslidzhennia, okhorona*. Kyiv: NDITIAM [in Ukrainian].
- Vecherskyi, V. (2005). *Pamiatky arkhitektury i mistobuduvannia Livoberezhnoi Ukrainy: Vyivlennia, doslidzhennia, fiksatsiia*. Kyiv: Vydavnychi dim A.S.S. [in Ukrainian].
- Vecherskyi, V. V. (n. d.) *Sadyba Darahaniv u Pokorshchyni*. [in Ukrainian]. <https://vue.gov.ua/>
- Yanenko, A. S. (2015). Pidhotovka muzeinykh pratsivnykiv v aspiranturi Vseukrainskoho istorychnoho muzeiu im. T. H. Shevchenka u druhii polovyni 1920-kh — na pochatku 1930-kh rr. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 8, 286–299 [in Ukrainian].

* * *

Мишківська Тетяна

САДИБА «ПОКОРЩИНА» у м. КОЗЕЛЬЦІ

Революція 1648 року висунула козацтво на чільне місце в тогочасному суспільстві. Ця демократична верства, що заступила спольщену шляхту, привнесла свій народний смак у пануючий тоді на Україні стиль бароко. Синтез форм деревляного будівництва з бароковими дав на Україні так зване «козацьке бароко», яке блискуче розвинулося у дальшу добу, коли вже поволі розвалювався козацький демократизм і козацька старшина сама стала експлоататором. Тепер вона присвоює собі різні шляхетські привілеї й прагне зрівнятися з російським дворянством⁶⁴². Українські магнати, побувавши при царському дворі, хоча і запрошують для будівництва своїх палаців на Україні закордонних та російських архітекторів, але прагнуть зберегти особливості національної архітектури. Особливо уславились своєю будівельною діяльністю на Україні Олекса та Кирило Розумовські. Перший, одержавши від цариці землі на своїй

батьківщині коло Козельця, виводить будинки на Олексіївщині, Адамовці та у самому Козельці. Над ними працює росіянин «архитекторской подмастерья господин Квасов»⁶⁴³. Щодо Кирила Розумовського, то він прямо захоплювався будівельною діяльністю. Плян Батурицького палацу робив Камерон, Почепського — Валленде-ля-Мот, Яготинського — Менелас. У листі до М. І. Воронцова від 24.IV 1757 року з Глухова, К. Розумовський просить цього останнього перебалакати з Трезиним (Трезини), щоб той приїхав до нього на кілька років на ту платню, яку він отримує в Петербурзі. В разі незгоди Трезина гетьман просить М. І. Воронцова звернутися до барона Черкасова, аби той уступив йому гезеля⁶⁴⁴ Кокорина⁶⁴⁵. Невідомо, що відповів на цей лист М. І. Воронцов, але 15. V 1757 він пише до К. Розумовського, що два архітектори, один родом з Мілана — Йосип Вернероні, другий з Лугано — Франциску Бертоліаті, шукають

⁶⁴² Пор. М. Яворський. Україна в епоху капіталізму, вип. I, ст. 76.

⁶⁴³ Київський центр. архів. Справа 3800.

⁶⁴⁴ [Гезель (від нім. Geselle — «підмайстер, товариш») — учень, помічник архітектора або живописця].

⁶⁴⁵ Васильчиков. Семейство Розумовских, т. I, ст. 214.

посади⁶⁴⁶. Відомо, що вони були у гетьмана в Глухові, але виявили себе нездатними, після того, як року 1760 К. Розумовський, будучи у Петербурзі, показав їхні кресленняки столичним архітекторам⁶⁴⁷. У дальшому листі до М. І. Воронцова від 21.VII 1757 р. Гетьман згадує про архітектора Ринальдї⁶⁴⁸. Інший кореспондент К. Розумовського, І. І. Шувалов, пише у листі від 25.VIII 1757, що він писав до Ухтомського про «ученика архитектуры» Борзаковського, аби цей останній залишився при «Глуховском строении»⁶⁴⁹.

Місцеві перекази приписують Розумовським і скромну садибу на околиці м. Козельця, відому під назвою «Покорщина». Деякі автори вважають, що Покорщину збудував Кирило Розумовський для своєї сестри Віри Дараган⁶⁵⁰. Біограф Розумовських Васильчиков, описуючи подорож Єлизавети до Козельця у 1744 р., каже, що у Покорщинському будинку спинялася цариця разом з великим князем та Катериною II⁶⁵¹. Але, аналізуючи докладно листування Розумовських, що його наводить Васильчиков, з цим твердженням ми ніяк не можемо погодитися. Варто для цього переглянути лист Олекси Розумовського до матері від 5 липня 1744 р., де він висловлюється з приводу майбутнього приїзду Єлизавети до Козельця. «Милостивая Государыня матушка, — пише він, — понеже во время пришествия Е.И.В. в новый мой — Алексеевский дом, надлежит, чтобы в оном доме напрасно и без дела никто бы там не был и не шатался б. Двор, который стоит в городе Козельце, велено управителю той час, что есть, худо, подчинить, очистить и к приезду моему для Вас, милостивая государыня, особливые покои убрать, також и для других сродни, которым именно велено будет туда приехать». Далі він рекомендує своїм родичам дождитись «на вышепоказанном старом моем Козелецком доме моего свидания». Кінчаючи свого листа, він каже: «Степану ж Рыбалкину быть безотлучно при новом моем Алексеевском доме»⁶⁵².

З цього листа, що містить важливі розпорядження Олекси Розумовського, видно, що року 1744 він мав новий дім на Олексіївщині під Козельцем і старий дім у Козельці, який, навіть, вимагав деякого ремонту з нагоди приїзду цариці. Отже незрозуміло теж, чому Васильчиков каже, що великий князь, прибувши до Козельця за два дні до приїзду туди цариці, спинився у новому будинку графа Олекси Розумовського⁶⁵³. Таких висновків з листа О. Розумовського до матері від 5 липня 1744 р. Зробити не можна, як не можна припустити того, що для «високих гостей» Олекса Розумовський, маючи новий дім на Олексіївщині, приготував свій старий будинок у Козельці, який на той час вимагав ремонту.

Відомості про перебування Єлизавети у Козельці містить ще камер-фур'єрський журнал 1744 року⁶⁵⁴. Невідомий автор подає там деякі подробиці про будинок О. Розумовського, де спинялась цариця. Як видно з опису, Єлизавета прибула до Козельця 15 серпня і в парадній кареті разом з великим князем і великою княжою поїхала «в дом его сиятельства обер-егермейстера и кавалера графа Разумовского»⁶⁵⁵. Цей дім був досить просторий, бо для приймання знатних гостей «приготовлено было в разных покоях десять столов с наилучшим кушаньем и в превеликом довольстве»⁶⁵⁶.

З дальшого опису видно, що за першим столом сиділо 24 особи, за другим і третім по 30 — усе значні особи. За рештою сім'ю столами «трактованы были офицеры Е.И.В. лейб-кампании, которые находились при свите Е.И.В. и их И.В., караульные и другие при этом случившиеся офицеры, ездовые сержанты, священники и причет церковный, бывшие того числа в соборной церкви в служении, комнатные Е.И.В. и прочие, которые все, как кушаньем, так и разными напитками изобильно удовольствованы были, не упоминая о самых нижних чинах и служителях, которым тоже довольное кушанье и питье производилось;

⁶⁴⁶ Ibid, т. I, ст. 222.

⁶⁴⁷ Ibid. Семейство Разумовских, т. I, ст. 271.

⁶⁴⁸ На думку І. Грабаря, він збудував Батури́нський палац. І. Грабарь. Ист. рус. искусств. Т. I, ст. 290.

⁶⁴⁹ Васильчиков. Семейство Разумовских, т. I, ст. 233.

⁶⁵⁰ Напр., Шероцкий Очерк по истории дек. иск-ва Украины, с. 96.

⁶⁵¹ «Дом, в котором жила государыня и спорили великий князь с принцессою Ангальт-Цербстскою, существует поныне. От Натальи Демьяновны он перешел к дочери ее Вере Григорьевне Дараган, а от нее к правнуку Григорию Павловичу Галагану». Васильчиков. Семейство Разумовских, т. I, ст. 22.

⁶⁵² Васильчиков. Семейство Разумовских, т. I, ст. 47–48.

⁶⁵³ Ibid, т. I, ст. 52.

⁶⁵⁴ В. Щербина. Україна і російський уряд у середині XVIII віку (Журнал шествия Ея Императ. Велич. и Их Императ. Высочества Г-дрия Великого Князя и Г-дрии Великой Княжны купно с Светлейшей Кягиною Ангальт-Цербстскою из Москвы в Киев в июне м-це 1744 года). Записки Ист.-Фил. Від. за рік 1925, к. VI.

⁶⁵⁵ Ibid, ст. 63.

⁶⁵⁶ Ibid, ст. 63.

так що в сей день в доме его графского сиятельства как тех, которые кушали за вышесказанными десятью столами, так и прочих было более 900 персон»⁶⁵⁷.

Далі довідуємось⁶⁵⁸, що на початку ночі будинок було ілюміновано не лише «с передней или внешней стороны дома, но и внутри дома перед покоем»⁶⁵⁹. Отже можна припустити, що одним боком будинок виходив на вулицю, а другим у двір.

Цього не можна сказати про Покорщинський головний будинок, що стоїть на самому кінці двора і задній його фасад виходить у сад та на річку. Продовжуючи опис, невідомий автор каже: «Впрочем, дом его графского сиятельства как в разсуждение наблюденной при оном правильной и наилучшей архитектуры, так и для богатых уборов во всей Малой России за первый счесть должно, а при том сделан он столь пространен и с таким довольством покоев, что как Е.И.В. с своею комнатою и с первейшими из своей свиты, так и их И.В. и ея светлость с знатнейшими из их свиты и с принадлежащими до их комнаты персонами довольно покоев в оном имели; кроме тех, которые для его гр. С-ва в оном же доме были заняты»⁶⁶⁰. Навряд чи ці компліменти можна прикласти до скромного Покорщинського будинку.

Великий князь та велика княжна з її матір'ю, що прибули зі свитою до Козельця 6 серпня, дожидали у цьому будинку царицю. Звідси Єлизавета їздила відвідати матір Олексі Розумовського. Нарешті 3 серпня «пополудни в исходе 7 часа изволила Е.И.В. из одного его с-ва дому выступить и воспрять путь свой далее к Киеву. Отъехав от одного дому 9^{1/2}, а от Козельца 11 верст, изволила Е.И.В. остановиться»⁶⁶¹. З цього останнього витягу видно, що будинок, де спинялась цариця, був за 1^{1/2} верстви від Козельця в напрямку до Києва. Таке розположення місцевості найбільш відповідає Олексієвщині, що віддалена від Козельця приблизно на 1^{1/2}

верстви і лежить у тому напрямку, в якому йде шлях на Київ.

Олекса Розумовський збудував собі дім в Козельці вже після подорожі Єлизавети на Україну. Року 1748 до Козельця прибув архітектор Квасов і залишився тут до 1757 року. Він тут працює над будівлями Олексі Розумовського. Вже від 1749 року ми маємо розпорядження О. Розумовського про приставку підвід для перевозки лісових матеріалів, що потрібні на будівлення домів у Козельці та Адамовці⁶⁶². Того ж таки 1749 року маємо «Генеральной канцелярии распоряжение о наряде работников и плотников на постройку Козелецкого дома гр. Алексея Розумовского»⁶⁶³. Дім цей було закінчено десь на початку 50 рр., як про це каже документ 1753 року, що містить у собі листування про висилку підвід для праці «в алексеевском, адамовском и построившемся козелецком домах»⁶⁶⁴. Румянцевський опис застает в Козельці будинок Олексі Розумовського та підсусідський двір Кирила Розумовського і другий Петра Розумовського⁶⁶⁵. З усього наведеного, як бачимо, є мало підстав вважати Покорщину родовим маєтком Розумовських.

А. І. Степович, на підставі усних переказів покійного Григорія Павловича Галагана, подає інші відомості про походження Покорщини⁶⁶⁶. Він каже, що року 1750 чоловік сестри Розумовського Віри — Юхим Дараган — купив цю садибу у Покорського⁶⁶⁷. Юхим Дараган був найздібніший з усіх родичів О. Розумовського і найбільш встиг просунутись вперед. Він не спинився, одержавши чин бунчукового товариша. Року 1753 ми його бачимо Київським полковником, і залишався він на цій посаді аж до самої своєї смерті — 1762 року⁶⁶⁸. Мав він у себе чималі гроші. Так, протягом 1750–51–52 рр. Він купив у полкового писаря великий двір (21 хата і 10 господарчих будівель) з маєтностями і виплатив за це 2030 крб., потім придбав ще три млини водяних... а року 1753 купив маєтності князів Хераскових за 16 000 крб.⁶⁶⁹

⁶⁵⁷ Ibid, ст. 64.

⁶⁵⁸ [З дальшого опису видно].

⁶⁵⁹ Ibid, ст. 64–65.

⁶⁶⁰ Ibid, ст. 66.

⁶⁶¹ Ibid, ст. 70.

⁶⁶² Київ. центр. арх. Справа № 2098.

⁶⁶³ Оpubліковано у «Киевской старине» за рік 1902, січень, ст. 16.

⁶⁶⁴ Київ. центр. арх. Спр. № 3800.

⁶⁶⁵ І. Пустовійт. М. Козелець у 60 рр. XVIII ст. Записки Іст.-Філ. Від. за 1925, кн. VI, ст. 120.

⁶⁶⁶ [Андроник Степович не використовував усні перекази Григорія Галагана, останнього прямого нащадка роду, а опублікував його біографічний нарис про рід Галаганів, можливо 1871 р. створення, яка зберігається зараз у складі тієї частини фамільного архіву, що в Інституті рукопису НБУВ: Ф. І. Оп. 1. Од. зб. 6881].

⁶⁶⁷ А. І. Степович. Род Галаганов. «25-летие Коллегии П. Галагана в Киеве», ст. 11.

⁶⁶⁸ А. І. Степович. К истории именной Коллегии П. Галагана. Ежегодник Коллег. П. Галагана, год 1900–1901, ст. 116. Як зазначає А. І. Степович, відомості ці йому подав А. М. Лазаревський.

⁶⁶⁹ І. Пустовійт. М. Козелець у 60 рр. XVIII ст. Записки Іст.-Філ. Від. за 1925, кн. VI, ст. 126.

Що ж до самого Покорського, то, мабуть, ми маємо тут справу з Іваном Покорським, обул Київським полковим писарем в 1737–38 рр.⁶⁷⁰ Іван Покорський одружився у Козельці з дочкою київського полковника Антона Танського⁶⁷¹. Це мабуть у нього купив Покорщину Дараган. З другого боку, і відомості Румянцевського опису про те, що протягом 1750–52 рр. Дараган купив великий хутор у полкового писаря, як раз і можуть стосуватись саме Покорщини⁶⁷². Так чи інакше, але, купивши Покорщину, Дараган подбав про те, аби улаштувати її відповідно до своїх потреб. Мабуть, він вивів білу монументальну кам'яницю, що й досі красується у Покорщинському саду⁶⁷³. Це невелика, у поземному пляні квадратова будівля⁶⁷⁴, складена з великих цеглин⁶⁷⁵, що має вікна у горішньому та нижньому поверху. Стіни посередині⁶⁷⁶ опоясано карнизом і такий же карниз, тільки значно ширший, є зверху стін біля даху⁶⁷⁷. На кутах, де сполучаються стіни, є пілястри, вужчі зверху і ширші унизу. Подібні пілястри є і посередині двох бічних стін, теж вужчі зверху і ширші унизу. Між тими пілястрами, що еднають бічні двері з задньою стіною, недалеко від горішнього карнизу виступають зовні залізні петлі. Дах кам'яниці досить крутий, залізний,

чотирьохсхилий. Фасадна стінка виходить на південний схід, вона має одні двері унизу, що ведуть у льох, і другі двері зверху⁶⁷⁸. Обидві двері масивні, залізні, тільки нижні двустворчаті, а верхні — одностворчаті. Одвірок нижніх дверей має форму арки з плечима. Таку ж форму має і вікно унизу — єдине у нижньому поверсі. Горішні двері мають ліпний бароковий наличник з замком посередині. Вони замикаються зовні великим залізним ключем, залізною клямкою та ціпом. До них ведуть дерев'яні східці, прибудовані зовні. У горішньому поверсі вікон з цього боку немає. Права стінка кам'яниці, що виходить на північний схід, має, крім пілястрів на кутах, ще пілястр посередині стіни — теж вужчий зверху і ширший унизу. Тут же є у горішньому поверсі два вікна, облямовані бароковими ліпними наличниками. Вони заграбовані і мають зовні залізні ставні⁶⁷⁹. Задня стінка кам'яниці не має вікон. Виходить вона на північний захід і має, крім наріжних пілястрів, ліпну прикрасу у вигляді трьохкутньої арки майже на всю довжину нижньої половини стіни під карнизом. У самому низу тут трохи завалилась стіна, бо з цього боку розібрано старий льох, про який казали, що він веде попід річкою аж на другий берег, на Олексієвщину. Ліва стінка кам'яниці,

⁶⁷⁰ Модзалевський. Малорос. Родословник, т. 4, с. 105. Найстаршим відомим представником роду Покорських був Опанас Федорович Покорський, син лавника Стародубського магістрату. Військову службу він почав десь коло 1690 р. Протягом років 1698–1707 був стародубським полковим писарем, далі ми його надибуємо в ролі канцеляриста значного військового (1709). Протягом рр. 1709–1714 — знатний військовий товариш, далі товариш знаменитий військовий. Після заслання, що мало місце роками 1725–28, був бунчуковим товаришом. Помер окол 1745 р. Мав він чималі маетки. Так, року 1700 Опанас Покорський купив у мешканця Яцьковського Михайла Солодкого двір у с. Яцьковичах з двома городами, ріллею та сіножаттю. Від Мазепи він одержав універсал на млин в Яцьковичах, далі універсал на с. Бистриків. Від Скоропадського у 1709 р. він мав універсала на слободи Козінку, Павловку та села Бистриків, Яцьковичі з млином і на с. Белогощ. Апостол дав йому універсала на всі ці маєтності та, крім того, на село Шулаковку. Опанас Покорський мав 4 синів: Данила, Григорія, Івана та Олексу. Данило Покорський, що народився коло 1706 р., був старший військовий канцелярист у Генеральній військовій канцелярії десь у 1724–27. З 1730 він бунчуковий товариш. Роками 1750–60 він був писарем Генерального Військового суду. В 1766 р. він підкоморій. Від батька він одержав універсала на 18 дворів у Сосниці і 12 дворів у с. Вялках Бакланської сотні. Другий син Григорій Покорський народився у 1707 р. Він був учнем філософії Київського братського колегіуму. З 1729 він — канцеляриста у Генеральній Військовій Канцелярії. У 1735 р. він одержав універсала на звання бунчукового товариша. Він мав села Бистриків та Белогощ. Жив у селі Бистриків. Третій син Опанаса Покорського Іван народився коло 1714 року. У 1735 році він одержав універсала на звання бунчукового товариша. Роками 1737–38 був Київським полковим писарем. Одружився у Козельці з Явдохою Танською, дочкою Київського полковника Антона Танського. Відомо, що після його смерті жінка його доживала свій вік у с. Яцьковичах. Четвертий син Опанаса Покорського — Олекса — народився коло 1718. Був бунчуковий товариш, з 1730 р. Від батька мав слободу Козінку та Чернятку. Жив у с. Павловці.

⁶⁷¹ Про це каже в своїх записках Яков Маркович. Так, 11 червня 1737 р., перебуваючи у Козельці, він записує: «Обедал у полковниці Танської ради сговора дочки еє с Покорским, при чем и меня платком сватальным дарили». Дневные записки малорос. подскарбия генерального Якова Марковича, ч. II, ст. 28.

⁶⁷² Хоча А. І. Степович зазначає, що року 1752 Дараган купив за 200 крб. у спадкоємця Київського полкового писаря Климентія Радича с. Карасиновку і подарував її сестрі своїй Насті. Ежегодник Коллегии П. Галагана, год 6-й, ст. 117.

⁶⁷³ Навряд чи цю кам'яницю міг збудувати Покорський. Як відомо, не дуже заможні люди ховали свої скарби по церквах та мурованих склепах. Так Я. Маркович під 13 травня 1740 р. записує: «По обеде ездил до склепу Анастаскевского и взял оттуда 300 р.» (ч. II, ст. 112). Под «склепом Анастасневским» треба розуміти склеп при церкві Анастасії, як це зазначає упорядчик. Нижче, у тому же щоденнику від 4 серпня 1748 р. ми читаємо: «Окончил склеп муровщик, которому дал дискреции 50 коп.» (ч. II, ст. 267). До цього склепу було зроблено залізні двері, як це видно з запису під 19 серпня того ж року. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича.

⁶⁷⁴ Розміром біля 9 м. на 9 м.

⁶⁷⁵ 33 см. завдовжки, 171/2 см. заввишки та 5 см. завтовшки.

⁶⁷⁶ На височині 2,34 м.

⁶⁷⁷ Перший карниз завширшки 15 см., другий — 81 см.

⁶⁷⁸ На височині 2,48 м. від землі.

⁶⁷⁹ Саме вікно заввишки 81 см., завдовжки посередині 126½ см.

що виходить на південний захід, теж, як і права, має крім наріжних пілястрів, ще пілястр посередині стіни, теж вужчий зверху й ширший унизу, і у горішньому поверсі 2 вікна з наличниками, як на протилежній стіні. Вікна ці теж загратовані і мають ставні. У середині кам'яниці має горішне приміщення з 4 вікнами і одними дверима, а під ним — темне приміщення без вікон і дверей, куди заходять через люк у горішньому приміщенні. Унизу кам'яниці є льох, куди можна зайти лише знадвору. У горішньому приміщенні стеля має форму склепіння, посередині якого забито залізні кільця на залізних же петлях.

Наличники на вікнах та на середніх дверях дуже характерні для половини XVIII ст., подібні наличники зустрічаються ще на нижньому поверсі одного старого будинку в Козельці. На верхньому ж поверсі цього будинку над віками є ліпні прикраси, цілком аналогічні до ліпних прикрас Козелецького собору. Як переказують, тут містилась колись канцелярія Київського полку⁶⁸⁰, а потім магістрат. Подібність не обмежується лише наличниками вікон. Як і в кам'яниці, так і в цьому будинку маємо таку ж саму лінію даху, широкий карниз під дахом, пілястри по кутках і посередині. Складено цей будинок з великих цеглин, приблизно такого ж розміру, як і в кам'яниці (д. 34–35 см., ш. 9 см., т. 9–10 см.). Мабуть ці будівлі одночасні.

Від року 1748 збереглося листування з військовою генеральною канцелярією про необхідність збудувати канцелярію Київського полку, а разом з тим судову канцелярію, «добрю шопу» для збереження артилерійських припасів, та кам'яний льох для того, щоб хоронити скарбові гроші та старі справи «без опасности сгореть»⁶⁸¹. А Юхима Дарагана року 1747 було обрано одним з трьох кандидатів на Київського полковника, а року 1751 він вже був Київським полковником і залишився ним

аж до самої смерті своєї, тобто до 1762 року⁶⁸². Займаючи посаду полковника, він міг використати для своїх потреб того майстра, що будував полкову канцелярію⁶⁸³⁶⁸⁴.

Далі Дараган, можливо, побудував на Покорщині будинок для житла⁶⁸⁵, а може, й використав старий, якщо він там був. Після його смерті у 1762 р. Покорщиною володіла його дружина Віра Дараган. Померла вона десь 1770–1772 рр., як це довідуємось з справи про спірну сіножать, що сталося між нещодавно померлою полковницею Київською Вірою Дараган та Києво-Печерською Лаврою⁶⁸⁶. Певних відомостей, хто володів Покорщиною після її смерті, немає. Мабуть, ця садиба належала синам Юхима Дарагана, бо дочка Софія, фрейліна при дворі цариці Єлизавети, одружилася в столиці з Петром Васильовичем Хованським⁶⁸⁷, а друга дочка Катерина вийшла заміж за Івана Григоровича Галагана, що служив у Прилуцькому полку, й жила з ним деякий час у с. Сокіринцях на Полтавщині⁶⁸⁸. Розійшовшись з чоловіком, Катерина Юхимовна купила собі маленький маєток у селі Івковцях біля Прилуки⁶⁸⁹, де й оселилась. На той час померли сини Юхима Дарагана, не залишивши спадкоємців, і усі маєтки перейшли до сестер. На долю Катерини Юхимівни припала між іншим Покорщина, куди вона і переїхала з Івковців. Жила вона в Покорщині до самої своєї смерті, тобто до 1823 р.⁶⁹⁰ на початку XIX століття вона задумала переробити сучасний головний Покорщинський будинок⁶⁹¹, а може й поставити новий, у всякім разі це типовий для XIX ст. будинок, що нагадує етріге, з ганками на колонах. Він хоча й невеликий, але досить просторий⁶⁹², вкритий залізним дахом, сам дерев'яний на цегляному фундаменті. Під підлогою стояни майже на зріст людини⁶⁹³. Цеглини фундаменту мають літери Ц.З. Це марка тутеш-

⁶⁸⁰ Відомості про це подає, напр., помічник завідувача профшколи С. І. Савченко, знавець місцевої старовини, та ще кілька козелецьких старожилів.

⁶⁸¹ Київський центр. архів. Справа № 5900.

⁶⁸² В. Модзалевський. Малорос. Родословник, т. IV, ст. 384.

⁶⁸³ Цікаво, що гетьман К. Розумовський домогався, щоб «на кошт малороссийский для всех публичных и казенных строений определен был архитектор Квасов в Малую Россию». Лист К. Розумовського до М. І. Воронцова від 24/IV 1757 р. Васильчиков. Семейство Разумовских, т. I., ст. 213.

⁶⁸⁴ [У такий спосіб можна б було пояснити подібність цих двох будівель].

⁶⁸⁵ Помічник завідувача агропрофшколи С. І. Савченко каже, що під час копання ґрунту для посадки щеп було виявлено в землі фундамент будинку, що стояв коротким боком до вулиці по лівий бік двору.

⁶⁸⁶ Київський центр. архів. Справа № 7793.

⁶⁸⁷ [Говорячи про шлюб Софії Юхимівни Дараган, авторка повторює версію, що досі є загальноживаною у всіх публікаціях на цю тему. Насправді чоловіком Софії Дараган був брат П. В. Хованського князь Юрій Васильович Хованський, який певний час очолював Стародубський полк: ЦДІАК України. Ф. 1475. Оп. 1. Спр. 1174. Арк. 1 зв.].

⁶⁸⁸ А. І. Степович. Род Галаганов. «25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве», ст. 10.

⁶⁸⁹ Ibid, ст. 11.

⁶⁹⁰ Ibid, ст. 12.

⁶⁹¹ За усними відомостями А. І. Степовича.

⁶⁹² У поземному плані має біля 20 м. на 16 м.

⁶⁹³ Колишній сторож Покорщини Ф. І. Левицький, людина вище середнього зросту, запевняє, що ходив під будинком не згинаючись.

ньої цеглини, що існувала ще у 1907 році⁶⁹⁴. З фасадного боку будинок має досить просторий⁶⁹⁵ на 6 колонах ганок, що були колись об'єднані балюстрадою, яка тяглась і по боках сходів (зараз її немає). Зверху ганок має трьохкутний фронтон з зубчастим гзимсом⁶⁹⁶ і з півкруглим вирізом у тимпані. Ганок вкритий бляхою, і перекривався він разом з дахом. Лівий бік будинку виходить на південний схід. Тепер він майже зовсім ховається у деревах і кущах. Задній фасад будинку, що виходить на південний захід, теж має просторий ганок⁶⁹⁷ на чотирьох колонах (з яких залишилось тепер дві). Він має такий же самий фронтон, як і попередній, і так само перекривався бляхою разом з дахом. Цей бік будинку виходить у сад. Колись перед цим ганком був квітник, а дерева не ховали від очей краєвиду на той бік річки Остра, як це тепер. На березі було зроблено затоку у вигляді озера і там плавали «чорні лебеді»⁶⁹⁸. Правий бік будинку, що виходить на північний захід, теж має ганок на чотирьох колонах, з яких дві задні притулено до стінки. Він нижчий і менший за попередній⁶⁹⁹, вкритий бляхою окремо від даху. Мабуть, він був прибудований пізніше. Фронтон його цілком подібний до фронтонів попередніх ганків. На горищі будинку лати й крокви ясного кольору і видаються нестарими. Вражає велика кількість балок (сволоків), що, здається, лежать тут без потреби. В одних місцях їх покладено вище, в других нижче; це спричиняється до неоднакової величини стелі у різних кімнатах.

У середині будинок має 9 світлих кімнат, 2 коридори, 3 прихожих, 4 темних кімнати і одне приміщення з ходом на горище. В центрі будинку коридор та зала, а по боках коридору, коло покоїв, розташовано темні кімнати, мабуть для слуг. Стіни було оздоблено шпалерами пізніше 1806 року, бо на обідраних дерев'яних стінах сучасного Покорщинського будинку як бачимо наклеєні «Объявления к Санкт-Петербуржским ведомостям», за рік 1804, 1805 та 1806. Отже К. Шероцький помилявся, відносячи шпалери Покорщини до другої половини XVIII ст.⁷⁰⁰ у 1902 році старо-

давніші шпалери збереглися лише у двох кімнатах, в 7 останніх кімнатах їх заступлено новими, сучасними шпалерами⁷⁰¹.

По цих рештах старовини можна судити про колишнє внутрішнє убранство будинку. Воно, без сумніву, заслуговує великої уваги. «З художнього боку шпалери Покорщини дійсно бездоганні, — каже К. Шероцький, — ніжне зеленкувато-сіре тло, на якому яскраво виступають візерунки з квітів, і мармурово-бронзові гризайлі дають чарівну картину краси». На стінах були цілі декорації з окремих шматків шпалеру. Тут, на загальному тлі, що імітувало мармур, уміщено колони, рамки, філенки, арки, світові прольоти, а в них газони, квіти, вази на постаментах, обвинених гірляндами. Під карнизом був бордюр з квітів, якого немов підтримували пілястри на парні півколонки з коринтськими капітелями. На рівені баз уміщено постаменти статуй і вази з квітами, а під ними, немов цоколь, вузький горизонтальний фриз. Заслуговує ще на увагу неначе виліплені виноградні грона, подібні до тих, що ми зустрічаємо на старих козацьких іконостасах. Над дверима уміщено ромби з зображенням вакхічних свят та офірувань⁷⁰². Усі ці окремі шматки шпалер набито на полотно маленькими цвяшками⁷⁰³. Описи шпалер Покорщини залишили К. Шероцький, Г. Лукомський та А. І. Степович, додавши до цього ще і фотографії. А. І. Степович подає знімок частини тієї стіни з зеленою піччю, яка прилягала до залі⁷⁰⁴, Г. Лукомський — частину стіни тої же кімнати, яка прилягає з синьою піччю⁷⁰⁵, К. Шероцький — дальшу частину її до кутка⁷⁰⁶. Отже, можна мати уяву про те, як було оздоблено дві стінки цієї кімнати. По боках дверей ішли розкішні виноградні грона, над дверима у ромбах — сцени з античного життя. З правого боку дверей, що ведуть у кімнату з синьою піччю, та з лівого боку тих дверей, що ведуть у залю, — немов велике панно, на якому ваза з квітами, що виростають одні з одних, а унизу два леви з перекрученими хвостами. Нижче іде неначе цоколь, підкреслений зверху і знизу горизонтальними бордюрами-фризами.

⁶⁹⁴ Цеглою з такими літерами обкладено в Козельці будинок гр. Пономаревських, що будувався у 1907 р.

⁶⁹⁵ Розміром 6 м. х 3 м.

⁶⁹⁶ [Гзимс (від нім. Gesims через пол. gzyms) — завершення стіни у формі горизонтального профільованого карниза].

⁶⁹⁷ Розміром 7 м. х 3 м.

⁶⁹⁸ Місцеві перекази.

⁶⁹⁹ Розміром коло 4^{1/2} м. х 2^{1/2} м.

⁷⁰⁰ К. Шероцький. Очерки по истор. декоративного искусства Украины, ст. 120.

⁷⁰¹ А. І. Степович. Из первых лет жизни Коллегии Павла Галагана. «Ежегодник Кол. П. Галагана», год 8-й, ст. 86.

⁷⁰² К. Шероцький. Очерки по истор. декорат. иск. Украины, ст. 120 і далі.

⁷⁰³ Рештки цих цвяхів збереглися і досі над дверима кімнати з зеленою піччю. Про це згадує також А. І. Степович у своїй статті «Из первых лет жизни Коллегии Павла Галагана». «Ежегодник Кол. П. Гал.», год 8-й, ст. 86.

⁷⁰⁴ А. І. Степович. Из первых лет жизни Коллегии П. Галагана. «Ежегодник Коллегии П. Галагана», год 8-й, ст. 86.

⁷⁰⁵ Г. Лукомський. Несколько памятников архитектуры в Козельце. «Ст. годы», 1912, Май, ст. 31.

⁷⁰⁶ К. Шероцький. Очерки по истории декоративного искусства Украины, ст. 95, мал. 35.

А. І. Степович⁷⁰⁷ та К. Шероцький⁷⁰⁸ дають ще фотографії шпалер кімнати з синьою піччю. Фотографії не дуже чіткі, бо кімната ця досить темна. Ми можемо на них розрізнити парні півколонки, бордюр зверху під карнизом, постаменти півколонок та немов цоколь під ними, підкреслений зверху бордюром з рослинних мотивів, неначе фризом. На одній фотографії бачимо урну на постаменті, на другій — шматок ясного шпалеру, що закінчується зверху трьома півколонами з рослинних мотивів. В середньому прольоті уміщено постать Артеміди з ланью, по боках — вази з розкішними букетами квітів, а під цим малюнком знов розкидано квіти, К. Шероцький називає ще уміщене на стіні зображення статуї Венери.

Декорації стін Покорщинського будинку, на думку Г. Лукомського, «дають уяву про замисел хорошого майстра»⁷⁰⁹. Вони подекуди імітують римську живопись лож Рафаеля у Ватикані⁷¹⁰, подекуди французьке декоративне мистецтво половини XVIII ст.⁷¹¹ на жаль, тепер нічого не залишилося з цих шпалерів, крім кількох клаптиків у маленькій прихожій перед кімнатою з синьою піччю. Тут ще в досить хорошому стані зберігся великий шматок шпалеру блакитного кольору, по якому іде малюнок злегка брунатною та зеленою фарбами. Тут виображено вази з переплетеними зміями замість ножок. У вазах розкішні квіти, а між ними купідони з флейтами. Під цим шпалером на стіні наклеєно шпалер з квітами, зробленими, мабуть, трафаретом і, крім того, ще поцяткованих од руки. У Козельці збереглись перекази про Покорщинські шпалери, зроблені руками кріпаків.

На стінах кімнати з зеленою піччю були розвішані портрети Кирилі Розумовського та Катерини Юхим. Галаганової.

Краще збереглися у Покорщинському будинку кахлеві печі. Тепер їх п'ять і, крім того, є відомості, що останніми роками було розібрано дві⁷¹². Отже, усього кахлевих печей у будинку було сім. Самими цікавими є три печі — зелена, синя та рожево-брунатна, дві інші печі цілком аналогічні, складено з білих кахлів, на яких виображено сині ампірні вази з квітами. Це типові для XIX ст. печі. Що до перших трьох, то це характерні для XVIII ст. печі з виємчатим візерунком унизу, мабуть привозні, бо аналогічна до зеленої печі була у Вишневецькому замку⁷¹³; К. Шероцький називає її «саксонською», а печі, подібні до синьої, відомі

мі були під назвою «гданських». Перша піч має на кахлях малюнок в зелених та коричневих тонах. Тут виображено людські постаті на тлі одноманітного пейзажу з кількоповерхових будинків та дерев і кущів, розташованих в різних планах. Піч опоясано карнизом посередині і зверху, а внизу — візерунок з виємком. Соковиті зелені фарби трохи ріжуть око, особливо коли піч освітлено сонцем; тоді вона здається якоюсь чудернацькою розмальованою цяцькою.

Піч синього кольору дає приємну гаму одних синіх тонів. Це велика піч з лежанкою, з пузатими колонками посередині, а зверху закінчується вона трьома вінцями. За колонками кахлі більшого розміру, ніж ті, з яких складено цю піч. У горішній частині печі кахлі розрізано по середині малюнку, так що цілий малюнок виходить лише тоді, коли скласти дві кахлі. У нижній частині кожна кахля має свій малюнок, на кахлях — обрамлення з рослинних та геометричних елементів. А виображено на них краєвиди якогось міста, що іноді нагадують голландські пейзажі. На тлі цих пейзажів рухаються людські постаті⁷¹⁴. Стінку од цієї печі, що виходить у прихожу, теж викладено кахлями синього кольору трьох гатунків. Одні кахлі такі самі, як у синьій печі, далі ідуть два зразки інших гатунків кахель, одні майже такого розміру, як попередні, інші — значно більші. На них виображено в барокових рамках людські постаті, а над ними птиця, подібна до попугая. Можна гадати, що ці кахлі належали до печі, яка своєю конструкцією була подібна до синьї печі. Вона теж, мабуть, мала колонки, за якими були кахлі більшого розміру, ніж ті, з яких складено піч.

Третя піч — рожево-брунатного кольору — була поповнена ще на початку цього століття, коли невідомі злодії викрали кахлі з одної її стінки⁷¹⁵. Вона трохи губиться у маленькій, з двох квадратних сажнів, кімнатці і не дає того враження, яке могла б дати у великому покою. Тут одна гама рожево-брунатних тонів світліших та темніших. На обрамлених рослинними та геометричними елементами кахлях бачимо людські постаті та тварини, над ними опускаються розкішні барокові гірлянди з овочів та квітів. Пейзажу майже немає, лише трохи низеньких рослин на задньому плані. Стінку од цієї кімнати, що виходить у сусідню кімнату, викладено звичайними жовтими кахлями з стилізованим зображенням лілій. Козельча-

⁷⁰⁷ А. І. Степович. Из первых лет жизни Коллегии П. Галагана. «Ежегодник Кол. П. Галагана», год 8-й, ст. 88.

⁷⁰⁸ К. Шероцький. Очерки по истории декоративного иск. Украины, ст. 121, мал. 49.

⁷⁰⁹ Г. Лукомський. Несколько памятников архитектуры в Козельце. «Ст. годы». Май 1912, ст. 33.

⁷¹⁰ К. Шероцький. Очерки по истории декорат. Иск. Украины, ст. 121.

⁷¹¹ Ibid, ст. 122.

⁷¹² За словами колишнього сторожа Покорщини Ф. І. Левицького.

⁷¹³ Г. Лукомський. Вишневецький замок. «Старые годы», 1912, март, ст. 36.

⁷¹⁴ К. Шероцький помилково прирівнював цю піч до зеленої печі з Вишневецького замку і називав її Саксонською, див. «Вишневецький замок». «Ст. годы». 1912, март, ст. 36, та К. Шероцький Очерки по истор. декорат. иск. Украины, ст. 108.

⁷¹⁵ За відомостями сторожа Ф. І. Левицького.

ни розповідають, що на Покорщині була книга, яка пояснювала зміст малюнків на печач, але тепер її загублено.

Скорше усього припустити, що ці печі було перенесено сюди з іншого місця; інакше буде загадковим факт присутності на стіні, що прилягає до синьої печі, ще двох зразків таких кахлів, яких немає на Покорщині. Що ж до тих печей, що їх знищено, то, за словами свідків, вони були з жовтих кахлів з зеленим малюнком⁷¹⁶.

Так оздобила свою оселю Катерина Юхимівна Галаганова, що після смерті своїх братів зробилась однією з найзаможніших дідачок Чернігівщини. Вона ще, мабуть, упорядкувала Покорщинський парк, бо, як зазначав А. І. Степович, ще в тридцятих роках минулого століття сад було поділено горожами на квітники, овочеві сади і тощо⁷¹⁷. Навряд чи можна приписати Катерині Юхимівні виведення господарчих будівель Покорщини в стилі козацького бароко. Зважаючи на добру сохрانیсть дерева, їх можна найправдоподібніше віднести на ХІХ ст., але про це мова пізніше.

Померла Катерина Юхимівна в 1823 р.⁷¹⁸ Невідомо кому дісталась Покорщина після її смерті. Скорше всього вона перейшла до Павла Григоровича Галагана, унука Катерини Юхимівни, який мав між іншим титул «почетного смотрителя Козелецького уездного училища»⁷¹⁹. Але жив він здебільшого у Сокиренцях на Полтавщині⁷²⁰. Помер Павло Григорович у 1834 р., а у 1855 р. помер його брат Петро, останній представник старшого покоління Галаганів. Отже, усі маетки, а в тому числі і Покорщина, перейшли до сина Павла Григоровича — Григорія Павловича Галагана. Цей останній, знавець і любитель місцевої старовини⁷²¹, виво-

дить у с. Лебединець на Прилуччині оселю у стилі старих українських будинків, уміщуючи за звичаєм своє ім'я на сволюку⁷²². Виховує він в українських традиціях і сина свого Павла⁷²³. Отже, з найбільшою правдоподібністю можна йому приписати виведення на Покорщині двох анбарів старовинної архітектури. На теперішній час вони дещо змінили свій зовнішній вигляд, порівнюючи з 1896 р., від якого ми маємо фотографічний знімок господарчих будівель Покорщини⁷²⁴. «Великий анбар» ще має на фасаді галерею, що її підтримують 8 стовпів, прольоти між якими заокруглено зверху. (Сучасний «великий анбар» галереї не має, а лише ганок на 4 стовпах). Дах будівлі заломаний посередині, бароковий, зроблений з тесу (тепер він вкритий соломкою). Збудований цей анбар з товстих «середкових» соснових брусів у зруб⁷²⁵. «Малий анбар» зберігся краще. Він втратив лише бароковий тесаний дах, але зберіг галерею з фасаду, яку зроблено в такий спосіб, що виїнято частину фасадної стінки. Оперта галерея на трьох стовпах, між якими прольоти заокруглено зверху; у довжину вона займає половину фасадної стінки. Два крайні прольоти з фасаду і єдиний проліт з лівого боку будівлі тепер закрито шальовками і зроблено там пригребець⁷²⁶. Заокруглені зверху прольоти дають яскравий приклад того, як було припасовано форми кам'яного будівництва до дерева. До стовпів, що підтримують галерею, зверху додано під тупим кутом скісно зрізані короткі бруси, так що між цим брусом, стовпом галереї та брусом стіни утворився порожній трьохкутник. Нижній край короткого бруса та брус стіни між двома короткими брусами стесано сокирою в такий спосіб, що виходить одна заокругла лінія.

⁷¹⁶ Відомості одержано від сторожа Покорщини Ф. І. Левицького.

⁷¹⁷ А. І. Степович. Род Галаганов. «25-летие Кол. П. Галагана в Киеве», ст. 11.

⁷¹⁸ А. І. Степович. Род Галаганов. «25-летие Кол. П. Галагана в Киеве», ст. 12. Катерина Юхимівна мала двох дочок і сина. Обидві дочки одружились з сербинами: Віра з капітаном Федором Чорбою, Уляна з секунд-майором Іваном Михайловичем Стояновим. Син Григорій, одержавши освіту у Липську [Лейпцигу], повернувся на батьківщину, де і одружився з Яриною Антонівною Милорадовичевою. Незабаром ця остання померла, полишивши Катерині Юхимівні трьох своїх дітей: Петра, Павла та Параску. Згодом Петро Галаган перейшов на життя у Дехтярі, Павло, одружившись з Катериною Василівною Гудовичевою, оселився у Сокиренцях, а Параска, що увесь час жила разом з бабкою своєю на Покорщині, одружилась з Аркадієм Олександр. Рігельманом. Ibid, ст. 13 і далі.

⁷¹⁹ В. Модзалевський. Малоросійський родословник, т. III, ст. 225.

⁷²⁰ А. І. Степович. Род Галаганов. «25-летие Кол. П. Галагана в Киеве», ст. 16.

⁷²¹ Він був знавець укр. народної поезії і йому належить видатний збірник пісень «Южноруські пісні з голосами», Київ 1857. Серед його паперів збереглося чимало етнографічних матеріалів, напр., замітки та спостереження над лаврськими прочанами. [Г. Галаган був видавцем збірки, яку упорядкував його двоюрідний брат історик, етнограф, фольклорист Микола Маркевич: Южно-руські пісні: з голосами: [для голосу з фп.] / [зібрав та аранж. М. Маркевич]. Київ: Собственность издателя [Г. Галагана], 1857. 97 с.]. А. І. Степович. Григорій Павлов. Галаган. «25-летие Кол. П. Галагана в Киеве», ст. 29–30.

⁷²² А. І. Степович. Описание коллегии П. Галагана, ее учебно-вспомогательн. учреждений, имений и пр. «25-летие Кол. П. Галагана в Киеве», ст. 185.

⁷²³ Так, Павло Галаган до 5 років розмовляв виключно по-українському. Перші роки його життя він носив також і український одяг (ст. 71–72). Для нього у Сокиренському саду було збудовано звичайну українську хату, тільки малого розміру, і тут Павло Галаган разом з своїм вихователем-французом часто проводив час. Ст. 80. А. І. Степович. Павел Галаган. «25-летие Кол. П. Галагана в Киеве».

⁷²⁴ А. І. Степович. Описание коллегии П. Галагана, ее учебно-вспомогательн. учреждений, имений и пр. «25-летие Кол. П. Галагана в Киеве», ст. 182.

⁷²⁵ Розміром анбар 17,8 м. х 7,3 м.

⁷²⁶ Розміром цей анбар 11,8 м. х 6,5 м. Ширина галереї — 2 м., довжина зовні 5,7 м.

Збудовано цей анбар теж з «середкових» соснових брусів у зруб. Він справляє гарне враження пропорційністю своїх форм.

У 70-х рр. XIX ст. за проектом Ф. В. Чижова⁷²⁷ виводиться на Покорщині червоводня⁷²⁸. Це невелика дерев'яна двоповерхова будівля, квадратна у поземному плані⁷²⁹, вкрита тесовим заломаним дахом, таким самим, який раніш був на обох анбарах. Навкруги другого поверху, зо всіх чотирьох боків, іде галерея⁷³⁰, стовпи якої опущено в землю. Усіх стовпів, крім наріжних, по два з кожного боку. З фасаду стовпи мережані. На другому поверсі зо всіх чотирьох боків є вікна: з фасадного боку 1 вікно та 1 двері, зо всіх інших боків по 2 вікна⁷³¹. З лівого боку галереї є хід на горище. Нижній поверх вікон не має, а лише одні двері. Тепер тут посередині глибока обшальована яма, це колишня лідниця, мабуть не так давно зроблена. Збудовано червоводню з широких соснових дощок у зруб. Це дуже зграбна пропорційна будівля.

Невідомо, коли було збудовано малий флігель. Своїми зовнішніми формами він нагадує головний будинок; так, напр., він має з фасадного боку ганок на двох колонах з трикутним фронтоном зверху і півкруглим вирізом у тимпані. За тих часів, коли до Покорщини приїздили на дачу учні колегії, тут жили управителі економії і тощо.

27 квітня 1869 р. помирає єдиний син Григорія Павловича Галагана — Павло, останній представник роду Галаганів. А 1 жовтня 1871 р. заходами ліберала-діда, що мріяв гарним вінком заглибити соціальні несправедливості, виникла Колегія імені Павла Галагана, яка мала, «с одной стороны» «приготовлять к общественной деятельности юношей талантливых, но неимущих, а с другой — имела целью дать правильное воспитание сыновьям богатых родителей, положение которых в обществе сулило им более или менее влиятельную роль на поприще общественной деятельности. В обоих случаях, направленное к одной и той

же цели воспитание должно было сглаживать различие между юношами обеих категорий, попадающих в Коллегию»⁷³².

Серед маєтків, які він передавав Колегії, ми бачимо і Покорщину; вона була дачею для вихованців Колегії. Отже, дальшу історію Покорщини найзручніше прослідкувати за «Ежегодниками Коллегии Павла Галагана». У 1873 році до Покорщини було перевезено з Сокиринців старовинний рояль, деякі меблі та книгозбірню родича Галаганів історика Миколи Маркевича⁷³³. Садибу було віддано в оренду⁷³⁴. У 1895 р. у парку засаджено соснову алею⁷³⁵. У 1897–98 р. засаджено лозою беріг Остра, що прилягає до Покорщинського саду; перероблено дощатий паркан, що відокремлює садибу від вулиці⁷³⁶. Буря, обуло влітку 1902 р., зламала багато дерев у старому Покорщинському саду і між ними великий клен, що прикрашав квітник⁷³⁷. Десь у 1902–03 роках було знищено лодочну пристань, бо річка обміліла і з болотяного берегу утворився сінокіс. Біля неї було зроблено кручу і розчищено дерева, а у північно-західному кутку липового саду виведено альтанку⁷³⁸. Можна гадати, що між 1907–1909 рр. Було перероблено тесові барочні дахи на анбарах: замість них поставлено солом'яні⁷³⁹.

З 1909 року садівником і наглядачем Покорщини був Федір Іванович Левицький, що і досі живе у Козельці. Ві розповідає, що за час свого перебування на Покорщині він зробив був алеї з овочевих дерев і фірточку коло своєї хати з аркою у вигляді дуги. У 1916 році⁷⁴⁰ він одержав розпорядження від тодішнього директора Колегії зняти старовинні шпалери у кімнаті з зеленою піччю і наклеїти нові. Цього наказу він виконав, але влітку 1917 року вже ніхто з Колегії не приїхав на дачу і на руках у Левицького залишився опис майна, обуло на Покорщині, і ключ від кам'яниці, де воно зберігалось. Мабуть колегія переживала грошову скруту на той час, бо Левицький отримав розпорядження надіслати до Києва частину старовинних стільців з червоного дерева, посуд

⁷²⁷ Навчитель Григорія Павловича Галагана, фундатор шовківництва у Трипільлі.

⁷²⁸ Усі перекази А. І. Степовича.

⁷²⁹ Розміром 9,3 м. х 9,3 м.

⁷³⁰ Галерея заввишки 106 та 108 см.

⁷³¹ [Зверху вікна заокруглені й мають наличник у вигляді рамки].

⁷³² Ежегодник Кол. П. Галагана 1900–1901, ст. 118–119.

⁷³³ Усі відомості А. І. Степовича.

⁷³⁴ Ежегодник Кол. П. Галагана 1903–1904, ст. 67.

⁷³⁵ «...» год 8-й, ст. 87.

⁷³⁶ «...» 1897–1898, ст. 24–25.

⁷³⁷ «...» 1901–1902, ст. 27.

⁷³⁸ «...» 1902–1903, ст. 87.

⁷³⁹ А. І. Степович, що перший раз відвідав Покорщину року 1872, ще будучи учнем Кол. П. Галагана, і покинув працю у Колегії десь коло 1907 р., не пригадує, щоб за його пам'яті були якісь ремонти на Покорщині. З другого боку, сторож Ф. І. Левицький, що був на Покорщині, за його словами, 18 років, тобто десь з 1909 р., бо перейшов він звідти року 1927, теж не пригадує, щоби тут були якісь ремонти.

⁷⁴⁰ Усі відомості про події на Покорщині після 1916 р. одержано від Ф. І. Левицького.

та портрети. Незабаром посуд повернули назад, бо виявилось, що він не старовинний, а стільці і портрети було продано кудись у музей.

Хвиля пожеж та грабувань панських садиб майже не торкнулась Покорщини. Місцеве населення трохи потрощило рами у вікнах та якийсь невідомий одвідувач викрав одну колонку з синьої печі.

У 1918 на Україні з'являються німці. Вони розташовують в Покорщині комендатуру і роблять деякий ремонт у будинку, як-то: вставляють шибки та рами, поправляють грубу у кімнаті поруч з залем, проти кімнати з зеленою піччю, бо тут під час опалювання загорілась була стінка. Зелені з жовтим кахлі від цієї груби вони викинули, а грубу зробили з звичайної цегли. На обрію з'являється якийсь Ракович, йому віддають в аренду Покорщинський сад, він тут ставить свого управителя Грабовського. Тимчасом приходять Петлюра. Тепер на Покорщині лазарет⁷⁴¹. За Петлюрою настає радвілада. Ракович і Грабовський тікають, заховавши своє майно до кам'яниці, де переховувались речі Покорщинського будинку. З евакуацією петлюрівського війська на Покорщині розпочався грабунок. З кам'яниці викрадено речі Раковича та Грабовського і також речі з Покорщинського будинку, як-то зеркала з драконами, картини та старовинний посуд.

Коли настановилась радвілада, представники тодішньої адміністрації відібрали від Левицького опис майна та ключі від будинку і кам'яниці. Стільці з червоного дерева, що їх залишались на Покорщині 11 чи 12, забрав червоноармійський клуб. Вони загинули під час дальших евакуацій. Уламок цього стільця ще нещодавно був у Козелецькому військкоматі. Буфет та маленький круглий стіл з інкрустацією перебувають у приватних руках. Бібліотека, колишня Маркевича, перейшла до міської бібліотеки і там згоріла під час пожежі.

На Покорщині розташовується насіннєве товариство. Пристосовуючи малий флігель до сушильні, воно розбирає тут стелі, викидає кахлеві печі і збирається переробляти дах. Один з членів товариства, Охрименко, оселився у великому будинку, у кімнаті праворуч од входу, проти кімнати з рожево-брунатною піччю. Він розібрав тут грубу з жовтих з зеленим кахель і поставив піч і плиту.

Насіннєве товариство завоювало симпатії якогось Маньковського. Він запропонував тодішньому завідувачеві Земвідділом викорчувати Покорщинський парк, хай там насіннєве товариство розводить городи. А дерево піде на задоволення потреб населення в паливі та на держакки до лопат і граблів, що їх виробляв Маньковський.

Завідувач Земвідділу погодився, але зустрів опір в особі покорщинського сторожа Левицького, що запропонував поки що зробити розчистку парку. На цю пропозицію пристали. Покорщинський парк було урятовано.

У 1923/24 рр. Покорщину одвідав Ф. Л. Ернст. У кімнатах головного будинку на долівці просушувався горох та пшениця. Стіни кімнати з зеленою та синьою печами було остаточно обідрано. Трохи старовинних шпалерів збереглося у маленькій прихожій, перед кімнатою з синьою піччю. Ф. Л. Ернст вирізав кілька шматків шпалери з тим, щоб передати його до Всеукраїнського Істор. Музею ім. Шевченка у Києв, де він зберігається і досі. Туди же попала і жовта з зеленою обвідкою кахля, що її Ф. Л. Ернст підібрав під старою липою.

Узимку 1925 р. за розпорядженням Виконкому у Покорщинському парку рубають кілька кубів дров. Комгосп продав на злам старий льох за кам'яницею. У Покорщинському саду улаштувують літній театр і для цього виламують дві середні колони того балкону, що виходить у сад.

Тимчасом Ф. І. Левицький, не отримуючи ніякої платні в 1917 р., зняв клопотання перед Виконкомом про те, аби йому було відведено землю і дозволено перенести туди з Покорщини хату, де він жив. Виконком дав йому ділянку землі на околиці Козельця, він переніс туди свою хату і перейшов на життя узимку 1926 р.

Улітку 1926 р. Покорщину передано агрономічній профшколі⁷⁴² і разом з тим зроблено деякий ремонт, як-то: полагоджено малий флігель, розчищено дерева та куці бузини, що утворили справжню стіну навколо великого будинку; в середині ж цього останнього, де вже не було ніяких меблів, трохи повичищали сміття та порозгоняли ужив, що там позаводились.

Сумно виглядає тепер Покорщина. Крізь поламаний дощатий паркан видно гарні столітні сосни та вікові тіняві липи. Збереглась маленька фірточка з гіллячкою старого дерева над нею у вигляді дуги — витвір сторожа Ф. І. Левицького. Трохи далі за нею дві купи дерев, а між ними дорога в садибу. Це офіційний вхід до Покорщини. Перед очима відвідувача розстиляється великий чотирихкутний двір, характерний для будівництва доби класицизму, яке проектувало не окрему будівлю, а цілі площі, забудовані сполученими чи несполученими між собою будівлями, які вторили цілий ансамбль⁷⁴³.

Тепер цей двір засажено картоплею, кіяхами, цибулею та посадками овочевих дерев. Молоді яблуні з правого боку двору ховають великий

⁷⁴¹ Ф. І. Левицький добре не пригадує, чи лазарет був за Петлюри, чи ще за останніх днів гетьмана. Скорше, що лазарет був за Петлюри.

⁷⁴² Відомості про це одержано від помічника завідувача Агропрофшколи С. І. Савченка.

⁷⁴³ Д. Антонович. Скороч. курс історії укр. мист., ст. 252.

та малий собори. Стара, кількасотлітня, липа закриває головний будинок. З правого боку двору збереглись лише малий флігель та стайня. За роки революції тут знищено літню кухню та кам'яний льох. У малому флігелі тепер живе учительський персонал, а у головному будинку влітку живуть учні, які одробляють практику. Будинок одчинений для відвідувачів, які немилосердно псують кахлеві печі та старовинний

рояль. Давно вже треба було б хоч трохи відремонтувати старий дім.

І Покорщина, що пережила добу великих соціальних переворотів, тепер швидко руйнується на очах у всього громадянства.

Підпис (від руки): *Тетяна Мішківська*

ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб 17758–17759. 26 арк. + 21 арк. Друкується вперше.

Дата надходження до редакції: 01.04.2025 р.

Дата схвалення до публікації: 10.04.2025 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.113>
УДК 94(477):27-526.62

Тетяна ЛЮТА,

кандидатка історичних наук,
незалежна дослідниця,
Київ, Україна

Tetiana LIUTA,

PhD in History,
independent researcher,
Kyiv, Ukraine

e-mail: lutagen@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1224-2715>

Київська іконографія святого Миколая Мир-Лікійського та ікона «Миколи Мокрого» із Софійського собору

Історія вивчення давньоруської іконографічної спадщини Києва є вкрай малим доробком вітчизняної історії мистецтва. Донині першість у цих дослідженнях мали російські вчені з їхнім упередженим ставленням до українських, а передовсім київських, іконографічних джерел, які були більшою мірою вкрадені та привласнені московськими музеями. Такою показовою пам'яткою є фреска св. Миколая із Михайлівського Золотоверхого собору, що нині зберігається у Третьяковській галереї. Завданням статті є з'ясування атрибуції та пошуку відомої ікони «Миколи Мокрого» із Софійського собору Києва. Дослідницькими методами розвідки стали джерелознавчий і компаративний способи вивчення іконографічних пам'яток. Висновки. У давньоруські часи в Софійському соборі не було ікони т.зв. Миколи Мокрого. Поява її там припадає на часи митрополита Петра Могили. Оригінал ікони надійшов до Всеукраїнського музейного містечка в 1934 р. на фотофіксацію та реставрацію, після чого вона містилася у зібранні Національного художнього музею України. Після Другої світової ікона зафіксована актом з відповідним шифром того ж музею, проте на сьогодні доля раритету невідома. Можемо констатувати особливу давню київську традицію шанування св. Миколая Мир-Лікійського, яка, крім писемних пам'яток, присвячених чудам святого, яскраво виявилася в його іконографії. Київські мозаїки, фрески, ікони із зображенням святого характеризуються багатством художніх форм та психологічних прийомів, проте вони передають давню візантійську загальнохристиянську традицію зображення чудотворця.

Ключові слова: Миколай Мир-Лікійський, Софійський собор, ікона, фреска, мозаїка, давньоруська, київська іконографія.

Kyivan Iconography of St Nicholas of Myra-Lycia and the Icon of St Nicholas the Wet from Saint Sophia Cathedral

The history of the study of the Old Rus iconographic heritage of Kyiv is an extremely small contribution to the national history of art. Until now, Russian scholars with their biased attitude toward Ukrainian, and primarily Kyivan, iconographic sources, which were mostly stolen and appropriated by Moscow museums, have been leading the way in this research. Such an illustrative monument is the fresco of St Nicholas from St Michael's Golden-Domed Cathedral, which is now kept in the Tretyakov Gallery. The purpose of the article is to clarify the attribution and search for the famous icon of St Nicholas the Wet from Saint Sophia Cathedral in Kyiv. The research methods used were source and comparative methods of studying iconographic monuments. In ancient times, there was no icon of the so-called Nicholas the Wet in Saint Sophia Cathedral. Its appearance

there dates back to the time of Metropolitan Petro Mohyla. The original icon was brought to the All-Ukrainian Museum Campus in 1934 for photographic fixation and restoration, after which it was in the collection of the National Art Museum of Ukraine. After the Second World War, the icon was recorded in an act with the corresponding code of the same museum, but today the fate of the rarity is unknown. We can state a special ancient Kyivan tradition of venerating St Nicholas of Myra-Lycia, which, in addition to written monuments dedicated to the miracles of the saint, was clearly manifested in his iconography. Kyivan mosaics, frescoes, and icons depicting the saint are characterized by a wealth of artistic forms and psychological techniques, but they convey the ancient Byzantine common.

Keywords: Nicholas of Myra, Saint Sophia Cathedral, icon, fresco, mosaic, Old Rus, Kievan iconography.

Тема давньоруської іконографії святих християнської церкви східного обряду наразі показово захоплена російськими дослідниками. Часто їхні роботи базовані на джерелах і пам'ятках українського (київського) походження, а інтерпретації цих пам'яток виходять за межі наукової аргументації та є складником «руського мира». Так, вкрадені мозаїки й фрески із знищеного московською більшовицькою владою київського Михайлівського Золотоверхого собору донині складають основу колекції давньоруського мистецтва Третьяковської галереї. Питання іконографії святого Миколая Мир-Лікійського так само перебуває в орбіті інтересів московитів, де київський складник чи проігнорований, чи навмисно замовчаний.

Визначному українському історикові-візантиністу Ігорю Шевченку та його дружині Ненсі Патерсон-Шевченко належить кілька праць, присвячених історії культу Миколая Сіонського⁷⁴⁴ й загальній іконографії святих Миколаїв: Мир-Лікійського та Сіонського (Пинарського)⁷⁴⁵. Серед ранніх ікон святого, що походять із Синайського монастиря, Н. Патерсон-Шевченко виокремила пам'ятки із Миколаєм Мир-Лікійським: саме зображення святого та описані сцени його життя у клеймах можуть слугувати за зразок іконографічного канону для порівняння пам'яток святому пізнішого часу давньоруського походження, які значно відрізняються від *vita icons* — житійних ікон або так званих «декорованих ікон»⁷⁴⁶.

Спробами комплексного вивчення давньоруської (київської) традиції пошанування свято-

го, зокрема й іконографією, займалась Надія Верещагіна, яка, крім монографії, присвятила велику кількість робіт так званій іконі «Миколи Мокрого» із Софійського собору⁷⁴⁷. Авторка зауважила й працю Н. Патерсон-Шевченко «Житіє Святого Миколая у візантійському мистецтві» — це перше використання роботи визначної дослідниці за російським перекладом у вивченні іконографічних творів про святого Миколая у вітчизняній іконографістиці. У справі ідентифікації та розрізнення різних святих Миколаїв вона поклалась також на працю Олександра Бугаєвського⁷⁴⁸. Загальний висновок робіт Н. Верещагіної є той, що ікона «Миколи Мокрого» була давньоруською іконою та «здавна» шанувалась у Софійському соборі, де святому був присвячений окремий бічний вівтар. Теза авторки про існування Миколаївського вівтаря у давні часи нічим не підтверджена, окрім згадки про форми напівкруглих апсид храму, які відповідали відомим престолом собору і серед яких миколаївського не було⁷⁴⁹. Техніка кладки собору із зондажів східної його частини аж ніяк не може свідчити про наявність престолу, присвяченого святому.

Метою статті є окреслення пам'яток, належних київському давньоруському колу. Питання атрибуції, пошуку та вивчення відомої ікони «Миколи Мокрого» із Софійського собору є завданням розвідки.

У Софійському соборі є як мінімум три образи св. Миколая: мозаїчне зображення у центральній абсиді храму у святительському ряді, два фрескових на хорах. Надія Нікітенко назвала п'ять зображень святого, додаючи до вказаних ще два

⁷⁴⁴ Ševčenko I., Ševčenko N.P. The Life of St. Nicholas of Sion. Text and Translation. Brookline, MA, 1984. 157 p.

⁷⁴⁵ Nancy P. Ševčenko. The Life of Saint Nikolas in Byzantine Art. Turino, Bottega d' Erasmio. 1983. 174 p.

⁷⁴⁶ Nancy P. Ševčenko. Vita Icons and «Decorated» Icons of Komnenians period. *The Celebration of the Saints in Byzantine Art and Liturgy*. London. Routledge. 2013. P. 57–69.

⁷⁴⁷ Верещагіна Н. В. Найдавніша чудотворна київська ікона. *Родовід*. Київ, 1995. № 1. С. 80–85; Верещагіна Н. В. К вступу о византийской генеалогии древнейшей киевской чудотворной иконы Николая Мокрого. *Иностранцы в Византии. Византийцы за рубежами своего отечества*: тезисы докладов научной конференции (Москва, 13–25 июня 1997 г.) / Институт всеобщей истории РАН. Москва, 1997. С. 15–16; Верещагіна Н. Славна київська святиня — чудотворна ікона Миколи Мокрого та її місце в східнослов'янській культурі. *Український релігієзнавчий бюлетень*. Київ, 1999. № 10. С. 52–58; Верещагіна Н. Христианские культы и реликвии древнего Киева (конец X — первая треть XIII вв.). Одесса, 2016. 628 с.

⁷⁴⁸ Бугаевский А. В. Новый опыт составления жития святителя Николая. Правило веры и образ кротости... Образ свт. Николая, архиепископа Мирликийского, в византийской и славянской агиографии, гимнографии и иконографии. Москва. 2004. 517 с.

⁷⁴⁹ Люта Т. Історія посвят престолів Києво-Софійського собору. *Український історичний журнал*. 2019. № 3. С. 108; Нікітенко Н. Про первинне присвячення вівтарів Софії Київської. *Ucrainica Mediaevalia*. 2021. № 4. С. 64.

у нижніх галереях собору: «...образ свт. Миколая Мирликійського, який зустрічається у соборі у п'яти місцях: у "Святительському чині" головного вівтаря, у центральній наві, на хорах, у північній зовнішній та південній внутрішній галереях. І це не просто данина популярності образу знаменитого у всьому християнському світі чудотворця, тут, безсумнівно, виявились якісь місцеві запити»⁷⁵⁰. Ці місцеві запити авторка пов'язує з «другим» хрестильним іменем князя Володимира Святославича — Миколай, що, як зазвичай, у неї нічим не аргументовано.

Три перші образи (в абсиді та на хорах) святого визнавав і Владімір Сараб'янов, який порівнював зображення чудотворця із собору з пам'ятками-зображеннями в інших церквах давньоруського періоду. Не визнаючи ідею Н. Нікітенко про друге «хрещальне» ім'я князя Володимира Святославича — Миколай, В. Сараб'янов зазначив, що зображення св. Миколая у вівтарній частині Софійського собору відповідає еkleзіологічній традиції візантійської церкви. Фактично, стверджував автор, в основі традиції зображень святительського чину лежить іконографія вівтарної частини константинопольської Софії⁷⁵¹.

Мозаїчне збережене зображення чудотворця Миколая у вівтарі Софії Київської передає лише верхню частину його образу первісного оригіналу. Нижня частина фігури святого не збереглася через осипання мозаїки — має фрескове домальовування пізнішого часу (рис. 1).

Фігура святого розташована між постатями св. Григорія Богослова та св. Лаврентія. Не акцентуючи увагу на особливостях мистецьких прийомів зображення св. Миколая, варто зазначити дві його основні ознаки. Чудотворець зображений з Євангелієм на лівій покритій руці, погляд очей спрямований праворуч. Ці особливості є важливими для розгляду інших зображень святого, аби скласти певну їхню типологію.

Тримання Євангелія на покритій руці — ознака літургійного дійства⁷⁵², на яке, власне, і були спрямовані всі фігури центральної абсиди. Про це зауважив В. Сараб'янов, який помітив зобра-

ження в процесійному русі двох фігур: св. Стефана та св. Лаврентія⁷⁵³. Невідомо, які фігури були у центральному просторі між вікнами, куди, власне, прямувала процесія, там збережені фрескові зображення пізнішого походження.

Рис. 1. Св. Миколай. Мозаїка вівтаря Софійського собору. 1043–1046 рр. Фото автора

Н. Нікітенко також переконана, що у Софії Київській були престоли, посвячені святому: «...принаймні, йому були присвячені бокові вівтарі Десятинної церкви та Софії Київської, до того ж обидва храми володіли чудотворними іконами святого; давній київський переказ пов'язував їх із часом хрещення Русі»⁷⁵⁴. Доказів цьому дослідниця знову таки не надає, крім посилання на «древнее киевское предание», джерела якого також не вказує. Із цитованого тексту науковиці випливає, що існувало в давній період дві чудотворні ікони — у Софії Київській та Десятинній

⁷⁵⁰ Нікітенко Н. Образ святителя Николая в монументальной живописи Софии Киевской. *Правило веры и образ кротости*. Москва, 2004. URL: azbyka.ru/otechnik/books/22624 (дата звернення: 06.02.2024). Авторка не подала фото описуваних зображень.

⁷⁵¹ Сараб'янов Д. В. Образ святителя Николая Чудотворца в росписях Софии Киевской. *Добрый кормчий. Почитание святителя Николая в христианском мире*. Москва, 2011. С. 446–463; его же. Образ священства в росписях Софии Киевской. Часть I. Программа Софийского собора и византийская традиция послеиконоборческого периода. *Искусствознание*. Москва, 2011. № 3–4. С. 14–52; его же. Образ священства в росписях Софии Киевской. Часть II. Программа Софийского собора и древнерусские памятники XI–XII столетий. *Искусство христианского мира*. Москва, 2012. XII. С. 23–93.

⁷⁵² Питанням покритих рук в іконографії займався Кость Широцький. Його начерк статті «Покров рук» зберігається у Національному музеї історії України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 155.

⁷⁵³ Напрямок процесійних рухів, зафіксованих на стіні абсиди, акцентується мозаїчними зображеннями хрестів-свастик. Про це детальніше див.: Люта Т. Київські давньоруські храми у часі і просторі. *Українське небо 2. Студії над історією астрономії в Україні*. Львів, 2016. С. 297–315.

⁷⁵⁴ Нікітенко Н. Образ святителя Николая... URL: azbyka.ru/otechnik/books/22624 (дата звернення: 06.02.2024).

церкві, що є абсолютно бездоказовим припущенням⁷⁵⁵.

Для порівняння мозаїчного образу св. Миколая із вівтаря Софії з образом чудотворця з мікромозаїчною візантійською іконою XIII ст., що зберігається у Музеї Ханенків, варто зауважити, що типологія їхніх зображень лише віддалено схожа. Мікромозаїчна ікона святого відтворює уже усталений канон, який простежила Н. Патерсон-Шевченко за зразками синайських ікон, зокрема за іконою святого з житієм XII ст.⁷⁵⁶ Виразно помітна тенденція формування образу: високе чоло святого, рельєфні вилиці, тримання Євангелія на покритій лівій руці, благословляюча правиця і головне — погляд очей відведений убік. Такий сформований канон зображення святого демонструє ще одна, але більш рання синайська ікона кінця X — початку XI ст. (рис. 2). Софійське мозаїчне вівтарне зображення чудотворця можна назвати таким, що відтворювало канон, хоч і з помітним схематизмом.

Рис. 2. Св. Миколай.

Синайська ікона кін. X — поч. XI ст.

Джерело: Патерсон-Шевченко Н. Святой Николай в византийском искусстве... С. 282

Другим зображенням святого у Софії Київській можна назвати фресковий образ, який, за словами Н. Нікітенко, розміщений у центральній

наві: «...Миколай Чудотворець написаний навпроти св. вмч. Пантелеймона, причому образи цих святих, що фігурують на пілонах сусідніх хрещатих стовпів, які ділять центральну наву та південний бічний вівтар св. прав. Іоакима та Анни (нава дияконника), ніби повернуті один до одного». Третій фресковий образ чудотворця розміщений у малій ризниці: «В цілому чотири хрещатих стовпи із зображенням святих Миколая, Пантелеймона, Константина та Євстафія Плакиди утворюють східний компартимент нави дияконника»⁷⁵⁷ (рис. 3).

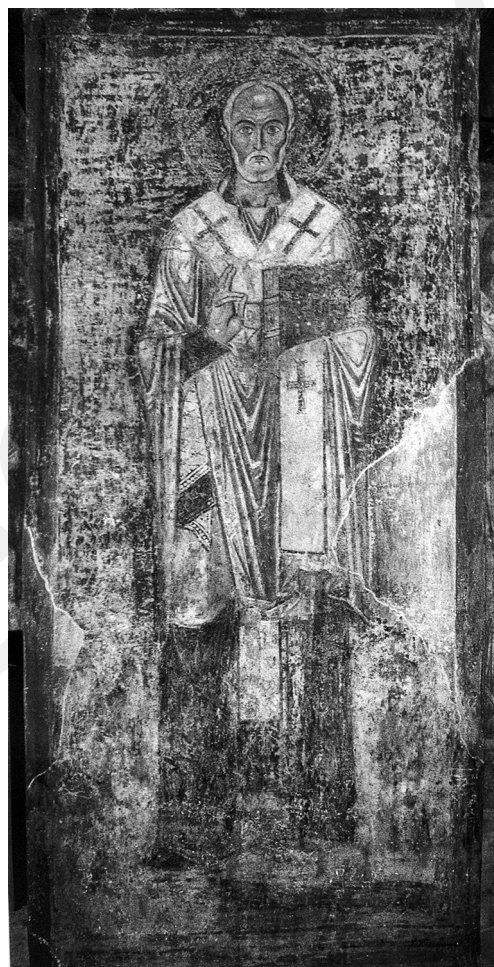

Рис. 3. Св. Миколай. Фреска центрального нефу Софійського собору. Фото автора

Четвертий фресковий образ у соборі — на третьому від вівтарної частини стовпі пізнішого бічного вівтаря Антонія та Феодосія Печерських (рис. 4, 5). Саме цьому образу святого присвятив

⁷⁵⁵ Заперечення існування приділу св. Миколая у Софії Київській у давньоруські часи висловив також Т. Бобровський. «Микола Мокрий»: з історії найдавнішого чудотворного образу Софії Київської. *Софійський часопис*. Вип. 3. Київ, 2019. С. 99–128, прим. 18.

⁷⁵⁶ Nancy P. Ševčenko. *The Life of Saint Nikolas...* P. 182–192.

⁷⁵⁷ Нікітенко Н. Образ святителя Николая... URL: azbyka.ru/otechnik/books/22624 (дата звернення: 06.02.2024).

статтю Тимур Бобровський⁷⁵⁸. Хоч ініціатива відкриття особливостей пошанування цієї пам'ятки належить реставраторові 80-х років ХХ ст. П. Редьку, Т. Бобровський подав дослідження цієї пам'ятки з детальною презентацією матеріальних слідів кріплення шат і кіота. Він же висловив припущення, що саме цей образ міг і бути первинним образом святого, про який було створено відому легенду, широко трактуючи поняття «полаті», тобто «хори»⁷⁵⁹.

Рис. 4. Св. Миколай з південного нефу Софійського собору. Фото Ю. Коренюка

Рис. 5. Св. Миколай з південного нефу (фрагмент). Фото Ю. Коренюка

П'ятий фресковий образ святого розміщений на південних хорах собору. Крім канонічного зображення постаті чудотворця, у ньому є відмінність — його права рука без покриття притримує Євангеліє. Образ святого тут прописаний з більш виразними вилицями, однак відведений погляд очей збережений. Цей образ на хорах — «на полатех» — цілком міг бути тим «чудотворним» образом, про який ішлося у легенді. Враховуючи, що більшість зображень святих на стінах собору не має підписів, можна припустити, що у храмі ще є образи чудотворця, які неможливо атрибутувати, зокрема й на хорах.

Із зазначеного випливає, що ікони із зображенням лику — образу — святого у давні часи у соборі не існувало, але один із наявних тут фрескових образів святого Миколая і міг слугувати за чудотворний, якому була посвячена київська легенда.

Михайлівський собор однойменного монастиря також мав зображення святого Миколая: збереглася фреска собору ХІІ ст., яка була вирізана зі стіни храму під час знищення собору й вивезена до Москви, де нині зберігається у Трет'яковській

⁷⁵⁸ Бобровський Т. «Микола Мокрий»... С. 108.

⁷⁵⁹ Задля уточнення підкреслюємо про використання у тексті легенди приименника «на» — «на полатех стѣа Софїа». Йдеться таки, очевидно, про хори.

галереї⁷⁶⁰ (рис. 6). Її розміщення на правому вітарному стовпі реконструював Юрій Коренюк⁷⁶¹.

Рис. 6. Св. Миколай. Фреска з вітарного стовпа Михайлівського собору XII ст. Третяковська галерея

Зображення святого на цій фресці відрізняється від іконографічної практики Софійського собору. Потужний образ святого відтворює не аскетичного старця з пильним поглядом убик, а енергійну людину в розквіті сил, що дивиться прямо на вірян і демонструє розкрите Євангеліє на непокритій лівій руці, правою благословляючи присутніх у храмі. За аналізом цього зображення очевидна зовсім інша школа іконографії, відмінна від софійської традиції, оскільки фрески Михайлівського собору датовано ста роками пізніше. Більше того, образ святого із Михайлівського собору настільки відрізняється від усталеного канону, що у квітні 1936 р. дирекція Третяковської галереї, яка уже експонувала михайлівську фреску, звернулася до директора Музейного містечка Багрія з проханням надати ще один фрагмент фрескового розпису Михайлівського собору «на підставі того, що уже отриманий фрагмент фрески із зображенням святиителя Миколая є перещишеним і тому стилістично нетиповим»⁷⁶².

Ікони св. Миколая у давньому Києві. Наразі найранішим нині виявленим образом святого Миколая на іконі, що потрапила до Вишгорода з Візантії, є відома Вишгородська ікона Богородиці (так звана Володимирська), привезена із Константинополя греком митрополитом Михаїлом бл. 1130 р. для київського князя Мстислава Володимировича (рис. 7).

Ікона зберігалась у жіночому Богородичному монастирі у Вишгороді, допоки її звідти не викрав у 1155 р. князь Андрій Юрійович (Боголюбський), який проти волі батька виїхав до Заліської землі у свою резиденцію Боголюбово, а згодом до Володимира-на-Клязьмі, де поставив ікону в новозбудованому Успенському соборі. З того часу вона стала називатись Володимирською і зрештою стала найшанованішою іконою Московії. Ярослав Пеленський розглянув цей сюжет викрадення ікони у контексті загальної історичної антикиївської рефлексії новоствореного Володимиро-Суздальського князівства як осередку зародження Московської держави⁷⁶³. Ікона та сказання про її дива заклали політичні основи пізнішого москвоцентризму.

⁷⁶⁰ Государственная Третяковская галерея. Каталог собрания. Том. 3 Древнерусская живопись XII–XIII веков. Серия: Древнерусское искусство X–XVII веков. Иконопись XVIII–XIX веков. Москва, 2020. С. 130–141. Викладена у цьому виданні історія надбання у 1936 р. «Третяківкою» цієї вирізаної зі стіни київського Михайлівського собору фрески із зображенням святого містить властивий російській науці цинізм: законність придбання автори виправдовують «бажанням» українських музейників обміняти фреску на російську ікону XVI–XVII ст. із зображенням «благоразумного разбойника Рох». Беззаперечні аргументи українських дослідників Сергія Кота та Юрія Коренюка про незаконне вивезення михайлівських мозаїк і фресок до Росії упорядники вказаного видання заперечують на підставі актів передання цих творів давнього київського мистецтва — «и эти документы никоим образом не подтверждают версии С. Кота и Ю. Коренюка о “нелигитимном характере” произошедшего обмена» (прим. 271). Розпочатий у 90-х роках минулого століття процес повернення творів давньоруського мистецтва до Києва має бути продовжений на основі рішень міжнародних судів щодо злочинів РФ як компенсації Україні за розв'язану війну. Висловлюю щирю вдячність шановному Юрію Коренюку за корисні поради.

⁷⁶¹ Коренюк Ю. Мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору. Київ, 2013. С. 78–79.

⁷⁶² Государственная Третяковская галерея... С. 131. Коментарі на такі «аргументи» здаються зайвими.

⁷⁶³ Pelenski Jaroslaw. The Emergence of the Muscovite Claims to the Byzantine-Kievan «Imperial Inheritance». *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 7, Okeanos: Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students (1983). P. 520–531.

Рис. 7. Ікона Вишгородської Богородиці.
Константинополь. Бл. 1131 р. Третьяковська галерея.
Джерело: Государственная Третьяковская галерея. Каталог.
С. 130–141

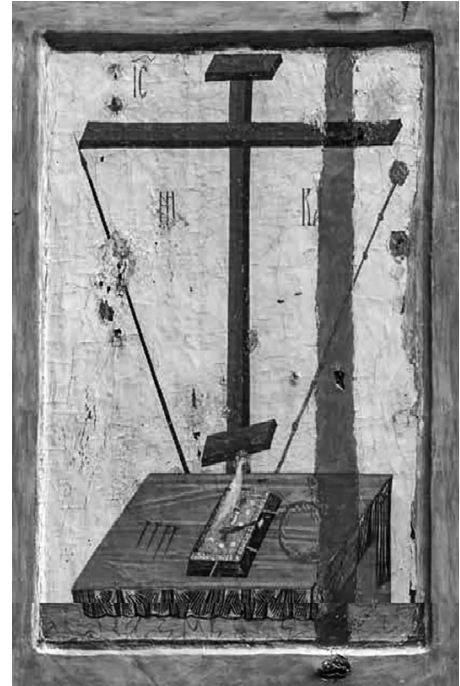

Рис. 8. Зображення на зворотній стороні
ікони Вишгородської Богородиці — Етимасія. Бл. 1395 р.
Джерело: Государственная Третьяковская галерея. Каталог.
С. 130–141

Нове дослідження цієї ікони, оригінал якої зберігається у Третьяковській галереї, виявило ознаки її первісного образу. Вони свідчать про те, що це зображення Богородиці з Немовлям було тісно пов'язане з образом святого чудотворця Миколая, колись написаного на звороті ікони. Полишаючи питання мистецької історії образу самої Богородиці, варто акцентуватись на нинішньому зображенні звороту — Етимасії, престолу уготованому (рис. 8).

Хрест з престолом, покритий червоним обрусом із знаряддями тортур Христа на ньому, з'явився бл. 1410 р. за часів митрополита Фотія, київського митрополита (грека за походженням), який остаточно закріпився у Москві.

Московські дослідники у досить сумнівний спосіб обстоюють версію про те, що первісне зображення святого на звороті ікони було знищене під час пожеж і катаклізмів XIV ст. й лише згодом було записане зображенням Етимасії: «Очевидно, після повної втрати і забуття

першопочаткового зображення, разом з прославленням Володимирської ікони у 1395 р., на її звороті була представлена Етимасія із знаряддями Страстей»⁷⁶⁴. Однак «забуття» образу однозначно не могло статися, що доводять самі дослідники ікони, які подали зображення святого у рентгеновському випромінюванні. Малюнок під шаром пізнішої фарби більш-менш зберігся, бо рентгенограма висвітила відоме усталене зображення св. Миколая⁷⁶⁵. Ті самі дослідники навели схеми дірок від цвяхів, якими кріпились шати ікони як на зображення самої Богородиці, так і св. Миколая, що цілком відповідають контурам рентгеновського зображення святого на звороті (рис. 9).

Такий тип двосторонньої ікони був розповсюджений у Візантії, так само як і спосіб використання цих ікон у богослужінні: обертання образу, як, наприклад, у розповіді відомого мандрівника з Новгороду Стефана про візантійську традицію винесення з храму ікони Богородиці, «написаної апостолом Лукою»⁷⁶⁶, і «кружляння» довкола

⁷⁶⁴ Ibid. P. 103–104.

⁷⁶⁵ Варіанти тлумачення московськими авторами зворотного образу як Іоана Золотоуста та ін. явно умоглядні, хоч і наводяться з опертям на зразки.

⁷⁶⁶ Хождение Стефана новгородца. Подготовка текста, перевод и комментарии Л. А. Дмитриева. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/biblioteka-literatury-drevnej-rusi-tom-6/1 (дата звернення: 29.02.2024).

неї⁷⁶⁷. Пізніше «Сказання про чуда Богородиці Володимирської», написане у Московії, «виправдовувало» перенесення ікони із Вишгорода тим, що ікона «не могла знайти собі місця» у Вишгороді. Очевидне двостороннє використання ікони Вишгородської Богоматері зі святим Миколаєм на звороті ще у Богородичному жіночому монастирі у Вишгороді («преславно в церкві на воздусе являся») було пам'ятним на час складання «Сказання», і цей незрозумілий для московських духовних осіб спосіб служби міг бути використаний на користь виправдання крадіжки.

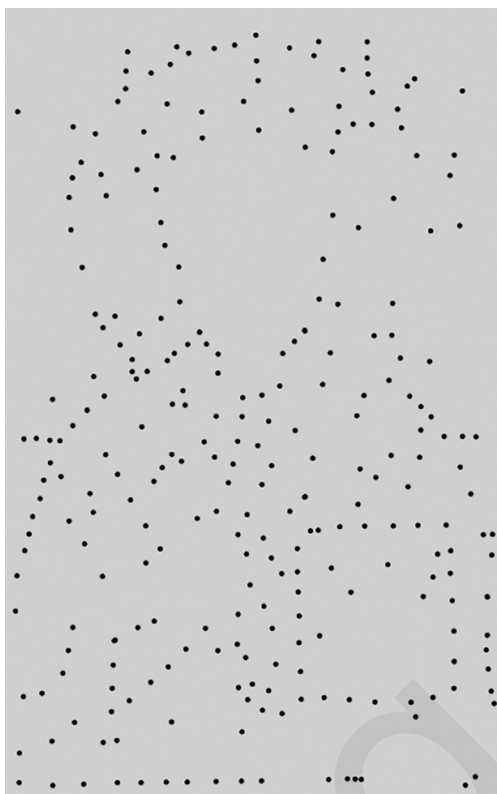

Рис. 9. Сліди гвіздків від шат до образу св. Миколая з ікони Вишгородської Богородиці.

Джерело: Государственная Третьяковская галерея. Каталог. С. 130–141

Ще одна ікона святого чудотворця давньоруського часу була пов'язана з давнім Києвом, з Аскольдовою могилою зокрема. Йдеться про об-

раз святого, який фігурував у літописних свідченнях про цю місцину, що звалась Угорським урочищем. За свідченням «Синописа» Інокентія Гизеля, ігумена Миколаївського Слупського монастиря, первісний Миколаївський храм виник завдяки княгині Ользі, де був «Ольмин» («Ольжин»?) двір, коли вона повернулась із Константинополя. Ще одна легенда пізнішого походження пов'язувала історію князя Мстислава Володимировича, який був заблукав тут на полюванні — з хаші його вивело світло, що йшло від ікони чудотворця, яка стояла на слупі — стовпі. Пізніше тут був побудований храм, названий Слупським Миколаївським, а згодом заснований Миколаївський Пустельний (Слупський) монастир. Щоправда, свідчення про існування тут жіночого монастиря підтверджують літописні згадки про матір Феодосія Печерського, яка була постриглася тут у чорниці.

Першим дослідником найдавніших ікон св. Миколая у Києві, який опублікував їхні фото, став головний зберігач фондів Києво-Печерського заповідника Григорій Полюшко. Його коротка публікація про віднайдені негативи й атрибуція двох визначних ікон з колишнього зібрання музейного містечка, зорганізованого більшовиками у Києво-Печерській лаврі, стала значущим явищем, на жаль, мало поміченим історіографією⁷⁶⁸. Г. Полюшко спинився на двох із чотирьох ікон, переданих музейному містечку й описаних у книзі надходжень за номером 133.

Серед переліку ікон і предметів ризниці цього монастиря, переданих до музейної установи, зазначено: «№ 39514. 1934 р. 29.III.34 р. Нікольсько-Слупський м-р' в Київі. Ікона Миколи [...] поясний в темній з блакитним відтінком фелоні та зеленкуватому в крестах омофорі і одною рукою благословляє, другою в омофорі тримає євангелію з мальованим хрестом і кольоровими камінцями. Тло золотисте без напису. Малювання забруднене, поруйноване і взагалі дефектне з боку збереженості за винятком лиця святого; по краях левкас з поволокою осипався і місцями є випади, золото на фоні майже змите. Дошка з виїмкою, в кількох місцях є великі тріщини, без шпуг, є сліди від дерев'яних цвяхів, що ними були прибиті деревляні планки. Темпера. 0.928 X 0.588, товщ. Дошки

⁷⁶⁷ Н. Верещагіна пов'язує виникнення цієї традиції з Києвом: «... київська традиція здійснила вплив на середньоросійський іконопис (двосторонні виносні ікони) й рельєфну пластику, а також на характерну для східнослов'янського іконописання інтерпретацію Деїсуса, де св. Миколай (замість Іоана Хрестителя) представлений у молитовному передстоїнні разом з Богородицею, як рівний Їй у милосерді, втілюючи ідею вселенського заступництва за рід християнський» (Християнские культуры... С. 245). Згаданий тип двосторонніх ікон та Деїсус зі св. Миколаєм — явища візантійського походження, успішно засвоєні на київському ґрунті. Я свідомо уникаю використання інформації так званих «усних легенд» й іконографічних пам'яток російського походження (ікони т. зв. Миколи Зарайського, Миколи на Ліпні etc.), оскільки інформація про них не має певних джерел, часто оперта на «предание» та явно вторинна щодо київських пам'яток.

⁷⁶⁸ Полюшко Г. Стародавні київські ікони Миколи Мокрого і Миколи Пустинського: пошук утрачених раритетів. *Культурологічна думка*. 2016. № 10. С. 177–188.

в середньому 0.22 Ікона (XII віку)?»⁷⁶⁹ Г. Полюшко знайшов, крім облікової документації, ще й фотографії та негативи пам'ятки⁷⁷⁰ (рис. 10, 11). Йому належить дослідження цієї ікони, в якому він за документами встановив історію її реставрації.

Рис. 10. Фото ікони св. Миколая із Аскольдової могили. Фонди НЗКПЛ

Друга ікона чудотворця, так само з Миколаївського монастиря, описана так: «39513. Ікона Миколи, до колін. Святитель в малиновій фелоні з квітами та білому в хрестах омофорі; одною рукою благословляє, в другій — розкрита евангелія з словами: “во время он...” Німб — рельєфний в церовошних (? — Т. Л.) кружочках, по боках німб. Іс. Хр. та б. м. Береги пофарбовані в сіро-блакитний тон. Дошка з великими тріщинами повздовж. Темпера. Розм. 1 м. 42 x 1 м. 2 4,5 st.»

Третя ікона: «39516. Ікона Миколи, поясний, в малиновім синім омофорі, в колах Іс. і б.м., на полі — Анна. Дошка, темпера. Малювання облітає. 28,2 x 23,8 st.»

Всі три ікони походили з Миколаївського Слупського монастиря. На початок ХХ ст. опис монастиря зафіксував наявність 4 ікон св. Миколая у монастирі: «1) чудотворний образ святителя Христова Миколая, древнього візантійського письма, знаходиться у соборній св. Миколаївській церкві, над царськими вратами головного вівтаря; перед цим чудотворним образом кожного тижня у четвер здійснюються молитовні співи; 2) ікона святителя Миколая, що стоїть нині праворуч головного вівтаря; ця ікона перенесена із древньої монастирської церкви, що знаходилася на Аскольдовій могилі; 3) давній образ святителя Христова Миколая, що знаходився у Пантелеймоновому бічному вівтарі соборної церкви і шанований народом; 4) древній образ св. Миколая на металевій дошці, що знаходився раніше у каплиці (slup'i), на місці якої влаштована нинішня соборна церква монастиря, у фасадну стіну якої він вмонтований тепер»⁷⁷¹.

Рис. 11. Негатив ікони св. Миколая. Фонди НЗКПЛ

⁷⁶⁹ Я вдячна співробітникам фондового відділу Національного заповідника «Киево-Печерська лавра», особисто Інні Івакіній, за можливість ознайомитися із записами книги № 133 у цей складний воєнний час. Фондова група зберігання «Архів». Спр. № КПЛ-А-НДФ-133. С. 250–250 зв.

⁷⁷⁰ У Національному заповіднику «Софія Київська» зберігається один із негативів ікони св. Миколая з Миколаївського Слупського монастиря (НЗСК, КП-212, № 4181), який, очевидно, походить з групи реставраційних фото ікони у фондах Національного Києво-Печерського заповідника. Огляд негативів із софійського зібрання був зроблений Н. Світличною та С. Оляніною: Невідомі зображення ікон із колекції «Негативи» Національного заповідника «Софія Київська». *Могилянські читання* 2011 р. Київ, 2012. С. 310–317. Зазначене дало підставу Т. Бобровському хибно припустити, що це «ймовірний список XV ст. із софійського образу св. Миколи Мокрого, Київ, архівне фото 1930-х рр.» (Бобровський Т. Назв. праця. С. 105). За цю інформацію дякую Сергієві Багро.

⁷⁷¹ Историческое описание Киевского Пустынно-Николаевского монастыря и других святынь. Киев, 1902. Цитата за Г. Полюшко. Назв. праця. С. 185.

Книга надходжень лаврського містечка фіксує три з чотирьох ікон, ікона на «металевій дошці» не зазначена⁷⁷². Три описані ікони у книзі надходжень Г. Полюшко атрибутував гіпотетично. Номер 39513 він визначив як збережену ікону, що нині зберігається у НХМУ⁷⁷³. Дійсно, тут під шифром И-465 зберігається ікона, яку дослідниця Інна Пархоменко атрибутувала як ікону з Миколаївського Слупського монастиря⁷⁷⁴, до того ж відмітила північно-російські риси її письма й відповідно припустила таке ж походження (рис. 12).

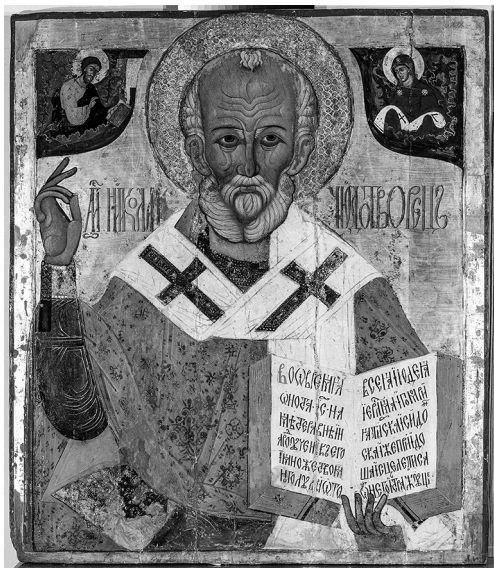

Рис. 12. Ікона св. Миколая із Миколаївського Слупського монастиря. Фонди НХМУ

Інформацію про цю ікону підтвердила старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу стародавнього мистецтва НХМУ Галина Белікова, яка зазначила про наявність на звороті ікони шифру лаврського музейного містечка за номером 39513 і повідомила про те, що ікона була реставрована. Однак у цієї ікони наразі немає сіро-блакитних берегів, як це було зазначено в описі під час надходження у 1934 р., і малиновий філон після реставрації міг стати червоним з тієї ж причини.

Номер 39516, ікона чудотворця зі св. Анною на полі, Г. Полюшком взагалі не прокоментована. На пам'ятці номер 39514 лаврський дослідник спиняється детальніше. Саме цю ікону він виокремив згідно із записом у книзі надходжень — тут вона датована XII століттям. Цей

образ Г. Полюшко ідентифікував за збереженими у лаврському заповіднику фотографіями й негативами. Використовуючи записи про реставрацію ікони, автор послідовно простежив фіксацію образу на ній — як до, так і після реставрації⁷⁷⁵.

Унікальність цієї пам'ятки визначається навіть під час побіжного огляду, який може надати фотозображення. Образ на іконі є винятковим за своєю психологічною напругою, технікою виконання, колористикою (хоч за кольоровими ознаками ікону можна уявити лише за описом). Визначення датування (XII ст.) ікони умовне — лише за нотаткою в описі 1934 р., що має знак питання⁷⁷⁶. З усією очевидністю можна ствердити, що це твір місцевої київської художньої школи/традиції. Порівняння зі зразками з Синаю (рис. 3) дає підставу визначити схожості й розбіжності: київська ікона чудотворця повторює основні риси синайського зразка. Постаць святого на київській іконі з його виразною головою та високим чолом передає образ чоловіка більш старшого віку, аніж на синайських зразках. На київській іконі сиве волосся святого не має залишків темних пасм, як це є на синайській іконі; відведені поглядом ліворуч очі святого світлі й схожі на синайський прототип раннього зразка, пізніший синайський же образ (рис. 4) передає погляд темних карих очей святого. Окрім того, очі святого розміщені близько одне від одного що на київському, що на ранньому синайському зразках, на відміну від пізньої синайської ікони, на якій очі зображені класичним способом — відстань між очима відповідає розмірові ока.

Київський образ не має підписів, хоч це не очевидно, оскільки ікона могла бути поновлена. Німб довкола голови святого чітко окреслений. Ікона мала шати, від яких залишилися знаки у вигляді дірок від гвіздків, пам'ятка мала пошкодження художнього шару, значні його випадіння та численні кракелюри — все свідчило про давність образу, що й зауважили музейники в 1934 р.

Доречним є порівняння цього образу із іконою святого Миколая з вибраними святими, що зберігається у московській Третьяковській галереї (рис. 13).

Датування останньої визначається від XII до XIII ст., називається вона за місцем свого перебування до початку XX ст. — з Новодевічого монастиря. Численні російські дослідники присвятили цій пам'ятці праці, в яких атрибуція її

⁷⁷² Прикметно, що номер 39515 у книзі пропущений — можливо, саме він відповідав би іконі на металі.

⁷⁷³ Цю інформацію повторила Н. Верещагіна (Христианские культы ... С. 276).

⁷⁷⁴ Пархоменко І. Три шкци про ікони. *Пам'ятки України*. 2002. № 4. С. 120–125.

⁷⁷⁵ Дослідник, як видається, помилився під час атрибуції негативів дореставраційного та післяреставраційного станів ікони: обидва негативи передають однаковий стан пам'ятки з пошкодженнями, це дає підстави вважати, що наявні фото фіксують пам'ятку до реставрації.

⁷⁷⁶ За фаховим визначенням Юрія Коренюка, ікону слід зарахувати до XIV ст., що за художніми ознаками приналежить до палеологівського ренесансу.

Рис. 13. Св. Миколай із вибраними святими.
XII–XIII ст. Третьяковська галерея.

Джерело: Государственная Третьяковская галерея.
История и коллекции. С. 65.

письма представлена надзвичайно широко⁷⁷⁷. Деякі з них вважали, що написання самого чудотворця та вибраних фігур на полях є різночасовими. Так, у каталозі 1963 р. В. Антонової та Н. Мньової висловлюється думка про те, що ця ікона була написана у Києві, а фігури святих на полях — у Новгороді⁷⁷⁸. Можливим ознайомленням з цією публікацією варто було б пояснити точку зору колишнього директора лаврського музею П. Курінного, який у своїй статті на еміграції того ж року саме цю ікону назвав іконою «Миколи Мокрого»,⁷⁷⁹ хоч насправді він знав, як виглядав оригінал ікони із Софійського собору, що була передана у 1934 р. до лаврського містечка, оскільки був одним із організаторів закордонної виставки у 1929 р. Це бенетежило Г. Полюшка, який у своїй статті зауважив про це, однак помилково назвав наведену Курінним пам'ятку іконою Миколи Зарайського, — ікона нині вважається висхідним образом для написання ікони Миколи Зарайського. Саме пам'ятка із Третьяковської галереї є найцікавішою з огляду

на добір зображень святих у контексті київської легенди/чуда. Останні публікації цієї пам'ятки у каталозі галереї на підставі широкого списку аналізів містять твердження про одночасність живопису як середника, так і берегів ікони. Крім того, упорядники заперечили точку зору Антонової та Мньової щодо київського походження пам'ятки, яке ті обґрунтували на основі порівняння із зразками пластики, зокрема із зображенням святого на срібній пластині XI ст. зі скарбу, знайденого у межах «Київської держави»⁷⁸⁰. Підкреслюючи давньоруське (як вважали тоді — давньокиївське через посередництво Новгороду) походження ікони, В. Лазарев писав, що «ніколи б константинопольський майстер із притаманним йому почуття органічного не розірвав би настільки сміливо з елліністичною традицією. А новгородський майстер міг собі дозволити з легким серцем, добре що цю елліністичну традицію він отримав уже з інших рук, у перетвореному вигляді» (підкреслення. — Т. Л.). І йому вдалося створити унікальний образ, не схожий на жодну візантійську ікону, що дійшли до нас⁷⁸¹. Ці емоційні визначення практично нічого не додають ані до визначення місця, ані щодо уточнення часу створення пам'ятки й хибно маніфестують її унікальність.

Автори каталогу Третьяковської галереї додали чимало наукової інформації про ікону, зокрема її детальний фізико-хімічний аналіз включно з технічними параметрами фарбового шару etc. Щодо параметрів дерев'яної дошки, основи ікони, то у виданні вказано лише її розміри й особливості кріплення дощок. Необхідної інформації щодо радіовуглецевого аналізу й аналізу походження та місця зростання дерева, на жаль, немає. Ці обставини ніяк не розтлумачено й, видається, навмисне замовчано, адже ці точні дані поставили б усі крапки над «і» щодо місця походження ікони. Навряд новгородський іконописець використав дошку з дерева, що виросло, наприклад, десь під Києвом або київський майстер використав дерев'яне полотно з візантійських теренів. Питання наукової повноти дослідження цієї ікони залишається відкритим.

Наведене у виданні каталогу тлумачення іконографії пам'ятки теж викликає низку питань, особливо щодо вибору святих, зображених на її берегах. Цей нюанс вимагає більш переконливого аналізу, ніж такий: «Особливості зображень на полях належить, вірогідно, розглядати як результат

⁷⁷⁷ Государственная Третьяковская галерея... С. 249–283. Тут вичерпний список літератури.

⁷⁷⁸ Антонова В. И., Мнева Н. Е. Каталог древнерусской живописи XI — начала XVIII в.в. Опыт историко-художественной классификации. Москва, 1963. Т. I. С. 69–71; Лазарев В. Н. Русская иконопись от истоков до начала XVI века. Москва, 2000. С. 165.

⁷⁷⁹ Курінний П. Українська ікона княжого часу XI–XIII століття. *Записки товариства імені Шевченка*. Т. 181: Релігія в житті українського народу / за ред. В. Янева. Мюнхен; Рим; Париж. 1966. С. 76–92.

⁷⁸⁰ Антонова В. И., Мнева Н. Е. Каталог... С. 70.

⁷⁸¹ Лазарев В. Русская иконопись от истоков до начала XVI века. Москва, 2000. С. 165.

спрощення єдиної для усієї ікони системи письма. Можливо також, що ці зображення були виконані іншим художником, але одночасно з образом усередині та в одній майстерні [...] Склад і розміщення палеосних святих на іконі із Новодевичого монстиря не знаходять аналогії ані у візантійських, ані у давньоруських пам'ятках...»⁷⁸² Верхнє поле — напівфігури святих Козьми й Дем'яна із пуделками в руках обабіч престолу уготованого, зображеного у формі трону з Євангелієм; бічні поля — Борис і Гліб на повний зріст з хрестами мучеників у правицях і з мечами на широких подвійних поясах (верхній регістр), Флор і Лавр із Євангеліями на покритих руках (середина), Євдокія та Домнікія з хрестами мучениць у правицях (нижній регістр), нижнє поле — напівфігури Параскеви (?) й Фотинії. Зрозуміло, що нам в око впадає одна пара — святі князі Борис та Гліб. Скільки би не прив'язували упорядники каталогу добір святих до фресок новгородських храмів та місцевої традиції або шукали аналогів по всьому греко-балканському світі, — святий чудотворець і святі київські князі — це більше ніж випадковий добір вибраних святих. Без сумніву, ця ікона «відсилає» до київського чуда про «утопле дітище» і є чи не першою, але точно тією пам'яткою, що відповідає київській легенді з фіксацією давньоруських святих князів разом із загальнохристиянськими святими у сполученні з основним зображенням святого чудотворця Миколая Мир-Лікійського⁷⁸³. Загальний зміст ікони за цим добором святих — цілительський⁷⁸⁴. Це стосується більшої кількості загальнохристиянських святих, зображених на іконі з явними ознаками цілительів. Святі ж князі Борис і Гліб зображені з хрестами й мечами, що більше відповідає пізній

іконографії святих князів як покровителів князівських родин, хоч у загальному контексті ікони вони несуть свою первісну цілительську функцію⁷⁸⁵. Видається просторікуванням твердження одного із російських знавців іконопису реставратора А. Анісімова щодо згаданого образу святого: «Крізь візантійський канон проглядаються риси язичника, античного філософа, ритора, який знає все у світі та за світом, який осягнув біди світу»⁷⁸⁶.

Очевидно, що ця пам'ятка створена за аналогом синайських ікон X — поч. XI ст., звідки запозичена й сама фігура святого, і манера зображення святих на берегах⁷⁸⁷. Можна говорити, що простежуються мінімум два давньокиївських іконописних образи св. Миколая, які мають ознаки, з одного боку, походження від легенди про «утопле дітище», з другого — цілком самостійного київського художнього трактування образу загальнохристиянського святого⁷⁸⁸.

Ікона «Миколи Мокрого» із Софійського собору. Перші давньоруські тексти про Миколая Мир-Лікійського були пов'язані з подією перенесення мощів святого із Мир Лікійських до італійського Барі, що відбулося 1087 р. Невдовзі було написано «Слово на перенесення мощів Св. Миколая», за яким було встановлено церковне свято на 9 травня.

Першу публікацію давньоруського чуда «Сѡ нѣкоємъ дѣтищи» здійснив архімандрит Леонід (Кавелін). За основу видання був взятий текст пергаменту XIV ст. із Троїце-Сергієвої лаври як найстарший, що, на його думку, мав «живу, теплу, безпосередню, що не встигла захмаритися еллінською премудрістю» ідею. Усі збережені варіанти легенди зводяться до оповіді про перше чудо св. Миколая в Київській землі. У день пам'яті

⁷⁸² Государственная ... С. 252.

⁷⁸³ У зібранні Російського музею (СПб) є схожа ікона св. Миколая з вибраними святими, що датується початком XIII ст., на берегах якої також зображені серед інших св. Борис і Гліб. В описі ікони автори називають головну ідею пам'ятки як ктиторську, що явно дисонує з визначенням ікони чудотворця із зібрання Третьяковської галереї. Див. електронний ресурс https://rusmuseumvrm.ru/data/collections/ikonopis/drzh_2778/index.php. (дата звернення: 29.08.2024). Зображення ікони по берегах обрізане. Новгородські ікони «Никола Дворищенского» та «Никола на Липне» є так звані іконографічними «ізводами».

⁷⁸⁴ Пізня хронологія новгородського шанування культу св. Миколая як цілительського. Див.: Царевская Т. Ю. Целительский аспект почитания св. Николая Чудотворца и его проявление в новгородском искусстве XIII в. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Серия 5: Вопросы истории и теории христианского искусства. Москва, 2011. Вып. 1 (4). С. 26–41.

⁷⁸⁵ Про еволюцію святості Бориса і Гліба див.: Лесючевский В. И. Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства. *Советская археология*. 1946. VIII. С. 225–247; Мусин А. Е. Вышгородская икона святых князей Бориса и Глеба: истоки образа и эволюция иконографии. *Археология і давня історія України*. 2017. Вип. 1 (22). С. 110–122. Відоме втілення образів святих князів на давньоруських енколпіонах київського виробництва, однак спільного зображення святих князів разом зі св. Миколаєм на одній пам'ятці не знайдено. (Корзузина Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X–XII вв. Санкт-Петербург, 2003. 431 с.)

⁷⁸⁶ Анисимов А. И. Домонгольский период. *О древнерусском искусстве*. Москва, 1983. С. 133–135. Анісімову належить проєкт невітленої реставрації київського Софійського собору 1920 р.

⁷⁸⁷ Nancy P. Ševčenko. *Vita Icons...* P. 58.

⁷⁸⁸ Загальним проблемним місцем російської іконології є атрибуція ікон за аналізом дерева: сучасні методи визначення часу й місця походження дерев'яних дощок дали б беззаперечну картину провенансу пам'яток нарівні з хімічним аналізом фарб. Наведений каталог Третьяковської галереї не містить цих параметрів ікон, а отже є черговим збірником припущень і асоціацій широкого кола російської дослідницької спільноти з достатньо упередженим світоглядом.

перших руських святих князів Бориса і Гліба сім'я киян — батько, матір та їхнє немовля — вирушила Дніпром на прощу до Вишгорода на поклоніння святим мощам страстотерпців, на зворотному шляху мати задрімала у човні та випустила з рук немовля, яке потонуло у водах ріки. У горі та риданнях батьки повернулися до Києва, а вночі святий Миколай явив чудо: потонула дитина жива та неушкоджена з'явилася у Софійському храмі перед іконою чудотворця, що була на «полатехъ».

У згаданій книзі Г. Полюшко досліджує фото й негативи ікони «Миколи Мокрого» із Софійського собору, яка була надійшла до лаврського містечка у той самий час (рис. 14).

Рис. 14. Фото ікони «Миколи Мокрого». Фонди НЗКПЛ

Книга надходжень фіксує: «40146. Київ. Соф. Собор. Ікона Миколи «Мокрого». Поясне виображення Миколи в темно-зеленій ризи й білім з чорними крестами омофорі, на правій руці рукав підризника смугастої (в червону, білу і чорну смужку) тканини. В лівій руці Євангелія з червоною обкладкою, правою — благословляє. Вгорі — на золотистому тлі Іс. Хр. з Євангелією та Богородицею з омофором в руках і напис: «ІГО СЪЦ — НИКОЛАЄ», над ІС. і Д.М, напис ІС.ХР. і Мр. ѠУ. Дошка з виїмкою; трьома шпугами і полотняним підкладом під левкасом, темпера. 1924–5 рр. реставрована рест. Касперовичем М. І. По краю ікони

червона смужка. 1 м. 7 x 82. Ікона XII–XIII вв.». Помітка «Привезена в 1934 р. червень»⁷⁸⁹.

Наводячи історію реставрації ікони «Миколи Мокрого», Г. Полюшко фіксує хронологію її перебування та переміщення: спочатку в Софійському соборі, а потім у реставраційно-музейних закладах радянської доби. Саме тут ікона була реставрована М. Касперовичем й датована тоді XIV–XV ст. У 1934 р. ікону остаточно передали до лаврського музейного містечка й вона вже ніколи не поверталась до Софійського собору. Принаймні жодних документованих свідчень про це немає.

Інформація про Миколаївський престол у Софійському соборі без згадки про ікону є у відомому описі мандрівки 1654 р. антиохійського авторства патріарха Макарія Павла Халебського⁷⁹⁰. Вірогідна локалізація його визначається на південно-східних хорах Софійського собору, і припущення, що ікона уже була там, є логічним. Однак невідомо, коли був тут освячений престол, — можна думати, що за часів оновлення собору Петром Могилою. Г. Полюшко припускав встановлення престолу в час публікації лаврського видання Акафістів (1. IV. 1629 р.). Саме в останньому було вміщено гравюру ікони св. Миколая у частині акафісту чудотворцю (рис. 15).

Рис. 15. Акафісти. 1629 р. Фонди НБУ імені Ярослава Мудрого

Дослідник асоціює це зображення з іконою саме Миколи Мокрого із Софії Київської. У самому виданні немає вказівки на це, але композиційно гравюра дійсно нагадує знамениту ікону.

⁷⁸⁹ Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Фондова група зберігання «Архів». Спр. № КПЛ-А-НДФ-133. С. 282.

⁷⁹⁰ Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Вып. 2: От Днепра до Москвы. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/puteshestvie-antiohijskogo-patriarha-makarija-v-rossiyu-v-polovine-17-veka (дата звернення: 02.07.2024). Незрозуміло у тексті є локалізація Миколаївського престолу: вперше він згаданий північніше від головного вівтаря, удруге — на хорах поруч з вівтарем св. Дмитра. Див.: Люта Т. Історія посвяту престолів Києво-Софійського собору. *Український історичний журнал*. 2019. № 3. С. 108.

Однак собор вийшов з підпорядкування унійної адміністрації лише у 1633 р.

Можна обережно припустити, що сама ікона з'явилася у соборі із Миколаївського Пустинського монастиря. Адже відомо про жорсткий конфлікт між митрополитом Петром Могилою та ігуменом цього монастиря після 1627 р. Результатом цієї драми могло стати переміщення звідси ікони до Софії та влаштування тут престолу святому. Однак прямих свідчень про це немає і таке припущення залишається бездоказовим.

Миколаївською у часи Петра Могили називалась і Десятинна церква. Задокументована хронологія вживання такої посвяти св. Миколаю Мир-Лікійському знаменитої церкви: кінець XVI — середина XVII ст. Це зауважували історики з часів С. Голубева⁷⁹¹. Хронологія подій «викопування» останків хрестителя Русі князя Володимира Святославича й реставрації цієї церкви дають чітке уявлення про те, що за часів Могили вона називалась іменем святого чудотворця — Миколаївською Десятинною. Ця її посвята залишалась до смерті Петра Могили (1647), оскільки реставрацію / ремонт митрополит так і не скінчив. С. Голубев посилався на віднайдені Н. Оглоблиним у Московському міністерстві юстиції документи, де була зазначена грошова казна, виділена на реставрацію Десятинної церкви «по приказу бояр и воевод» уже у часи після Петра Могили для її освячення⁷⁹². Реставрація церкви відбулася, і навіть в абсиді було зображено Богородицю з Предвічним, також храм був забезпечений церковним начинням. Як ще одне припущення про появу образу святого Миколая у Софійському соборі може бути версія походження ікони із Десятинного храму під час Могилиного ремонту. Вона могла бути поставлена у Десятинній церкві унійною адміністрацією, яка утримувала храм від 1596 до 1633 рр. С. Голубев із властивим йому скепсисом описував «убогі скарби і охендства», зокрема релікварій Десятинної церкви, які унійна адміністрація оцінювала у сто тисяч золотих. Натомість російський дослідник, як зазвичай у нього бувало, виснував, що «перші кроки турботи про означену церкву ми бачимо тільки з часу приєднання Києва до Росії», при цьому зазначивши, що доля 1 тис. золотих, заповіданих П. Могилою на закінчення реставрації Десятинного храму, йому невідома. Фактично переосвячення церкви на свято Різдва Богородиці відбулося уже за московської адміністрації⁷⁹³.

Шанування ікони «Миколи Мокрого» відоме

з XVIII–XIX ст. Показовим джерелом є вірші, що були і на стінах самого собору, і на його дзвіниці. Картину, що зображувала знайдене дитя біля образу св. Миколая, доповнював вірш:

За князя Всеволода и митрополита
Ефрема, бывшего здѣ на престолѣ въ лѣто
Въ тысяща девяносто втораго года, Святитель
Чудотворецъ Николай, въ Софійскую обитель
Призрѣвъ свыше, гдѣ его икона святая
Возлюбилъ мѣсто сіе, и въ дарѣ себѣ вдавая
Съ вѣрою приходящихъ началъ здѣ оттолѣ
Различныя чудеса творити по волѣ
Бога всеблагаго, межъ тѣми чудесами
Въ первыхъ есть знаменито се, что предѣ очами.
Пловущимъ съ Вышгорода Киевляномъ, мало
Дитя, внегда мать вздремася, изъ рукъ въ Днѣпрѣ
впало,
И абіе утопе; но какъ въ домъ прибыли
И къ сему Святителю горько возопили,
Услышалъ ихъ, ношцію взялъ изъ водъ ихъ сына,
Внесъ въ церковь предѣ свой образъ жива.
Се причина,
Что сего Чудотворца Мокрымъ называютъ.

Така візуально-віршована «згадка» давньоруського чуда про «утопле дітище» на стіні Софійської дзвіниці — це безумовно пізня акція, спрямована на шанування ікони, «нагадування» про київську традицію.

Ще однією пам'яткою поваги до ікони XVIII ст. є згаданий акровірш, що був на дерев'яному «бляті» прибитий поруч з кіотом самої ікони. Автором або замовником його був случький міщанин Павло Сухозаніт, який за свій кошт виготовив у 1768 р. срібну шату для ікони на вдячність святому Миколаю за своє зцілення⁷⁹⁴. Вірш мав складну форму і не менш складний зміст.

А К Р О С Т И Х О Н Ї

о чудесномъ здателя сего киота исцелении

Праведенъ Господь Богъ нашъ, чуденъ въ своемъ дѣлѣ,
Кого ни любить, чистить, какъ злато в горнилѣ.
Его поущениемъ челоуѣкъ болѣзни
И всѣ бѣды подъемлетъ въ сей плачевной жизни.
Техъ же всехъ золь виновенъ или завистливый
Врагъ, или и чѣлоуекъ самъ грѣхолобивый.
Разсуждая сіе, Петръ купецъ Слуцкій житель,
Отъ грѣховъ удаляясь, молилъ добродѣтель;
Сію-жъ среди тернія иновѣрныхъ главну,

⁷⁹¹ Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. 2. Киев, 1898. С. 425–435.

⁷⁹² Там же. С. 431.

⁷⁹³ В літературі про дослідження Десятинної церкви помилково її називали церквою Різдва Богородиці за часів Петра Могили: до кінця його життя вона називалась Миколаївською Десятинною.

⁷⁹⁴ Анонім. О чудотворной иконе святителя Христова Николая Мокрого. *Киевские епархиальные ведомости*. 1869. № 12. С. 439–444.

Твердо что сохранил онъ, вѣру православу.
Утерпѣть больше сего врагъ не змоги лукавый,
Злюю болѣзнь навель нань; вложити неправый
Хотящъ помысль о его благочестивой вѣрѣ,
Дабы въ ней поколебать его всѣми мѣры
Однакъ не оставилъ Богъ Петра милосердный,
Егда Петръ пребылъ въ вѣрѣ какъ адамантъ
твердый:
Злый недугъ тотъ, паралезъ, коимъ вполъ з тако-
абитый
Лютѣ страдалъ, изволилъ тако исцѣлити:
Абѣ, какъ только Петръ вопль пролилъ умиль-
ный,
А тѣмъ паче, что недугъ тотъ, былъ неизцѣль-
ный;
Навелъ ему добръ помысль, золь онъ отражая:
Ликійскихъ Миръ пастыря призвать Николая,
І предъ его образомъ, пришедъ, поклониться,
Кой здѣ, въ Софіи, здревле чудеснѣ хранится
Таковы Петръ Божій какъ принялъ совѣты,
А отъ любве усердны учинилъ обѣты:
Къ чудотворной онаго святаго иконѣ
Кивотъ сдѣлать и златомъ украситъ; то оный
Ускоривъ Пастырь его далъ здравіе тѣлу,
Еще кивота ниже наченшуся дѣлу:
Почему Петръ, умноживъ усердіе тое,
Гдѣ могъ дать, обѣщаль тамъ дать вдвое, второе:
Единъ самъ сдѣлаль кивотъ, вложивъ сумму мно-
гу;
Отколь явна велія вѣра его къ Богу!
Церкве что касается, в которой стояла
Святая та икона, понеже есть мала,
Гдѣ нерѣдко то весьма безчинно бываетъ,
Егда за тѣсною другъ друга толкаеть
Ради поклоненія къ иконѣ идущи:
И для того пастырь здѣ на престолѣ сущій
Арсеній благословилъ поставити на мѣстѣ
Старомъ изображенъе, и здѣ образъ истый,
До которого всякъ съ страхомъ приступаю,
Цѣловаль, такъ какъ должно почитать святая,
А не толпяся всѣ вдругъ по прежнему дерзко,
Еже въ храмѣ творить есть дѣло богомерзко:
Съ таковымъ безстрашіемъ кто здѣ приступаеть,
Лишенія въ прозбахъ пусть, не помощи чаеть;
Ликийский бо пастырь есть по Бозѣ ревнивый,
И того токмо любить, кто боголюбивый.
Увидѣтъ всякъ могль примѣръ съ Петра вы-
шьявлена
Любви къ Богу съ лица Его умилена,
Церковному пѣнью какъ стоялъ внимая
Слезны очи и руцѣ горѣ возвышая.

Ктожъ сумнится, что такихъ мольбамъ Богъ вни-
маеть?

В елій иль святитель сей что имъ помогает?

Аще доказательства на то и не требѣ:

Являетъ бо столь чудесъ, сколь звѣздъ есть
на небѣ;

Живъ есть однакъ и нынѣ не единъ свидетель,
Тоію списокъ чудесъ прочти, тѣхъ рачитель.

Иже здѣ у иконы чудовной молились,

Изъ вѣрою, въ болезнехъ, вскорѣ исцелились,

Тѣ въ знаменіе своихъ больныхъ исцеленій
Тѣлесъ къ иконѣ зъ серебра приносили члены.

Если убо хоцетъ кто получить благое

Если чтожъ и отъ себе что отразити злое,

Лютыхъ иль мукъ боится, избѣгнуть желая?

Любовь стяжавъ, пусть молитъ сего Николая.

Цей «акростихон» є багатозначним інформативним джерелом про самого автора, як свідчать два вертикальні рядки вірша: «Петр Сухозаніт купец града Слуцка житель кивот зделал как его сеи сцелил святител». А за дописами анонімно-го автора ми дізнаємося, що хвороба Сухозаніта сталася 1765 р., одягнення ж виготовленої купцем дорожньої шати на ікону відбулося 9 березня 1768 р. Перенесення цієї шати на копію миколаївської ікони відбулося у 1840 р., коли на оригінал ікони була встановлена нова шата, виготовлена на кошти московських купців. Таким чином, у соборі було дві ікони чудотворця: старий образ з новою шатою та список з ікони пізнішого часу з шатою 1768 р.⁷⁹⁵

До категорії списків з ікони Миколая Мокрого належав образ святого із Михайлівського Золотоверхого собору. У зібранні фото й негативів Національного заповідника «Софія Київська» зберігся негатив фото цієї ікони, зафіксованої у шатах (КП 212 № 4240) (рис. 16). Відмінністю цієї пам'ятки є зворотне розташування Христа і Богородиці за плечима святого порівняно з образом Миколи Мокрого.

Численні копії софійського образу й загальне пошанування чудотворця у Києві з давніх часів створили цілий пантеон храмів, ікон і місць на честь святого, пов'язаних і з весняним святом перенесення його мощів у Барі 9 травня, і з зимовим святом 6 грудня, днем смерті святого.

На честь чудотворця з Мир-Лікійських у Києві було збудовано низку храмів, основні з них: найраніший на Аскольдовій могилі, комплекс будов Миколаївського Слупського монастиря (2 храми на честь святого з трьома іконами святого

⁷⁹⁵ Дари вірян іконі «Миколи Мокрого» були численними. Одним із значних підношень до ікони був напрестольний хрест, внесений атаманом Величківського куреня Данилом Кучром в пам'ять померлих Омеляна, Федора та Єлиферія 20 травня 176(8) р. Див.: Болгарова М., Шелапов С. Дослідження та реставрація хреста — вкладу до ікони святого Миколая («Миколи Мокрого») з київського Софійського собору. *Київські збірники історії, археології, мистецтва і побуту*. 2023. № IV. С. 45–58.

Рис. 16. Негатив ікони чудотворця із Михайлівського собору. Фонди НЗСК

Рис. 17. Ікона св. Миколая із Богоявленського собору в шатах. Фонди НХМУ

на поч. XX ст.), церкви на Подолі (Миколи Доброго, Миколи Набережного, Миколи Притиска) тощо⁷⁹⁶. Збереглася ікона св. Миколая, написана з нагоди смерті київського міщанина Леонтія Полоцького у 16[4]2 р. для храму Миколая Притиска із зібрання НМУМу (№ И-78)⁷⁹⁷. Там само зберігається ікона чудотворця із іконостаса Богоявленського собору Києво-Могилянської академії, виготовлена за часів побудови храму Іваном Мазепою (рис. 17). Подільські храми також мають образи святого у своїх іконостасах і престолах, що, на жаль, не досліджені фахівцями.

До питання про «пошуки» ікони «Миколи Мокрого». Українська громадськість була збуджена питанням пошуків ікони «Миколи Мокрого» з Софійського собору в часи здобуття Україною незалежності. Чутки про переховування ікони у США представниками української церкви в діаспорі збудили чималу реакцію у медіа. Адміністрація Національного заповідника «Софія Київська» оголосила акцію повернення святині в Україну. Було зроблено кілька візитів до США директором заповідника та його науковцями.

Однак наукові працівники заповідника обмежилися публікаціями популярного змісту⁷⁹⁸. Всі розвідки про переміщення ікони до США з'явилися до публікації статті Г. Полюшка у 2016 р., у якій вперше було оприлюднено реальне задокументоване фото зображення оригіналу ікони, здійснене С. Оршеневським. Порівняння його зі світлиною ікони зі США із згаданої статті С. Білокіня (без посилання на джерело та автора) дає чітке розуміння, що це різні пам'ятки (рис. 18). Хоча американська пам'ятка схожа на оригінал, але вона значно нижчої якості.

Нова хвиля акції «повернення першої чудотворної ікони Русі» захопила сьогодні й офіс Президента України Володимира Зеленського⁷⁹⁹. Проте непевна інформація щодо ікони, оперта на медійний ажіотаж, провокований тією ж адміністрацією заповідника, яка провела фейкове 1000-літнє святкування Софійського собору в часи В. Януковича, ставить у непевну позицію не лише гаранта Конституції, але й країну в цілому.

Таким чином, доречно робити низку висновків. У давньоруські часи у Софійському соборі

⁷⁹⁶ Вичерпна інформація з теми: Галайба В. Храми святого Миколая у Києві. Київ, 2009. 98 с.

⁷⁹⁷ У каталозі музею помилково зазначалося, що ікона походить із Софійського собору. Я вдячна Галині Беліковій за інформацію про неї.

⁷⁹⁸ Першою порушила цю тему І. Тоцька у статті «Про ікону Миколи Мокрого в Софії Київській». *Могилянські читання* 2006: зб. наук. праць. Київ, 2007. Ч. 2. С. 169–174. Найдетальнішу інформацію та бібліографію на цю тему зібрав С. Білокінь: Київська ікона Св. Миколи Мокрого на американському континенті. URL: <https://www.s-bilokin.name/Church/StNicolasWetIcon.html> (дата звернення: 09.09.2024).

⁷⁹⁹ Зеленський: в Україну повернеться перша чудотворна ікона Русі — ікона Святого Миколи Мокрого. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/822865-amp.html> (дата звернення: 09.09.2024).

Рис. 18. Фото ікони «Миколи Мокрого» зі США.
Джерело: Білокінь С. Київська ікона Св. Миколи Мокрого на американському континенті. С. 147

не було ікони т. зв. Миколи Мокрого. Поява її там припадає на часи митрополита Петра Могили. Списки давньої легенди про «утопле дітище» датуються не раніше, ніж XIV ст., тим же часом реставратори 1920-х років позначали і саму ікону. Оригінал ікони надійшов із Софійського собору в 1934 р. до Всеукраїнського музейного містечка на фотофіксацію та реставрацію, що засвідчено актом. У передвоєнні часи ікона перебувала у зібранні НХМУ, звідки зникла в часи Другої світової війни. Водночас за повоєнним актом, складеним там же, ікона мала шифр: НХМУ. Архів. Справа 5/128 од. зб. 165. С. 10. № М. 1710⁸⁰⁰, проте на сьогодні доля раритету невідома. У Софійському соборі на 1943 р. залишалася копія ікони. Отже, у США саме ця копія, на що опосередковано вказує і фото зі статті С. Білокіня. Можемо констатувати особливу давню київську традицію шанування св. Миколая Мир-Лікійського, яка, крім писемних пам'яток, присвячених чудам святого, унаочнилася в його іконографії. Київські мозаїки, фрески, ікони із зображенням святого характеризуються багатством художніх форм і психологічних прийомів, проте вони відтворюють давню візантійську загальнохристиянську традицію зображення чудотворця.

REFERENCES

- Anisimov, A. I. (1983). *Domongolskii period. O drevnerusskom iskusstve*. Moscow [in Russian].
- Antonova, V. I., & Mneva, N. E. (1963). *Katalog drevnerusskoi zhivopisi XI – nachala XVIII v.v. Opyt istoriko-hudozhestvennoi klassifikatsii*, 1, 69–71, Moscow [in Russian].
- Bobrovskiy, T. (2019). «Mykola Mokryi»: z istorii naidavnishoho chudotvornoho obrazu Sofii Kyivskoi. *Sofiiskiy chasopys*, 3, 99–128, Kyiv [in Ukrainian].
- Bolharova, M., & Shelapov, S. (2023). Doslidzhennia ta restavratsiia khresta — vkladu do ikony sviatoho Mykolaia («Mykoly Mokroho») z kyivskoho Sofiiskoho soboru. *Kyivski zbirnyky istorii, arkheolohii, mystetstva i pobutu*, 4, 45–58 [in Ukrainian].
- Bugaevskii, A. V. (2004). *Novyi opyt sostavleniya zhitiya svyatitelya Nikolaya. Pravilo very i obraz krotosti... Obraz svt. Nikolaya, arhiepiskopa Mirlikijskogo, v vizantiiskoi i slavyanskoi agiografii, gimnografii i ikonografii*. Moscow [in Russian].
- Carevskaya, T. Yu. (2011). Tselitelskii aspekt pochitaniya sv. Nikolaya Chudotvortsa i ego proyavlenie v novgorodskom iskusstve XIII v. *Vestnik Pravoslavnogo Svyato-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta*, 1(4), 26–41, Moscow [in Russian].
- Golubev, S. T. (1898). *Kievskii mitropolit Petr Mogila i ego spodvizhniki* (Vol. 2). Kyiv [in Russian].
- Halaiba, V. (2009). *Khramy sviatoho Mykolaia u Kyievi*. Kyiv [in Ukrainian].
- Koreniuk, Yu. (2013). *Mozaiky Mykhailivskoho Zolotoverkhoho soboru*. Kyiv [in Ukrainian].
- Korzuhina, G. F., & Peskova, A. A. (2003). *Drevnerusskie enkolpiony. Nagrudnye kresty-relikvarii X–XII vv. Saint-Petersburg* [in Russian].
- Kurinyi, P. (1966). Ukrainska ikona kniazhoho chasu XI–XIII stolittia. In V. Yaneva (Ed.) *Zapysky tovarystva imeni Shevchenka. Relihiia v zhytti ukrainskoho narodu*. (Vol. 181, pp. 76–92). Rome, Paris [in Ukrainian].
- Lazarev, V. N. (2000). *Russkaya ikonopis ot istokov do nachala XVI veka*. Moscow [in Russian].
- Lesyuchevskii, V. I. (1946). Vyshgorodskii kult Borisa i Gleba v pamyatnikah iskusstva. *Sovetskaya arheologiya*, 8, 225–247 [in Russian].
- Liuta, T. (2019). Istoriia posviat prestoliv Kyievo-Sofiiskoho soboru. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 108–132 [in Ukrainian].
- Liuta, T. (2016). Kyivski davnoruskii khramy u chasi i prostori. In O. Petruk (Ed.) *Ukrainske nebo 2. Studii nad istoriieiu astronomii v Ukraini* (pp. 297–315) [in Ukrainian].

⁸⁰⁰ Висловлюю щирю вдячність за цю інформацію директорці НХМУ Юлії Литвинець і завідувачці відділу стародавнього мистецтва Олександрі Шевлюзі.

- Musin, A. E. (2017). Vyshgorodskaya ikona svyatykh knyazey Borisa i Gleba: istoki obraza i evolyutsiya ikonohrafii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1(22), 110–122 [in Russian].
- Nancy, P. Ševčenko (1983). *The Life of Saint Nikolas in Byzantine Art*. Turino, Bottega d' Erasmo [in English].
- Nancy, P. Ševčenko (2013). Vita Icons and “Decoreted” Icons of Komnenians period. *The Celebration of the Saints in Byzantine Art and Liturgy* (pp. 57–69), London, Routledge [in English].
- Nikitenko, N. (2021). Pro pervynne prysviachennia vivtariv Sofii Kyivskoi. *Ucrainica Mediaevalia*, 4, 61–92 [in Ukrainian].
- Parkhomenko, I. (2002). Try shkitsy pro ikony. *Pamiatky Ukrainy*, 4, 120–125 [in Ukrainian].
- Pelenski, Jaroslaw. (1983). The Emergence of the Muscovite Claims to the Byzantine-Kievan “Imperial Inheritance”. *Harvard Ukrainian Studies*, 7, 520–531 [in English].
- Poliushko, H. (2016). Starodavni kyivski ikony Mykoly Mokroho i Mykoly Pustynskoho: poshuk utrachenykh rarytetiv. *Kulturolohichna dumka*, 10, 177–188 [in Ukrainian].
- Sarabyanov, D. V. (2011). Obraz svyashenstva v rospisyah Sofii Kievskoi. Chast I, Programma Sofiiskogo sobora i vizantiiskaya traditsiya posleikonoborcheskogo perioda. *Iskusstvoznanie*, 3–4, 14–52. Moscow [in Russian].
- Sarabyanov, D. V. (2012). Obraz svyashenstva v rospisyah Sofii Kievskoi. Chast II. Programma Sofiiskogo sobora i drevnerusskie pamyatniki XI–XII stoletii. *Iskusstvo hristianskogo mira*, 12, 23–93. Moscow [in Russian].
- Sarabyanov, D. V. (2011). Obraz svyatitelya Nikolaya Chudotvortsya v rospisyah Sofii Kievskoi. In A.V. Bugaevskii (Ed.) *Dobryi kormchii. Pochitanie svyatitelya Nikolaya v hristianskom mire* (pp. 446–463). Moscow [in Russian].
- Ševčenko I., Ševčenko N.P. (1984). *The Life of St. Nicholas of Sion. Text and Translation*. Brookline, MA [in English].
- Svitlychna, N. O., & Olianina, S. V. (2012). Nevidomi zobrazhennia ikon iz koleksii “Nehatyvy” Natsionalnoho zapovidnyka “Sofia Kyivska”. *Mohylianski chytannia*, 2011, (pp. 310–317) [in Ukrainian].
- Totska, I. F. (2007). Pro ikonu Mykoly Mokroho v Sofii Kyivskii. *Mohylianski chytannia 200* (pp. 169–174) [in Ukrainian].
- Vereshchagina, N. V. (1995). Naidavnisha chudotvorna kyivska ikona. *Rodovid*, 1, 80–85 [in Ukrainian].
- Vereshchagina, N. V. (1997). K voprosu o vyzantiiskoi henealohyy drevneishei kievskoi chudotvornoj ikony Nykolaia Mokrogo. Abstracts of Papers’97 *Inostrancy v Vizantii. Vizantiitsy za rubezhami svoego otechestva: tezisy dokladov nauchnoi konferentsii* (pp. 13–25). Moscow [in Russian].
- Vereshchagina, N. (1999). Slavetna kyivska sviatynia — chudotvorna ikona Mykoly Mokroho ta yii mistse v skhidnoslovianskii kulturi. *Ukrainskyi relihiieznavchyi biuletyn*, 10, 52–58 [in Ukrainian].
- Vereshchagina, N. (2016). *Hristianskie kul'ty i relikvii drevnego Kieva (konets X — pervaya tret XIII vv.)*. Odessa [in Russian].

Дата надходження до редакції: 10.01.2025 р.

Дата схвалення до публікації: 25.01.2025 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Олег ІВАНЮК,

доцент кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

Oleh IVANIUK,

Associate Professor at the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.ivaniuk@kubg.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6750-5423>

«Слов'янські Афіни»: образ Праги 40-х років 19 ст. у листах Ізмаїла Срезневського до матері

У статті висвітлено перебування науковця і громадського діяча Ізмаїла Срезневського у Празі на початку 40-х років 19 ст. Основою для розвідки стали листи до матері, які він вибудував у формі своєрідних подорожніх записок. Вони містять докладні та яскраві описи міського простору, повсякдення жителів Праги, характеризують стан театру і музичного мистецтва, дають уявлення про середовище чеських інтелектуалів, до яких належали В. Ганка, Я.-П. Каубук, Ф. Палацький, Ф. Челаковський, П.-Й. Шафарик, Й. Юнгман. З'ясовано, що І. Срезневський акцентував увагу на кількох аспектах, пов'язаних з міським простором, зокрема загальних описах ландшафтів, архітектурних пам'яток. Місто асоціювалося у молодого вченого з чаюваннями у родині Шафариків, смакуванням шоколаду в місцевих кав'ярнях, танцювальними вечорами у Ф. Челаковського. Окрім кола спілкування, образ міста для І. Срезневського формували також ще кілька складових: його музичність, релігійність, захоплення модою та лотереями. Зрештою, перебування у Празі стало визначальним для його становлення як фахівця у царині славістики.

Ключові слова: Ізмаїл Срезневський, Прага, міський простір, подорожні записки, урбаністика.

“Slavic Athens”: The Image of Prague in the 40s of the 19th Century in Izmail Sreznevsky's Letters to his Mother

The article discusses a range of issues related to the stay of Izmail Sreznevsky in Prague in the early 40s of the 19th century. The basis for the study was letters to his mother, which the scientist and public figure wrote as travel notes. Their peculiarity is the emotionality of impressions, the subjective nature of statements, the lack of a clear structure and a certain inconsistency in the presentation of the material. However, they contain detailed and vivid descriptions of the urban space, everyday life of the inhabitants of Prague, characterise the state of theater and musical art, give an idea of the environment of Czech intellectuals, such as V. Hanka, J.-P. Kaubuk, F. Palatsky, F. Chelakowski, P. J. Shafaryk, and J. Jungman. In the process of research, it was determined that the traveler was attracted not only by material culture, but also by customs, traditions, worldview beliefs of the inhabitants of Prague. It is found out that I. Sreznevsky focused on several aspects related to urban space, in particular, general descriptions of landscapes and architectural monuments. The young scientist associated the city with tea parties in the Shafaryk family, tasting chocolate in local coffee shops, dance evenings at F. Chelakovsky's. All round it created an unforgettable atmosphere. In addition to the social circle, the image of the city, for Izmail Sreznevsky, was also formed by several other components: his musicality, religiosity, passion for fashion and lotteries. In the end, his stay in Prague became decisive for the formation of Izmail Sreznevsky as a specialist in the field of Slavic studies. In the future, he always advised his own students on scientific trips to Bohemia, as an obligatory element of professional growth.

Keywords: Izmail Sreznevsky, Prague, urban space, travel notes, urbanism.

Прага першої половини 19 ст. — це один з найпотужніших центрів розвитку науки й літератури у слов'янських землях. Тут жили і творили відомі вчені: поет і лексикограф Йозеф Юнгман, історіограф Франтішек Палацький, етнограф,

славіст і поет Павел-Йозеф Шафарик, палеограф Вацлав Ганка. Не випадково в інтелектуальному просторі Російської імперії Прагу називали «Слов'янськими Афінами».

Наприкінці 30-х років 19 ст. з імперських теренів, у межах реалізації закордонного стажування,

до міста почали прибувати молоді вчені. Метою їхніх подорожей було опанування слов'янських мов, проведення історичних і палеографічних досліджень тощо. Серед них був й Ізмаїл Срезневський — український вчений російського походження, доля якого тісно пов'язана з Харковом.

Особистість, наукова й громадська діяльність І. Срезневського привертала увагу як сучасників, так і дослідників історії більш пізніх часів. Досить розлогу біографію, включно з коротким оглядом його закордонної подорожі, виклав В. Ламанський⁸⁰¹. Стислий огляд мандрівки вченого було подав також його син В. Срезневський⁸⁰². Однак найбільш детально обставини перебування вченого у слов'янських землях, зокрема й у Богемії, його наукові та особисті контакти проаналізував, спираючись на приватне листування, російський філолог-славист В. Францев⁸⁰³. На початку 21 ст. закордонну подорож І. Срезневського докладно дослідила Т. Готовська-Хенце. Вона опублікувала низку статей, у яких висвітлила перебування вченого у Празі та його контакти з чеськими інтелектуалами, зокрема В. Ганкою та Й. Шафариком⁸⁰⁴.

Основу джерельної бази статті становлять листи до матері, написані І. Срезневським у мандрівках закордоном. Вперше їх було опубліковано у часописі «Живая старина»⁸⁰⁵. Описи Праги, створені вченим, були суб'єктивно-емоційними. На відміну від багатьох авторів подорожніх записок, І. Срезневський не вдавався до історичних довідок і викладу статистичних матеріалів, не цитував попередників. Він транслював виключно власний досвід, власні судження та власні враження. Основними темами його текстів стали описи краєвидів, повсякденне життя, інтелектуальне середовище міста, етнографічні замальовки. Науковець докладно описав спілкування з В. Ганкою, П.-Й. Шафариком, Ф. Палацьким. І зрештою, ли-

сти І. Срезневського, порівняно з працями інших наддніпрянців, які відвідували Богемію, містять один із найбільш детальних описів Праги першої половини 19 ст.

Метою статті є реконструкція образу Праги 1840–1841 рр. на основі подорожніх записів Ізмаїла Срезневського. Розвідка не претендує на деталізоване розкриття історії, соціально-економічного розвитку або політичного життя міста, а лише є спробою побачити його очима українського інтелектуала 19 ст.

Під час навчання у Харківському університеті І. Срезневський зацікавився дослідженнями у царині мовознавства й вивченням традиційної культури українців Харківщини й Катеринославщини⁸⁰⁶. Незважаючи на етнічне походження, молодий вчений став послідовним поборником української мови й стверджував, що вона є справжньою та окремою, а не діалектом польської чи російської⁸⁰⁷.

Згодом його науковий інтерес поширився на вивчення слов'янських мов і культури народів, які були їх носіями, що зрештою й привело І. Срезневського у наукове стажування до Праги. Серед іншого, план відрядження молодого науковця передбачав піврічне перебування у Богемії, знайомство й спілкування з П. Шафариком, Й. Юнгманом, В. Ганкою, Ф. Челаковським, Ф. Палацьким⁸⁰⁸.

Розпорядчі документи міністерства наголошували, що вчений мав «особисто, практично вивчати мову, придбати достовірну карту і розподілити подорож на етапи, за напрямками річок і гір і відвідати усе, що характеризує ту або іншу країну»⁸⁰⁹. Інструктивні матеріали також повідомляли, «що необхідно звернути увагу на географію і клімат, ступінь цивілізованості жителів, розвиток промисловості. Необхідно також проаналізу-

⁸⁰¹ Ламанский В. Измаил Иванович Срезневский (1812–1880). *Оттиск из «Исторической записки о деятельности Императорского Московского Археологического общества за первые 25 лет существования»*. Москва. Синодальная Типография, 1890. 41 с.

⁸⁰² Срезневский В. Краткий очерк жизни и деятельности И. И. Срезневского. *Памяти Измаила Ивановича Срезневского*. Кн. 1 / Биограф. очерк., сост., подгот. текста и примеч. В. И. Срезневский. Петроград: Типография Императорской Академии Наук, 1916. С. 1–68.

⁸⁰³ Францев В. И. И. Срезневский и славянство. *Памяти Измаила Ивановича Срезневского*. Кн. 1. С. 94–167.

⁸⁰⁴ Готовска-Хенце Т. Первая встреча И. Срезневского с чешскими славистами. *Дриновський збірник*. Харків; Софія: Академічно видавельство «Проф. Марин Дринов», 2013. Т. 6. С. 19–29; еє ж: Славистична кореспонденція Ізмаїла Срезневського з Центральною Європою 50–60 х років ХІХ ст. *Дриновський збірник*. Харків; Софія: Академічно видавельство «Проф. Марин Дринов», 2022. Т. 15. С. 487–513.

⁸⁰⁵ Див.: Срезневский И. И. Путевые письма. *Живая старина*. 1893. Кн. IX. От. 1. № 2. С. 11–63; еє же. Путевые письма. *Живая старина*. 1893. Кн. X. От. 1. № 2. С. 139–177; еє же. Путевые письма. Продолжение. *Живая старина*. 1893. Кн. XI. От. 1. № 2. С. 330–373; еє же. Путевые письма И. И. Срезневского к матери еє Елене Ивановне Срезневской (1839–1842). *Окончание. Живая старина*. 1893. Кн. XII. От. 1. № 3. С. 462–506.

⁸⁰⁶ Світленко С. І. І. Срезневський і українські народолобці Наддніпрянщини 40–80-х рр. ХІХ ст. *Українське ХІХ століття: етнонаціональні, інтелектуальні та філософські контексти*. Збірник наукових праць. Дніпро: Ліра, 2018. С. 96.

⁸⁰⁷ Готовска-Хенце Т. Первая встреча И. Срезневского с чешскими славистами. *Дриновський збірник*. Харків; Софія: Академічно видавельство «Проф. Марин Дринов», 2013. Т. 6. С. 21.

⁸⁰⁸ Францев В. И. И. Срезневский и славянство. С. 97.

⁸⁰⁹ Срезневский И. И. Путевые письма Измаила Ивановича Срезневского из славянских земель 1839–1842. Санкт-Петербург: Типография С.Н. Худякова. С. V.

вати, що відрізняє мову цього народу від інших». Експерсії мали здійснюватися пішки, що давало б змогу зосередитися на деталях. Своє спілкування з місцевими жителями мандрівник мав нотувати у щоденних записах⁸¹⁰.

Шлях І. Срезневського до Праги, де він жив протягом 1840–1841 рр. з перервами на наукові розвідки Європою, пролягав через Москву, Санкт-Петербург, Кенігсберг, Берлін, Галле, Лейпциг, Дрезден⁸¹¹. Прибув І. Срезневський до міста 4 лютого 1840 р.

Щоб оселитися у Празі, І. Срезневський, як і будь-який інший іноземець, мав отримати дозвіл на проживання. Він зазначав, що на в'їзді до міста у нього вилучили паспорт і видали бланк, на якому німецькою, чеською, італійською й французькою мовами зазначалося: «Паспортні квитанції (квитанції, видані у потязі, як підтвердження того, що паспорт пасажира вилучено) для експрес-потягу [вагонів]. (Який) Прибув 16 лютого 1840 р. По приїзді до міської брами кожен [пасажир] має не лише одразу здати свій паспорт, але й упродовж 24 годин зареєструватися у цісарсько-королівській міській адміністрації, надавши цю квитанцію для отримання необхідного дозволу на проживання»⁸¹².

На зворотному боці розміщувалася форма: «Вид на проживання Ізмаїла Срезневського; народився в Ярославі у Росії; пересуватися з паспортом від —; проживання в —; дійсний до —; Про будь-які зміни в квартирі, а також про закінчення періоду проживання необхідно повідомляти тут —; Від цісарсько-королівської міської адміністрації —; Прага —1840»⁸¹³.

Зазвичай, прибуваючи до міста, подорожуючі з Російської імперії зупинялися у готелях, у співвітчизників, які вже тривалий час жили у Празі, або ж винаймали приватне житло. Першим прихистком для І. Срезневського став готель «Блакитна зірка»⁸¹⁴. Оселившись у ньому, мандрівник порушив своєрідну традицію, оскільки, за твердженнями О. Бодянского, який відвідав місто з ученою метою у 1837 р., переважна більшість

подорожуючих росіян вибирала готель «Чорний кінь»⁸¹⁵. Назви й місця розташування готелів, де зупинялися мандрівники, змінювалися. Однак майже у кожному великому європейському місті, яке вабило іноземців курортами, пам'ятками й старожитностями, світським або інтелектуальним життям обов'язково був так званий «російський готель».

Згодом вже місцеві знайомі допомогли І. Срезневському знайти постійне помешкання. Так, П.-Й. Шафарик попросив лікаря і літератора Вацлава Станека посприяти у пошуку й оренді апартаментів для молодого науковця, хоча це було й не простою справою для тогочасної Праги.

Нове помешкання І. Срезневського розташовувалося за адресою Praha Roszmarkt № 834, Chahrhaus, 3 Treppen hoch. Bey bem Kaufmann Klinkáček. Велика кімната з обслуговуванням, опаленням і пранням білизни коштувала мандрівнику 12 гульденів (24 рублі). На думку самого І. Срезневського, це було одне з найкращих місць Праги⁸¹⁶.

Прага викликала захоплення мандрівника ще тоді, коли він лише наближався до неї. Вражений краєвидами, І. Срезневський нотував: «Дивовижне місто! Не знаю, яким я його побачу, коли огляну краще; проте зараз воно для мене краще не лише за Дрезден чи Лейпциг, але й за сам Берлін»⁸¹⁷.

Описуючи Прагу, І. Срезневський часто порівнював її з Москвою. Він нотував: «Колись мое серце тремтіло, коли я наближався до Москви: тепер воно так само тремтіло. І дійсно, Прага має схожість з Москвою. Чудове місто!»⁸¹⁸ На таке порівняння натрапляємо й у листах І. Срезневського до брата Миколи: «Прага — краса, західна Москва, величезна, величава, багатобаштова, строката!» Так само у листі до етнолога В. Пассека⁸¹⁹ науковець зазначав: «Чудове місто, схоже на Москву, оточене милими околицями, веселе, хоч і не гамірне, музичне»⁸²⁰.

Такі порівняння не були чимось унікальним для тогочасних тревелогів, які створювалися інтелектуалами з України, що, на нашу думку, зумов-

⁸¹⁰ Срезневський І. І. Путевые письма... С. VI.

⁸¹¹ Срезневський І. І. Донесение адъюнкта Срезневского министру народного просвещения из Вены от 8 (20) февр. 1841 г. *Журнал министерства народного просвещения*. Ч. 31, № 8, отд. 4. С. 12.

⁸¹² Срезневський І. І. Путевые письма... С. 64–65.

⁸¹³ Там же.

⁸¹⁴ Там же. С. 63.

⁸¹⁵ Письма к М. П. Погодину из славянских земель (1835–1861). Вып. 1. Письма О. М. Бодянского. *Издание Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете*. Москва: Университетская типография, 1879. С. 6.

⁸¹⁶ Срезневский И. И. Путевые письма... С. 64.

⁸¹⁷ Там же. С. 63.

⁸¹⁸ Там же.

⁸¹⁹ Пассек Вадим — український і російський етнограф, письменник, археолог. Нащадок української козацької старшини. Викладав історію у Харківському університеті. Був звільнений через приналежність до гуртка О. Герцена. Автор праць: «Очерки России», «Ногайські степи», «Нариси з подорожі по Криму» тощо.

⁸²⁰ Готовска-Хенце Т. Первая встреча И. Срезневского... С. 22.

лювалося кількома чинниками. По-перше, молодь потрапляла з Наддніпрянської України спочатку до імперських столиць, де була вражена балами й раутами, марнотратством і марнославством дворянської еліти, показним гіперболізованим шиком. Перебуваючи під враженням від побаченого й відчутого у Санкт-Петербурзі та Москві, в очікуванні зустріти за кордоном щось ще більш вишукане і помпезне, молоді люди порівнювали з ними кожне відвідане європейське місто. По-друге, саме з Москвою, за чутками, порівнював Прагу цар Олександр I, коли уперше побачив місто. Наближаючись до нього, він вигукнув: «Бачу Москву»⁸²¹. Цілком можливо, що авторитет імператора частково тяжів над сприйняттям молоді людини, адже цю оповідку тиражували численні російські видання, коли публікували різні повідомлення, що стосувалися Праги. По-третє, у суспільстві набирало обертів захоплення панславізмом, який певною мірою для Російської імперії став частиною ідеології зовнішньополітичної діяльності, що спрямовувалася на розширення кордонів і посилення впливу на сусідні народи. Зокрема, у 30-х роках 19 ст. М. Погодін висунув тези про особливість слов'янського світу й вищі духовні цінності слов'янських народів, зокрема й єдину істинну віру — православ'я. На цій основі виникла ідея про панівну роль Російської імперії у слов'янському світі, про її історичну місію — об'єднання слов'янських народів під своєю зверхністю. У контексті сформульованих ідеологем відбулося й встановлення контактів між державними і громадськими діячами Російської імперії та богемськими інтелектуалами, зокрема В. Ганкою та П.-Й. Шафариком.

Ідеї панславізму протягом 19 ст. всіляко культивувалися у середині імперії. Також докладалися значні зусилля для їх поширення у європейських країнах. Навіть у 1860-х роках як російські, так і деякі чеські інтелектуали усе ще продовжували порівнювати Прагу й Москву. Зокрема, у 1867 р., під час прийняття на Першому загальнослов'янському з'їзді у Російській імперії Ф. Л. Рігер⁸²², один із ідеологів австрославізму, виголосив промову, у якій зазначив: «Прага, так само як і Москва, в усьому славна. Ріса в історії слов'янського народу визначна! Усе збирається у одне місце! Уся старовина, усе минуле чеського народу у Пра-

зі; уся старовинна минувшина Русі — у Москві. Прага — хранителька слави чеської; Москва — годувальниця слави російської. Тому Прага рідна сестра Москви. Давно вже Прага готувала майбутню слов'янську ідею, і ми сини її, які тут зібралися, приносимо тепер її із рідної Праги до матінки Москви»⁸²³.

Хоча загалом І. Срезневський широко не транслиував панславістичних поглядів, однак у одному з листів до матері не приховував прихильності до слов'янства: «У політичному сенсі ми усі Європейці, у народному — Слов'яни. У товаристві нашому є Поляки — і чи повірите, Матінко, рука в руку з кожним з них, я залишаюся Росіянином, він Поляком і товаришуємо ми. Ми Слов'яни: це слово примирює ворогів... я це відчуваю вже не уперше»⁸²⁴.

Близьке знайомство з Прагою не змінило захопливого ставлення І. Срезневського до неї. Він неодноразово писав матері: «Навряд чи у Європі є ще таке місто, яке б було настільки багате краєвидами, як Прага»⁸²⁵. Особливе захоплення місто викликало улітку. І. Срезневський писав: «Тепер не можна не любити Прагу: її природа, її краєвиди настільки чудові, такі різнорідно-картинні, що милуєшся, у який би бік не подивився. Від мене до Музеума йти доволі далеко і доволі сумно [...], проте я ходжу частіше, ніж раніше, тому що можна (за гроші) переїхати через Молдаву⁸²⁶ на човні та, переїжджаючи, милуватися видами річки, а потім піднятися на гору, милуватися при цьому, милуватися виглядом цілої Праги і її передмість. Це — така панорама, якої розкішніше й уявити неможна»⁸²⁷.

Перебування у Празі поступово формувало нове інтелектуальне коло спілкування, яке допомагало авторові листів зрозуміти місто й життя його мешканців. Ізмаїл Срезневський мав рекомендаційні листи від міністра С. Уварова до П.-Й. Шафарика й від редакції журналу Міністерства народної освіти до В. Ганки⁸²⁸. Рекомендаційний лист, укладений і написаний літератором, почесним членом Санкт-Петербурзької академії наук К. Сербіновичем, повідомляв адресата: «Він посилається для вдосконалення у слов'янських наріччях. Ваша слов'янська привітність, без сумнівів, зігріє нашого допитливого мандрівника, подібно до того, як і багато хто з наших, маючи

⁸²¹ В.С. Прага. Вокруг света. 1864. Т. 4. С. 41.

⁸²² Франтішек Рігер (*František Ladislav Rieger*) — чеський політик і економіст. Один із творців чеського національного відродження. Під час революції 1848–1849 рр. очолював ліберальний рух. Після її поразки перебував в еміграції у Парижі й Лондоні. Після повернення на батьківщину в 1858 р. ініціював створення першої чеської енциклопедії. Один із творців програми й очільник Чеської національної ліберально-консервативної партії. Співзасновник журналу «*Národní listy*».

⁸²³ Первый всеславянский съезд в России, его причины и значение. Москва: Типография Шюман и Глушкова. 1867. С. 62.

⁸²⁴ Срезневский И. И. Путевые письма... С. 67.

⁸²⁵ Там же. С. 79.

⁸²⁶ Часто вживана у тогочасній російськомовній літературі назва річки «Влтава».

⁸²⁷ Срезневский И. И. Путевые письма... С. 82.

⁸²⁸ Францев В. И. И. Срезневский и славянство... С. 105.

задоволення познайомитися з вами, зізнавалися мені, що вони не на чужині, а точно ніби дома»⁸²⁹.

Завдяки рекомендаційним листам і вже сталій практиці наукового стажування вихідців з Наддніпрянської України у Празі І. Срезневський достатньо легко увійшов у середовище місцевих інтелектуалів. Місцем стажування для науковця став Чеський національний музей, де бібліотекарем і хранителем рукописів та літератури працював В. Ганка. Серед наставників І. Срезневського та постійних співбесідників, а згодом і друзів, були Вацлав Ганка, Ян Православ Каубук⁸³⁰, Франтішек Палацький, Франтішек Челаковський⁸³¹, Йозеф Юнгман та інші⁸³². Згодом він згадував про них так: «Близкучим сузір'ям вони освітлюють Прагу перед іншими містами Австрійської імперії та усього Західного Слов'янства»⁸³³.

Однак на початках свого стажування молодий вчений мав труднощі у спілкуванні з місцевими інтелектуалами. Це було спричинено мовним бар'єром (Ізмаїл Срезневський не говорив чеською). Вчений зазначав: «Відразу зустрівся з Шафариком, був добре прийнятий, проговорили дві години. Я розумію, коли він говорить чеською, а він розуміє російську...»⁸³⁴ Приємним співрозмовником для І. Срезневського став професор чеської мови, доктор філософії Празького університету Ян Православ Каубук, який добре володів українською⁸³⁵.

Долання мовного бар'єру відбулося досить швидко. Цьому сприяло життя у середовищі мови, постійне спілкування з чеськими інтелектуалами й заняття з вчителем. Чеської мови І. Срезневського вчив філолог і літератор Ф. Шумавський, а згодом Ф. Челаковський. Уроки коштували 20 гульденів на місяць. Як зазначав І. Срезневський, це було менше ніж 50 руб.⁸³⁶ Вже у травні він міг говорити чеською, а у червні друзі хвалили його за чудове володіння мовою⁸³⁷.

Незабутню атмосферу Праги для І. Срезневського створювали родинні чаювання у П.-Й. Шафарика, філіжанка шоколаду в тій або

іншій кав'ярні, танцювальні вечори, які влаштував Ф. Челаковський. Особливо цінував І. Срезневський приязнь родини Шафариків. Згадуючи П.-Й. Шафарика, він нотував: «...надзвичайно добра людина, він поводить мене зі мною як з рідним»⁸³⁸. Так само атмосферними були й музичні вечори у В. Станека. Пригадуючи їх, Ізмаїл Срезневський писав матері: «Щоб познайомити мене з молодими чеськими літераторами, він скликав їх усіх до себе. Пили чай за російським звичаєм. Сестра дружини Станека, молоденька дівчина, яка чудово грала на фортепіано і співала, виконувала старовинні чеські пісні, потім Солов'я Дельвіга... Потім за фортепіано сів один із літераторів і під його акомпанемент усе товариство стало співати народні чеські пісні: чудовий хор, осіб 12 басів і тенорів»⁸³⁹.

Після повернення до України І. Срезневський продовжив підтримувати зв'язки з чеськими друзями і знайомими. Особливо теплі стосунки склалися з В. Ганкою. Чеський вчений формував І. Срезневського як славіста, допомагаючи йому з вивченням джерел й опануванням навичок палеографії, з роботою у книгозховищах, архівах тощо. Згодом він писав до В. Ганки: «Прага і чехи, як Ви і всі інші, з ким мене пов'язала щаслива доля, навіки залишаться для мене дорогими й незабутніми»⁸⁴⁰. Дружба між науковцями, яка народилася у Празі, тривала до смерті В. Ганки у 1861 р.

Окрім друзів, образ Праги для І. Срезневського формували кілька складових: її музичність, релігійність, модні уподобання тощо. Він писав: «Люблю Прагу за її музичність настільки, наскільки жалкую про неї за марнотратство й строї. Дворянки хочуть відрізнятись від міщанок багатством туалету; міщанки цього не хочуть і тягнуться за ними; й пішло»⁸⁴¹.

Музичність міста полягала не лише у високому рівні оперного мистецтва, але й у тому, що мелодії та співи лунали повсякчас. Вчений наголошував: «Прага язиком може мовчати, але інструментом і гортанню — не в силах, і немає ні

⁸²⁹ Там же.

⁸³⁰ Каубук Ян Православ (*Jan Pravoslav Koubek*) — доктор філософії, професор чеської мови і літератури у Празькому університеті, літератор, перекладач літературних творів з російської і польської мов.

⁸³¹ Франтішек Ладислав Челаковський (*Fr. Lad. Celakovsky*) — відомий панславист, співробітник Коллара, поет, літератор і філолог, редактор «Чешской пчелы», професор, очільник кафедри Слов'янських мов у Празькому університеті. Як поет він став відомий завдяки праці «Ohlas pisni ruskych» (Отголосок Русских песен. 1829). Відомими були і його праці «Smisene basne, Ohlas pisni ceskych», «Ruže stolista» тощо.

⁸³² Срезневский И. И. (1895). Путевые письма... С. 75.

⁸³³ Срезневский И. И. Донесение адъюнкта Срезневского министру народного просвещения из Вены от 8 (20) февр. 1841 г. *ЖМНП*. Ч. 31, № 8, отд. 4. С. 15.

⁸³⁴ Срезневский И. И. Путевые письма... С. 63.

⁸³⁵ Там же. С. 75.

⁸³⁶ Там же. С. 80.

⁸³⁷ Готовска-Хенце Т. Первая встреча И. Срезневского... С. 23.

⁸³⁸ Срезневский И. И. Путевые письма... С. 63.

⁸³⁹ Там же. С. 66.

⁸⁴⁰ Францев В. И. И. Срезневский и славянство... С. 116.

⁸⁴¹ Срезневский И. И. Путевые письма... С. 97.

хвилини, ані удень, ані уночі, коли б Ви не чули якої-небудь мелодії»⁸⁴². Складалося враження, що співали усі та повсякчас. За спогадами І. Срезневського: хлопчики й дівчатка, які йшли до школи або церкви з релігійними знаменами і хрестами, виконували духовні гімни; лунали відповідні марші, коли містом рухалася поховальна процесія; кожного вечора можна було почути серенади під вікнами тієї або іншої дівчини чи жінки або національні пісні, арії з опер чи романси, коли гурт молоді повертався з гуляння; між тим усім було чутно то там, то тут шарманку, фортепіано, кларнет, скрипку⁸⁴³.

Щодо релігійності він писав, що у Празі «не лише безліч церков, капличок та інших місць для моління, але й на будь-якій вулиці ви знайдете перед чим стати на коліна і молитися, — на одних будинках у самій середині, між вікнами бельетажу, зображений величезний образ, на інших, теж у середині, у ніші або на кутку статуя якого-небудь святого чи Божої Матері або розп'яття. Навіть на площах стоять кругом такі статуї»⁸⁴⁴.

І зрештою, особливістю повсякдення міста було захоплення його жителів лотереями: «Кожного тижня розігрується казенна лотерея, і оголошення про це можна прочитати на кожному кутку, а білети дістати майже у кожній лавочці»⁸⁴⁵. Як зазначав І. Срезневський, він не знав випадків, коли хтось вигравав, проте усі мали надію на великий куш і безбідне майбутнє.

Перше, що приваблювало мандрівника у Празі, — це архітектурні пам'ятки. Ізмаїл Срезневський нотував: «Храмів у Празі дуже багато. Раніше церков і монастирів було ще більше, однак зараз вони або знищені, або перетворені на казарми, лікарні чи адміністративні споруди». Особливу увагу вченого привернув собор Св. Віта. І. Срезневський відзначав, що за час перебування за кордоном йому не доводилося бачити ще храму, схожого на цей. На думку молодого вченого, це був витвір мистецтва. У захопленні він нотував: «Його збудовано у готичному стилі з дивовижною сміливістю та легкістю архітектури й ошатністю оздоблення». Не можуть не вражати звуки органа, які супроводжуються оркестром і хором⁸⁴⁶.

Приваблювала мандрівника й замкова архітектура. Ізмаїл Срезневський писав: «Прага уся

як фортеця, оточена стінами кам'яними, і на стінах сади для гуляння»⁸⁴⁷. «Ходив оглядати замок. Відвідав зали сейму, королівські кімнати, кімнату французького короля Карла X тощо. Гарно, проте захоплюючого нічого не побачив. Коронаційна зала має чеські національні кольори — червоний і білий. Іспанська зала має 35 люстр. Однак наші харківські зали — Університетська й Дворянська — значно кращі: більші, гарні, правильні, простіші, більш вишукані»⁸⁴⁸.

Від початку свого перебування у Празі вчений занурився у національне театральне мистецтво, яке мало глибоке історичне коріння, але внаслідок імперської національної політики певний час було заборонене й стало відроджуватися лише з 1823 р. Національний чеський театр настільки зацікавив І. Срезневського, що під час перебування у Празі він досліджував його історію, а результати розвідок виклав у статті «Чеський театр», опублікованій згодом у часописі «Отечественные записки»⁸⁴⁹.

Слід зазначити, що вирішальну роль у його долученні до перегляду чеських вистав відіграли Й. Шафарик і В. Ганка. П'єси місцевих авторів на празькій сцені можна було подивитися не так часто, хоча театральне життя Праги й вирувало. Ізмаїл Срезневський згадував, що Чеський театр працював лише у неділю і святкові дні з 4 до 6 години⁸⁵⁰. Театральні афіші розміщувалися на кутках будинків, серед інших рекламних сповіщень про різноманітні розваги у Празі. Ізмаїл Срезневський наводив приклад однієї з таких афіш. Вона повідомляла містян: «Ганс Сакс — чоботар і поет нюрнберзький, драматична поема, авторства Делігардштейна, переклад І. К. Тіля. Дії у Нюрнберзі у 1517 р.». За словами вченого, реакція пражан на вистави у національному театрі була неоднозначною. На його думку, це пояснювалося тим, що вони зазвичай віддавали перевагу іншим розвагам, наприклад народним балам⁸⁵¹.

Так само й враження І. Срезневського від перегляду театральних дійств були надзвичайно різними — від особливого захоплення до відчуття згаяного часу. Зокрема, він згадував: «...дивився у Чеському театрі мелодраму “Соломонів суд”. Музика надзвичайна, але п'єса й гра акторів жалюгідна, її можна порівняти з Харківським театром»⁸⁵².

⁸⁴² Срезневский И. И. Путевые письма... С. 97.

⁸⁴³ Там же.

⁸⁴⁴ Там же. С. 94.

⁸⁴⁵ Там же. С. 98.

⁸⁴⁶ Там же. С. 67.

⁸⁴⁷ Там же. С. 80.

⁸⁴⁸ Там же. С. 69.

⁸⁴⁹ Срезневский И. И. Чешский театр. *Отечественные записки*. 1841. Т. 14, № 1–2, отд. 7.

⁸⁵⁰ Там же. С. 100.

⁸⁵¹ Там же.

⁸⁵² Срезневский И. И. Путевые письма... С. 68.

Однак наступного разу він відвідав театр разом із В. Ганкою і переглядав виставу «Дон Жуан» В. А. Моцарта. Цього разу І. Срезневський був вражений як побаченим, так і почутим. Він просто закохався у голос Катержини Підгорської (Кометової), яку називали «празьким соловейком»⁸⁵³. Зрештою І. Срезневський підсумовував: «Опера чеська у Празі не гірша німецької у Дрездені. Якщо у Дрездені Тіхачек,⁸⁵⁴ то тут Стракатий, голос звучний, вміння керувати ним — точно вміння. Друге місце посідає Брава: він так само гарний у ролях комічних, як Стракатий — у героїчних»⁸⁵⁵.

Не дурався вчений знайомства й з іншими жанрами театрального мистецтва. Особливо його цікавили постановки творів чеських авторів і драматургічні експерименти празьких режисерів у жанрі комедії. У своїх тревелогах І. Срезневський неодноразово згадував відвідини таких вистав, зокрема, нотував: «Сьогодні я знову був у театрі. Давали дурнувату, але простонародну комедію, і реготу у театрі було багато. Завтра знову буде даватися Чеська п'єса. Знову піду. Не хочу пропустити жодного Чеського виступу; а вони скоро закінчаться. Улітку Чеська сцена закри-та...»⁸⁵⁶

Не міг обійти увагою І. Срезневський і концерт Ф. Ліста, який відбувся у Празі. Про виступ стало відомо за півтора тижня до події, з оголошень, якими відкрилося місто. Квитки коштували 1–2 гульдени, що цілком було доступно для науковця. З відчутним емоційним піднесенням він нотував: «...коли приїде Ліст, я чекав з нетерпінням — і дочекався. На жаль, я не звик, що тут відсутня нумерація місць і що потрібно прийти за кілька годин раніше, щоб зайняти гарне місце; забув, прийшов тоді, коли зала була вже заповнена вщент». Ізмаїлу Срезневському, як іноземцю, поталанило. Він спромігся дістати стільця та, ставши на нього в галереї, зміг не лише чути, але й бачити дійство на сцені. Далі І. Срезневський повідомляв: «...прийшла бліда, худа, достатньо висока людина, вклонилася під прямим кутом — і я почав слухати... Ліст грав увертюру Бетховена, свої варіації на пісню Шуберта і ще щось. Я слухав. Емда! Чорт забирай! [...] Так м'яко диявол грає, що коли вже слух відмовляється слухати, все ще є що слухати; таке *molle*, таке *sotto voce*,

і відразу такі пасажи і лівою і правою рукою, така виразність, [...] Аплодували йому так, що вухам було боляче»⁸⁵⁷.

Поціновувачам живопису тогочасна Прага пропонувала численні виставки і місцевих, й іноземних малярів. Галереї експонували переважно твори чеських і австрійських митців, проте інколи для виставки надавалися роботи й німецьких або французьких майстрів. Вхід до галереї та каталог коштували лише гривеник⁸⁵⁸. При нагоді Ізмаїл Срезневський відвідував такі заходи, хоча й не вважав себе великим знавцем і поціновувачем живопису. Про це свідчить один із наданих ним описів. На черговій виставці особливу увагу вченого привернула робота А. Ахенбаха «Норвегія». Однак його вразили не стиль художника чи малярські якості полотна, а лише розміри й ціна. Свої міркування він описав так: «Картина величезна: у довжину аршинів 5⁸⁵⁹, у висоту біля трьох. Є і ще кілька ландшафтів таких розмірів, проте жоден з них не може зрівнятися з цим. І недорого. Усього 200 імперіалів з рамою. Ось би придбати!» Єдине, що зупинило І. Срезневського від купівлі полотна, це незручність його транспортування до Російської імперії⁸⁶⁰.

Заворожували І. Срезневського й різноманітні релігійні, державні та фольклорні торжества, які розгорталися на вулицях Праги чи в її передмістях. Він цікавився не стільки офіційним перебігом свят, скільки окремими деталями, що відрізняли їх від схожих заходів у Російській імперії. Зокрема, І. Срезневського вражало, що в останні дні Масляної уся Прага танцювала. Гуляння розпочиналися о 16.00 і тривали до обіду наступного дня. На запрошення міщанина, який жив на околиці біля Вишеградської скелі, вчений став учасником одного з таких свят⁸⁶¹.

Одним із найбільш грандіозних релігійних свят, яке вдалося І. Срезневському спостерігати у Празі, було свято святого Іоанна. За твердженнями вченого, на нього зібралися не лише містяни, але й жителі з різних куточків Богемії, Моравії, Угорщини, Тіроля. Він зауважив, що паломники заощаджують кошти протягом року, щоб потрапити на свято. Цілі натовпи з релігійними знаменами й славеннями стікаються до міста. «Тут і Штевницькі словаки, й Словаки з гір у білих

⁸⁵³ Там же. С. 84.

⁸⁵⁴ Тіхачек Йозеф Алоїс (*Josef Alois Tichatschek, Ticháček*) — чеський співак (тенор). З 1830 р. хорист «Кертнертортеатра» у Відні. Як соліст дебютував у 1834 р. в оперному театрі у Граці. У 1838–1870 рр. — провідний соліст придворної Дрезденської опери. Відрізнявся музичальністю, красою голосу, вокальною майстерністю; виконував ліричні й героїчні партії. Гастролював у Великобританії (1841).

⁸⁵⁵ Срезневский И. И. Чешский театр... С. 103.

⁸⁵⁶ Срезневский И. И. Путевые письма... С. 96.

⁸⁵⁷ Там же. С. 70.

⁸⁵⁸ Гривеник — срібна російська монета номіналом у 10 копійок.

⁸⁵⁹ 1 аршин — 0,7112 м.

⁸⁶⁰ Срезневский И. И. Путевые письма... С. 82.

⁸⁶¹ Там же. С. 68.

капелюхах і плащах, і Моравани — у синіх шинелях, і Ганаки у синіх куртках і малинових панталонах, і Чехи — у фраках і шкіряних штанах...»⁸⁶² Свято тривало кілька днів і супроводжувалося молебнями, релігійними процесіями й піснями, артилерійськими салютами, яскравою ілюмінацією вулиць і будинків. Ізмаїл Срезневський писав, що стільки людей він бачив лише одного разу, коли до Харкова приїздила імператриця. Навіть святкування дня народження імператора, яке відбувалося 29 вересня, проходило значно скромніше й не так урочисто.

Привернув увагу мандрівника й військовий парад у Празі. Побачене І. Срезневський описав так: «Чеський головнокомандувач передавав повноваження іншому. Дивовижне видовище. 6 тис. війська й 10 тис. народу. Чудові обличчя солдат, форма, марш, крок, правильність рухів. [...] Чудова військова музика...»⁸⁶³

Особливу зацікавленість викликали «свята й гуляння», які постали з середньовічних цехових, зокрема празники кравців або чоботарів. Так, І. Срезневський згадував: «І потім поїхав на гуляння за дві версти від Праги. Ці гуляння називалися Солом'яник і це було свято кравців. Тепер загальнопразьке. Дорога до Бубенчі чарівна. Народу безліч, десятки тисяч і сотні карет. Грала музика, пили пиво, каву, шоколад, проте більше пиво. Бубенчі — це величезний сад, розташований у долині та по горах. Види навколо — розкіш»⁸⁶⁴. Ще одне гуляння, яке збирався відвідати І. Срезневський, — «Фідловачка», свято чоботарів у Нуслях, за версту від Праги. Проте погода не сприяла поїздки, тому він вирішив залишитися дома⁸⁶⁵.

Науковця також приваблювало й чеське «нове життя». Ізмаїл Срезневський із задоволенням відвідував чеські національні сходина (*narodni besedy*). Однак він не зближався з молодими чеськими літераторами, які зазвичай збиралися у празьких кав'ярнях. Це пояснювалося тим, що значна частина відвідувачів захоплювалася політикою, і досить часто темою обговорення ставали гострі питання суспільного й політичного

життя⁸⁶⁶. Скоріш за все, така пересторога виникла в умовах повсякдення Російської імперії, де інтелектуал, який цікавився політикою, перебував під тиском цензурних заборон, наглядом поліції тощо. Загалом І. Срезневський ідентифікував себе як російського вірнопідданого й прагнув уникати ускладнень чи то з австрійською адміністрацією, чи то з російською владою.

Таким чином, Прага запропонувала І. Срезневському нові світоглядні концепції, які змушували замислюватися над істинністю тих тверджень, що пропонувала своїм підданим російська імперська ідеологія. Хоча зрештою йому не вдалося зблизитися з «молодими чеськими літераторами», які переважно мали антиімперські настрої та продукували ідеї політичної боротьби.

Описуючи міський простір, І. Срезневський акцентував увагу на кількох аспектах, зокрема загальних описах ландшафтів, архітектурних пам'ятках, особливостях повсякдення, атмосфері життя празьких вулиць. Він наголошував на таких якостях пражан, як музикальність, набожність, марнотратство, легковірність. Творча й наукова атмосфера Праги, спілкування з місцевими інтелектуалами значною мірою сформували його як філолога й славіста, який утвердився у слов'янофільських поглядах, визначили бачення моделі подальшого розвитку університетської освіти й науки, розуміння якостей, необхідних для ефективного викладання. Поряд з тим життя у Празі сприяло накопиченню І. Срезневським знань про звичаї та традиції чеського етносу. Результатом подорожі стали й наукові розвідки, присвячені Богемії, зокрема чеському національному театру.

Оскільки І. Срезневський був не єдиним інтелектуалом з Наддніпрянської України, який відвідав місто у першій половині 19 ст., реконструювання образу Праги крізь призму текстів щоденників, спогадів, подорожніх записок є перспективним, насамперед щодо висвітлення еволюції національних ідей, сприйняття мандрівниками політичного й соціокультурного середовища цього європейського міста.

REFERENCES

- Gotovska-Khentse, T. (2013). Pervaya vstrecha I. Sreznevskogo s cheshskimi slavistami. *Drinovskiy zbirnik*, 6, 19–29 [in Russian].
- Hotovska-Khentse, T. (2022). Slavistychna korespondentsiia Izmaila Sreznevskoho z Tsentralnoiu Yevropoiu 50–60-kh rokiv XIX st. *Drynovskyy zbirnyk*, 15, 487–513 [in Ukrainian].

⁸⁶² Срезневский И. И. Путевые письма... С. 94–95.

⁸⁶³ Там же. С. 76.

⁸⁶⁴ Там же. С. 83.

⁸⁶⁵ Там же.

⁸⁶⁶ Францев В. И. И. Срезневский и славянство... С. 112.

- Svitlenko, S. (2018). I. I. Sreznevskiy i ukrainski narodoliubtsi Naddniproianshchyny 40-80-kh rr. 19 st. In S. I. Svitlenko. *Ukrainian XIX-th century: Ethnonational, intellectual and historiosophical contexts* (pp. 94–108). Dnipro [in Ukrainian].
- Strashnyuk, S. Yu., & Shyrokorad, Ye. H. (2021). *Tochka vidliku akademika Izmaila Sreznevskoho*. In S. Yu. Strashnyuk (Ed.). *Izmayil Ivanovych Sreznevskiy (do 200-richchia vid dnia narodzhennia)* (pp. 4–13). Kharkiv [in Ukrainian].
- Frantsev, V. (1916). I. I. Sreznevskiy i slavyanstvo. Pamyati Izmaila Ivanovicha Sreznevskogo. Kn. 1. *Biogr. ocherk., sost., podgot. teksta i primech. V. I. Sreznevskiy*, Petrograd [in Russian].

Дата надходження до редакції: 10.01.2025 р.

Дата схвалення до публікації: 25.01.2025 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Іванна ГУРЖИЙ,

наукова співробітниця
Інституту книгознавства
відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,
докторка філософії у галузі історії,
Київ, Україна

Ivanna GURZHIY,

Senior Researcher, Institute of Book Science,
Department of Library Collections
and Historical Collections,
V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: ivka85.85@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1847-0831>

Твори Генрика Сенкевича як чинник у боротьбі за відродження Польської держави: за матеріалами відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Історична наука у 19 ст. мала елітарний характер, водночас виникала нагальна потреба в донесенні вільнолюбних думок до пересічного громадянина. Для простого люду саме література перетворилася на своєрідну «моральну серцевину» і критерій патріотизму. Поява такої неординарної постаті, як Генрик Сенкевич, зумовлювалася значною мірою новими суспільно-політичними явищами, що мали концептуальний зміст, визначений загальнонародним прагненням відродження Польської держави. Ці ідеї переконливо простежуються в аналізі матеріалів відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ, зокрема книжкових зібрань нотного видавця Леона Ідзіковського, польського політичного діяча Яна Вишневського, варшавського агронома Казимира Мостовського та інших.

Ключові слова: Сенкевич, бібліотека, печатка, польські видання, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Henryk Sienkiewicz's Works as a Factor in the Struggle for the Revival of the Polish State: According to the Materials of the Department of Library Collections and Historical Collections of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

Having lost statehood at the end of the 18th century, the people of the Polish-Lithuanian Commonwealth desperately tried to regain it, organizing the November Uprising in 1830, and later the January Uprising in 1863–1864. Given the fact that historical science in the 19th century was elitist in nature, there was an urgent need to convey free-thinking national ideas and thoughts to the average citizen, in connection with which scientists very often resorted to journalism and literary creativity. It should be noted that for ordinary people deprived of independence, literature turned into a kind of “moral core” and a criterion of patriotism. The study deals with the publications of Henryk Sienkiewicz from the foreign literature fund, the Department of Library Collections and Historical Collections of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine with signs of their belonging to private book collections of representatives of the intelligentsia of the second half of the 19th — early 20th centuries. The scientific novelty lies in identifying the connections of Henryk Sienkiewicz with other personalities of the literary, scientific and publishing world. As a result of the scientific search and review of publications, some of the books from the book collections of the Polish and Ukrainian music publisher Leon Idzikowski, the Polish politician Jan Wysniewski, the Warsaw agronomist Kazimierz Mostowski, the historian and ethnographer Mytrofan Dovnar-Zapolsky and others were found. The emergence in the second half of the 19th century of such an extraordinary figure as Henryk Sienkiewicz was largely due to new socio-political phenomena of a conceptual nature, which was particularly clearly affected by the national desire for Poland to regain independence from the Russian Empire. The writer's efforts to pay as much attention as possible to the struggle of the Poles for national freedom often led to the fact that in his works of art the anti-Ukrainian ideological orientation became one of the dominant ones, a manifestation of the subjective perception of historical events. At the same time, the activity of the Polish artist, communication with extraordinary people in his country (M. Konopnytska, B. Prus, G. Siemiradsky) and beyond its borders, immersion in the national and world past inspired more than one generation of fellow citizens to resist the oppression of the tsarist government. This is clearly evidenced by the materials of the fund of the Department of Library Collections and Historical Collections of the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

Keywords: Henryk Sienkiewicz, library, press, Polish publications, V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

У європейському літературному середовищі другої половини 19 ст. розпочалися важливі перетворення концептуального сенсу. Тому появу на польському літературному небосхилі постаті Г. Сенкевича слід розглядати як цілком закономірне явище. Польські історики й літератори вже досить давно плідно досліджували й продовжують нині вивчати творчість цього митця та її вплив на суспільну думку. Водночас українські історики звертаються до його творчості переважно побіжно, найчастіше зауважуючи антиукраїнську ідеологічну спрямованість найбільш знакових творів Г. Сенкевича, яка, втім, певною мірою завуальовувалася емоційним складником, сюжетною інтригою, високою художньою майстерністю автора. Таким чином, польська історична романістика стала яскравим засобом утворення нових проєктів репрезентації минулого.

У творах Г. Сенкевича відчувається дух незламності, заклик до польського народу продовжувати боротьбу за відродження своєї держави, знищеної Російською імперією. Письменник вважав, що честь важлива для кожного, насамперед для його співвітчизників. Віра в нескореність, в те, що Польща вміє перемагати, що вона ще жива, проглядається в кожному романі. Саме бажання об'єднати польську націю, підняти дух краян керувало письменником у його творчості. Донині «блукає» думка, що він писав «для підкріплення серцець», з вірою в те, що Польща колись знову стане вільною.

Творчість Г. Сенкевича викликає неабияку зацікавленість і пильну увагу багатьох дослідників сьогодення. Тут можна згадати праці Олександра Суслова, Володимира Борщукова та інших⁸⁶⁷, загальною думкою яких є твердження про те, що Г. Сенкевич вдало відтворював історичну дійсність у своєрідному художньому образі. Серед українських науковців слід відзначити розвідки літературознавців Ростислава Радишевського й Тетяни Чужої⁸⁶⁸. Проте фонди відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ, в яких зберігаються твори Г. Сенкевича, ще не були предметом наукових пошуків. Відповідно їх аналіз і є *метою статті*.

Реалізація цієї мети не лише дасть змогу виявити коло читачів-прихильників творчості

письменника та інтелектуала, відтворити процес формування фонду в НБУВ на тлі суспільно-політичних процесів і вимог часу, але й певною мірою відобразити становлення національної ідеї в Польщі через сприйняття та трактування різними верствами населення його творчого доробку. Читацький попит на романи й повісті Г. Сенкевича засвідчив те спільне, що існувало між українцями та поляками в другій половині 19 ст. — на початку 20 ст.

Знаменно, що вже за життя Г. Сенкевич став одним із найвідоміших і найпопулярніших письменників у Польщі. Після трилогії «Вогнем і мечем», «Потоп», «Пан Володійовський» серед польських письменників він відзначався найвищими заробітками. Творчість Г. Сенкевича відіграла помітну роль у розвитку польської культури й набула всесвітнього визнання, про що свідчить Нобелівська премія з літератури 1905 р. — «За видатні заслуги в галузі епосу». Письменника високо цінували видатні особи його часу, особливо ті, хто безпосередньо з ним комунікував.

Генрик Сенкевич (польськ. Henryk Sienkiewicz) народився 5 травня 1846 р. у селі Воля-Окшейська в Царстві Польському, яке на той час входило до складу Російської імперії. Сенкевич походив зі збіднілої родини шляхтичів⁸⁶⁹. Батько письменника Юзеф (1813–1896) був родом із татар-липків, які поселилися на території Великого князівства Литовського під час правління Вітовта⁸⁷⁰. Мати майбутнього письменника Стефанія (1820–1873) належала до білоруської шляхетської родини Цецішовських. Сім'я Сенкевичів мала право використовувати власний польський герб Ошик⁸⁷¹. Крім Генрика, у родині було ще п'ятеро дітей⁸⁷². У 1858 р. родина остаточно оселилася у Варшаві, де майбутній прозаїк закінчив середню загальноосвітню школу. Через тяжке матеріальне становище в родині йому довелося поступити в служіння до можновладців Вейхерів у Полонську. Саме там Г. Сенкевич написав свій перший роман «Офіага» («Жертвоприношення»), який так і не було оприлюднено. У 1866–1870 рр. він навчався на медичному й історико-філологічному факультетах Варшавського університету. У пресі дебютував ще студентом, друкуючи студії у журналі «Щоденний огляд» (*Przegląd Tygodniowy*, 1869). У 1874 р. обійняв посаду завідувача літе-

⁸⁶⁷ Суслов О. Роль Генрика Сенкевича в формуванні польського національного самосознання (1880–1914 гг.): автореф. ... дис. канд. истор. наук. Москва: 2003. 34 с.; Урнов Д. Шестьдесят лет назад. Москва: Наука, 1989. 165 с.; Борщуков В. Поле битвы идей. Москва: Наука, 1983. 445 с.

⁸⁶⁸ Радишевський Р. Література та історія в романі «Вогнем і мечем» Генрика Сенкевича. *Українська полоністика*. Вип. 2. Житомир, 2005. С. 132–148; Чужа Т. Хмельниччина в історичних романах Генрика Сенкевича і Юзефа Ігнація Крашевського. *Літературні студії*. 2013. Вип. 37 (2). С. 407–415.

⁸⁶⁹ Энциклопедический словарь: в 86 томах с иллюстрациями и дополнительными материалами / Издатели: Брокгауз Ф. А. и Ефрон И. А. Санкт-Петербург, 1900. Т. 29: Семь озер — Симфония. С. 469–954.

⁸⁷⁰ Lockert L. Henryk Sienkiewicz. *The Sewanee Review*. 1919. № 27 (3). S. 257–283.

⁸⁷¹ Studencki W. Szkice literackie: wielcy i mali. Warszawa, 1967. S. 66–67.

⁸⁷² Markiewicz H. Sienkiewicz, Henryk Adam Aleksander Pius. *Polski słownik biograficzny*. Vol 37. 1997. S. 203–204.

ратурного відділу тижневика «Нива» («Niwa»), а з 1882 р. став редактором консервативної газети «Слово» («Słowo»)⁸⁷³. Після смерті Г. Сенкевича у Ве́ве (Швейцарія) 1916 р. його поховали біля місцевого католицького храму, а 1924 р. прах перевезли до Варшави й перепоховали у крипті кафедрального собору Св. Іоанна Хрестителя.

Протягом свого життя Г. Сенкевич мав тісні зв'язки з представниками тогочасної інтелігенції — письменниками, поетами, мистецтвознавцями. Наприклад, товаришував і часто листувався з істориком й етнографом О. Яблоновським (Aleksander Walerian Jabłonowski 1829–1913)⁸⁷⁴ та редактором популярної газети «Nova reforma», що виходила у Кракові, М. Конопінським⁸⁷⁵. Одним із палких прихильників творчості Г. Сенкевича став польський барон Владислав-Казимир Бістрам (1839–1918)⁸⁷⁶.

Сенкевич належав до плеяди видатних польських реалістів 19 — початку 20 ст., таких як письменниця Еліза Ожешко та публіцист Болеслав Прус (Олександр Гловацький). Найбільш відомі твори Сенкевича — його історична трилогія про Польщу 17 ст. «Ogniem i mieczem» («Вогнем і мечем»), куди, окрім першої частини, що має таку саму назву, як і весь твір, увійшли романи «Potop» («Потоп») і «Pan Wołyński» («Пан Володійовський»). А також не менш популярними є романи «Quo vadis» («Камо грядеши») про ранніх християн і «Krzyżacy» («Хрестоносці») про Грюнвальдську битву⁸⁷⁷. Ці книги були із захопленням сприйняті польською громадськістю, стали частиною національної класики й здобули популярність за межами батьківщини. У своїх фундаментальних працях автор обговорює важливі суспільно-політичні питання національно-визвольної боротьби поляків за свою гідність і свободу, а також досліджує причини занепаду Речі Посполитої, осуджуючи зрадницьку діяльність магнатів, свавілля та егоїзм шляхти. Не обійшлося у романах і без суперечливих поглядів Сенкевича щодо історії Польщі.

Значна кількість творів Г. Сенкевича зараз зберігається у спеціальному фонді Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, накопичення їх тут пов'язано як із історією заснування цього закладу, так і з процесами його поповнення протягом 20 ст.

1918–1923 роки вважаються першим періодом існування Всенародної бібліотеки України (далі — ВБУ). На той час лише вимальовувалася концепція Національної бібліотеки, відбувалася організація основного фонду й з'являлися перші структурні підрозділи, а саме спеціалізовані зібрання історико-культурного спрямування⁸⁷⁸. Завдяки співпраці представників Тимчасового Комітету для заснування Національної Бібліотеки Української Держави та ВБУ з комісіями, які за пріоритетним правом відбирали книги, наприкінці 1919 р. до сконцентрованого фонду вдалося перевезти 10 тис. цінних книжкових видань переважно іноземними мовами⁸⁷⁹. Також у 1923 р. працівники бібліотеки, стурбовані втратою під час Визвольних змагань вітчизняних книжкових колекцій і зарубіжної літератури, звернулися до Укрголовпрофосвіти з проханням розглянути питання про збирання різноманітних видань місцевими органами профосвіти та передати їх до наукових бібліотек. На їхню думку, іноземна література мала також надходити до ВБУ. Прості читачі потребували наукової та вітчизняної літератури, а також іноземних видань. Спеціально наголошувалось на необхідності видачі конкретного профільного декрету Ради Народних Комісарів про право безкоштовної пересилки книжок до ВБУ.

Фонд відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій сформувався на основі Подільської філії ВБУ. 4 грудня 1923 р. Рада ВБУ ухвалила рішення про надання бібліотеці та будинку колишньої Київської Духовної Академії (КДА) статусу філії ВБУ. Оскільки в перші роки комплектування в основних приміщеннях ВБУ не було місця для зберігання великих бібліотечних колекцій і зібрань, що почали надходити внаслідок ліквідації дореволюційних організацій та установ, багато колекцій залишалося на місцях. Таким чином, колекції та зібрання, що стали джерельною базою відділу, досить довго були розкидані по різних книгосховищах Києва. У 1992 р. з будинку на Подолі фонди Філії були перевезені до приміщення, що розташоване на Володимирській, 62. У 1993 р. відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій став структурним підрозділом Інституту української книги НБУВ. Згодом тут сформували сектор іноземної літератури, до якого з обмін-

⁸⁷³ Энциклопедический словарь / Брокгауз Ф. А. и Ефрон И. А. Т. 29. С. 469–954.

⁸⁷⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. 99. Спр. 288. [Архів Житомирської ученицької корпорації] Сенкевич Генрик — Яблоновському Александру. Письмо из Варшавы. Арк. 1–2.

⁸⁷⁵ ІР НБУВ. Ф. 24. Спр. 2131. [Уманська збірка]. Sienkiewicz H. — Konopinskiego. 27 травня 1907. Із Закопане до Кракова. Арк. 1.

⁸⁷⁶ ІР НБУВ. Ф. 24. Спр. 2130. [Уманська збірка]. List Sienkiewiczza — Władysława Bystrama w Warszawie. 1899. Арк. 2.

⁸⁷⁷ 5 липня 1410 року відбулася одна з наймасштабніших битв в середньовічній Європі — Грюнвальдська. Це битва між військами Тевтонського ордену і польсько-литовським військом на чолі з королем Польщі Владиславом II Ягайло.

⁸⁷⁸ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: 1918–1941. Київ: НБУВ, 1998. 335 с.

⁸⁷⁹ Архів НБУВ. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 57.

но-резервного фонду НБУВ надходили видання переважно 18–19 ст. У названому секторі зберігається порівняно велика кількість видань Г. Сенкевича (бл. 240 примірників), частина з яких має певні ознаки належності до особових бібліотек відомих у минулому осіб. Здебільшого примірники позначені екслібрисами чи дарчими написами.

Звісно, найбільше творів Сенкевича в бібліотеках поляків. Насамперед вартує розглянути видання, що мають ознаки належності до бібліотеки родини Ідзіковських. Один із перших виявлених штемпелів на виданнях — це печатка відомого польського й українського книжкового та нотного видавця Леона Ідзіковського (1827–1865) «Własność czytelnia Leona Idzikowskiego s sprzedaną być nie może». Л. Ідзіковський був людиною високоосвіченою, доброзичливою та легкою у спілкуванні, талановитим підприємцем. Саме йому вдалося створити одне з найвідоміших свого часу підприємств у Центрально-Східній Європі, що тісно співпрацювало з видавництвами різних країн. У 1858 р. в Києві на вулиці Хрещатик, 29 він заснував книгарню «Книжково-музичний магазин Л. Ідзіковського» з широким вибором книжок, репродукцій, гравюр, манускриптів. За час кропіткої праці протягом 1859–1865 рр. Л. Ідзіковський видрукував близько 200 творів. Після його смерті фірмою керувала дружина Герсилія Гнатівна (1832–1917)⁸⁸⁰, а з 1897 р. — син Владислав (1864–1944). Видавництво Л. Ідзіковського видало майже всі твори українських композиторів, зокрема М. Лисенка, Л. Мазепи.

Одна з книг, позначених штемпелем Л. Ідзіковського, — «Pisma Henryka Sienkiewicza», вийшла друком в 1902 р. у Варшаві, видавництво «Tygodnik Ilustrowany» («Щотижневик ілюстрований»). Наступне видання з приватної колекції родини Ідзіковських, що зберігається у польськомовному фонді НБУВ, — твір Г. Сенкевича «Na targu» («Даремно»), вийшов у світ 1876 р. у Варшаві, друкарня «Redakcja Przeglądu Tygodniowego». На титульному аркуші прямокутна печатка «Księgarnia i skład nut L. Idzikowskiego w Kijowie». На виданні «Листи Генрика Сенкевича. Літературно-мистецькі суміші» також проставлено штемпель «Własność czytelnia Leona Idzikowskiego i sprzedaną być nie może». Примірник надруковано 1902 р. у Варшаві, друкарня «Piotra Laskauera».

У фонді іноземної літератури знайдено видання зі штемпелями з особистих бібліотек: «Z księgozbioru Jana Wiszniewskiego», «Księgozbiór dział № 1387 Adama Domaradzkiego», «Z księgozbioru Gabryeli Terleckiej Prywitówka»,

«Zygmunt Sławoszewski», «Wincenty Karpiński», «Kazimierz Moścowski» тощо. На деяких з них присутні також печатки різних наукових установ, наприклад: «Bibliotheca Scholae Petrinae Petropoli», «Instytut Polskiej Kultury Proletarjackiej Bibliotek» тощо.

Овальна печатка «Zygmunt Sławoszewski» бібліофіла та архівіста з Волині Зигмунда Славосшевського (Zygmunt Sławoszewski, 1838–1913) проставлена на багатотомному виданні «Pisma Henryka Sienkiewicza» («Твори Генрика Сенкевича») і на таких книгах: «Hania» («Ханя», 1899 р.); «Listy z podróży» («Листи з подорожі», 1899 р.); «Ta trzecia. Wyrok Zeusa. U źródła» («Та Третя. Суд Зевса. Біля джерела», 1901 р.); «Listy z Afryki» («Листи з Африки», 1901 р.); «Quo Vadis» («Камо грядеши», 1901 р.); «Sen. Muszę. Wypocząć. Na Olimpie. Na jasnym brzegu» («Сон. Повинен. Відпочинок. На Олімпі. На світлому березі», 1902 р.). Твори видано у варшавських друкарнях: «В. Л. Анчица і компанія» і «Петра Ласкаутера».

Овальним штемпелем фіолетового кольору «Z księgozbioru Jana Wiszniewskiego» позначені такі томи з багатотомника «Твори Генрика Сенкевича»: т. 18 «Rodzina Połanieckich» («Родина Поланецьких», 1900 р.); т. 28 «Listy z Afryki» («Листи з Африки»); т. 47 «Mieszyniny literacko-artystyczne» («Літературно-мистецькі суміші», 1902 р.); т. 50 «Krzyżacy» («Хрестоносці», 1903 р.); т. 60 «Chwila obecna» («В цей момент», 1903 р.).

Власником печатки, що проставлена на вищезазначених виданнях, був Ян Вишневський (1876–1943) — священник, історик-аматор, колекціонер, який подарував Дієцезіальному музею в Сандомирі унікальні мистецькі колекції, безцінні та різноманітні за змістом, патріотично-національні за характером артефактів. Народився майбутній церковний діяч 3 травня 1876 р. у с. Крепа (Крепа) Мазовецького воєводства Млавського повіту (Польща)⁸⁸¹. Після закінчення гімназії у Радомі в 1893 р. вступив до духовної семінарії. Колекціонування Я. Вишневського сягає корінням у 19 ст., в атмосферу визрівання патріотичних настроїв та інтересу до історії власної країни, що зародилися за часів національного гноблення Польщі Російською імперією. Окрім колекціонування, він провадив наукові дослідження: підготував і видав 15 томів монографій деканатів та історичних описів церков⁸⁸². Свої колекції Я. Вишневський збирав спочатку в Радомі, а потім у Борковіцах, де створив Музей національних пам'яток у приміщенні церкви, парафіяльним священником якої був. Предмети

⁸⁸⁰ Идзиковская Г. И. 50-тие музыкальной фирмы. «Леон Идзиковский» в Киеве. РМГ. Санкт-Петербург, 1908. № 51–53. С. 1183–1186.

⁸⁸¹ Stepień U. Działalność kolekcjonerska ks. Jana Wiśniewskiego, na tle zainteresowań przeszłością sandomierskiego środowiska duchownego przełomu 19 i 20 wieku. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, Warszawa, 2015. S. 269–295.

⁸⁸² Wójcik Z. Ks. Jan Wiśniewski (1876–1943). *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. Warszawa, 1963. S. 278–294.

з власних колекцій він передавав на численні виставки. Вишневський належить до постатей, які привертають увагу не лише як представники духовенства, але і як історики-дослідники, особливо центральних воєводств Польщі.

Праці Г. Сенкевича «Родина Поланецьких» і «Хрестоносці» є одними з найпопулярніших романів від початку 20-го ст. й донині. У першому з них на тлі історичних подій відтворено історію кохання підприємця Станіслава Поланецького й Марини Плавицької, дівчини з поміщицького маєтку. З ідеалізацією шляхтича контрастує сатиричне зображення світського суспільства. Автор звертається до теми стосунків людей у шлюбі, простежуючи наростання взаємної відчуженості подружжя, душевні страждання жінки, яка почувується власністю чоловіка. Історичний роман «Хрестоносці», що вийшов у світ 1900 р., багатьма фахівцями вважається найвизначнішим твором Г. Сенкевича, одним із найбільших досягнень у жанрі польської історичної оповіді. У ньому йдеться про воєнно-політичний союз між Польщею і Тевтонським орденом, війська якого були розгромлені об'єднаними силами слов'ян у Грюнвальдській битві 1410 р.

У фонді польської літератури є примірник роману Г. Сенкевича «*Chwila obecną*» («В цей момент») із штемпелем синього кольору на титульному аркуші: «*Księgozbiór dział № 1387 Adama Domaradzkiego*». Твір віддруковано у Варшаві 1903 р. Також три примірники з печаткою фіолетового кольору «*Adam Domaradzki Wojciechówka*», що проставлена на таких книгах письменника з багатотомника: «Родина Поланецьких» (т. 3, 1895 р.), «Вогнем і мечем» (т. 3, 1884 р.), «Листи Генрика Сенкевича. Збірка оповідань» (т. 1, 1881 р.). На останньому томику — два штемпелі: «*Adam Domaradzki Teranówka*» та «*Adam Domaradzki Wojciechówka*». Видання вийшли у світ у Варшаві, у друкарнях «*Emila Skińskiego*» («Еміль Сківський») та «*Druk Bergera*» («Друкарня Бергера»). Про власника печатки Адама Домардзького відомостей дуже мало, лише те, що він був польським літературознавцем, бібліографом, а проживав у с. Войцехівка (зараз Колосівка) на Хмельниччині.

Роман Сенкевича «*Ogniem i mieczem*» («Вогнем і мечем») фахівці вважають найбільш статусним твором письменника. Перше видання побачило світ у 1884 р., частина була оприлюднена на шпальтах періодичного видання «Друг народу» у Варшаві. Події роману відбуваються в 1647–1651 рр. Безпосередньо в ньому описується перебіг повстання українських козаків під проводом гетьмана Богдана Хмельницького проти Речі Посполитої. Зокрема, описано бій під Жовтими

Водами, згадано битви під Корсунем і Пилявцями, які закінчилися перемогами повсталих. Водночас у творі на широкому історичному тлі розгортається історія кохання польського офіцера Яна Скутського та красуні княжни Олени Курцевич.

Наступні видання Г. Сенкевича з багатотомника «Твори Генрика Сенкевича»: т. 12 «*Jamioł. Organista z Ponikły. Listy z Rzymu, Wenecji i Paryża. Komedya z pomyłek*» («Джаміол. Органіст з Пониклі. Листи з Риму, Венеції і Парижа. Комедія помилок»); т. 13 «*Legenda żeglarska. Bartek zwycięzca. Sielanka. z wrażeń łoskich*» («Вітрильна легенда. Переможець Бартек. Ідилія. З латвійських вражень»); т. 23 «*Z pamiętnika roznańskiego pauczyciela. Za chlebem*» («Зі щоденника вчителя з Познані. За хлібом») — видані друкарнею «*W. L. Anczyca i Spróki*» 1900 р., Варшава. На кожному томику є ознаки приналежності до книжкової колекції Вінцентія Карпінського (*Wincenty Karpiński, 1829–1906*) — це тиснення синього кольору «*Wincenty Karpiński*».

Польський аптекар і фармацевт В. Карпінський народився в 1829 р. і певний час жив і здобував початкову освіту в с. Вишенки Красноставського повіту. Пізніше родина переїхала до м. Щербешин, де Карпінський продовжив навчання у школі. Після закінчення школи він потрапив до Любліна, де почав практику в аптеці С. Гонсіоровського. З 1849 р. працював аптекарем у Варшаві, з 1852 р. — провізором, у 1854 р. здобув ступінь магістра фармації⁸⁸³. Деякий час асистував професору Й. Белзу в фармацевтичній школі у Варшаві, а згодом керував аптекою Т. Лесінського. У 1858 р. разом з Ф. Кусьмерським заснував підприємство з виготовлення штучних мінеральних вод і першим запровадив їх роздрібний продаж. Помер 1906 р. у Цехоцинеку — курортному містечку в центральній Польщі.

Під час перегляду видань з фонду іноземної літератури ВБЗІК віднайдені примірники зі штемпелем «*Z Książek Maryi i Jordana Pereświat-Soltanówa*». Серед видань Г. Сенкевича, що зберігаються у фонді НБУВ, опрацьовано: «*Na marne*» («Даремно», 1876 р.), роман «*Wiry: powieść*» («Вир», 1910 р.), з багатотомника «*Pisma Henryka Sienkiewicza*»: т. 60 «*Chwila obecną*» («Твори Генрика Сенкевича», т. 60 «На цей момент», 1903 р.). Примірники вийшли друком у Варшаві та Кракові. Печатку «*Z Książek Maryi i Jordana Pereświat-Soltanówa*» зазначено на титульному аркуші кожного примірника. Книжковий знак книгозбірні шляхетського роду — це нагадування про життя польського київської інтелігенції до перемоги більшовизму.

Про власників цієї печатки, згідно з архівними документами, відомо небагато. Їхній родовий

⁸⁸³ Kikta T. *Przemysł farmaceutyczny w Polsce (1823–1939)*. Warszawa, 1972. S. 233–234.

цвинтар у 2014 р. було розпізнано та частково впорядковано в білоруському с. Люшев, яке належало шляхтичам. Подружжя Марії та Йордана Пересвет-Солтанових мешкало в Києві на вул. Ярославів Вал, 24⁸⁸⁴. М. Пересвет-Солтан протягом 1915–1917 рр. очолювала польську жіночу гімназію⁸⁸⁵. Йордан Пересвет-Солтан (Jordan Pereświat-Soltań) був київським юристом. Освіту здобув на юридичному факультеті Київського університету (1893), а в 1905–1906 рр. став одним із засновників Польської конституційно-демократичної партії⁸⁸⁶. Пізніше Й. Пересвет-Солтан працював присяжним повіреним, обіймав посаду голови Розпорядчого комітету з консультацій присяжних повірених при Київському окружному суді, потім — товариша голови ради присяжних повірених Київського округу⁸⁸⁷. У період національних змагань в Україні 1917–1921 рр. він входив до польського виконавчого комітету. У серпні 1919 р. більшовики звинуватили Й. Пересвет-Солтана у зв'язках із польськими легіонами й розстріляли разом із зятем, щоб завдати ще більшого болю родині. Ім'я Й. Пересвет-Солтана входить до синодику «Киевлянина» — жалобних оголошень в газеті «Киевлянин» про вбитих більшовиками⁸⁸⁸.

Роман Г. Сенкевича «Вир» (1909–1910) оповідає про події російської революції 1905–1907 рр. з критичної щодо соціалістичного руху позиції. Опублікований у 1910–1911 рр., він набув значної популярності серед прихильників письменника. Перша повість молодого митця «Даремно» відтворила поширення ліберально-позитивістських настроїв у колах молодого польської інтелігенції після повстання 1863 р. Вже в ранніх оповіданнях, що принесли молодому автору популярність («Старий слуга», 1875 р., «Ганя», 1876 р.), відчувається ностальгія за шляхетсько-лицарськими часами.

Під час опрацювання видань з фонду польської літератури знайдено примірники творів Г. Сенкевича з прямокутним штемпелем «Kazimierz Mośtowski». Це підтверджує факт того, що видання належали інспектору Варшавського товариства агрономів Казимиру Мостовському (1855–1901). Майбутній фахівець з фермерського господарства народився у Варшаві, де провів більшість свого життя, помер у Києві. До фонду НБУВ з особової бібліотеки К. Мостовського потрапили такі томи з багатотомника «Pisma Henryka

Sienkiewicza»: т. 7 «Bez dogmatu» («Без догмата»); т. 14 «Przez stepy» («Через степи»); т. 17 «Rodzina Połanieckich» («Родина Поланецьких»). Всі примірники побачили світ у друкарні «Tygodnik Ilustrowany», Варшава, 1900 р.

Філософсько-психологічний роман письменника «Без догмата», написаний і опублікований уперше 1891 р., оповідає про Леона Плошовського, чоловіка із заможної аристократичної родини, який намагався знайти сенс життя у світі без моралі, пробував аналізувати свої почуття до жінок, які зустрічаються на його життєвому шляху. Це єдиний у літературній спадщині Сенкевича твір щоденникового формату, написаний від першої особи. Цю працю позитивно схарактеризував В. Каренін у періодичному виданні «Вісник Європи»⁸⁸⁹. Також високо оцінили цей роман О. Волинський у журналі «Северный вестник»⁸⁹⁰, письменники О. Купрін та А. Чехов.

Невелика повість письменника «Через степи» розповідає про подорож групи дослідників через простори євразійських степів наприкінці 19 ст. Події, що описані у творі, стосуються історії Польщі, вони показані через сприйняття шукачів пригод — поляка капітана Р. і молодого гарної жінки Ліліан Моріс. Твір неабияк інтригує читача подіями, що сталися під час мандрів героїв зі східних регіонів Америки на захід до Каліфорнії. Вперше новела оприлюднена в 1879 р. на шпальтах варшавського періодичного часопису «Gazeta Polska».

В процесі вивчення літератури з іноземного сектора ВБЗІК на виданнях Г. Сенкевича виявлено овальну печатку фіолетового кольору «Księgarnia W. Makowskiego w Wilnie». Її зазначено на трьох примірниках: «Ogniem i mieczem: powieść z lat dawnych» («Вогнем і мечем»), ювілейне видання вийшло у світ у 1896 р. у Варшаві, друкарня «Іполіт Вавельберг»; з багатотомника «Pisma Henryka Sienkiewicza»: т. 36 «Na jedną kartę, Quo vadis» («На одній карті. Камо грядеши»), 1901 р. видання, та ювілейне видання «Ротор» («Потоп») 1896 р., друкарня «Іполіт Вавельберг». Дослідивши печатки, проставлені на титульних аркушах, впевнено можна сказати, що ці видання були вилучені з приватної книгозбірні відомого поляка В. Маковського.

Вацлав Маковський (Wacław Leon Makowski, 1854–1929) — міський радник Вільнюса, книгови-

⁸⁸⁴ Федорова Л. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 373 с.

⁸⁸⁵ Дідора Л. Книжкові знаки польських книгозбірень у бібліотеці НМІУ. *Науковий вісник НМІУ*. 2020. № 6. С. 90–106.

⁸⁸⁶ Романов В. Старорежимный чиновник. Из личных воспоминаний от школы до эмиграции. 1874–1920 гг. Санкт-Петербург: Нестор История, 2012. С. 429–435

⁸⁸⁷ Krzemiński Z. Mecenas Bolesław Bielawski. *Palestra*. 1985. № 6 (330). S. 49–55.

⁸⁸⁸ Некролог Й. Пересвет-Солтана. *Киевлянин*. 1919. № 8.

⁸⁸⁹ Каренін В. Последний роман Сенкевича. *Вестник Европы*. 1891. № 6. С. 112–144.

⁸⁹⁰ Волинський А. Литературные записки. *Северный вестник*. 1890. № 12. С. 173–186.

давець, громадський діяч, активний член Асоціації польських книготорговців; мав польське походження. Роки раннього дитинства провів у Ловичах. Згодом родина переїхала до Варшави, де майбутній книгар отримав середню освіту, водночас відвідуючи ремісничу школу. Після завершення навчання приєднався до роботи книгарні варшавських видавців — Густава Гебетнера та Роберта Вольфа. Починаючи з 1879 р. у Вільнюсі був завідувачем книгарні Елізи Ожешкової «Eliza Orzeszkowa i S-ka». Після закриття книгарні в 1882 р. царською владою, тоді особливо неприхильною до польської культури, він очолив книгарню Фелікса Завадського (батька власників пізнішої компанії «J. Zawadzki»). Після 9 років роботи в компанії спільно із дружиною Аполонією Хелмінською керував власною друкарнею на вулиці Свентоянській у Вільнюсі, яку придбав у концесію разом із Я. Красносельським. Незабаром, чи у той самий час, викупив книгарню в Мінську, якою керували Ян Жицінський і Євфимія Войткевичувна. На початку 20 ст. він домогся дозволу на відкриття першої з польських читалень, створення яких до того часу було суворо заборонено.

В. Маковський, бажаючи поширювати культуру, не обмежувався лише виданням книг, нот і календарів — він організовував концерти, запрошуючи відомих виконавців з Польщі та інших країн. Помер відомий польський підприємець 10 лютого 1929 р. на 75-му році життя.

На одному з примірників з творів Г. Сенкевича «Bez dogmatu» («Без догмата»), що виданий у Варшаві у 1891 р. видавництвом «Słowa» («Слова»), проставлено штемпель «Księgozbiór Stanisława Mogińskiego». Печатка свідчить про те що, книга належала Станіславу Могильницькому (Stanisław Mogiński, 1864–1944) — польському державному діячу. Власник примірника був представником шляхетського роду Могильницьких гербу «Любич». Народився в родині поміщика та судді Владислава Могильницького (Władysław Mogiński, 1839–1908) і Валентини Боженець-Єловицької (Walentyńska Bożeniec-Jełowicka, 1846–1899).

У польськомовному фонді відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ виявлені книги, що раніше перебували у складі бібліотек Житомира. На цих виданнях збереглися печатки з написами українською, польською та латинською мовами. На примірнику історичної повісті «Potop» Г. Сенкевича є печатка: «Józef Zawadzki Księgarnia i skład nót muzycznych w Zytomierzu». Видання вийшло у світ 1886 р. у друкарні «Noskowskiego» («Носковський», Варшава). Завдяки власницьким ознакам встановлено, що це видання належало бібліотеці музичного магазину Йозефа Завадського в Житомирі.

Завадський Юзеф-молодший (Józef Zawadzki, 1818–1886) відомий як видавець і друкар польського походження, журналіст, засновник Польського товариства в Києві. Народився в 1818 р. у Вільнюсі у дворянській родині відомого видавця та книгопродавця Юзефа Завадського⁸⁹¹. Після закінчення гімназії в 1839 р. переселився до Києва, де через два роки відкрив магазин іноземної літератури. Згодом, перебуваючи у м. Житомир, започаткував бібліотеку при музичній вітальні. За паном Завадським майже 34 роки була закріплена друкарня Київського університету Св. Володимира. Від 1869 р. він значився одним із засновників міської товарної біржі — найпотужнішого гуртового ринку України другої половини 19 — початку 20 ст. Брав активну участь у житті польської спільноти, створив Польське товариство міста. Помер у 1886 р., похований у католицькій частині Байкового цвинтаря.

Роману «Потоп», у якому йдеться про боротьбу польського народу проти шведської навали у середині 17 ст., притаманний історичний реалізм. У творі особливо майстерно прописані захоплюючі пригоди героїв, образи яких сприяли неабиякому успіху письменника. Попри схильність до значної ідеалізації шляхти, Сенкевич зміг об'єктивно змалювати багатьох персонажів, а місцями зобразити негативні риси магнатів, їхню хтивість і розбещеність.

І донині залишається малодослідженим питання щодо печаток приватних осіб Житомира, знайдених на книгах у польськомовному фонді НБУВ. З цього приводу варто відмітити книгу з печаткою С. Дровольського «Ex Libris Stan. Drovolski Zytomiriae»: «Pisma Henryka Sienkiewicza: Przez stepy. Orso. Z pamiętnika Poznańskiego Nauczyciela. Czyja wina? Za chlebem», що вийшла друком у Варшаві, 1880 р.

На четвертому томі із зібрання творів Г. Сенкевича «Listy z podróży» («Листи з подорожі») знайдено штемпель «Czytelnia Ziemińskiego w Zytomiorzi». Примірник видано в 1899 р. друкарнею «W. L. Anczyca i Spółki» («В. Л. Анчиць і компанія») у Варшаві.

На одному з наявних у фонді польської літератури примірників роману «Потоп» проставлений штемпель «Introligator E. Strzałkowski w Kijowie». Про власника печатки майже нічого невідомо. Ймовірніше, йдеться про видавця та палітурника Є. Стржалковського, який володів власною палітурною майстернею у Києві. Видання вийшло у світ у 1897 р. в друкарні «Hipolita Wawelberga» («Іполіт Вавельберг»).

Наступне видання, яке привертає увагу, — роман Г. Сенкевича «Krzyżacy» («Хрестоносці»). Книга вийшла у світ у друкарні «W. L. Anczyca i Spółki»

⁸⁹¹ Jasińska M. Zawadzki Józef / Irena Treichel (red). Słownik pracowników książki polskiej. Warszawa, Łódź: PWN, 1972. S. 1014–1015.

і датована 1903 р. На примірнику проставлено одразу два прямокутних штемпелі: «E. Ostrowski. Księgarnia, Skład nut i Prenumerata pism. Odesa» та «Księgarnia i skład nut E. Ostrowskiego dawniej Bolesława Koreywo w Odesie». Перший виявлено на титульній сторінці видання, другий на форзаці. Перша печатка свідчить про те, що роман «Хрестоносці» належав Едуарду Островському й міститься в книгарні та крамниці нот в Одесі, де власник примірника обіймав керівну посаду. Дослідивши другу печатку, бачимо, що на ній вказано одразу двох власників — Е. Островського та Болеслава Корейво (1843–1912), книголюба, видавця українських пісень, досвідченого підприємця, який одночасно володів музичними магазинами у Києві та Одесі⁸⁹².

Примітно, що у фонді іноземної літератури НБУВ також знайдено видання Г. Сенкевича, що мають ознаки належності до різних наукових установ і бібліотек наприклад: *Bibliotheca Scholae Petrinae Petropoli*, *Instytut Polskiej Kultury Proletarjackiej*. Бібліотека, Київська губрадпартшкола ім. Довнар-Запольського. Штемпель «*Instytut Polskiej Kultury Proletarjackiej Biblioteka*» проставлено на таких книгах: «*Pisma Henryka Sienkiewicza*», т. 4 «*Bez dogmatu*», 1899 р.; «*Rodzina Połanieckich*», 1895 р.; «*Pod Grunwaldem: z powieści Krzyżacy*», 1913 р. Проаналізувавши всі штемпелі, маємо підстави стверджувати, що вищеназвані видання належали бібліотеці Інституту польської пролетарської культури. Наукову установу було започатковано радянською владою на початку 1930-х років з ідеологічних міркувань, а формально — через необхідність покращити культурно-освітній розвиток польської молоді Правобережної України, особливо її прикордонних районів. Очолював науково-дослідний Інститут польської пролетарської культури при ВУАН, головним завданням якого була пропаганда марксизму-ленінізму серед поляків та обґрунтування переваг соціалістичного суспільства, Б. Скарбек (*Skarbek* (Szacki) Bolesław, 1888–1934).

Також виявлено печатку «Київська губрадпартшкола ім. Довнар-Запольського. Бібліотека», проставлену на титульних сторінках таких книг: «*Ogniem i mieczem*» («Вогнем і мечем», 1902 р.), том з багатотомного видання «*Pisma Henryka Sienkiewicza: Listy z Afryki*» («Твори Генрика Сенкевича. Листи з Африки», 1901 р.), роман «*Krzyżacy*» («Хрестоносці», 1903 р.), а також роман «*Rodzina Połanieckich*» («Родина Поланецьких», 1900 р.).

Митрофан Довнар-Запольський (1867–1934) — відомий історик, етнограф та архівіст, археограф білоруського походження. Народився в містечку Річиця Мінської губернії в сім'ї столоначальни-

ка повітового поліцейського управління, спадкового шляхтича Віктора Довнар-Запольського. Через численні переїзди родини М. Довнар-Запольський неодноразово змінював місце навчання. Так, з 1885 р. до 1888 р. він навчався в Першій київській чоловічій гімназії. У наступному, 1889 р., екстерном склав іспити на атестат зрілості та вступив на історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира, який закінчив у 1894 р. М. Довнара-Запольського рекомендували як перспективного вченого на викладацьку роботу в навчальних закладах Міністерства освіти, але з політичних міркувань поліція заборонила йому викладати у Києві, тож він мусив переїхав до Москви. У 1895 р. розпочав викладати історію у приватній гімназії Л. Ржевської. Пізніше повернувся до Києва й у 1901–1919 рр. працював у Київському університеті. У Києві створив власну наукову школу, для якої була зібрана велика змістовна бібліотека. Учнями М. Довнар-Запольського були Д. Дорошенко, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко та інші. У 1905 р. вчений відкрив у Києві вищі жіночі вечірні курси, а в період 1912–1917 рр. був директором Київського комерційного інституту, організованого 1908 р. на базі комерційного відділення Вищих комерційних курсів, створених 1906 р. за його ініціативи. Перший директор Київського археологічного інституту (1918–1919), ініціатор створення Географічного інституту (1918–1919). Один із засновників та член Ради голів Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва (1910–1919), один із голів Комітету охорони пам'яток історії та мистецтва Української академії наук (1919).

Отже, польський письменник Г. Сенкевич своєю наполегливою працею у світовій літературі залишив цінну спадщину для своїх послідовників. Його історичні твори, що виходили у численних перекладах різними мовами протягом багатьох десятиліть, є бажаним джерелом досліджень у різних галузях, а саме історії, літературознавства й мовознавства.

Діяльність польського митця, його спілкування з непересічними особами у своїй країні та за її межами, заглиблення в національну й світову минувшину надихали не одне покоління співгромадян на протистояння сваволі царського уряду. Свідченням цього є матеріали фонду відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Аналіз атрибуції на виданнях творів Г. Сенкевича з цього фонду уможливив відстежити їхній шлях потрапляння до НБУВ, атрибутувати їхню приналежність й узагальнити відомості про особи їхніх власників.

⁸⁹² Лисенко Микола Віталійович. Листи / А. П. Лашенко (голов. ред.), Р. М. Скорульська (упоряд.). Київ: Музична Україна, 2004. 680 с.

REFERENCES

- Borshchukov, V. (1983). *Pole bitvy idei [Battlefield of Ideas]*. Moscow, Nauka [in Russian].
- Didora, L. (2020). Knyzhkovi znaky polskykh knyhozbiren u bibliotetsi NMIU [Bookmarks of Polish Book Collections in the NMIU Library]. *Naukovyi visnyk NMIU*, 6, 90–106 [in Ukrainian].
- Dubrovina, L. A., & Onyshchenko, O. S. (1998). *Istoriia natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho 1918–1941 [History of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky 1918–1941]*. Kyiv: NBUV [in Ukrainian].
- Fedorova, L. (2013). *Z istorii pamiatookhoronnyi ta muzeinoi spravy u Naddnipyrianskii Ukraini. 1870–1910 rr. [From the History of Memorial Preservation and Museum Affairs in Trans-Dnieper Ukraine. 1870–1910]*. Kyiv: Institute of History of Ukraine at The NAS of Ukraine [in Ukrainian].
- Jasińska, M. (1972). Zawadzki Józef. I. Treichel (red). *Słownik pracowników książki polskiej*. Warszawa, Łódź: PWN [in Polish].
- Kikta, T. (1972). *Przemysł farmaceutyczny w Polsce (1823–1939)*. Warszawa [in Polish].
- Krzemiński, Z. (1985). Mecenaz Bolesław Bielawski. *Palestra*, 6, 330 [in Polish].
- Lockert, L. (1919). Henryk Sienkiewicz. *The Sewanee Review*, 27(3) [in Polish].
- Markiewicz, H. (1997). Sienkiewicz, Henryk Adam Aleksander Pius. *Polski słownik biograficzny*, 37, Warszawa-Kraków [in Polish].
- Romanov, V. (2012). *Starozhimnyi chinovnik. Iz lichnykh vospominanii ot shkoly do emigratsii. 1874–1920 gg. [Old-Regime Official. From personal memories from school to emigration. 1874–1920]*. Sankt-Peterburg. Nestor Istoriiia [in Russian].
- Stępień, U. (2015). Działalność kolekcjonerska ks. Jana Wiśniewskiego, na tle zainteresowań przeszłością sandomierskiego środowiska duchownego przełomu 19 i 20 wieku. *Archiwa, Biblioteki I Muzea Kościelne*, 104, 269–295 [in Polish].
<https://doi.org/10.31743/abmk.12509>
- Studencki, W. (1967). *Szkice literackie: wielcy i mali*. Warszawa [in Polish].
- Suslov, O. (2003). The role of Henryk Sienkiewicz in the formation of Polish national consciousness (1880–1914). (Extended abstract of Candidate's thesis). Moscow [in Russian].
- Wójcik, Z. (1963). Ks. Jan Wiśniewski (1876–1943). *Archiwa, Biblioteki I Muzea Kościelne*, 6, 279–294 [in Polish].
<https://doi.org/10.31743/abmk.6413/>

Дата надходження до редакції: 15.02.2025 р.
Дата схвалення до публікації: 05.03.2025 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Олександр БЕЛЯЄВ,

старший науковий співробітник
Музею шістдесятництва —
філії Музею історії міста Києва,
Київ, Україна

Olexandr BIELIAIEV,

Senior researcher,
Sixtiers Dissident Movement Museum,
Branch of the Museum of Kyiv History
Kyiv, Ukraine

e-mail: olesbieliaiev@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid/0009-0008-7381-1919>

Літературна студія «Брама»: особистості

У статті висвітлюється історія життя та діяльності організаторів і членів літературної студії «Брама», заснованої у Києві в 1963 р. Студія була покликана гуртувати творчу молодь, що не сприймала радянське панування та ідеологію, довкола плекання національної культури. Розглядаються біографії поетів-шістдесятників Віктора Могильного, Григорія Тименка, Василя Солов'я, художниці та модельєра Любові Панченко, громадсько-політичного діяча Олесь Шевченка, дисидента й педагога Юрія Мурашова та інших. Життєві історії учасників літературної студії є прямим віддзеркаленням усього спектра проблем і буденних обставин, з якими стикалася українська творча інтелігенція, насамперед та, що була опозиційно налаштована до радянського тоталітарного режиму. Життєписи членів студії «Брама» можуть бути прикладовими у розгляді історії дисидентського руху в Україні та розвитку культурно-національної царини у часи радянської окупації в другій половині ХХ ст.

Ключові слова: літературна студія «Брама», шістдесятники, самвидав, Любов Панченко, Віктор Могильний, Олесь Шевченко, Григорій Тименко, Юрій Мурашов.

Literary Studio "Brama": Personalities

The article shows the history of the life and activities of the organisers and members of the literary studio «Brama», which was founded in Kyiv in 1963 and was created to unite creative youth who did not accept Soviet rule and ideology, around the problems of creative development, preservation of national culture and opposition to the ruling regime. The biographies of the poets of the sixties such as Viktor Mohylnyi, Hryhorii Tymenko, Vasyl Solovia, artist and fashion designer Liubov Panchenko, public and political figure Oles Shevchenko, dissident and teacher Yurii Murashov and others are considered. The study should fill the gap in studies of the history of the Ukrainian dissident movement and cultural organizations, which exists due to the absence in modern Ukrainian historical science of separate works devoted to the history of the studio "Brama" and biographies of personalities who were its members. The life story of the members of the literary studio "Brama" is a direct reflection of the entire spectrum of problems and life circumstances that the Ukrainian creative intelligentsia and opposition to the Soviet totalitarian regime faced. The biographies of the individuals who made up the personal group of the studio "Brama" indicate a high level of their involvement in the socio-political and national-cultural life of Ukraine of their time, their significant contribution to the development of culture, the preservation of national identity and the fight against communist-Russian colonial rule. Thus, the biographies of the members of the studio "Brama" can be exemplary in considering the history of the dissident movement in Ukraine and the development of cultural and national life during the Soviet occupation in the second half of the twentieth century.

Keywords: literary studio "Brama", sixtiers, samvydav, Liubov Panchenko, Viktor Mohylnyi, Oles Shevchenko, Hryhorii Tymenko, Yurii Murashov.

Важливим елементом українського дисидентського руху в Радянському Союзі у другій половині ХХ ст. було функціонування різноманітних культурних об'єднань, що плекали національну культуру, традиції та ідентичність, і гуртували творчу інтелігенцію, яка у різних мистецьких формах виражала себе, свою народну сутність і несприйняття радянського тоталітарного режиму. Серед

них важливу роль відігравали літературні студії, які відвідували і вже сформовані письменники та поети, і початківці, які намагались розширити свій творчий кругозір і здобути нові знання та поради у колег та читачів, а також гуртувались поціновувачі літературного мистецтва. Ці об'єднання ставали і творчими лабораторіями, і кузнями високого національного духу, осередками спротиву русифікації. За словами безпосе-

реднього учасника тих подій Олеся Шевченка, це мало своє пояснення: «...позбавлені можливості відкрито висловлювати свої думки у російському комуністичному лагері, тій великій зоні, українські інтелектуали використовували езопівську мову мистецтва, аби прорватись до свого читача, слухача, глядача»⁸⁹³. Значна частина літературних студій функціонувала в Києві, як найбільшому місті України та її столиці, де активно розвивалось культурне життя й була відчутна необхідність змін і спротиву комуністичному російському тоталітаризму. Більшість відвідувала водночас кілька студій — при видавництві «Молодь», де слухали Дмитра Білоуса, Бориса Антоненка-Давидовича, Миколу Сома; літстудію «Сурма», яку вів письменник Володимир Виговський, та студію «Сяйво» відставного полковника Анатолія Гельмана. Однією із них була літературна студія «Брама», організована в Жовтневому палаці культури.

На сьогодні історія літературної студії «Брама» практично залишається недослідженою. Є лише кілька коротеньких згадок у працях істориків руху шістдесятництва й безпосередніх його учасників. Водночас у сучасній вітчизняній історіографії немає окремих праць, присвячених біографіям осіб, які були членами зазначеної студії. Таким чином *метою статті* є заповнення цієї прогалини у контексті історії українського дисидентського руху й культурних організацій другої половини ХХ ст.

Джерелами інформації про літературну студію «Брама» здебільшого є спогади осіб, які її відвідували, та тих, хто був із ними знайомий. Так, згадував про студію учасник руху шістдесятників Василь Овсієнко у зв'язку із діяльністю поета-дисидента Віктора Могильного⁸⁹⁴, якого він знав особисто. Його тексти є фактично уривками спогадів про той час, які не претендують на всеохопність і аналітичну докладність. Залишив свої свідчення-спомини інший шістдесятник — Микола Плахотнюк⁸⁹⁵. Його спогади переважно повторюють в іншій варіації мемуарні нотатки Василя Овсієнка. Хоча вони також не є власне історичним дослідженням у вузькому значенні цього поняття.

Значною мірою інтересу до студії «Брама» сприяла творчість сина Віктора Могильного —

Аттили Могильного і, передусім, спогади визначного видавця та поета Івана Малковича, який навчався з Атилою Могильним на філологічному факультеті КДУ ім. Тараса Шевченка⁸⁹⁶.

Найціннішою частиною поданого дослідження стали усні спогади Олеся Шевченка, учасника літературної студії «Брама», записані автором статті з використанням методики усної історичної дослідження. Відвідував студію і дід автора — дисидент та правозахисник Юрій Мурашов, який також залишив свої неопубліковані письмові свідчення. Для вивчення опозиційного щодо радянського режиму руху усна історія має першорядне значення, адже не всі дисиденти залишили рукописні спогади; офіційні документи, що збереглися в державних архівах, по-своєму — однією й фрагментарно — фіксували дисидентський рух як явище «буржуазного націоналізму». Багато подій і вражень лишилося тільки у спогадах очевидців.

Літературну студію «Брама» було створено у 1963 р. на базі Жовтневого палацу культури (де у той час діяв Клуб творчої молоді «Сучасник») для поетів-робітників. Цьому сприяла Михайлина Коцюбинська, яка, за свідченнями Миколи Плахотнюка, як членкиня Клубу творчої молоді, разом із Іваном Світличним та Віталієм Коротичем спілкувалася з молодими літераторами й спонукала їх до подальшої творчої діяльності.

Першими членами літературної студії «Брама» стали її співзасновники Віктор Могильний, поет Гриць Тименко та художниця Любов Панченко⁸⁹⁷. Микола Плахотнюк називав одним із творців студії також поета Миколу Холодного⁸⁹⁸. Невдовзі до групи увійшли Володимир Мельник, В. Здоровило, Олесь Шевченко, Юрій Мурашов, Аврелія Могильна (дружина Віктора Могильного) та інші⁸⁹⁹. Як розповів на наше прохання Олесь Шевченко 30 вересня 2024 р., літературну студію «Брама» також відвідував його шкільний друг поет Василь Соловей, російськомовний поет Геннадій Беззубов та інші.

Далеко не всі члени літературної студії «Брама» були робітниками. Але ж звідки походить це: «для поетів-робітників»? Можна припустити, що це могла бути ідея Віктора Могильного, який пра-

⁸⁹³ Шевченко О. Є. ДРУЗІ. Сторінка Олеся Шевченка. Facebook. URL: <https://www.facebook.com/share/p/FZ1GRbaEYurqeqBc/> (дата звернення: 23.09.2024).

⁸⁹⁴ Овсієнко В. В. Могильний Віктор Миколович. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-68236> (дата звернення: 20.09.2024); його ж. Незнане шістдесятництво. *Україна молода*. 3.12.2014 р. Вип. № 180. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/2572/163/90745> (дата звернення: 20.09.2024); його ж. Могильний Віктор Миколович. *Творчий вечір Віктора Могильного. Дисидентський рух в Україні*. URL: <https://museum.khpg.org/1298450070> (дата звернення: 20.09.2024).

⁸⁹⁵ Плахотнюк М. Коловорот. Статті, спогади, документи. Київ: Смолоскип, 2012. 507 с.

⁸⁹⁶ Дзюбенко В. Атилла Могильний. Київський трубадур. *Пломінь*. URL: <https://plomin.club/attila-mogilny/> (дата звернення: 21.09.2024).

⁸⁹⁷ Овсієнко В. В. Могильний Віктор Миколович. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-68236> (дата звернення: 20.09.2024).

⁸⁹⁸ Там само.

⁸⁹⁹ Плахотнюк М. Коловорот... С. 283.

цював робітником на заводі «Ленінська кузня». Киянин Віктор Могильний був високоосвіченим інтелектуалом з поважної київської родини. Його дід Ярема Могильний за часів УНР був волосним комісаром.

Віктор Миколович Могильний народився 29 квітня 1937 р. у поселенні українських колоністів Поволжя у Куйбишевській області. Напередодні II Світової війни батьки, Микола й Тетяна, відправили хлопчика до дідуся та бабусі по батькові у Київ, самі ж загинули унаслідок воєнних дій. У 1952 р., після закінчення семирічної школи, він поступив на навчання до політехнікуму зв'язку. У 1956 р. був направлений на роботу в Ужгород, а згодом у Чоп як технік телеграфу. На Закарпатті одружився з угоркою за національністю Аврелією Кучмаш. З 1957 р. працював техніком Київського центрального телеграфу, згодом в лабораторії електротермії Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона. У 1960 р. вступив на історичний факультет Київського університету марксизму-ленінізму, однак уже після року навчання, у 1961 р., покинув його через ідеологічну перезавантаженість курсу, що не збігалось зі світоглядом В. Могильного. Зі вступом на факультет української філології Київського державного університету імені Тараса Шевченка в 1962 р. не склалося. На вступному іспиті В. Могильний сказав, що в образі Катерини Тарас Шевченко зобразив сплюндровану москалем Україну⁹⁰⁰, після чого двері до вищих навчальних закладів перед ним зачинились. У 1966–1991 рр. працював на заводі «Ленінська кузня». Очевидно, що приналежність до робітничого класу врятувала його від арешту. Советській владі потрібно було боротись із «буржуазними націоналістами», а робітник не може бути «буржуазним»⁹⁰¹. Припускаю, що саме тому до назви літературної студії «Брама» додали: «для поетів-робітників».

У 1960-х роках В. Могильний видав читацьким павільйоном у «Парку імені ХХІІ з'їзду КПРС» на Нивках, де збиралися українські митці та інтелігенція. Зокрема, 24 березня 1965 р. там відбувся вечір пам'яті Т. Шевченка, який вів В. Стус, а свої вірші зачитував і В. Могильний. За це молодий поет зазнав цькування від партійних органів й у 1966 р. був звільнений із роботи. У травні 1967 р. був арештований за участь у зібранні українських дисидентів біля пам'ятника Т. Шевченка. На вимогу обурених українських активістів на чолі з М. Плахотнюком був звільнений з-під арешту. У 1970-х роках його неодноразово викликали на допити у справі арештованого М. Холодного, погрожували із вимогою надавати свідчення проти своїх колег-дисидентів. Такого тиску —

затримань й обшуків — В. Могильний зазнав у 1980 р. після арешту С. Хмари, Олеся та Віталія Шевченків. У часи «перебудови» був співорганізатором й одним із керівників страйкового комітету на заводі «Ленінська кузня».

Свою поетичну творчість В. Могильний розпочав ще в шкільні роки, перший свій вірш написав у третьому класі. На момент створення літературної студії «Брама» його вірші публікувалися в журналах «Дніпро» (№ 4, 1961 р. та № 10, 1962 р.), «Вітчизна» (№ 10, 1962 р.), у 1967 р. у альманасі «Вітрила». У 1961 р. завідувач відділу поезії видавництва «Дніпро» Анатолій Косматенко рекомендував Віктора Могильного на I семінар-конференцію молодих авторів в Одесі. У 1963 р. видавництво «Молодь» готувало до друку збірку віршів «Жовта вулиця», однак за радянських часів у світ так і не вийшла жодна книга його лірики. І лише в 1988 та 1989 рр. відповідно, під псевдонімом Віть Вітько, з'явилися друком дві його книжечки дитячих віршів «Равлик-Муравлик» та «Гойда раз, гойда два»⁹⁰².

Також В. Могильний був автором низки статей-досліджень на тему актуальних проблем культурного розвитку в Радянському Союзі та Україні зокрема. Серед таких варто відзначити «Із приголосними клопіт», що вийшла друком у 1965 р. у газеті «Літературна Україна» й стосувалася заборони використання літери «Г». Анонсовану проблему пізніше продовжив Борис Антоненко-Давидович статтею «Літера, за якою сумую». 30 вересня 1967 р. чехословацька газета «Нове життя» надрукувала статтю «Порозумітись треба», у якій В. Могильний торкався проблеми радянських репресій проти українських митців у 1920–30-х роках.

У діяльності літературної студії «Брама» брала участь і дружина Віктора Могильного Аврелія. Там вона виконувала функції перекладача. Часто під час неформальних літературних зустрічей на їхньому об'єкті вона з маленькою донечкою Дзвінкою чергувала — прогулювалася у дворі, оберігаючи дім від небажаних «гостей».

Григорій (Гриць) Трохимович Тименко народився 8 лютого 1945 р. у селі Проців Бориспільського району Київської області у селянській сім'ї. Батько майбутнього поета не повернувся із фронту Другої світової війни й так ніколи і не побачив сина. Закінчивши у 1959 р. 7-річну сільську школу, продовжив навчання у вечірній школі Києва та Київському поліграфічному училищі. Здобула таким чином повна середня освіта дала йому змогу вступити у Київський державний університет імені Тараса Шевченка, однак матеріальна

⁹⁰⁰ Овсієнко В. Могильний Віктор Миколович. URL: <https://esu.com.ua/article-68236> (дата звернення: 20.08.2024).

⁹⁰¹ Беляєв О. М. Віктор Могильний — поет-шістдесятник з Чоколівки. *Київ і кияни*: матеріали щорічної наук.-практ. конф., м. Київ, 16 листоп. 2023 р. Київ, 2013. С. 117.

⁹⁰² Овсієнко В. В. Могильний Віктор Миколович. URL: <https://esu.com.ua/article-68236> (дата звернення: 20.09.2024).

скрута примусила Г. Тименка покинути навчання та влаштуватися друкарем на поліграфічний комбінат «Радянська Україна». Однак і там довго попрацювати йому не судилося — через нещасний випадок на виробництві, коли йому було травмовано руку, змушений був покинути комбінат⁹⁰³. Після цього працював технічним редактором у видавництві АН УРСР «Наукова думка», у видавництві «Радянська школа», ретушером у видавництві «Техніка». На початку 1960-х років Г. Тименко розпочав писати вірші, у 1962 р. брав участь у республіканському семінарі молодих поетів і відвідував літературну студію Київського університету, а згодом і студію «Брама». З 1964 р. в молодіжній пресі почали виходити друком його поодинокі поетичні твори. Через творчі експерименти й модерний філософський підхід («екзистенційний драматизм», за означенням Івана Дзюби), що був осердям поетичної творчості митця, твори Г. Тименка не вписувалися у канони радянської літератури, загнаної у рамки соцреалізму та служінню партійній ідеології. Тому його рукопис збірки поезії «Голос невидного» відхилило видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь». Попри це саме у 1965–1967 рр. з'явилася на світ більша частина його поетичного доробку, що довгий час залишалася лише у рукописній формі.

Коло спілкування молодого поета, сформоване з української творчої інтелігенції та опозиційної до режиму молоді, поглибило розуміння Г. Тименком колоніального становища українського народу. Це підштовхнуло його до активної діяльності з тиражування та розповсюдження літератури «самвидаву»⁹⁰⁴. Він організував власну підпільну фотолабораторію, де розмножував фотокопії заборонених в СРСР творів. У 1965 та 1967 роках разом з друзями, братами Миколою та Андрієм Кабальюками, Григорій Тименко створив свій перший «самвидав» — саморобні машинописні збірки власних поезій — «Голос невидного» і «На вулиці мертвого сонця», які збереглися в архіві Івана Дзюби. Поезії Гриця Тименка «Елегія», «Дошовитого вечора» були опубліковані 1967 р. в альманасі «Вітрила-67» видавництва «Молодь»⁹⁰⁵. Соціальну несправедливість «соціалістичного раю» Г. Тименко цілком відчув на собі із втрати місця проживання — після смерті старшої сестри, у якої він мешкав увесь період свого перебування у Києві, у нього весною 1965 р. відібрали її житло.

Молодий поет безслідно зник у листопаді 1968 р. Пошуки Григорія Тименка та звернення до правоохоронних органів результату не дали. Серед київської інтелігенції лише ширились чутки про його нелегальну еміграцію, оселення в монастирі чи ліквідацію органами КДБ⁹⁰⁶.

Ім'я Любові Панченко — художниці й модельєра з селища Буча Київської області — стає широко відомим лише тепер, після її трагічної загибелі внаслідок російської окупації Бучі. Тридцять три дні окупації Бучі російськими військами в лютому-березні 2022 р. Любов Панченко провела одна, без їжі та медикаментів. Після звільнення міста її було госпіталізовано до КНП «КМКЛ № 5», де вона 30 квітня померла на 85-му році життя.

Любов Михайлівна Панченко народилася 2 лютого 1938 р. у селі Яблунька на Київщині (сьогодні частина містечка Буча). Після завершення семирічної Бучанської школи вступила на відділення вишивки Київського училища прикладного мистецтва, яке закінчила у 1960 р. Там вона змогла ознайомитись із колекціями мистецтва XVII–XVIII ст. із Лаврського заповідника, що згодом надихали її на розвиток схожих традиційних мотивів. Після закінчення училища влаштувалася на роботу в кравецькій експериментальній майстерні. Згодом поступила на вечірній факультет Київської філії Львівського поліграфічного інституту, де навчалася до 1969 р. Студентське життя майбутньої мисткині було злиденним, через що вона багато хворіла і це назавжди відобразилось на стані її здоров'я. З 1970-х років працювала художником-модельєром у Проектно-конструкторському технологічному інституті та Республіканському будинку моделей⁹⁰⁷. Створювала сценічні костюми для українських фольклорно-етнографічних колективів, розробляла ескізи моделей одягу, оздоблення та вишивок. Створені Любов'ю Панченко моделі одягу за українськими національними мотивами були не пропагандовані в СРСР «шароварщиною» з натяком на нібито сільську сутність українського народу, а модним молодіжним міським вбранням з національним колоритом, яке сприяло пробудженню української національної свідомості. Як художниця Л. Панченко стала відомою акварельними роботами — портретами й пейзажами, колажами з тканин, ліногравюрами, графікою тушшю та олівцем. З середини 1960-х років часто подорожувала у Карпати та на По-

⁹⁰³ Із спогадів О. Бердника про Г. Тименка в: Дзюба Іван. Апокаліпсис Григорія Тименка. *Дзюба Іван. З криниці літ:* у 3 т. Т. 1. Київ: Києво-Могилянська академія, 2006. С. 647.

⁹⁰⁴ Дзюба Іван. Апокаліпсис Григорія Тименка. *Дзюба Іван. З криниці літ:* у 3 т. Т. 1. Київ: Києво-Могилянська академія, 2006. С. 645.

⁹⁰⁵ Тименко Г. Вітрила: альманах. Київ: Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1967. С. 103–104.

⁹⁰⁶ Кир'ян Н. Сповідь сороканіжки. *Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні»*. URL: <https://museum.khpg.org/en/1467105487> (дата звернення: 26.09.2024).

⁹⁰⁷ Лодзинська О., Почверук Г. Панченко Любов Михайлівна. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-883163> (дата звернення: 28.09.2024).

лісся, де ознайомлювалася зі зразками народного мистецтва, надихалась красою побаченої природи та створювала оригінальні картини⁹⁰⁸. У 1968 р. виставляла свої моделі одягу та ескізи вишивок у Донецьку. Однак через тиск російської комуністичної цензури організувати першу персональну виставку картин Любові Панченко вдалося лише за часів «перебудови» в 1988 р. у редакції журналу «Київ». Наступна персональна виставка її творів відбулася вже за незалежної України в 1992 р. в Ірпені, а з 2006 р. вона виставлялася регулярно, найбільше — у київських музеях шістдесятництва та Михайла Грушевського⁹⁰⁹. У 2022 р., уже після трагічної смерті художниці, у світ вийшов альбом її творів.

Значні зміни у житті Любові Панченко відбулися завдяки її знайомству із Клубом творчої молоді «Сучасник» та його членами, а також через відвідини зібрань у хаті-музеї Івана Гончара. Це влітку 1963 р. надихнуло її стати, разом із Віктором Могильним та Грицем Тименком, співорганізаторкою літературної студії «Брама». Так молода художниця та модельєр увійшла у світ української національної опозиції колоніальному радянському режиму. З цього часу вона почала створювати одяг та картини для українських об'єднань й організацій. Зокрема, шила народні костюми для хору «Жайворонок», оформлювала плакати для культурних заходів. Через участь у різноманітних українських національних акціях (зокрема, у регулярному вшануванні роковин перепоховання Тараса Шевченка), зібраннях «неблагонадійних» для режиму осіб і відвертій демонстрації своєї національної ідентичності, після «великого погрому» дисидентського руху в 1972 р. вдома у Любові Панченко неодноразово проводились обшуки⁹¹⁰.

Шевченко Олесь Євгенович народився 22 лютого 1940 р. у місті Сквирі на Київщині у сім'ї бухгалтера за спеціальністю, офіцера, учасника громадянської війни на теренах Російської імперії, радянсько-фінської та Другої світової воєн, і кравчині. Після закінчення школи в 1957 р. працював у колгоспі с. Бровки Житомирської обл. і навчався у Київському технічному училищі енергетиків № 2. Після його закінчення в 1959 р. влаштувався працювати електриком на Київському деревообробному комбінаті. Набуття трудового стажу було необхідною умовою, щоб потрапити на навчання в університет для осіб, не пов'язаних із партноменклатурою. Здобувши

його, О. Шевченко в 1960 р. вступив у Київський державний університет на факультет журналістики, однак вже у 1961 р. змушений був призупинити навчання у зв'язку із проходженням строкової військової служби у радянській армії. Після її завершення у 1964 р. відновив навчання. По закінченні університету в 1969 р. працював на посаді відповідального секретаря редакції «Українського біохімічного журналу» АН УРСР⁹¹¹.

У студентські роки розпочалася дисидентська діяльність О. Шевченка. Він брав участь у різноманітних українських опозиційних до більшовицької влади організаціях і творчих об'єднаннях, зокрема у літературній студії «Брама», встановив тісні контакти із багатьма українськими політичними та культурними діячами. Також молодий опозиціонер і поціновувач літератури активно займався створенням та поширенням «самвидавчу». Був учасником студентських протестів проти дискримінації української мови й культури у СРСР. У 1973 р. О. Шевченко став співорганізатором нелегальної антирадянської організації «Об'єднання революційного фронту», яка проіснувала більше року й таки змогла не потрапити у поле зору радянських спецслужб.

У 1973–1975 р. Олесь Шевченко, разом із Степаном Хмарою та Віталієм Шевченком, спробував відродити вихід у світ опозиційного часопису «Український вісник», що призупинив свою діяльність після арешту його редактора В'ячеслава Чорновола. У 1974 р. їм вдалось видати № 7–8, який був перекладений на англійську й нелегальним шляхом переправлений за кордон, де вийшов друком у 1975 р. Видавці та автори цього номеру чітко декларували свою національно-визвольну позицію та жорстко критикували більшовицький окупаційний колоніальний режим в Україні. Також було підготовлено 9-й та 10-й номери журналу, однак їх не змогли передати за кордон і надрукувати. З 1976 р. О. Шевченко був неоголошеним членом Української Гельсінської групи. Діяльність дисидента як члена антирадянських організацій та співорганізація видавництва «Українського вісника» призвели до його арешту весною 1980 р. й засудження на 5 років ув'язнення у таборах суворого режиму та до 3-х років заслання. З червня 1981 р. перебував у таборі ВС-389/36 с. Кучино Чусовського району Пермської області. Заслання відбувався в аулі Жускайрат Гур'євської області Казахської РСР, звідки був звільнений у квітні 1987 р.⁹¹²

⁹⁰⁸ Крупник Л. Мавка з Лісової Бучі. Про долю й творчість художниці Любові Панченко. *Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/mavka-z-lisovoi-buchi-pro-doliu-j-tvorchist-khudozhnytsi-liubovi-panchenko/> (дата звернення: 30.09.2024).

⁹⁰⁹ Лодзинська О. Світ, відкритий нам Любов'ю. *Любов Панченко: повернення: альбом*. Київ — Харків: Видавець Олександр Савчук, 2021. С. 24–26.

⁹¹⁰ Лодзинська О. Світ, відкритий нам Любов'ю... С. 22.

⁹¹¹ Каплун В. Шевченко Олесь Євгенович. *Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні»*. URL: <https://museum.khpg.org/1184522126> (дата звернення: 26.09.2024).

⁹¹² Там само.

Після повернення із заслання О. Шевченко працював робітником Подільської археологічної експедиції, далі повернувся на посаду відповідального секретаря «Українського біохімічного журналу». Також він не полишив опозиційної діяльності: у 1988 р. організував мітинг, присвячений 2-й річниці Чорнобильської катастрофи, за що був заарештований. Однак і після цього О. Шевченко продовжив організовувати масові антирадянські акції. У 1988 р. його було обрано головою Київської філії Української Гельсінської спілки. У березні 1990 р. у Голосіївському окрузі Києва його було обрано депутатом Верховної ради УРСР. Під час роботи парламентарем входив до демократичної фракції «Народна рада». О. Шевченко увійшов в історію як співавтор Декларації про державний суверенітет України. У 1990–1995 рр. став співорганізатором і членом проводу Української республіканської партії, з 1995 р. — член та заступник голови ОУН, а з 1997 р. — Народного руху України⁹¹³.

Юрій Ігорович Мурашов народився 3 травня 1945 р. Закінчив столичну школу № 71 та факультет іноземних мов Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Під час навчання в університеті багато спілкувався зі студентами-іноземцями з країн, що розвиваються. Усвідомлюючи колоніальний стан України у складі СРСР, самостійно вивчив мову суахілі, а потім закінчив курси арабської мови, вважаючи, що досвід визволення африканських й арабських країн від колоніальної залежності колись зможе прислужитись Україні⁹¹⁴. Перші літературні спроби Ю. Мурашова — переклади афро-американських поетів. Він писав і власні вірші під псевдонімом Дюрі Гонд та створив самвидавну машинописну збірку своїх віршів. Збірка зберігалась у Віктора Могильного й уже після смерті Ю. Мурашова була передана його вдові Марії Мурашовій. Нині ця книжечка зберігається у фондах Музею шістдесятництва.

Громадсько-політична дисидентська діяльність Ю. Мурашова розпочалася ще в студентські роки. Участь у зібраннях літературної студії «Брама» належала до початків його входження до українського опозиційного національно-визвольного середовища. Після закінчення факультету іноземних мов у 1968 р. Університету імені Тараса Шевченка він вступив на історичний факультет цього ж вишу, завершивши навчання у 1974 р.

Після закінчення університету Ю. Мурашов працював у Державному історичному музеї України екскурсоводом-перекладачем, а згодом завідувачем відділу нумізматики Музею історичних коштовностей. У 1969 р. був викликаний як експерт до суду, де слухалась сфабрикована справа проти колекціонерів-нумізматів за начебто валютні операції. Ю. Мурашов дав фахові свідчення, які суперечили намірам обвинувачів, унаслідок чого справа розвалилась. Також він брав участь у правозахисному русі, надав аналітичну інформацію про злочинну політику Кремля на Близькому Сході для використання в самвидаві, зокрема в «Українському віснику»⁹¹⁵. У 1970-х роках активно займався розповсюдженням самвидаву. Через свою діяльність втратив роботу в музеї, перебивався випадковими заробітками. У 1977–1983 рр. працював вчителем англійської мови та історії у середніх школах Києва. У 1983–1985 рр. — на посаді старшого лаборанта Подільської археологічної експедиції Інституту археології НАН України, брав участь у археологічних розкопках стародавнього Подолу в Києві. Згодом повернувся до праці вчителя англійської мови у школі. У період «перебудови» брав активну участь в організації та діяльності Українського культурологічного клубу й Української Гельсінської спілки, був головою правозахисної організації «Гельсінкі-90». У 1992 р. став співорганізатором Української консервативної республіканської партії, а згодом членом її проводу⁹¹⁶.

Василь Федорович Соловей народився 8 березня 1941 р. у с. Ярешки Житомирської обл. Навчався у Київському річковому училищі, яке закінчив у 1961 р. Після завершення військової служби у 1964 р. пішов працювати в Дніпровське пароплавство. З середини 1960-х років, окрім відвідин студії «Брама», брав участь у діяльності культурних організацій української творчої інтелігенції, зокрема студії «Сурма» під керівництвом Миколи Соми й літературної студії при видавництві «Молодь», організованої Дмитром Білоусом. У цей же час активно займався поетичною творчістю. Однак справжнє визнання до поета прийшло лише після відновлення української державності, коли на зламі 1990-х та 2000-х років вийшли у світ збірки його поезій, а у 2013 та 2016 рр. відповідно він був удостоєний премій ім. Володимира Сосюри та ім. Павла Тичини⁹¹⁷. З 1999 р. був членом Спіль-

⁹¹³ Овсієнко В. В. Шевченко Олесь Євгенович. *Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні»*. URL: <https://museum.khpg.org/1184522126> (дата звернення: 26.09.2024).

⁹¹⁴ Овсієнко В. Мурашов Юрій Ігорович. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-70070> (дата звернення: 27.09.2024).

⁹¹⁵ Шевченко О. Є. ДРУЗІ. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/share/p/FZ1GRbaEYurqeqBc/> (дата звернення: 23.09.2024).

⁹¹⁶ Овсієнко В. Мурашов Юрій Ігорович. URL: <https://museum.khpg.org/1471349724> (дата звернення: 25.09.2024).

⁹¹⁷ Лауреати літературних премій 2013–2014 рр. *Дайджест*. Суми: ЦМБ ім. Т. Г. Шевченка, 2014. С. 11.

ки письменників України. Помер Василь Соловей 23 серпня 2024 р.

Геннадій Петрович Беззубов народився в 1946 р. в Москві у єврейській родині. Згодом сім'я переїхала у Київ, де майбутній поет і провів своє дитинство. Вступив до Московського інституту сталі та сплавів, але навчання там не склалися й він повернувся до столиці України, де закінчив Київський інститут культури. Працював у київських газетах. Із студентських років писав вірші російською мовою. Після Чорнобильської катастрофи переїхав до Ленінграда. Спочатку публікував свої поезії у ленінградському самвидаві, однак із часів «перебудови», з 1987 р., мав змогу видавати свої вірші у журналі «Новый мир» та газеті «Молодой Ленинград». У 1990 р. репатріювався в Ізраїль, де відомий під іменем Гедаля бен Песах, мешкає в Єрусалимі. Там же з 1992 р. почали виходити друком книги його поезій російською мовою та у перекладі на іврит. Також Геннадій Беззубов друкувався у відомих ізраїльських поетичних часописах («Ариель», «Єрусалимський поетичний альманах», «Єрусалимський журнал» тощо) й антологіях поезії. Автор поетичних збірок, зокрема «Амнистія слова» (1992), «Случайный свидетель» (1997), «Полдень: поэма» (1997), «Вместо дружеских писем» (2001)⁹¹⁸.

Про Володимира Мельника інформації обмаль. Зі спогадів Олеса Шевченка відомо, що він працював будівельником. Талановитий поет, якого з особливою повагою цитував Микола Сом: «Цеглини єднає лиш розчин, Людину з людиною — труд». Був убитий за нез'ясованих обставин.

Яке значення мали літературні студії середини 1960-х? Безумовно, саме такі літературні та навколітературні зібрання були єдиною можливістю спілкування на дозволеному офіційною владою рівні для українськомовного товариства, для обміну думок та, зрештою, для зародження дисидентського руху. Але їхня роль полягає не лише в цьому. Завдяки діяльності студії «Брама» українська

література збагатилася на такого оригінального поета, як Віктор Могильний, а українське образотворче мистецтво — на визначну художницю Любов Панченко. Студія сприяла громадсько-політичній діяльності відомих шістдесятників, які брали активну участь у розбудові незалежної України, а саме О. Шевченка, Ю. Мурашова та багатьох інших.

Життєві історії учасників літературної студії «Брама» є прямим віддзеркаленням усього спектра проблем і повсякденних обставин, із якими стикалася українська творча інтелігенція, насамперед опозиційна до радянського тоталітарного режиму. Вони віддзеркалюють провідні тенденції впливу політичного, національного, соціального, культурного й інтелектуального середовища другої половини ХХ ст. на долі молодих митців, майбутніх дисидентів. Життєписи демонструють і висоту духовного й інтелектуального подвигу творчої української молоді, і часто увесь трагізм їхнього буття на тлі героїчної та скорботної історії українського народу від більшовицької окупації на початку ХХ ст. й до агресії сучасної Російської Федерації на початку ХХІ. Біографії осіб, які становили персональне гдро студії «Брама», вказують на високий рівень їхньої заангажованості у суспільно-політичне та національно-культурне життя України свого часу, на їхній вагомий вклад у розвиток культури, збереження національної ідентичності та боротьбу із комуністично-російським колоніальним пануванням. Життєписи цих особистостей можуть бути прикладовими для розгляду історії дисидентського руху в Україні та розвитку культурно-національного життя за часів радянської окупації в другій половині ХХ ст.

Вивчення історії діяльності літературної студії «Брама» й біографій її учасників є перспективним. Уточнення кола осіб, які брали участь у зібраннях, їхньої ролі у діяльності групи дасть змогу краще зрозуміти особливості функціонування студії та її місця в дисидентському русі в Україні.

REFERENCES

- Bieliiaiev, O. (2023). Viktor Mohylnyi – poet-shistdesiatnyk z Chokolivky. Abstracts of Papers'23: *Kyiv i kyiany* (pp. 115–121). Kyiv [in Ukrainian].
- Dziuba, I. (2006). Apokalipsys Hryhoriia Tymenka. In I. Dziuba. *U literaturi i navkolo: Z borhiv davnikh i novonabuvanykh* (pp. 166–183). Kyiv [in Ukrainian].
- Dziubenko, V. (2019). Attyla Mohylnyi: kyivskyi trubadur. [in Ukrainian]. <https://plomin.club/attila-mogilny/>
- Kaplun, V. (n. d.). Shevchenko Oles Yevhenovych. [in Ukrainian]. <https://museum.khpg.org/1184522126>
- Kyriian, N. (n. d.). Spovid sorokanizhky. [in Ukrainian]. <https://museum.khpg.org/en/1467105487>

⁹¹⁸ Геннадій Беззубов. Иерусалимская антология. URL: <https://new.antho.net/wp/tag-bezzubov/> (дата звернення: 01.10.2024).

- Krupnyk, L. (2023). Mavka z Lisovoi Buchi. Pro doliu y tvorchist khudozhnytsi Liubovi Panchenko. *Ukrainskyi tyzhden* [in Ukrainian].
<https://tyzhden.ua/mavka-z-lisovoi-buchi-pro-doliu-j-tvorchist-khudozhnytsi-liubovi-panchenko/>
- Lodzynska, O., & Pochveruk, H. (n. d.). Panchenko Liubov Mykhailivna. [in Ukrainian].
<https://esu.com.ua/article-883163>
- Lodzynska, O. (2021). Svit, vidkryty nam Liuboviu. In O. Lodzynska, L. Krupnyk (Comps.). *Liubov Panchenko: povernennia* (pp. 24–26). Kyiv [in Ukrainian].
- Ovsiienko, V. (n. d.). Mohylnyi Viktor Mykolovych. [in Ukrainian].
<https://esu.com.ua/article-68236>
- Ovsiienko, V. (2014). Neznane shistdesiatnytstvo. *Ukraina moloda* [in Ukrainian].
<https://www.umoloda.kiev.ua/number/2572/163/90745>
- Ovsiienko, V. (n. d.). Mohylnyi Viktor Mykolovych. Tvorchyi vechir Viktora Mohylnoho. [in Ukrainian].
<https://museum.khpg.org/1298450070>
- Ovsiienko, V. (n. d.). Murashov Yurii Ihorovych. [in Ukrainian].
<https://esu.com.ua/article-70070>
- Ovsiienko, V. (n. d.). Shevchenko Oles Yevhenovych. [in Ukrainian].
<https://museum.khpg.org/1184522126>
- Plakhotniuk, M. (2012). *Kolovorot. Statti, spohady, dokumenty*. Kyiv [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 27.01.2025 р.

Дата схвалення до публікації: 10.02.2025 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.117>
УДК 94(477)

Олена РУСИНА,

провідна наукова співробітниця
відділу історії України середніх віків
та раннього нового часу
Інституту історії України НАН України,
кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця,
Київ, Україна

Olena RUSYNA,

Leading Researcher at the Department
of History of Ukraine of the Middle Ages
and Early Modern Times,
Institute of the History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine,
PhD in History, Senior Research Associate,
Kyiv, Ukraine

e-mail: erusina@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4769-652X>

До проблеми походження Радзивілівського літопису

Радзивілівський літопис є унікальною кириличною пам'яткою кінця 15 ст., у якій проілюстровано історичні події від легендарних початків Русі до 13 ст. На жаль, ані текст літопису, ані його мініатюри не проливають світло на місце й обставини появи манускрипту. Це спричиняє інтерес дослідників до наявних у ньому маргіналій, які первісно цікавили фахівців лише у контексті побутування літопису. Основною метою статті є розгляд спроб аналізувати екстратексти манускрипту під кутом зору його генези, вивчення досягнутих на цьому шляху наукових результатів й оцінка продуктивності такого підходу. Він присутній у працях авторів, які вважають пам'ятку волинською за походженням. Підґрунтя «волинської» концепції становить одна з маргіналій Радзивілівського літопису з проблематичним датуванням, яке є різним у її речників. Аналіз пов'язаних з цим теоретичних конструкцій було здійснено на підставі дотичного історичного фактажу; у результаті зроблено висновок про наукову неспроможність згаданої концепції та її безперспективність. Водночас у статті запропоноване авторське бачення цього питання в контексті колізій політичної історії Смоленська зламу 15–16 ст.

Ключові слова: Радзивілівський літопис, Волинь, Смоленськ, Велике князівство Литовське, літописання, маргіналії.

The Provenance of the Radziwill Chronicle

The Radziwill chronicle is a unique illuminated Cyrillic manuscript of the late 15th century. Its miniatures cover historical period from the mythical beginnings of Rus' up to the early 13th century. Unfortunately, neither chronicle's text nor its miniatures shed light on the milieu and place of its creation. This fact causes scholarly interest in the manuscript's marginalia which were analyzed earlier just in the context of pre-Radziwill stages of its existence. The attempts to study extratexts of the Radziwill chronicle through the prism of its origin are the main object of the paper. It seems to be the issue of great importance to assess the ensuing results and thus the efficiency of this new methodology. Main attention is paid to the works of those authors who assert that the Radziwill chronicle has Volhynian provenance. Since the times of Oleksii Shakhmatov it is generally believed that the Radziwill chronicle was compiled somewhere in the Western Rus' (in Smolensk or, less likely, Polotsk). This notion is mostly based on the results of the chronicle's linguistic analysis made by Vsevolod Hantsov.

As to the "Volhynian" concept, it originates from a marginal remark with a rather dubious dating. Shakhmatov insisted on the date 1528 while a number of scholars disagree with his opinion proposing 1487 as a date when marginalia emerged. The detailed examination of "Volhynian" theory demonstrated that it has no scholarly value and thus should be completely ignored. In addition to its debunking the paper contains author's vision of the problem in connection with the political history of Smolensk region on the verge of the 15th–16th centuries.
Key words: Radziwill chronicle, Volhynia, Smolensk, Grand Duchy of Lithuania, chronicle-writing, marginalia.

Радзивілівський літопис (далі — РЛ) є, поза сумнівом, однією з найцікавіших пам'яток давнього кириличного письменства з огляду на наявність численних мініатюр, які суттєво збагачують текст, ілюструючи історію Києво-Руської держави. Прикро, що ані текст літопису, ані його мініатюри (у яких відчутні впливи західноєвропейського мистецтва) не містять жодних вказівок на місце й обставини появи манускрипту⁹¹⁹. Це спонукає дослідників звернути увагу на наявні у ньому екстратексти — його маргіналії (чи схолії); розгляд їх під кутом зору походження РЛ і є метою статті.

Варто підкреслити принципову новизну цього підходу: адже до останніх десятиліть ними цікавились хіба що в контексті побутування РЛ. Йдеться передусім про покрайню нотатку на арк. 157 зв., що містить інформацію хронологічного порядку (рис. 1). Навпроти звістки 1119 р. щодо відрядження Володимиром (Мономахом) свого сина Андрія на княжіння до Володимира (на Волині. — Авт.) якийсь безіменний читач зауважив, що від побудови «володимирської церкви» сплигло вже 368 років.

Першим, хто зацікавився цією ремаркою, був Олексій Шахматов. Вважаючи, що РЛ походить з теренів Північно-Східної Русі⁹²⁰, він пов'язав її з Успенським собором у Володимирі-на-Клязьмі, побудованим, згідно з текстом літопису, у 1160 р.; отже, цю схолію було датовано 1528 р. Вчений був певен, що ще у 20-х роках 16 ст. рукопис (який у середині наступного століття потрапив до рук Януша Радзивілла) перебував на великоруських землях⁹²¹.

Щоправда, за десятиліття О. Шахматов змінив свої погляди на користь Західної Русі як «батьківщини» літопису. Керуючись лінгвістичними даними («схрещенням білоруських особливостей

Рис. 1. Радзивілівський літопис.
Маргіналія на арк. 157 зв.

з великоруськими у тексті Радзивілівського списку»), а також аналізом іконографії (працями Кондакова, Сизова, Айналова), науковець дійшов висновку про те, що РЛ (як і його протограф), найімовірніше постав у Смоленську (який, нагадаємо, у 15 ст. перебував у складі Литовської держави): «Тут більше, ніж у будь-якому іншому місті Західної Русі, цікавилися суздальським, московським і новгородським літописанням, як це впливає, зокрема, з літопису Авраамки, укладеного у 1495 р. у Смоленську»⁹²².

Невдовзі, у 1915–1916 рр., велику роботу щодо з'ясування мовних рис РЛ провів учень Шахматова — лінгвіст Всеволод Ганцов, чия стаття побачила світ лише у 1920-х роках. За його словами, «у той час, як історико-літературний аналіз

⁹¹⁹ З часовими характеристиками ситуація значно краща: за філігранями рукопис датується останніми десятиліттями 15 ст. Сама ж історія РЛ простежується з середини 17 ст., коли літопис було подаровано князю Янушу Радзивілли.

⁹²⁰ Окреслюючи територію Московського чи Володимирського повітів як регіон, де постав РЛ, Шахматов, зрозуміло, керувався структурою й змістом літопису. Він складається з «Повісті временних літ» та літописних звісток, які з другої половини 12 ст. стосуються (переважно) «Суздальської Русі, Володимирського великого княжіння; після 6694 (1186) року Південна Русь цікавить літописця лише настільки, наскільки в тамтешніх подіях брав участь великий князь Всеволод Юрійович» (Шахматов А. А. Описание рукописи. *Радзивилловская, или Кенигсбергская летопись*. Ч. 2: Статьи о тексте и миниатюрах рукописи. Санкт-Петербург, 1902. С. 2, 18). Паралельно Шахматов наголошував, що «ніяких даних для твердження, що Радзивілівський літопис постав у Західній Русі, не існує».

⁹²¹ Шахматов А. А. Описание рукописи. С. 2, 7.

⁹²² Шахматов А. А. Заметка о месте составления Радзивилловского (Кенигсбергского) списка летописи. *Сборник в честь 70-летия профессора Д. Н. Анучина*. Москва, 1913. С. 73–74.

складу літопису безсумнівно вказує, що в його основі лежить суздальське літописання, аналіз мови літопису так само безсумнівно приводить нас до висновку, що Радзивілівський список — пам'ятка західноруська»⁹²³. Що ж стосується Шахматова, то після 1902 р. дослідник не звертався до питання про маргіналії РЛ.

Знову в поле зору науковців воно потрапило аж за півстоліття. Мистецтвознавиця Ольга Подобедова звернула увагу на деякі з дванадцяти схолій РЛ⁹²⁴, включно з ремаркою щодо «володимирської церкви». Загалом схилившись до датування Шахматова (1528 р.), вона водночас зауважила: «Щоправда, якщо додати ці ж цифри (368. — *Авт.*) до дати літописної звістки, навпроти якої зроблено приписку (1119 р. — *Авт.*), то ми отримуємо 1487 рік, тобто можливий рік виготовлення рукопису, але тоді ця приписка зроблена дуже погано обізнаним читачем»⁹²⁵.

Згодом цю думку розвинув Олексій Чернецов. Він зауважив, що «згадка у приписці Володимирської церкви міститься поруч з літописною оповіддю про Володимир-Волинський, тому пов'язувати її з Успенським собором у Володимирі-на-Клязьмі немає достатніх підстав», і «з цієї ж причини неможна погодитись і з датуванням приписок О. О. Шахматовим». Мовляв, «логічніше додати вказані у приписці роки до суміжної літописної дати (що запропонувала як варіант О. І. Подобедова), тоді виходить 1487 р., що відповідає датуванню (Радзивілівського літопису. — *Авт.*) за філігранями й палеографічним даним» (таким чином, «приписки робилися в процесі виготовлення рукопису»)»⁹²⁶.

Чернецов також коротко схарактеризував решту маргіналій, так чи інакше пов'язаних з містами. Він наголосив на тому, що Володимир-на-Клязьмі в одній з них названо «московським» і це визначення «свідчить, скоріше, на користь створення рукопису за межами Московської держави». Водночас дослідник акцентував інтерес автора схолій до Полоцька; той також схвалював давні вічові порядки («давныны»), що виразно корелювало з боротьбою міщанства Литовської держави

за свої права (зокрема, у 1498 р. Полоцьк отримав магдебурзьке право)⁹²⁷.

Утім, Чернецов утримався від категоричних тверджень щодо генези манускрипту: «Ані наявність у Радзивілівському літописі зображень, наявних західноєвропейськими зразками, ані зміст приписок на берегах самі по собі не є достатніми підставами для визначення місця створення рукопису. Однак разом це сильні аргументи на користь гіпотези О. О. Шахматова і В. М. Ганцова про західноруське походження рукопису. Ця гіпотеза видається на сьогодні найбільш обґрунтованою»⁹²⁸.

За два десятиліття після появи спостережень Чернецова його стаття стала вихідним пунктом для побудов Андрія Нікітіна, який сформулював «волинську» теорію походження РЛ. Він зосередився на ремарці про вік «володимирської церкви», впевнено прокламувавши, що ця маргіналія стосується Успенського собору у Володимирі-Волинському (зараз Володимир. — *Авт.*). Дату його побудови, якої немає у найдавніших літописах (включно з РЛ), дослідник знайшов у пізнішому Никонівському літописі — 1160 р. Додавши до неї 368 років і визначивши таким чином час написання схолій (1528 р.), Нікітін, на відміну від Чернецова, пішов далі, вважаючи за можливе деанонізувати їхнього автора, який, зокрема, цікавився історією Волині (як це впливає з його ремарки про «старшинство» Володимира над Луцьком на арк. 231). Ігноруючи маргіналії, що стосуються інших міст (Києва, Новгород, Полоцька), і ті, які навряд чи можна пов'язати з духовенством, він дійшов висновку про те, що «найвірогіднішим місцем перебування РЛ у 1528 р. є Володимир-Волинський, а його власником — єпископ володимирський Іона II». Ба більше, на думку Нікітіна, саме тут, у Володимирі-Волинському, у 1495–1497 рр. і було створено РЛ з ініціативи єпископа Васіана, «котрий мав для такої роботи всі необхідні засоби й майстрів», оскільки у 1494 р. завершив відновлення тамтешнього Успенського собору, який постраждав під час татарського нападу 1491 р.⁹²⁹

Сформульована Нікітіним думка про волинську генезу РЛ пройшла непоміченою на батьків-

⁹²³ Ганцов В. М. Особенности языка Радзивиловского (Кенигсбергского) списка летописи. *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук* (далі — ИОРЯС). Т. 32. Ленинград, 1927. С. 180.

⁹²⁴ Власне, Подобедова наголосила на існуванні ще однієї приписки — імені «Игорь» — на арк. 179 зв., поруч зі сценою вбивства Ігоря Ольговича (Подобедова О. И. Миниатюры русских исторических рукописей: К истории русского лицевого летописания. Москва, 1965. С. 90, прим. 61). Це ж стверджується й у виданні тексту РЛ в «Полном собрании русских летописей» (Радзивілівська летопись. *Полное собрание русских летописей* (далі — ПСРЛ). Т. 38. Ленинград, 1989. С. 115) — хоча у факсиміле літопису ми бачимо лише вцілілий при обрізці кінцевий м'який знак.

⁹²⁵ Подобедова О. И. Миниатюры русских исторических рукописей. С. 89, прим. 59.

⁹²⁶ Чернецов А. В. К изучению Радзивиловской летописи *Труды Отдела древнерусской литературы*. Т. 36. Ленинград, 1981. С. 285–286.

⁹²⁷ Там же.

⁹²⁸ Там же. С. 286–287.

⁹²⁹ Никитин А. Л. О Радзивиловской летописи. *Герменевтика древнерусской литературы*. Вып. 11. Москва, 2004. С. 547–550.

щині дослідника, однак цілком очікувано знайшла відгук в Україні. Речником цієї ідеї став Олексій Толочко, який присвятив їй кілька статей зі щоразу іншою аргументацією⁹³⁰. З перспективи аналізу маргіналій РЛ найбільший інтерес становить його англійська публікація 2013 р.⁹³¹, яка через важливість проблематики й брак реакції з боку фахівців, без сумніву, заслуговує на детальний розгляд.

На початку статті дослідник (можливо, зважаючи на її іноземну аудиторію) подає огляд фактів з історії РЛ, встановлених ще на початку минулого століття⁹³², й окреслює своє завдання: довести тезу про Велике князівство Литовське як місце походження РЛ за допомогою присутніх у манускрипті маргіналій (Р. 30–31). Водночас він закидає російським науковцям, що ті, пропонуючи на роль «батьківщини» РЛ Новгород, Суздаль, Москву чи Твер, «керувалися небажанням втратити такий раритет на користь “чужої” національної традиції» (Р. 29). Але про окреслений вище зміст літопису взагалі не йдеться, як і про те, що насправді в науці доволі давно ствердилась думка Шахматова про західноруську генезу РЛ, основана на лінгвістичному аналізові пам'ятки. Її озвучували такі авторитетні науковці, як Артамонов, Арциховський (якого Толочко чомусь за-

писав у прихильники новгородського походження РЛ), Свірін, Рибаків⁹³³. Ба більше, починаючи з 1990-х років у Смоленську стали пропонувати перейменувати РЛ на «Смоленський літопис»⁹³⁴. Звісно, ми можемо не зважати на ці прояви «губернського патріотизму»; та з огляду на усталений консенсус щодо походження РЛ з теренів Західної Русі⁹³⁵ центральний посил публікації Толочка, яка подається як виклик «стійкій тенденції розглядати його (літопис. — *Авт.*) у контексті національно окресленої “великоруської” культурної традиції», виглядає доволі дивно й недоречно.

Чому, скажімо, він «забув» цікаве дослідження про Івана Рикова, у якому було висловлено думку про те, що «Радзивілівський літопис, з огляду на особливості мови й низку інших ознак, був створений не в північно-східній Русі, а в межах тодішнього Великого князівства Литовського, можливо, в Полоцьку. Не випадково він і пізніше зберігався у білоруських магнатів (тут: Радзивілів. — *Авт.*)»⁹³⁶. Толочко не тільки знайомий із цією публікацією, а й свого часу повторив цей висновок у своїй рецензії на неї⁹³⁷.

Далі дослідник перелічує дванадцять маргіналій РЛ, відзначаючи, що їхній автор мав навички готичного письма (Р. 32); це, звісно, не можна роз-

⁹³⁰ Передусім це публікації в київському часописі «Ruthenica»: Толочко А. Приписки зверей к миниатюрам Радзивилловской летописи и проблема происхождения рукописи. *Ruthenica*. Т. 4. Київ, 2005. С. 62–84; его же. «Не преступати предела братня» (об источниках миниатюр Радзивилловской летописи). *Ruthenica*. Т. 12. Київ, 2014. С. 67–81. У першій статті дослідник інтерпретує декілька примальювок в РЛ як зображення «есхатологічних звірів», пов'язуючи їх з очікуванням «кінця світу» в 1492 р.; водночас він стверджує, що РЛ був лише «муляжем», який від самого початку «не призначався для “публікації”». У другій статті на підставі мініатюр РЛ доходить висновку про те, що з Волині був родом протограф літопису. Див. наші критичні зауваги щодо цих спроб «візуальної текстології»: Русина О. Волинське походження Радзивілівського літопису: аналіз наукової гіпотези. *Київські історичні студії*. 2024. № 2 (19). С. 137–150; її ж. До характеристики скрипторія князя Володимира Васильковича. *Гілея: Науковий вісник*. Вип. 201–202. Київ, 2024. С. 84–90.

⁹³¹ Tolochko O. Notes on the Radziwiłł Codex. *Studi Slavistici*. Vol. 10 (2013). P. 29–42. Надалі ми посилатимемося на цю статтю прямо в тексті, подаючи номер сторінки у круглих дужках.

⁹³² Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII в. *Труды XIII Археологического съезда*. Т. 2. Москва, 1908. С. 347–348. При цьому Толочко спростовує думку невідомого авторства про РЛ як «“родинну реліквію” Радзивілів, що переходила від покоління до покоління» (Р. 31), яку, здається, ніхто й ніколи не висловлював. Це зайвий раз змушує пошкодувати про те, що посилання у статті подеколи відсутні або ж мають загальний характер, без вказівок на сторінки.

⁹³³ Артамонов М. И. Миниатюры Кенигсбергского списка летописи. *Известия Государственной академии истории материальной культуры*. Т. 10, вып. 1. Ленинград, 1931. С. 25; Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. Томск; Москва, 2004. С. 39–40; Свиринов А. Н. Искусство книги Древней Руси XI–XVII вв. Москва, 1964. С. 105; Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси: Исследования и заметки. Москва, 1984. С. 239; его же. Миниатюры Радзивилловской летописи и русские лицевые рукописи X–XII вв. *Радзивилловская летопись*. Кн. 2: Текст. Исследование. Описание миниатюр. Санкт-Петербург; Москва, 1994. С. 280–281.

⁹³⁴ Ильин В. В. Смоленск — слово старинное и чарующее: Из истории письменной культуры города. Смоленск, 1992. С. 41; Щелчкова Т. А. «Радзивилловская» или «Смоленская» летопись? *Известия Смоленского государственного ун-та*. 2008. № 4. Исторические науки. С. 174–179.

⁹³⁵ До речі, з огляду на це в мистецтвознавстві Білорусі ще в 1960-х роках позначилась тенденція до «привласнення» РЛ як пам'ятки «білоруської графіки» (див., наприклад: Кацер М. С. Изобразительное искусство Белоруссии дооктябрьского периода. Минск, 1969. С. 52–53). Її сучасним зразком може служити стаття вітебської дослідниці, у якій стверджується, що «всі названі дослідниками попередніх поколінь [художні] “запозичення” цілком вкладаються у схему білоруського середньовічного мистецтва» (Крюкова И. С. Поэтика художественного языка миниатюр Радзивилловской летописи. *Искусство и культура*. 2011. № 4. С. 30).

⁹³⁶ Симонов Р. А., Турилов А. А., Чернецов А. В. Древнерусская книжность: Естественнонаучные и сокровенные знания в России XVI в., связанные с Иваном Рыковым. Москва, 1994. С. 27.

⁹³⁷ «Хоча Радзивілівський літопис містить давньоруський текст, сам рукопис, треба гадати, було створено в XV ст. у межах Великого князівства Литовського (можливо, в Полоцьку)» *Український історичний журнал*. 1997. № 1. С. 130.

глядати інакше, ніж як палеографічний курйоз⁹³⁸. Самий їхній опис також потребує коректив. Наприклад, позначка «О литве» (арк. 88) стосується не першої, як вказує Толочко (Р. 32), а третьої згадки про литовців у РЛ (див. арк. 2, 5). Неправильним є і прочитання окремих схолій (деякі з яких були обрізані). Скажімо, замість «зри» наявне «зрим» (з виносним м); трохи інакшою є ремарка щодо Володимира-Волинського: він явно «старей», а не «старшии», ніж Луцьк (арк. 231).

Не акцентовано Толочком те, що деякі маргінали не відповідають змістові маркованого тексту. Так, схолія «О митрополите Феопенте» (арк. 90) міститься поруч зі звісткою про поставлення Ярославом Мудрим митрополита Іларіона. Вочевидь, це нотатка-нагадування про його попередника, який зацікавив нашого коментатора раніше. І справді, навпроти його ремарки «О литве» міститься інформація не лише про Ярослава похід на литовців, а й про освячення «митрополитом Феопентом» церкви Богородиці, «юже созда Володимир, отець Ярославль» (1039 р.). Вочевидь, ця поодинокі згадка про діяльність Феопемпта (повторне освячення митрополитом давно збудованого храму) скерувала схоліаста РЛ до звістки 996 р. про завершення будівництва церкви Богородиці Десятинної, на честь якого князь Володимир виділив їй десятку частку свого «имения» і «градов», передавши цю десятину Анастасу Корсунянину. Коментатор РЛ, певно, не розумівся на реаліях тодішнього життя і прийняв останнього за митрополита. І саме тому, натрапивши нижче у літописі на згадку про Полонне як «град» Богородиці Десятинної (арк. 207 зв.), він маркував її позначкою «О Полоном митрополичем городе», що неправильно ані для давньоруських часів, ані для доби створення РЛ.

Цей фрагмент РЛ виглядає як найважливіший для нашого коментатора, бо поруч з нотаткою про Полонне ще й намальована одна з двох манікул, присутніх у рукописі⁹³⁹ (рис. 2). Однак це не дає підстав вважати його духовною особою: судя-

чи з маргіналії стосовно Новгороду й Полоцька (арк. 210, 239), наш схоліаст явно цікавився проявами активності міщанських спільнот (що слушно акцентувалось у літературі⁹⁴⁰). Звісно, він мав релігійний світогляд (з акцентом на пошануванні Богородиці) — але це було типовим для середньовіччя. Що ж до його «демократичної» ремарки зі схваленням «давнын» (арк. 220 зв.), то у відповідному тексті РЛ йшлося не лише про вікові зібрання у Новгороді, Смоленську, Києві й Полоцьку⁹⁴¹, а й про порядок, коли рішення, прийняті мешканцями «старейших» міст, були обов'язковими для їхніх «пригородов». При цьому в літописі описано конфлікт, що в ньому як «старые»/«старшие» фігурували Ростов і Суздаль, а як «пригород» — Володимир; характерно, що літописець «заступається» за останній як за давнє місто: «постави бо преже град си велии Володимир и потом князь Андреи»⁹⁴².

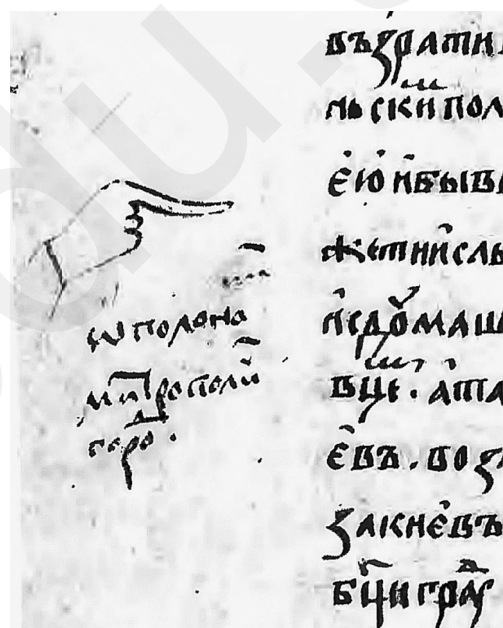

Рис. 2. Радзивілівський літопис. Маргіналія й манікула на арк. 207 зв.

⁹³⁸ В останньому за часом описі РЛ почерк маргіналії визначається як «типовий рутенський півустав» (Жуков А. Е., Корогодина М. В., Подковырова В. Г. Рукописная книга в восточнославянских землях: Палеографические очерки и альбом рукописей БАН. Санкт-Петербург, 2023. С. 497).

⁹³⁹ Манікула — маргінальна позначка у вигляді руки з витягнутим вказівним пальцем. Друга манікула РЛ збереглася фрагментарно на арк. 200 зв., поруч із сюжетом про володимирську (вишгородську) ікону Богородиці. Толочко називає її своїм відкриттям, але вона занотована видавцями тексту РЛ в ПСРЛ (Радзивилловская летопись. С. 128). Це ж стосується і ремарки на арк. 2 зв. (порівн.: Tolochko O. Notes on the Radziwiłł Codex. P. 32, fn. 6; Радзивилловская летопись. С. 12).

⁹⁴⁰ Чернецов А. В. К изучению Радзивилловской летописи. С. 286; его же. Радзивилловская летопись. *Свіцязь / Святязь: Альманах библиофилов Белоруссии*. Минск, 1989. С. 143, 147.

⁹⁴¹ Цікаво, що згадка про полочан відсутня у відповідному фрагменті Лаврентійського літопису. Цей факт, зауважений Чернецовим, разом із менш значущими моментами й підштовхнув науковця до гіпотези, що РЛ був укладений не просто в Західній Русі, а саме в Полоцьку (порівн.: Чернецов А. В. К изучению Радзивилловской летописи. С. 286; его же. Радзивилловская летопись. С. 146; Симонов Р. А., Турилов А. А., Чернецов А. В. Древнерусская книжность. С. 27).

⁹⁴² Не виключено, що цей акцентований літописцем зв'язок Володимира-на-Клязьмі з князями Володимиром і Андрієм міг спричинитися до відповідного розуміння читачем РЛ звістки 1119 р. про відродження Володимиром свого сина Андрія на княжіння до Володимира (арк. 157 зв.), яке слід враховувати при аналізі маргінальної ремарки про вік «володимирської церкви».

Ця ситуація явно «зачепила» коментатора, який нижче, на арк. 231, спроектував її на Волинь, занотувавши: «Везде Володимирь старейши Луцк»⁹⁴³. Оце «везде» стосовно тексту РЛ є абсолютно голосливим: у літописі ніщо не свідчить про «старшинство» Володимира-Волинського, і коментатор просто видає бажане за дійсне. Утім, подібний прояв wishful thinking виказує його небайдужість до цього питання. Можливо, він не тільки цікавився минулим Волині, а й був її мешканцем чи мав певні контакти з цим регіоном. Зрозуміло, доволі проблематично відтворити резони та хід думок невідомої людини, від якої нас відділяє не одне століття, але, як показано вище, подеколи все-таки вдається встановити логічні зв'язки між уривчастими нотатками, залишеними анонімним коментатором, який мало знався на історичному матеріалі.

На думку Толочка, автора схолий цікавили передусім церковні справи і він, очевидно, походив з Володимира-Волинського. Ба більше, він нібито мав західноєвропейську освіту або принаймні був знайомий з прийомами читання, поширеними на латинському Заході (Р. 32, 37). Цей висновок зроблено на підставі згаданих вище двох манікул, які, мовляв, увиразнюють «культурне середовище нашого автора»: адже ці позначки були «чужими для нормального репертуару кириличних рукописів». Принаймні Толочкові відомі «лише два інші кириличні манускрипти з історичними текстами», де є подібні позначки; обидва датуються XVI ст. і походять з теренів Литовської держави (Р. 35–36).

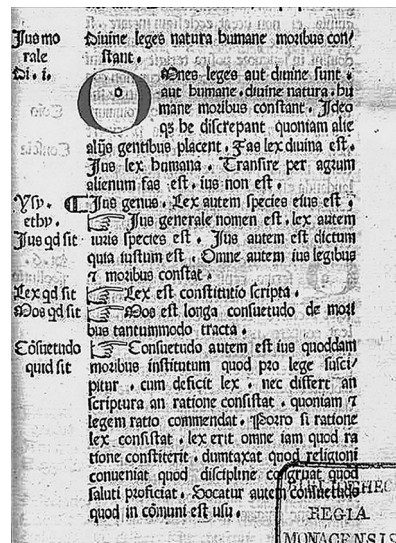

Рис. 3. Паоло Аттаванті, «Breviarium totius iuris canonici» (Мілан, 1479 р.). Зразки друкованих манікул

Коригуючи ці твердження, слід зауважити, що коли навіть (невідомо чому) обмежуватись кириличними рукописами історичного змісту, до вказаних Толочком праць треба додати Хроніку Георгія Амартола з Супрасльського монастиря (середина 16 ст.)⁹⁴⁴. Однак манікули відомі й у великоруській традиції, чому, вочевидь, сприяли контакти з південнослов'янськими землями. Зв'язки Литовської Русі з Балканами були менш інтенсивними⁹⁴⁵, але й там, здається, можна було ознайомитись із цими позначками без освітньої подорожі до Західної Європи; цьому, зокрема, сприяло поширення інкунабул і палеотипів з друкованими манікулами (рис. 3).

Звісно, і манікули, і схолий відіграють суттєву роль при вивченні побутування та рецепції давніх пам'яток. Однак Толочко, рухаючись у річищі «волинської» теорії Нікітіна (хоч прямо на неї не посилаючись), використовує екстратекти для з'ясування місця та часу появи РЛ. Він звертається до сюжету про вік «володимирської церкви» (368 років), який ми розглянули вище. Шахматов датував відповідну ремарку (уміщену, нагадаємо, поруч зі звісткою про події 1119 р.) 1528 р., відштовхуючись від зафіксованої у РЛ дати побудови Успенського собору у Володимирі-на-Клязьмі (1160 р.). Так само датував цю нотатку й Нікітін, керуючись датою побудови Успенського собору у Володимирі-Волинському, наявною у пізньому Никонівському літописі (1160 р.). Ця дата фіктивна, бо, як слушно вказує Толочко, упорядник Никонівського літопису переплутав Володимир-на-Клязьмі з Володимиром-Волинським (Р. 38, fn. 9).

⁹⁴³ Зауважимо, що у джерелах 15 ст. Луцьк подеколи фігурує як «Луцьк Великий».

⁹⁴⁴ Анисимова Т. В. Супрасльський список Хроніки Георгія Амартола. *Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2002–2003*. Москва, 2003. С. 216, 222.

⁹⁴⁵ Турилов А. А. Южнославянские памятники в литературе и книжности Литовской и Московской Руси XV — первой половины XVI в.: парадоксы истории и географии культурных связей. *Славянский альманах. 2000*. Москва, 2001. С. 247–285.

Водночас він вважає абсолютно неможливою аналогічну плутанину в разі з анонімним читачем РЛ, який, вочевидь, мав вільно, як справжній експерт, орієнтуватись у хитросплетіннях давньоруської історії. Проте обидва міста згадуються у літописах (і, зокрема, у РЛ) без додаткових визначень і розібратись з їхніми «координатами» у кожному конкретному випадку можна лише виходячи з контексту. Свого часу на цьому наголосив дослідник Олексій Бунін, зауваживши, що місто Володимир «без окреслення, в якій землі він знаходився», згадується у літописах з 988 р. і тільки перебіг подальших подій дає змогу з'ясувати, що йшлося про Володимир-Волинський⁹⁴⁶.

Толочко ж, здається, дивиться на невідомого схолиаста як на цілком компетентного історика. Обстоюючи «волинську» теорію походження РЛ і вважаючи, що у ремарці на арк. 157 зв. йшлося про «володимирську церковь» на Волині, дослідник, формально критикуючи Шахматова, пропонує інакше, аніж у статті Нікітіна, датування цієї маргіналії. Мовляв, коментатор, керуючись якимись власними міркуваннями, вважав, що храм був заснований у 1119 р., що в сумі з цифрою 368 дає 1487 р. як рік написання нотатки (Р. 37–38). При цьому він чомусь не згадує, що саме цю дату вже пропонували Подобєдова, Чернецов і Рыбаков⁹⁴⁷.

Забувши послатись як на міркування попередників, так і на те, що вказана дата була розкритикована Нікітіним⁹⁴⁸, Толочко виступає як її першовідкривач, наголошуючи, що вона «на диво рання, однак у ній немає нічого неможливого»: адже Микола Лихачов датував найранішу філігрань РЛ 1486 р. (Р. 38). Цілком зрозуміло, що сучасне датування паперу РЛ 1487–1494 рр.⁹⁴⁹ менше підходить для його побудов.

Водночас дослідник стверджує, що дата 1487 р. роз'яснює сенс схолії «Первое взятие киевское» на арк. 205 зв. Мовляв, вона з'явилася «під враженням від події, яка була все ще живою у пам'яті автора: катастрофічного погрому Києва армією кримського хана Менглі-Гірея у 1482 р. Це була трагедія безпрецедентного масштабу <...> Ця подія закарбувалась у свідомості сучасників як най-

більше лихо, що будь-коли спіткало древнє місто» (Р. 38, fn. 10).

Насправді ж коментатор РЛ лише маркував інцидент, який і досі вважається переломним у долі Києва як столиці Русі: його розорення військом на чолі з сином Андрія Боголюбського Мстиславом у 1169 р. Деталі цієї драматичної події подає Іпатіївський літопис⁹⁵⁰; у РЛ, як і в Лаврентіївському літописі, опис значно коротший, однак сенс того, що відбувалося, для літописця є очевидним: вороже військо «взяша Киев, его не бысть никогда же» (арк. 206). Трагедія повторилася у 1203 р., коли місто захопив і пограбував князь Рюрик Ростиславич; цього разу літописець (як і мініатюрист) не шкодує барв для відображення тогочасних жахів (арк. 237 зв. — 238 зв.) і наголошує: «Сотворися велико зло в Руской земли, якоже зла не было от крещения в Руской земли. Над Киевом напасти были суть и взятыя, не якоже ныне зло ся стася».

Цілком очевидно, що наш коментатор «упорядкував» у сенсі прецедентності дві звістки про небувалі київські погроми; при цьому він цілком залишався у межах давньоруського хронотопу, а не коментував власне сьогодення. Зрозуміло й те, що Толочко, як фахівець, не може не знати про події 1203 р. Ба більше, одна з його статей безпосередньо пов'язана з реаліями тогочасного «взяття»⁹⁵¹; отже, цей аргумент дослідника на користь датування схолій РЛ 1487 р. є просто маніпуляцією фактами.

Зрозуміло також, що ця дата перекреслює всі висловлені ним раніше в пандан Нікітіну думки стосовно появи РЛ у рамках діяльності єпископа Васіана з відновлення Успенського собору у Володимирі-Волинському після татарського «наїзду» 1491 р.⁹⁵² Тепер Толочко стверджує, що літопис постав з особливої нагоди або ж призначався якось патронові, але «ми, вочевидь, ніколи не дізнаємося, хто і з якою метою замовив Радзивілівський літопис» (Р. 38–39). Чомусь пішли в небуття й віднайдені ним у РЛ зображення «есхатологічних звірів», хоча датування літопису 1487 р. відкриває широкий простір для гіпотез, пов'язаних із очікуванням пришествя Антихриста в 1492 р.

⁹⁴⁶ Бунин А. О времени основания города Владимира на Клязьме. *Археологические известия и заметки, издаваемые Московским археологическим обществом*. Москва, 1898. № 5–6. С. 179. З літописним Володимиром подеколи плутаються й сучасні дослідники, озброєні фаховою літературою та довідниками (див., зокрема, зауваги С. Михеєва щодо книги Н. Милютенко «Святые князья-мученики Борис и Глеб» (Санкт-Петербург, 2006): *Scrinium*. № 2 (2006). С. 448–449).

⁹⁴⁷ Подобєдова О. И. Миниатюры русских исторических рукописей. С. 89, прим. 59; Чернецов А. В. К изучению Радзивилловской летописи. С. 286; Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси. С. 203, 211.

⁹⁴⁸ Никитин А. Л. О Радзивилловской летописи. С. 545–546.

⁹⁴⁹ Кукушкина М. В. Предисловие к изданию. *Радзивилловская летопись*. Кн. 2: Текст. Исследование. Описание миниатюр. С. 5–6.

⁹⁵⁰ Подвальнов Е. Д. Взятие Киева в 1169 году Мстиславом Андреевичем в двух летописных традициях. *Палеороссия*. 2023. № 1. С. 39–45.

⁹⁵¹ Толочко А. «Порты блаженных первых князей»: К вопросу о византийских политических теориях на Руси. *Южная Русь и Византия*. Киев, 1991. С. 34–42.

⁹⁵² Толочко А. Пририсовки зверей... С. 74.

Більше не йдеться і про РЛ як «муляж»; тепер науковець твердить, що, позаяк літопис залишився незавершеним і певний час не мав палітурки, до нього ставилися доволі недбало: до рукопису мали доступ «різні люди» (у тому числі з «західним» бекграундом), які, зокрема, додавали власні малюнки й виправляли вже існуючі (Р. 38–39).

За приклад такого втручання йому править «малюнок сонця на арк. 124 зв.» (див. *рис. 4–5*), який «копіює ілюстрацію зі знаменитої Нюрнберзької хроніки (надрукованої у 1495 р.)» (Р. 39). Це твердження потребує низки коректив. По-перше, Нюрнберзька хроніка Шеделя побачила світ у 1493 р. По-друге, як свідчить докладний аналіз цього рисунка, здійснений Чернецовим, у картині посухи намальоване не сонце, а небесне знамення («круг посереде неба превелик»). Чернецов також зауважив, що таке зображення є типовим для західноєвропейської іконографії (зокрема, для книжкової графіки й геральдики⁹⁵³).

Рис. 4. Радзивілівський літопис. Арк. 124 зв.

Але ще цікавішим є інше його спостереження: це зображення зроблено рукою першого майстра й не домальовувалося⁹⁵⁴. Отже, якщо воно є первинним, то, згідно з думкою Толочка, виходить, що малюнок на арк. 124 зв. був зроблений після 1493 (ба навіть 1495!) р., а по крайній запис на арк. 157 зв. — у 1487 р. Це, звісно, неможливо, тож до-

сліднику слід відмовитись або від свого датування схоїї, або від думки про запозичення зображення з Нюрнберзької хроніки. Загалом хроніка Шеделя (яка широко розійшлася Європою через великий наклад) від часів праці Володимира Сизова⁹⁵⁵ вважається одним із візуальних джерел РЛ⁹⁵⁶, і це відсуває його створення десь на кінець 1490-х років.

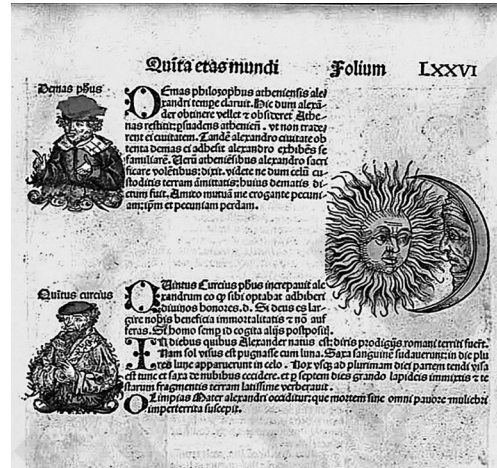

Рис. 5. Зображення сонця в хроніці Шеделя (арк. 76)

Цілком зрозуміло, чому Толочко переглянув дату схоїї стосовно віку «володимирської церкви», запропоновану Нікітіним. По крайній запис, зроблений у 1528 р., є надто пізнім, аби свідчити про місце створення РЛ. Натомість коментатора з 1487 р. можна оголосити «одним із найперших читачів манускрипту» (Р. 37, 42) й акцентувати його зв'язок із Волинню⁹⁵⁷. Тож для Толочка теза про волинське походження РЛ, попри його фактичну відмову від всіх своїх попередніх напрацювань (а разом і від побудов Нікітіна), залишається наріжною. Завершуючи статтю, він навіть заявляє: «Все вказує на те, що Радзивілівський літопис був створений на Волині» (Р. 39). Своєю безапеляційністю це твердження дещо нагадує згадану вище маргіналію РЛ «Везде Володимирь старей ніж Луцк», яка була абсолютно голослівною. Насправді ж, як засвідчив наш аналіз, можна хіба допустити волинське походження коментатора РЛ, який у 1528 р. міг перебувати у будь-якому місці Ли-

⁹⁵³ Прикладом цього може служити герб Подільської землі в друкованій «Хроніці Констанцького собору» Ульріха фон Ріхенталя; цікаво, що Артамонов вбачав у ній іконографічні паралелі з РЛ (Артамонов М. И. Миниатюры Кенигсбергского списка летописи. С. 24).

⁹⁵⁴ Чернецов А. В. К изучению Радзивилловской летописи. С. 278–279.

⁹⁵⁵ Сизов В. И. Миниатюры Кенигсбергской летописи: (Археологический этюд). ИОРЯС. Т. 10, кн. 1. Санкт-Петербург, 1905. С. 1–50.

⁹⁵⁶ Тим часом Толочко посилався на спостереження Сизова у своїй першій статті, присвяченій РЛ, цього разу коректно датуючи хроніку 1493 р. (Толочко А. Приписовки зверей... С. 84).

⁹⁵⁷ Власне, вже у попередній своїй статті дослідник, формально розвиваючи думки Нікітіна, зазначав, що маргінальні приписки у РЛ унаочнюють інтереси його творців (Толочко А. Приписовки зверей... С. 74). Фактично, ніде не роз'яснюючи сутність «переконливої» теорії Нікітіна, Толочко перетворює її на абстрактну тезу й об'єкт маніпулювань.

товської держави, де постав чи зрештою опинився РЛ⁹⁵⁸.

На відміну від Олексія Толочка ми схилиємося до вже усталених уявлень про місце походження РЛ. Передусім, його смоленська «прописка» здається цілком вірогідною з огляду на відзначені у фаховій літературі мовні особливості рукопису (що їх Толочко послідовно ігнорує). До того ж на початку 16 ст. Смоленськ пережив чимало бурхливих подій, які, на наш погляд, могли відбитися на долі РЛ. Маємо на увазі передусім боротьбу Москви за Смоленськ і його остаточне завоювання Василієм III у 1514 р.

Поза будь-яким сумнівом, ці військово-політичні колізії мали й певний соціокультурний аспект: адже вони спричинили не тільки масові «виїзди» до Великого князівства Литовського смолян, санкціоновані Василієм III (який їх «к королю отпустил»)⁹⁵⁹, а й розпорощення сконцентрованих у місті манускриптів. Певно, саме тому дорогоцінний Київський Псалтир, створений на замовлення смоленського владика Михаїла (1397 р.), зрештою опинився в руках земського підскарбія Абрама Єзофовича і був вкладений ним у віленську Микільську церкву (1518 р.). Аналогічно теренами Литовської держави міг «мандрувати» і РЛ, врешті-решт потрапивши в чуже у сенсі культурного рівня середовище.

Що ж до причин появи літопису, то нам здається прикметною мініатюра, присутня на самому його початку, на арк. 4 зв. Вона примикає до сюжету про розселення слов'янських «племен» — зокрема кривичів, «их же град єсть Смоленськ» (рис. б). Мініатюра підписана «Град Смоленск», однак, як слушно наголошувалось у літературі⁹⁶⁰, не має жодного стосунку до тексту РЛ. На ній зображено двох князів, що від них смоляни отримують якісь сувої. Андрій Нікітін інтерпретує їх як «установні грамоти» і, схоже, має рацію у цьому разі. Скидається на те, що цей малюнок потрапив до РЛ не через помилку (адже на самому початку роботи над літописом її навряд чи можна було припуститися), а з огляду на реалії, актуальні для Смоленська на зламі 15–16 ст.

Рис. б. Радзивіллівський літопис. Арк. 4 зв.

Відомо, що за часів правління Казимира IV Ягеллончика Смоленськ мав обласний привілей, виданий володарем Литви у 1440-х роках. З його смертю (1492 р.) на порядок денний висунулося питання про затвердження норм місцевого права новим великим князем литовським Олександром. Особливої гостроти йому надавали порушення, допущені за намісництва пана Миколая Радзивіловича (1482–1486 рр.), який запровадив чимало безпрецедентних «новин». Щоправда, Казимир оперативно відреагував на ці події і виправив ситуацію та й Миколай Радзивілович зрештою порозумівся з місцевою громадою. Вже ставши канцлером (головою великокняжої канцелярії) і віленським воєводою (1492 р.), він допомагав її представникам комунікувати з двором литовського «господаря», а в 1505 р. поставив свій підпис під Олександровим привілеєм Смоленську. До його складу, oprіч Казимирового привілею, увійшли два документи, пов'язані з нехтуванням смоленською «давниною» в ті часи, коли у місті порядкував Миколай Радзивілович; тож він і сам, хай у дещо химерний спосіб, долучився до кодифікації місцевого права⁹⁶¹.

Формально видача привілею 1505 р. була відповіддю на чолобиття «всего посольства места, земли Смоленское», що його речником виступав смоленський єпископ Йосиф Солтан. Суто хронологічно воно виглядає дещо запізнілим⁹⁶², адже

⁹⁵⁸ Зауважимо, що навіть походження писця само по собі не визначає місце появи рукопису. Показовим у цьому сенсі є комплект міней, створених на замовлення пана Солтана Олександровича у 1487–1488 рр. Міней на березень–квітень були переписані смолянином Сеньком, на травень–червень — уродженцем Турова Заньком; місце, де вони переписувались, у колофонах не назване й, отже, нам невідоме (див.: Бубнов П. Древнейшие рукописные церковные книги Солтана Александра Жировичского XV в. *Труды Минской духовной академии*. Вып. 15. Минск, 2018. С. 177–180).

⁹⁵⁹ Кром М. М. *Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в.* Москва, 1995. С. 205–210, 237–253.

⁹⁶⁰ Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси. С. 239; Никитин А. Л. О Радзивилловской летописи. С. 537–538.

⁹⁶¹ Докладно всі ці моменти розглянуто у публікаціях: Полехов С. В. Привилеи великих князей литовских Смоленской земли (середина XV — начало XVI в.). *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2015. № 1. С. 115–134; его же. Привилеи Александра Ягеллона Смоленской земле 1505 г. *Древняя Русь: Вопросы медиевистики*. 2019. № 1. С. 95–99.

⁹⁶² Смоленщина отримала від Олександра потвердний регіональний привілей заледве не останньою з-поміж земель Литовської держави (Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka: *Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*. Poznań, 1995. S. 69–73).

його можна було приурочити до Олександрового візиту до міста в 1497 р. Чи не міг у той час постати задум створення РЛ як подарунка володарю Литви (із викладом історії Русі⁹⁶³ та візуальним натяком на давнє упривілейоване становище Смоленська⁹⁶⁴)? І чи не є можливим те, що, своєчасно не завершений, забракований і підданий переробці з урахуванням тодішніх західних зразків, літопис зрештою пішов у непам'ять через воєнні обставини й зміну владики на початку 16 ст.?

У цьому зв'язку згадується літопис Авраамки, на який у 1913 р. посилався Шахматов, обстоюючи смоленське походження РЛ. За час, який спливав відтоді, погляди науковців на роль писця Авраамки у створенні цієї пам'ятки зазнали суттєвих коректив. Нині вважається, що у 1495 р. він лише переписав її останній аркуш (пошкоджений через брак палітурок) і додав до неї «Літописець великих князів литовських»; висловлюється й думка, що ця робота була санкціонована не тільки смоленським єпископом Йосифом Болгариничем (про що Авраамка написав у колофоні), а й кимсь у литовських політичних верхах⁹⁶⁵.

До останніх, між іншим, безумовно належав згаданий вище пан Миколай Радзивілович, який у 1492–1510 рр. обіймав посади канцлера й віленського воеводи. Як уже зауважено вище, він підтримував та протегував смолян і, зокрема, долучився до появи Олександрового привілею 1505 р.; цікаво й те, що під час свого порядкування у Смоленську він устиг заприязнитися з тамтешнім пра-

вославним духовенством: смоленський владика Йоаким був хресним батьком його сина Юрія⁹⁶⁶.

З Миколаєм Радзивіловичем, хай і непрямо, пов'язана й надзвичайно цікава писемна пам'ятка, втрачена для історії у недалекому минулому: «Приточник» його писаря Васька (1483 р.). Рукопис з колекції Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря якимось чином загубився у фондах Центрального державного історичного архіву України⁹⁶⁷, але, на щастя, був описаний Миколоєм Петровим і Володимиром Перетцем⁹⁶⁸.

У науці ця пам'ятка залишилась недооціненою. Було опубліковано лише чотири фрагменти цієї писаної півуставом збірки «з сильно зазначеними прикметами канцелярної українсько-білоруської мови»⁹⁶⁹. Руфіною Дмитрієвою її характер був визначений як енциклопедичний⁹⁷⁰. У «Приточнику» було об'єднано хронологічні виписки, зразки роботи «пожидовлених» («Логіку» Аль-Газалі⁹⁷¹) та антиіудейські праці, церковну літературу й «писання ложная» («Арістотелеві врата», «Лунник»⁹⁷², замовляння проти лихоманки («тресавицы»))⁹⁷³, а також, за визначенням Дмитра Чижевського, твори, дотичні до «західноєвропейської релігійної легенди»⁹⁷⁴. До них приймає фрагмент послання Феофіла Дедеркина, адресованого московському князю Василю II Темному, з описом землетрусів, які спіткали Італію у 1456 р.⁹⁷⁵; воно ґрунтується на перекладі анонімого листа до кардинала Просперо Колонна⁹⁷⁶.

⁹⁶³ Цей огляд був актуалізований претензіями Івана III на руські землі в складі Литовської держави, уперше озвученими у 1493 р. у формі зміни титулу на «государь всея Руси». У 1494 р. Олександр погоджувався визнати його лише тоді, коли московський володар (який ще у 1490 р. в угоді з цесарем Максиміліаном проголосив курс на опанування «великого княжества Киевского») експліцитно зречеться претензій на Київ (докладніше див.: Русина О. Українські землі як об'єкт змагань держав Центрально-Східної Європи. *Нариси з історії дипломатії України*. Київ, 2001. С. 85–88).

⁹⁶⁴ За бажання на малюнку можна навіть побачити відсилку до режиму діархії в давній Литві, про який у привілеї 1505 р. нагадує фраза щодо попередніх «господарей», які сиділи «на Вильни а на Троцох» (Полев С. В. Привілей Александра Ягеллона Смоленской земле 1505 г. С. 97). Звісно, подібна алюзія є абсолютно довольною. До речі, на думку Чернецова, на мініатюрі зображені Смоленськ і Полоцьк; «надпис же “град Полоцк”, можливо, відсутній з тієї причини, що він як місто у тексті не згаданий» (Чернецов А. В. Радзивіловская летопись. С. 146).

⁹⁶⁵ Летопись Авраамки. *ПСРЛ*. Т. 44. Санкт-Петербург, 2018. С. V–VII. Див. також: Бобров А. Г. Новгородские летописи XV века. Санкт-Петербург, 2001. С. 229–233.

⁹⁶⁶ Ліцкевіч А. У. Старабеларускія граматы XV ст. з Archiwum głównego akt dawnych у Варшаві. *Здабыткі*. Вып. 11. Мінск, 2009. № 17. С. 30.

⁹⁶⁷ Визирь А. П. Собрание книг XV столетия в отделе рукописей ЦНБ АН УССР. *Проблеми рукописной и печатной книги*. Москва, 1976. С. 63, прим. 1.

⁹⁶⁸ Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Вып. 2. Москва, 1896. № 493 (1655). С. 218–221; Перетц В. Н. Материалы к истории апокрифа и легенды: К истории лунника. *ИОРЯС*. Т. 6, кн. 3. Санкт-Петербург, 1901. С. 54–60.

⁹⁶⁹ Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5, кн. 1. Київ, 1995. С. 93.

⁹⁷⁰ Дмитриева Р. П. Четыре сборники XV в. как жанр. *Труды Отдела древнерусской литературы*. Т. 27. Ленинград, 1972. С. 173.

⁹⁷¹ Надрукована: Неверов С. Л. Логика иудействующих. *Университетские известия*. Киев, 1909. № 8. С. 39–62.

⁹⁷² Надрукований: Перетц В. Н. Материалы к истории апокрифа и легенды. С. 60–72.

⁹⁷³ Текст надруковано: Перетц В. Н. Новые труды по источниковедению древне-русской литературы. *Университетские известия*. Киев, 1906. № 12. С. 117.

⁹⁷⁴ Чижевський Д. Історія української літератури від початків до доби реалізму. Нью-Йорк, 1956. С. 217.

⁹⁷⁵ Цей фрагмент надруковано: Малинин В. Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания: Историко-литературное исследование. Киев, 1901. С. 234.

⁹⁷⁶ Казакова Н. А. Западная Европа в русской письменности XV–XVI веков. *Из истории литературных связей России*. Ленинград, 1980. С. 158–163.

Широта інтересів писаря вказує у ньому, всупереч твердженням деяких науковців⁹⁷⁷, доволі неординарну постать. Воднораз стає зрозумілим, що в Смоленську він мав вільний доступ до широкого кола літератури різноманітного спрямування і перебував у неоднорідному в культурному сенсі оточенні. Саме в такому середовищі й міг постати РЛ з огляду на наявність в його «малоцерковному», словами Чернецова, оформленні не лише західноєвропейських прикмет, а й таких неортодоксальних моментів, як зображення геомантичних практик на арк. 228 (рис. 7) і, ширше, вираженого «інтересу ілюстраторів до таємних знань і забобонів», гадань та астрології⁹⁷⁸.

При цьому, у принципі, і самий Васко міг долучитися до творення РЛ, адже коли Миколай Радзивіллович переїхав до Вільна, він, вочевидь, залишився в Смоленську, а не перебрався до столиці: тепер функції писаря Миколая Радзивілловича виконував Сенько Терехович, також уродженець Смоленська.

Загалом наші міркування про середовище, у якому постав РЛ, ґрунтуються радше на джерелознавчому чутті, аніж на фактичних даних. Однак ми вже переконалися у продуктивності дослідження літературних пам'яток зламу 15–16 ст. у щільному зв'язку з колізіями політичної історії Литовської держави⁹⁷⁹. Можливо, саме вони є й одним із ключів до «таємниць Радзивілівського літопису», які намагався розгадати Нікітін.

Рис. 7. Радзивілівський літопис. Арк. 228.

Що ж стосується маргіналій РЛ, то науковцям слід відмовитись від думки про те, що вони здатні пролити світло на процес творення пам'ятки. Ким був їхній автор, встановити неможливо й так само неможливо вийти через нього на замовників літопису та обставини його появи.

REFERENCES

- Anisimova, T. V. (2003). Supraslskii spisok Khroniki Georgiia Amartola. *Lingvisticheskoe istochnikovedenie i istoriia russkogo iazyka. 2002–2003*, 192–227. Moscow [in Russian].
- Artamonov, M. I. (1931). Miniatiury Kenigsbergskogo spiska letopisi. *Izvestiia Gosudarstvennoi akademii istorii materialnoi ku'tury*, 10/1, 1–28 [in Russian].
- Artsikhovskii, A. V. (2004). *Drevnerusskie miniatiury kak istoricheskii istochnik*. Tomsk; Moscow [in Russian].
- Bobrov, A. G. (2001). *Novgorodskie letopisi XV v.* Saint Petersburg [in Russian].
- Bunin, A. (1898). O vremeni osnovaniia goroda Vladimira na Kliazme. *Arkheologicheskie izvestiia i zametki*, 5–6, 179–189, Moscow [in Russian].
- Chernetsov, A. V. (1981). K izucheniiu Radzivilovskoi letopisi. *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury*, 36, 274–288, Leningrad [in Russian].
- Chernetsov, A. V. (1989). Radzivilovskaia letopis. *Svitsiaz' / Svitiaz'*, 139–147, Minsk. [in Russian].
- Chyzhevskiy, D. (1956). *Istoriia ukrainskoi literatury*. New-York [in Ukrainian].
- Dmitrieva, R. P. (1972). Chet'i sborniki XV v. kak zhanr. *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury*, 27, 150–180, Leningrad [in Russian].
- Gantsov, V. N. (1927). Osobennosti iazyka Radzivilovskogo (Kenigsbergskogo) spiska letopisi. *Izvestiia Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti imp. Akademii nauk*, 32, 177–242 [in Russian].

⁹⁷⁷ Маємо на увазі Івана Паславського, котрий вважав «Приточник» київським за походженням і наголошував на тому, якою «величезною популярністю тішилася астрологія та астрологія при дворі київських князів Олельковичів у середині XV ст., коли астрономічно-астрологічними питаннями цікавилися не тільки ясновельможні особи, а й їхні послеполітні писарі» (Паславський І. Наукові знання у контексті української культури другої половини XVI — першої половини XVII ст. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. Т. 231. Львів, 1996. С. 37).

⁹⁷⁸ Чернецов А. В. Радзивіловская летопись. С. 142, 146.

⁹⁷⁹ Русина О. Політико-конфесійні орієнтири православних канцеляристів рубежу XV–XVI ст. *Український історичний журнал*. 2017. № 5. С. 13–21; її ж. Супрасльська обитель на перехресті культур: українські аспекти (XVI ст.). *Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації*. Київ, 2020. С. 294–316.

- Hrushevskiy, M. (1995). *Istoriia ukrainskoi literatury*, 5/1. Kyiv [in Ukrainian].
- Ilin, V. V. (1992). *Smolensk — slovo starinnoe i charuiushchee*. Smolensk [in Russian].
- Katser, M. S. (1969). *Izobrazitelnoe iskusstvo Belorussii dooktiabrskogo perioda*. Minsk [in Russian].
- Kazakova, N. A. (1980). *Zapadnaia Evropa v russkoi pismennosti XV–XVI vv.* Leningrad [in Russian].
- Kriukova, I. S. (2011). Poetika khudozhestvennogo iazyka miniatiur Radzivilovskoi letopisi. *Iskusstvo i kultura*, 4, 24–30 [in Russian].
- Krom, M. M. (1995). *Mezh Rus'iu i Litvoi*. Moscow [in Russian].
- Kukushkina, M. V. (1994). Predislovie k izdaniiu. *Radzivilovskaia letopis*, 2: Tekst. Issledovanie. Opisanie miniatiur (5–12). Saint Petersburg; Moscow [in Russian].
- Malinin, V. (1901). *Starets Eleazarova monastyria Filofei i ego poslaniia*. Kiev [in Russian].
- Mikheev, S. (2006). Review: Miliutenko, N. Sviatye kniazia-mucheniki Boris i Gleb (Sankt-Peterburg, 2006). *Scrinium*, 2, 446–456 [in Russian].
- Neverov, S. L. (1909). Logika iudeistvuiushchikh. *Universitetskie izvestiia*, 8, 39–62 Kiev [in Russian].
- Nikitin, A. L. (2004). O Radzivilovskoi letopisi. *Germenevtika drevnerusskoi literatury*, 11, 526–557 [in Russian].
- Paslavskiy, I. (1996). Naukovi znannia u konteksti ukrainskoi kultury druhoi polovyny XVI — pershoi polovyny XVII st. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka*, 231, 17–43 [in Ukrainian].
- Peretts, V. N. (1901). Materialy k istorii apokryfa i legendy: K istorii lunnika. *Izvestiia Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti imp. Akademii nauk*, 6/3, 1–126 [in Russian].
- Peretts, V. N. (1906). Novye trudy po istochnikovedeniui drevne-russkoi literatury. *Universitetskie izvestiia*, 12, 105–124, Kiev [in Russian].
- Petrov, N. I. (1896). *Opisanie rukopisnykh sobraniy, nakhodiashchikhsia v gorode Kieve*, 2, Moscow [in Russian].
- Pietkiewicz, K. (1995). *Wielkie księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka: Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*. Poznań [in Polish].
- Podobedova, O. I. (1965). *Miniatiury russkikh istoricheskikh rukopisei: K istorii russkogo litseвого letopisaniia*. Moscow [in Russian].
- Podvalnov, E. D. (2023). Vziatie Kieva v 1169 godu Mstislavom Andreevichem v dvukh letopisnykh traditsiiakh. *Paleorosia*, 1, 34–52 [in Russian].
- Polekhov, S. V. (2015). Privilei velikikh kniazei litovskikh Smolenskoj zemli (seredina XV — nachalo XVI v.). *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 1, 115–134 [in Russian].
- Polekhov, S. V. (2019). Privilei Aleksandra Yagellona Smolenskoj zemle 1505 g. *Drevniaia Rus: Voprosy medievistiki*, 1, 95–99 [in Russian].
- Rusyna, O. (2001). Ukrainski zemli iak ob'iekt zmahan derzhav Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. *Narysy z istorii dyplomatii Ukrainy*, 78–106, Kyiv [in Ukrainian].
- Rusyna, O. (2017). Polityko-konfesiini oriientyry pravoslavnykh kantseliarystiv rubezhu XV–XVI st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 4–23 [in Ukrainian].
- Rusyna, O. (2020). Supraslska obyitel na perekhresti kultur: ukrainski aspekty (XVI st.). *Liudyna, suspilstvo, vlada v davnii ta ranniomodernii Ukraini*, 286–316, Kyiv [in Ukrainian].
- Rusyna, O. (2024). Do kharakterystyky skryptorii kniazia Volodymyra Vasylkovycha. *Hileia: Naukovyi visnyk*, 201–202, 84–90 [in Ukrainian].
- Rusyna, O. (2024). Volynske pokhodzhennia Radzyvillivskogo litopysu: analiz naukovoi hipotezy. *Kyivski istorychni studii*, 2 (19), 137–150 [in Ukrainian].
- Rybakov, B. A. (1984). *Iz istorii kultury drevnei Rusi: Issledovaniia i zametki*. Moscow [in Russian].
- Rybakov, B. A. (1994). Miniatiury Radzivilovskoi letopisi i russkie litsevye rukopisi X–XII vv. *Radzivilovskaia letopis*, 2: Tekst. Issledovanie. Opisanie miniatiur (280–301). Saint Petersburg, Moscow [in Russian].
- Shakhmatov, A. A. (1902). Opisanie rukopisi. *Radzivilovskaia ili Kenigsbergskaia letopis*, 2: Stati o tekste i miniatiurakh rukopisi (1–17), Saint Petersburg, Moscow [in Russian].
- Shakhmatov, A. A. (1913). Zametka o meste sostavleniia Radzivilovskogo (Kenigsbergskogo) spiska letopisi. *Sbornik v chest 70-letii professora D. N. Anuchina*, 69–75, Moscow [in Russian].
- Shchelchkova, T. A. (2008). «Radzivilovskaia» ili «Smolenskaia» letopis? *Izvestiia Smolenskogo gosudarstvennogo un-ta: Istoricheskie nauki*, 4, 174–179 [in Russian].
- Simonov, R. A., Turilov, A. A., & Chernetsov, A. V. (1994). *Drevnerusskaia knizhnost*. Moscow [in Russian].
- Sizov, V. I. (1905). Miniatiury Kenigsbergskoj letopisi. *Izvestiia Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti imp. Akademii nauk*, 10/1, 1–50 [in Russian].
- Smirnov, Ya. I. (1908). Risunki Kieva 1651 g. po kopiiam ikh kontsa XVIII v. *Trudy XIII Arkheologicheskogo sezda*, 197–512. Moscow [in Russian].
- Svirin, A. N. (1964). *Iskusstvo knigi Drevnei Rusi XI–XVII vv.* Moscow [in Russian].
- Tolochko, A. (1991). «Porty blazhennykh pervykh kniazei»: K voprosu o vizantiiskikh politicheskikh teoriiakh na Rusi. *Yuzhnaia Rus i Vizantiia*, 34–42, Kyiv [in Russian].
- Tolochko, O. (1997). Review: Simonov, R. A., Turilov, A. A., & Chernetsov, A. V. *Drevnerusskaia knizhnost* (Moskva, 1994). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 128–130 [in Ukrainian].

- Tolochko, A. (2005). PririsoVKi zveri k miniaturam Radzivilovskoi letopisi i problema proiskhozhdeniia rukopisi. *Ruthenica*, 4, 62–84 [in Russian].
- Tolochko, O. (2013). Notes on the Radziwiłł Codex. *Studi Slavistici*, 10, 29–42 [in English].
- Tolochko, A. (2014). «Ne prestupati predela bratnia» (ob istochnikakh miniatur Radzivilovskoi letopisi). *Ruthenica*, 12, 67–81 [in Russian].
- Turilov, A. A. (2001). Yuzhnoslavianskie pamiatniki v literature i knizhnosti Litovskoi i Moskovskoi Rusi XV — pervoi poloviny XVI v. *Slavianskii almanakh*, 247–285, Moscow [in Russian].
- Vizir, A. P. (1976). Sobranie knig XV st. v otdele rukopisei NB AN USSR. *Problemy rukopisnoi i pechanoi knigi*, 63–70, Moscow [in Russian].
- Zhukov, A. E., Korogodina M. V., & Podkovyrova, V. G. (2023). Rukopisnaia kniga v vostochnoslavianskikh zemliakh: Paleograficheskie ocherki i albom rukopisei BAN. Saint Petersburg [in Russian].

Дата надходження до редакції: 07.02.2025 р.

Дата схвалення до публікації: 21.02.2025 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2025.118>

Віталій АНДРЕЄВ,

професор кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

e-mail: v.andriev@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1830-0629>

Vitaliy ANDRYEYEV,

Professor at the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

Світлана АНДРЕЄВА,

доцентка кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

e-mail: ss.andrieva@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6082-064X>

Svitlana ANDRYEYEVA,

Associate Professor at the Department
of World History,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

**«НОВА СІМЕЙНА ІСТОРІЯ» НА УКРАЇНСЬКОМУ ҐРУНТІ:
ШЕВЧЕНКО А. В. РІД ГОШКЕВИЧІВ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ:
«НОВА СІМЕЙНА ІСТОРІЯ». КИЇВ: ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «СТИЛОС», 2023. 298 С.**

Наприкінці 2023 року побачила світ книга Анастасії Шевченко, старшої наукової дослідниці Швейцарського національного наукового фонду в Лозаннському університеті, Історична секція Факультету мистецтв (м. Лозанна, Швейцарія) (Ph.D, L'Université de Lausanne, Faculté des lettres, Section d'histoire) — «Рід Гошкевичів у соціокультурному житті України: “нова сімейна історія”» (рис. 1). Для нас, як колишніх вчителів авторки, це знакова й приємна подія, адже наявність власної монографії є одним із основних мірил успішності академічної кар’єри вченого.

Ще як аспірантка Херсонського державного університету Анастасія обрала темою свого наукового дослідження постать одного з найвизначніших представників роду Гошкевичів — Віктора Івановича Гошкевича (1860–1928), громадського діяча, публіциста, засновника й редактора газети «Юг», історика, одного із творців херсонського музею та його археологічної колекції, який зробив чималий внесок в науку, культурне й суспільне життя Херсону. Плідною була кількарічна наукова співпраця пані А. Шевченко із співробітником Херсонського обласного краєзнавчого музею Антоном Костенком⁹⁸⁰.

⁹⁸⁰ Зазначимо, що археологічна колекція Херсонського обласного краєзнавчого музею була розграбована російськими окупантами, зокрема й експонати з колекції В. Гошкевича.

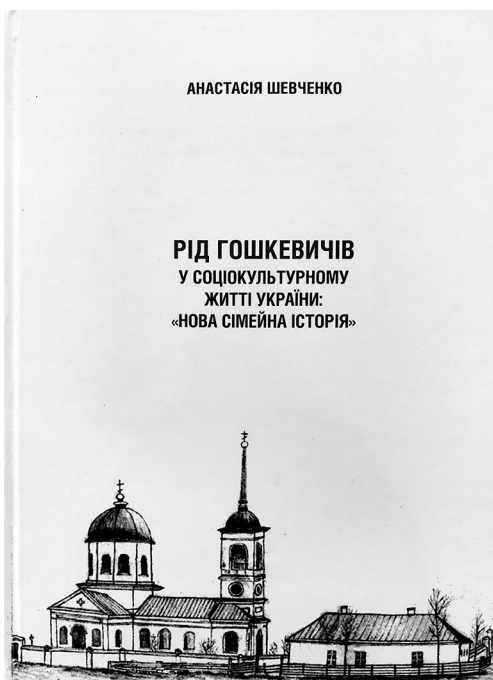

Рис. 1. Обкладинка до книжки «Рід Гошкевичів у соціокультурному житті України: «нова сімейна історія»» А. В. Шевченко

Однак з часом наукові зацікавлення авторки вийшли на новий рівень — історія давнього українського роду Гошкевичів, який дав Україні не одного славетного представника й відігравав помітну роль у соціокультурному житті протягом трьох століть (семи поколінь роду Гошкевичів).

Дослідження реалізовано у парадигмі так званої «нової сімейної історії» — напряму «нової історичної науки» або антропологічно орієнтованої соціальної історії, що виник в межах «школи Анналів» і структурної антропології. Родина є найважливішим соціальним інститутом відтворення та соціалізації нових поколінь. Вона як соціальний інститут не приречена на пасивність, а здатна через сімейну й демографічну структуру самостійно впливати на перебіг соціально-історичних змін. Проблема відносин сім'ї із суспільством і його соціальними інститутами, а так само й з особистістю, завжди існувала в історії та викликала науковий інтерес. Останні десятиліття 20 ст. у світовій історичній науці історія сім'ї, шлюбу, сімейних і родинних взаємин, дитинства й старості стала суттєвим аспектом історико-демографічних досліджень і соціальної історії вельми не випадково. З одного боку, вона дає змогу наблизитись до розуміння об'єктивних, малорушливих, далеких від стрімких змін, базисних структур людського та суспільного буття, а з іншого — побачити спадковість та сталість там, де політичні перевороты й суспільні зміни, здаєть-

ся, не залишили місця безперервності, тягlosti й розірвали всі зв'язки з минулим. Таким чином, на наш погляд, актуальність та своєчасність цього дослідження є безсумнівною.

Історія родів в Україні в останні десятиліття так само набуває все більшої популярності серед дослідників. Варто згадати монографію Н. Барабаш («Рід Білозерських і культурний світ України XIX — початку XX століть», Київ, 2007) та дисертаційні дослідження: Г. Голубчик («Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «нова сімейна історія», Дніпропетровськ, 2003), С. Горобець («Рід Шихуцьких: історико-генеалогічне дослідження», Київ, 2012), О. Дорошенко («Рід Скаржинських в історії Південної України (середина XVIII — початок XX століття)», Одеса, 2010), А. Задерейчук («Внесок роду Фальц-Фейнів у соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Півдня України», Сімферополь, 2009), А. Руденко («Рід Дорошенків у громадсько-політичному та культурному житті України (XIX — перша половина XX ст.)», Запоріжжя, 2015), І. Черноіваненко («Рід Скадовських у соціокультурному житті Південної України», Запоріжжя, 2015) тощо. Заслужує на увагу й кілька публікацій, що побачили світ нещодавно⁹⁸¹.

Отже, книга А. Шевченко доповнила цілу низку сімейно-історичних студій на вітчизняному ґрунті й стала наслідком копіткої евристичної та аналітичної праці авторки.

Рід Гошкевичів безумовно є знаковим для історії України кінця 17–20 ст. А. Шевченко цілком обґрунтовано стверджує, що осмислення феномену «родинної історії» у соціокультурному житті України є неповним без дослідження історії родів православних священнослужителів, які внаслідок свого суспільного становища століттями акумулювали культурно-історичний досвід і в модерні часи дали суспільству цілу низку представників політичної та інтелектуальної еліти, науковців, дипломатів, чиновників, військових, а дехто зробив традиційний вибір і став священником.

Тому вважаємо, що зацікавлення дослідженням Анастасії Шевченко на Заході не є випадковим. Видання монографії стало можливим завдяки проекту «Family History and the History of Scientific Institutions in Ukraine. 1700–1930» та особисто професору Бела Капосці (*франц.* — Béla Karossy, Professeur ordinaire d'Histoire moderne Faculté des Lettres. Section d'Histoire). Праця профінансована з фонду Лозаннського університету й не є комерційною.

Окремо хочемо зацентувати увагу на посвяті: «Ця родинна історія присвячується пам'яті двох неймовірних жінок, які збудували дві чудові родини. Пам'яті Таміли Грушицької та Пам'яті

⁹⁸¹ Константінова В., Лиман І., Сисюк В. Сисюки: історія великої родини. Харків: УкрПаблішер, 2024. 500 с.; Саєнко В. «Сімейна історія» Тереножкіних та Іллінських. *Scriptorium nostrum*. 2016. № 3 (6). С. 25–54 та ін.

Бернадет Міазза». Таміла Грушицька — це бабуся авторки, символ її родини, яка померла під Херсоном одразу після звільнення міста, але пані Анастасія на поховання не змогла приїхати через російські обстріли. Бернадет Міазза — теж бабуся, символ швейцарської родини, яка в перші місяці вимушеної еміграції через російську агресію підтримала Анастасію у Лозанні. Б. Міазза померла перед початком повномасштабної війни, але її родина завжди зберігала спогади бабусі про жахиття Другої світової війни та втечу з окупованої нацистами Франції, тому її діти в пам'ять про бабуся вирішили допомогти українській родині. Так швейцарська й українська родини виявилися близькими по духу, а не по крові. Родини, які не мали б навіть зустрітись, але випадково стали близькими...

Джерельна база дослідження доволі ґрунтовна. Вона структурована за типово-видовим принципом (візуальні, речові, писемні та лінгвістичні джерела). Своєю чергою, писемні представлені документальними, науковими, публіцистичними, теософськими та еґо-джерелами. Опрацьовано матеріали 16 українських та зарубіжних архівів. Окремо зазначимо, що авторка вивчила «Сімейний архів Леоніда Гошкевича», який зберігався у фондах Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олеся Гончара (далі — ХОУНБ).

Леонід Іванович Гошкевич (1868–1963) — церковно-релігійний діяч Південної України, який став для своїх прихожан прикладом смиренності й надії на спасіння за всіх режимів — Російської імперії, подій 1917–1921 рр., радянських репресій та нацистської окупації 1941–1943 рр., коли під час Голокосту допомагав рятувати херсонських євреїв. Але цей комплекс матеріалів з фондів відділу рідкісних та рукописних видань ХОУНБ не був систематизований і повністю атрибутований. Утім, це зробила А. Шевченко. До наукового обігу науковицею введено низку невідомих та маловідомих документів (додаток Б), а складений нею опис мав би спростити роботу архівістам та наступним поколінням дослідників. Однак сталося як сталося. Бібліотека зазнала руйнації: пограбування російськими окупантами оригінальних «дореволюційних» фондів найбільшої бібліотеки губернського центру Півдня України початку 20 століття, незабаром регулярні обстріли з Лівого берега Дніпра вже звільненого Херсона (бібліотека розташована на березі Дніпра) (рис. 2–3)⁹⁸² і, врешті, затоплення через підрив Каховської ГЕС. Наразі доля колекції Леоніда Гошкевича нам невідома. І тим цінніше виглядає публікація А. Шевченко. Однак зазначимо, що є у монографії

певне дублювання: перелік документів Л. Гошкевича наведено двічі — у першому розділі (с. 32–35) та списку використаних джерел і літератури (с. 214–217), що лише штучно збільшує текст.

Рис. 2–3. Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека імені Олеся Гончара

Сімейний архів Леоніда Гошкевича лише частково потрапив до ХОУНБ. Якась частина документів після смерті о. Леоніда розійшлася приватними колекціями. На одному з інтернет-аукціонів 03.03.2022 р. був проданий примірник першого видання «Гігієни» М. І. Гошкевича з автографом на обкладинці «Дорогому брату Лені — от автора» і печаткою на титулі й першій сторінці «Священникъ Леонидъ Ивановичъ Гошкевичъ | Новый — Бугъ» (назва міста зафарбована, вірогідно, самим Л. І. Гошкевичем після переїзду до Херсону)⁹⁸³.

А. Шевченко знайшла і частково ввела в науковий обіг важливий джерельний комплекс — листування В. Гошкевича зі Всеукраїнським комітетом сприяння вченим 1922 р. (Центральний

⁹⁸² Фото надані співробітниками ХОУНБ.

⁹⁸³ Саєнко В. Наукові здобутки семи поколінь роду Гошкевичів. *Українська писемність та мова в манускриптах і друкарстві*: статті 13-ї науково-практичної конференції. Київ: б. в., 2023. С. 143.

державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 38).

Надзвичайно важливим, на наш погляд, є той факт, що дослідницею було доведено українське етнічне походження Гошкевичів: першим відомим представником роду був ієромонах, викладач Києво-Могилянської духовної академії, намісник Києво-Софійського монастиря Григорій Гошкевич (Гасиневич, Гашвич), що жив наприкінці 17 — на початку 18 ст. І це є знаковим, адже російська й білоруська історіографії, а іноді й українська, визначають окремих відомих представників роду як росіян або білорусів і зовсім ігнорують або не звертають уваги на їхнє українське коріння. А. Шевченко, узагальнивши генеалогію, біографічні відомості та тогочасні суспільно-політичні реалії, на прикладі перших поколінь Гошкевичів простежила формування класичної спадкової священницької династії на українських землях як носіїв українського православ'я у 18 ст.

Таким «класичним» прикладом у 19 ст. є відомий представник роду Йосип Антонович Гошкевич (1814–1875), дипломат, сходовознавець і місіонер, який став першим російським консулом в Японії і видав перший японсько-російський словник. Він хоч і народився на території Білорусі та зробив кар'єру як російський дипломат, мав уявлення про українство, що очевидно зберігалося саме у родинному колі Гошкевичів. А. Шевченко наводить докази української самоідентифікації Й. А. Гошкевича та визнання його «малоросом» з боку оточення (с. 62–64).

Вважаємо, що книга може сподобатися не лише професійним історикам, а й усім, хто цікавиться історією України та її як відомими, так і не дуже персоналіями. Читачі зможуть ознайомитися із цілою плеядою представників українського роду Гошкевичів. Окрім вищезгаданого ієромонаха Григорія Гошкевича, дипломата Йосипа Гошкевича, науковця Віктора Гошкевича й о. Леоніда Гошкевича, перед нами розгортаються біографічні нариси про Пилипа Гошкевича (1718–1776), священнослужителя, канцеляриста Переяславської духовної консисторії, викладача поетики у Переяславському колеґіумі, який створив рукописну програму цього навчального курсу; Івана Гошкевича (1824–1872), протоієрея, настоятеля київської Церкви святих Костянтина і Олени на Подолі, викладача Київської та Полтавської духовних семінарій, найбільший науковий здобуток якого — видання одного з перших підручників логіки російською мовою «Руководство к логике»; Івана Гашкевича (1837–1917), канонізовано-

го Російською православною церквою як святого праведного Іоанна Кормяньського; Миколу Івановича Гошкевича (1871–?), статського радника та начальника Ломжинської навчальної дирекції Варшавського округу; Михайла Івановича Гошкевича (1853–?), помічника херсонського губернського лікарського інспектора, який відзначився активною практичною роботою та написанням медичних праць; Катерину Вікторівну Гошкевич (Бутович, Сухомлинова) (1882–1921?), дружину військового міністра Російської імперії В. О. Сухомлинова (під час I Світової війни подружжя Сухомлинових було ув'язнено за звинуваченнями в корупції, шпигунстві на користь Німеччини й державній зраді); Миколу Михайловича Гошкевича (1878–1938), завідувача технічних середніх та нижчих навчальних закладів у навчальному відділі Міністерства торгівлі та промисловості, який був заарештований разом із подружжям Сухомлинових і засуджений за корупцію, шпигунство та державну зраду; Ірину Василівну Фабриціус (1882–1966), відому українську науковицю-археологиню, та інших.

Наші зауваження щодо тексту роботи стосуються окремих її аспектів і конкретних деталей, а також прикрих технічних помилок. Ці зауваги доречно врахувати у другому виданні монографії.

У тексті зазначено про суттєве зростання підприємництва наприкінці 19 ст., але не окреслені досягнення Гошкевичів на цій ниві, а саме: комерційним починанням було видавництво газети в Херсоні В. І. Гошкевичем, він був власником друкарні. Підприємницькими справами, а не лише чиновницькою службою, займався М. М. Гошкевич, окрім того він, як хімік-технолог, був близький до справи виробництва пива.

У монографії недостатньо представлений «київський» період життя та діяльності Віктора Гошкевича, що, однак, компенсовано на сьогодні іншими авторами⁹⁸⁴. Так само не розроблено цікаві теми родинної комунікації Віктора Гошкевича з його дядьком Йосипом та зятем В. О. Сухомлиновим.

«Білою плямою» залишається робота В. І. та М. І. Гошкевичів у Херсонському інституті народної освіти.

У переліку європейських науковців, з якими контактував Віктор Гошкевич (с. 36–37), А. Шевченко «забула» фінського дослідника А. М. Тальгрена. У своїй монографії він використав чимало матеріалів з Херсонського музею та помістив портрет В. Гошкевича серед провідних дослідників епохи бронзи (Tallgren A. M. (1926). *La Pontide*

⁹⁸⁴ Лопушинський А. Київський період діяльності В. І. Гошкевича. *Київ і кияни*: матер. щорічної наук.-практ. конф. Вип. 15. Київ, 2023. С. 59–64; його ж. Наукові зв'язки київських науковців і Херсонського музею старожитностей у 1890–1928 рр. *Київ і кияни*: матер. щорічної наук.-практ. конф. Вип. 14. Київ, 2024. С. 327–331; Саенко В. Музеї та їхні куратори: Віктор Іванович Гошкевич як представник наукових шкіл М. І. Петрова і В. Б. Антоновича. *Музейна педагогіка — проблеми, сьогодення, перспективи*: матер. Дванадцятій конф. Київ, 2024. С. 53–55.

préscythique après l'introduction des métaux. ESA II. Helsinki: K. F. Puromiehen Kirjapaino O.-Y.).

Також у роботі не наведено важливе джерело — опубліковані після повернення з першої подорожі до Японії спогади Йосипа Гошкевича про перебування в Гонконзі під час англійського полону ([Гошкевич І.] Хонконъ (изъ записокъ русскаго путешественника). Труды членовъ Россійской духовной миссиі въ Пѣкине. Томъ III. Санктпетербургъ: Въ типографіи Главнаго Штаба Его Императорскаго Величества по Военно-Учебнымъ Заведеніямъ, 1857. С. 393–409).

А. Шевченко склала власну бібліографію праць лікаря Михайла Гошкевича (20 позицій) (с. 82). Але це вже було зроблено раніше у ХОУНБ (27 позицій). Утім, у списку авторки є праці, які відсутні в бібліотечному каталозі.

Щодо перебування В. Гошкевича у складі археологічної експедиції 1888 р. у Черкаському повіті

Київської губернії, то правильне написання назви села — Носачів (с. 106); щодо «новочеркаського ступеня киммерійської культури» (с. 131), то треба формулювати точніше — О. І. Тереножкін виділяв чорногорівський і новочеркаський етапи зрубної культури, які відповідали історичним киммерійцям; щодо археологічної розвідки залишків замку Симеона Омельковича на початку 1890 р.: не можна сказати, що замок стояв «на валах» (с. 107), — ці оборонні вали й рів оточували дерев'яний замок.

Мають місце й інші неточності чи деталі, які потребують доповнення.

Наприкінці хочемо побажати всім читачам приємної подорожі сторінками сімейної історії Гошкевичів, Анастасії Шевченко — подальших творчих успіхів, а книзі — успішної долі, адже тепер вона починає самостійне й незалежне від авторки життя.

Дата надходження до редакції: 07.02.2025 р.

Дата схвалення до публікації: 21.02.2025 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Ірина РУСНАК,

деканка Факультету української філології,
культури і мистецтва
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка,
докторка філологічних наук, професорка,
Київ, Україна

Iryna RUSNAK,

Dean of the Faculty of Ukrainian Philology,
Culture and Art,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University,
Doctor of Philology, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: i.rusnak@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8355-7389>

**ПОВЕРНЕННЯ ДО ІСТОРІОГРАФІЧНИХ,
ЕТНОГРАФІЧНИХ І ФОЛЬКЛОРНИХ ДЖЕРЕЛ:
ЧУМАКИ. СТУДІЇ З ІСТОРІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ /
РЕД. КОЛ. В. АНДРЕЄВ (ГОЛ. РЕД.), С. АНДРЕЄВА,
С. БІЛІВНЕНКО, Р. ДОДОНОВ, С. ТЕЛЮПА. КИЇВ: КРОК, 2024. 290 С.**

Етнографічна комісія (далі — Комісія) при Всеукраїнській академії наук (ВУАН) відіграла помітну роль у розвитку української етнографії та фольклористики 1920–1930-х років. Наукова установа об'єднувала провідних українських науковців, краєзнавців і численну групу аматорів, яких було залучено до збору й вивчення етнографічних і фольклорних матеріалів. Завдяки продуманому комплексу експедиційних досліджень Комісія при ВУАН збирала чималу течку етнографічних свідчень, фольклорних пам'яток з різних регіонів України й за короткий час розробила науково обґрунтовані методики роботи з унікальними експедиційними знахідками. Така діяльність викликала неабияку увагу каральних органів тоталітарного СРСР, і вже на початку 1930-х років Комісію при ВУАН через «націоналізм», «ворожу пролетаріатові й реакційну» діяльність було піддано нищівній критиці, а співробітників переслідуванням і репресіям.

Під тиском репресивного апарату тоталітарної держави дослідження співробітників Комісії при ВУАН суттєво обмежили; значну частину зібраних матеріалів або знищили як ідеологічно шкідливу, або засекретили в спецфондах різних архівів, що залишало їх недоступними для вчених тривалий час. Незважаючи на складні суспільно-політичні обставини радянської доби, співробітники Етнографічної комісії при ВУАН збрали матеріали, які становлять значну наукову вартість і є важливим джерелом для вивчення української культури та історії. Винятково цінними є

ґрунтовні дослідження традиційних українських виробничих об'єднань дніпровських лоцманів і чумаків. У наш час вони набули статусу бібліографічної рідкості й стали раритетними. Актуалізація «забутого» доробку в сучасній історіографії є нагальним завданням української науки. Одним із перших кроків у цьому напрямі було видання колективної праці «Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії»⁹⁸⁵. Продовженням ініціативи стало впорядкування нової книги — «Чумак. Студії з історії та історіографії»⁹⁸⁶, що вийшла друком 2024 року (рис. 1). Реалізація наукового проекту стала можливою завдяки багаторічній праці доктора історичних наук, професора Київського столичного університету імені Бориса Грінченка В. Андреева, який тривалий час вивчав інтелектуальну спадщину голови Комісії при ВУАН В. Петрова.

Рис. 1. Фото обкладинки до книжки «Чумак. Студії з історії та історіографії»

⁹⁸⁵ Дніпровські лоцмани: нариси з історії та історіографії / [Андреев В., Білівненко С., Белов О. та ін.]. Херсон: Вид-во «ХДМІ», 2012. 352 с.

⁹⁸⁶ Чумак. Студії з історії та історіографії / Ред. кол. В. Андреев (голов. ред.), С. Андреева, С. Білівненко, Р. Додонов, С. Телюпа. Київ: Крок, 2024. 290 с.

В огляді публікації визначений інформаційний потенціал, історіографічна й фольклористична значущість сучасних едіцій праць українських учених, репресованих у тоталітарному СРСР. Об'єктом аналізу є републікація наукових матеріалів, опублікованих 1931 року Етнографічною комісією при ВУАН (за редакцією А. Лободи і В. Білого) в одному з випусків «Етнографічного вісника». Сучасна публікація доповнена архівними джерелами з наукових фондів рукописів та фотозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, що не увійшли до першого видання, але становлять цінність як науковий набуток першої третини 20 століття.

Видання «Чумаки. Студії з історії та історіографії» відзначається чіткою структурованістю. Стрункість його архітектоніки бере початок з естетично оформленої обкладинки, на якій відтворено репродукцію картини «Чумаки на відпочинку» І. Айвазовського. Такий дизайн налаштовує на зосереджений аналіз, заглиблення у зміст маловідомих наукових джерел і фольклорних текстів. Внутрішня композиція видання характеризується логічною організацією: матеріали поділено на три частини, з різною кількістю змістових елементів. Розгорнутий вступний блок забезпечує читача контекстом для розуміння результатів комплексних досліджень українських учених, що тривалий час були відсутні в науковому дискурсі. Відкриває книгу вступне слово Р. Додонова, у якому йдеться про чумацтво у контексті становлення ранньомодерної нації. Автор окреслив три етапи формування українознавчих досліджень чумаків і чумацтва, визначив внесок окремих учених у розробку цієї наукової проблеми. Запропоновані сучасникам студії Р. Додонов назвав досягненням декількох генерацій дослідників чумацької проблематики всіх етапів, що спонукатиме до подальших пошуків і досліджень.

У стислій передмові В. Андреев висвітлив процес формування видання (від концептуалізації до опублікування) та подякував всім, хто допомагав дружньою порадою, критичним зауваженням, науковим спостереженням. Особливої уваги заслуговує особистісне начало в науковому дискурсі автора передмови, посвідчене присвятою: «Пам'яті Анатолія Васильовича Бойка ПРИСВЯ-

ЧУЄТЬСЯ». Усе це демонструє глибоку повагу до старшого товариша, створює емоційний і довірливий зв'язок між науковцем, його колегами та потенційними читачами.

У розлогій розвідці «Етнографічна комісія при ВУАН під керівництвом Віктора Петрова: науково-дослідний проєкт вивчення чумацтва» В. Андреев і С. Андреева наголосили на безпрецедентній за своїми масштабами діяльності Етнографічної комісії при ВУАН під керівництвом А. Лободи і В. Петрова, численних експедиціях у межах України й за кордоном, відрядженнях до наукових установ колишнього СРСР. Результатами активної наукової діяльності стали два томи «Матеріалів до вивчення виробничих об'єднань»⁹⁸⁷.

Інтерес до української історії та культури в першій третині 20 століття був покликаний до життя активними процесами національного відродження. Етнографічна комісія, попри відмежування від «буржуазних традицій», продовжила працю своїх попередників у царині збирання та систематизації етнографічних і фольклорних матеріалів, зокрема тих, що стосувалися торговельно-візницького промислу — чумацтва. Добре знаними були дослідження «Чумаки» (1856) і «Нравы и обычаи украинских чумаков. Очерки четырех времен года в Малороссии» (1857) Г. Данилевського⁹⁸⁸, «Чумак в народных песнях: Этнографический очерк» (1872) і «Чумацкія народныя песни» (1874) І. Рудченка⁹⁸⁹, «Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм» (1881) Ф. Щербини⁹⁹⁰, «К истории слободско-украинского чумачества» (1884) М. Сумцова⁹⁹¹, «Чумацтво на Україні: історично-етнографічні нариси» (1928) В. Букатевича⁹⁹² тощо. Використовуючи надбання попередників, а головню систематизовані матеріали, отримані під час польових досліджень, і розроблені методологічні підходи, детально описані в «Програмі для збирання відомостей про чумаків від останніх чумаків або їхніх родин» В. Ляскоронського⁹⁹³, Етнографічна комісія здійснила комплексний аналіз чумацтва як багатоаспектного історико-культурного феномену. Дослідники розглядали чумацький промисел не тільки в економічних аспектах, але і як комплексне соціокультурне явище, що акумулювало традиційні практики, звичаєве право, релігійні уявлення, фольклорні тексти, професійну лек-

⁹⁸⁷ Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Вип. 1. Дніпровські лоцмани. *Збірник Історико-Філологічного відділу Української Академії Наук*. Київ, 1929. 131 с.; Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Вип. 2. Чумацтво. *Збірник Історико-Філологічного відділу Української Академії Наук*. Київ, 1931. 129 с.

⁹⁸⁸ Данилевский Г. Нравы и обычаи украинских чумаков. Очерки четырех времен года в Малороссии. *Библиотека для чтения*. 1857. Т. 142–143. С. 119–158.

⁹⁸⁹ Рудченко И. Чумак в народных песнях: Этнографический очерк. *Вестник Европы*. 1872. Кн. 9. С. 208–238.

⁹⁹⁰ Щербина Ф. Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм. Одесса: Изд. С. Ф. Шаповалова, 1881. 379 с.

⁹⁹¹ Сумцов Н. К истории слободско-украинского чумачества. *Киевская старина*. 1884. № 3. С. 493–498.

⁹⁹² Букатевич В. Чумацтво на Україні: історично-етнографічні нариси. [Одеса], [1928]. 89, [1] с.

⁹⁹³ Ляскоронський В. Програма для збирання відомостей про чумаків від останніх чумаків або їхніх родин. Б. д. Машинопис. НАФР ІМФЕ. Ф. 1–3. Од. зб. 77. 10 арк.

сику чумаків тощо. Зазначений підхід виявився продуктивним, оскільки забезпечив формування об'єктивного уявлення про чумацтво як традиційну форму українського промислу й породжені ним елементи української матеріальної та духовної культури.

У своїй статті подружжя Андреевих окреслило внесок В. Білого, В. Петрова, Н. Букатевича, Я. Риженка та інших у формування змісту другого тому матеріалів до вивчення виробничих об'єднань. Окрему увагу автори приділили аналізу різножанрового матеріалу, друк якого був відхилений з різних причин, а саме: розвідці про чумакування Н. Малечі, кресленню чумацького возу Є. Артюхова, малюнкам К. Терещенка тощо. Не залишилися поза увагою В. Андреева та С. Андреевої наукові «реверанси» тогочасних науковців на адресу чинної радянської влади, їхня критика українського буржуазного націоналізму, зрештою, таврування окремих колег. Автори статті наголосили, що радянська система сприймала різні прояви чумацтва як ворожу ідеологію, пов'язану з відвічним прагненням до волі, збереженням українських традицій та історичної пам'яті. Невипадково видання матеріалів 1931 року не набуло широкого розголосу в наукових колах, а окремі його упорядники зазнали репресій. Готуючи публікацію до друку, автори наголосили, що йдеться не стільки про цікавий історіографічний факт, скільки про маловідоме джерело вивчення історії, етнографії та фольклору України.

Після вступного блоку подано частину I «Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. Чумаки (1931)», у якій композиційно об'єднані етнографічні статті та фольклорні матеріали В. Білого, А. Димінського, І. Галюна, Н. Букатевича і Я. Риженка, що розкривають багатогранність історичного, матеріального й духовного виміру одного з найбільш значущих професійних об'єднань українців — чумацького промислу. Так, у статті «Уваги до чумацького фольклору» Володимир Білий крізь призму соціологічного аналізу докладно схарактеризував методологічні засоби, якими користувалися українські етнографи 19 століття в дослідженнях про чумаків. Зосередженість виключно на описі чумацького побуту, відсутність комплексного підходу до чумацького фольклору, поверховість і розпорошеність тогочасних спостережень вдалося компенсувати І. Рудченку, який уперше зробив спробу кодифікувати чумацькі пісні. На противагу цьому автор допису констатував, що запропоновані до друку матеріали, з одного боку, фіксують записаний безпосередньо в чумацькому середовищі фольклор, а з іншого — розглядають його комплексно, крізь призму чумацької економіки. Дослідник на-

голосив на потребі створення наукового апарату фольклорних записів, супровідної аргументації окремих текстів тощо.

Зважаючи на вплив радянської атмосфери початку 1930-х років на українську науку, варто зазначити, що окремі твердження вченого були тенденційними. Це проявилось у наголошенні класової ідеалізації та викривленні реальних соціальних відносин у представленому фольклорному матеріалі. Зокрема, В. Білий чумаків зараховував до заможної суспільної групи, що накопичувала капітали та усвідомлювала свій соціальний статус. Використання ним цитат із праць К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна для обґрунтування окремих тверджень щодо фольклоризованих фактів історії розвитку капіталізму та ідеалізації чумацтва у «куркульській» легенді викликає критичне ставлення сучасних дослідників. Погляд на чумацтво як абсолютну ціннісну соціальну групу радянський вчений вважав неприйнятним, що відображено у вживанні ним термінів: «чумак-власник», «чумак-глитай», «ворожа, куркульська ідеологія», «чумак [...] шкідливе явище», «марксистське вивчення чумацького промислу», «ідеалістичні міти про фольклор».

В. Білий намагався аналізувати фольклорні твори про чумаків, враховуючи соціальний контекст, тобто зв'язок із властивими 19 століттю суспільними відносинами, «класовою боротьбою», економічними умовами тощо. Усе це призвело до псевдонаукових висновків: «У цьому коротенькому вступі ми хотіли показати, як змалювала себе у фольклорі одна група сільської буржуазії, яку глитайську легенду в формі чумацьких пісень і переказів вона витворила. Нижче ми покажемо, що націоналістичні етнографи, власне кажучи, як наукову доктрину, повторили куркульську легенду, що її склало про себе заможне чумацтво»⁹⁹⁴. Попри недоліки соціологічного підходу вченого до вивчення чумацького фольклору, наукова значимість цієї розвідки безсумнівна, оскільки містить не тільки фактичний уснопетичний матеріал, а й дає змогу проаналізувати історичний контекст, у якому цей матеріал збирали й досліджували.

У передмові до статті «Література про чумаків» В. Білий зауважив, що націоналістична етнографія минулого періоду не спромоглася дати синтетичну характеристику чумацтва, оскільки використовувала не соціологічні, а етичні категорії⁹⁹⁵. Дослідник вказав на лакуни, характерні для праць І. Воронова, В. Пассека, В. Антоновича, М. Костомарова, А. Скальковського, І. Рудченка, Г. Данилевського та багатьох інших про чумацтво, що з'явилися в 19 столітті: відсутність розуміння чумака як окремої ланки системи товарного

⁹⁹⁴ Чумаки. Студії з історії та історіографії. С. 46.

⁹⁹⁵ Там само. С. 50.

господарства, належності чумацтва до сільської буржуазії з певною економічною вагою тощо. Водночас автор не проминув дорікнути попередникам у класовій тенденційності: «Саме їм, народникам-етнографам, представникам націоналістичної дрібної буржуазії, ми повинні “завдячувати” глитайською легендою про чумака — лицаря добра й справедливості»⁹⁹⁶. Заради істини маємо визнати, що у статті В. Білий зробив досить розлогий аналіз нагромадженої тогочасною етнографією і фольклористикою наукової літератури про чумацтво і, попри свою ідеологічну ангажованість, вказав на здобутки попередників: фактичні дані про соціальний стан чумаків (скарбові селяни, однодворці, козаки, міщани, пани, попи, багатії); свідчення про чумаків як особливий психофізичний тип (своєрідну касту); спостереження над диференціацією чумацького середовища (чумаки-купці, чумаки-транспортери); економічні дані про чумацький побут тощо.

Досить скромно в статті проаналізовано здобутки радянського краєзнавчого руху. Автор обмежився розглядом праці «Чумаки на Україні» (1928) Н. Букатеви́ча, якому закидав зачарування «запорозьким гіпнозом» народницької етнографії, тобто «згаслої націоналістичної теорії»⁹⁹⁷. Своїм основним науковим завданням В. Білий ставив викорінення з ужитку тієї концепції чумацтва, яку дала «українська націоналістична етнографія», розвінчання «глитайської легенди націоналістичних, дрібно-буржуазних етнографів про чумаків-лицарів»⁹⁹⁸, спонукав дослідників вивчати архівні матеріали, записувати оповідання ще живих чумаків, збирати відомості про подальшу долю їхніх капіталів.

Переконаливо можемо стверджувати, що наукова діяльність В. Білого була неоднозначною. З одного боку, вчений прагнув збирати і вивчати емпіричний матеріал, з іншого, його дослідницькі практики залежали від політичної кон'юнктури в СРСР, тож зазнали значної ідеологічної детермінації та відобразили особливості розвитку української етнографії та фольклористики в умовах тоталітаризму. Проте аналізована розвідка є важливим джерелом для вивчення історії української уснопоетичної творчості в ситуації ідеологічної кон'юнктури. Звертає на себе увагу застереження, подане у примітках до статті, про відмежування тогочасної Етнографічної комісії від буржуазних

традицій попередників (П. Чубинського, М. Сумцова, Ф. Вовка, М. Гнатюка, М. Грушевського) і колишніх керівників цієї наукової установи (А. Лободи й А. Кримського). Запевнення у лояльності до офіційної ідеології, ув'язка науково-дослідного процесу з практикою соціалістичного будівництва неухильно вели до «вивчення» досвіду нових виробничих об'єднань — «електро-арматурної виробні в Києві, сталінських та луганських виробень, окремих колгоспів»⁹⁹⁹. У планах було також опрацювання марксистської схеми історії етнографії України, «боротьба з епігонами буржуазної етнографії та застосування етнографічних студій до практичної антирелігійної роботи»¹⁰⁰⁰. Ідеологічні догми не запобігли переслідуванням В. Білого з боку тоталітарного режиму — він, як і багато інших науковців, став жертвою репресивної системи.

Наступний масив текстів у книзі складають фольклорні польові матеріали (переважно народні оповідання і перекази), зафіксовані на Звенигородщині Софією Терещенко. Тут подано опис чумацької садиби, інформацію про поширення чумацтва в краю; детально схарактеризовано чумачку (похідне господарство), зокрема будову чумацьких возів; подорожній побут чумаків, їхній одяг; збори на зимівлю; предмети і крам для чумацького торгу; дорожні пригоди; ставлення чумаків до панщини, паровишників (утікачів від панщини, що допомагали чумакам під час подорожі), наймитів тощо. Згадки конкретних назв регіонів, населених пунктів і природних об'єктів (Херсонщина, Крим, Одеса, Миколаїв, Вознесенськ, Дін, легендарний острів Тавань¹⁰⁰¹ тощо) у фольклорних записах про чумаків допомагають в загальних рисах скласти уявлення про шляхи, якими вони подорожували, краї, до яких сягали чумацькі валки. Усе це дає змогу дослідити чумацький спосіб життя та їхню соціальну організацію, сприяє розумінню ролі чумаків в економічному та культурному розвитку регіону.

В окремих записах подано характеристику фізичного й психічного здоров'я, етичної поведінки, родинних стосунків чумаків. Заслужують на увагу тексти про дружин чумаків («чумачих»), які відігравали важливу роль у житті чумацької спільноти. Їхній статус у родині не обмежувався лишень домашніми обов'язками, а був авторитетним і впливовим. Чумачихи мали певну неза-

⁹⁹⁶ Чумаки. Студії з історії та історіографії. С. 95.

⁹⁹⁷ Там само. С. 97.

⁹⁹⁸ Там само.

⁹⁹⁹ Там само. С. 106

¹⁰⁰⁰ Там само.

¹⁰⁰¹ У минулому острів Тавань відігравав важливу роль як транспортний вузол, оскільки на його території розташовувалася одна з найдавніших дніпровських переправ — Таванська (відома також як Казикерменський перевіз, Бериславський чумацький тракт). Під час будівництва Каховської ГЕС у 1950-х роках острів було затоплено. Після руйнування греблі внаслідок воєнних дій Російської Федерації 06 червня 2023 року острів Тавань знову став доступним для візуального споглядання.

лежність в ухваленні рішень і веденні родинних справ, за відсутності чоловіків мали змогу діяти самостійно. Найбільш заповзятливі з них займалися торгівлею, продавали привезені чумаками товари. Ці записи потверджують, що в чумацькій спільноті українська жінка відігравала значно вагомішу роль, ніж це відображено в традиційних уявленнях про гендерні ролі в українському минулому. Її статус у громаді був значним, незалежним і впливовим.

Польові фольклорні записи — це не просто тексти, а справжні «живі голоси» бувалих чумаків та їхніх родичів, які в подробицях передали особливості чумацького життя, діалектні особливості їхнього мовлення, професійну лексику, зрештою, емоційний стан, що робить ці матеріали унікальними документами епохи.

Записи містять чимало свідчень про любов степових мандрівців до пісні. Старий чумак Федченко зізнався: «...тоді було то й не чумак, хто не співає або на супілку не грає»¹⁰⁰². Тож наступний масив текстів представляє у рецензованій книзі записані на Звенигородщині чумацькі пісні.

Більшість текстів відтворює своєрідність способу життя степових торговців, зокрема їхні страждання від нападів розбійників («Смутний, хмурний чумацький отаман...»), «Ой, не стелися, зелений шпоришу...»); смерть чумака, спричинену хворобами чи іншими факторами («Ходив чумак сім літ по Дону...»), «Ой, годувала удівонька сина...», «Ой, у степу криниченька...», «Гей, заходить сонечко...»), долю чумакової дружини («Пішов чумак у дорогу...», «Ой, за гайком зелененьким...»). В окремих текстах головним персонажем є чумак-гуляка, який не бажає вести господарські справи, дбати про корм для волів, виявляє схильність до марнотратства («Ой, нема вдома мого пана...»), «Ой, косить сірома та й у степу сіно...», «А в Києві на риночку...», «Їхав чумак у дорогу...»). Цікавими видаються три тексти пісень моторного складу, які наближаються до танцювальних форм, але разом із тим зберігають суто вокальну манеру інтонування («Чумаче, чумаче, чого зажурився...», «Ой, чумаче, чумаче...», «Сидить пугач на лозині...»).

Суттєвим з наукового погляду доповненням до течки чумацьких пісень є «Бібліографічні нотатки до “Чумацьких пісень”» Д. Галаган, які містять цінну інформацію про варіанти цих текстів, зафіксовані у збірниках інших фольклористів. Найбільш поширеними є варіанти пісень «Ой, горе тій чайці, горе їй, небозі...», «Ходив чумак сім літ по Дону...», «Ой, чумаче, чумаче...». Маловідомими є тексти пісень «Гей, болять ручки, ой, болять ніжки...», «Ой, годувала удівонька сина...», «Щука риба по пісочку...», «Чумаче, чумаче, чого зажурився...», «Сидить пугач на ло-

зині...» та інших. Можемо стверджувати, що такий стан справ пов'язаний, по-перше, з тим, що чимало пісень не було зафіксовано фольклористами, тому могли вціліти в обмеженій кількості. По-друге, на збереження цього масиву текстів вплинули зміни в соціально-економічному житті України, зокрема занепад чумацького промислу; деякі пісні ставали менш актуальними, їх рідше виконували, що призвело до забуття. Отже, варіативність чумацьких пісень стала результатом складної взаємодії між усною традицією, популярністю тематики, регіональними відмінностями й історією наукової фіксації та вивчення.

Упорядники доповнили видання розвідкою «Описание чумацкого промысла Киевской губ. Звенигородского у., Лысянской вол., с. Орлов. С 1860 по 1892 год» (1894) Андрія Димінського. Такий підхід уможливив порівняння комплексного дослідження чумацтва кінця 19 століття зі збрутками Етнографічної комісії при ВУАН у цій царині. Вчений-етнограф зафіксував інформацію про вигляд постійного і тимчасового місць проживання чумаків, їхнє подорожнє життя та взаємодію між окремими членами чумацької валки. У тексті міститься чимало деталей про побут, звичаї, традиції, соціальну структуру чумацької валки: розподіл ролей, ухвалення важливих рішень, розв'язання конфліктів, вибори отамана тощо. Отаманові довіряли громадську касу, він розпоряджався майном і волами померлих у дорозі чумаків, призначав вартових і кашоварів. Ватаг міг накладати матеріальні та моральні стягнення на недбайливців, зокрема виносив попередження, призначав позачергове вартування чи покарання батогами, змушував відшкодовувати матеріальні чи грошові збитки. Тож спостереження і висновки А. Димінського дають змогу зрозуміти, як чумаки мислили, відчували й поводитися як соціальна група.

Цінним із наукової точки зору є записаний Іваном Галюном від двох солеників-бувальців матеріал «Пережитки чумацтва на Роменщині». Спираючись на власний досвід, чумаки розповіли про особливості промислу на Сумщині: його зародження; торгівлю червоною сіллю, рибою, ікрою, тютюном, хлібом і щетиною; ціни на продукцію; доходи від чумакування тощо. В усних свідченнях розповідачів зафіксовано чумацькі прикмети, що регулювали їхню господарську практику. Переважно це зразки народного прогностики, що склався у чумацькому середовищі протягом тривалих спостережень за довкіллям і погодою. Осібно наголошено на прикметах про негоду, які дошкуляли чумакам у дорозі: «...коли роси нема вранці, то завтра дощ буде. Теж коли жаби скакають по дорозі, то завтра дощ буде. Коли польові миші риються та тріщать в снопах,

¹⁰⁰² Чумаки. Студії з історії та історіографії. С. 133.

то це на дощ. Коли червоне сонце заходить, то це на дощ з вітром. Коли місяць окружається в хмарах, то це літом на дощ; а коли ясні, то на годину (погожий день. — *Авт.*). Коли воли хвостом махають та на спину хвосту кладуть, то на дощ. Коли вівці на паші хляпають вухами та головою крутять, то на дощ. Коли журавель або два летять та крукають, то це на дощ...»¹⁰⁰³ Окрім прикмет про погоду, І. Галюн зафіксував чумацькі пісні, у яких розповідалося про чумака з добрим заробітком, що гуляє з ярмарковими крамарками («Про Максима Дряпіку»); ледачого чумака, який не дбав про своїх волів («Про чумака Макара»); чумака, який гуляє в кременчуцькому шинку, де торгує «шинкар прегидкий» («Продав чумак в Кременчуці тараню й чахоню...»); чумацького отамана («Рано-рано сонечко зіходе...»); смерть молодого чумака в дорозі («Що й у полі нова криниця»); засторогу виходити заміж за чумака, який проводить тривалий час у мандрах («Ой, за гаєм зелененьким»), тощо. Пісенна спадщина залишалася важливим джерелом для дослідження окремих аспектів складного чумацького ремесла.

Розділ «Чумацтво в I пол. XIX сторіччя» складають матеріали Одеського краевого архіву, зібрані та упорядковані Назарієм Букатевичем, з-поміж яких — рапорти управителя Кримської соляної експедиції Самойлова, листування таврійського генерал-губернатора з Міністерством внутрішніх справ, справи канцелярій Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторств тощо. Науковець здійснив детальний аналіз природно-географічних і соціально-економічних факторів, що впливали на соціально-економічний стан Новоросійського краю, з'ясував їхнє значення для розвитку чумацького промислу. У дослідженні автор детально розглянув економічні відносини між чумацькими артілями, урядовими структурами та місцевим дворянством. Н. Букатевич проаналізував заходи урядових структур, спрямовані на регулювання торгівлі та запобігання недобросовісній цінній політиці щодо кримської солі з боку російських купців-перекупників, зокрема через створення соляних складів і встановлення фіксованих цін. Окрему увагу дослідник приділив формам опору з боку чумаків вказаним проявам корупції та зловживанням чиновників у соляній промисловості.

Матеріали Полтавського краєзнавчого історичного музею і Полтавського крайового історичного архіву склали основу розвідки «До економіки чумацтва на Полтавщині у другій половині XIX ст.» Якова Риженка. Документи свідчать, що з Полтавської губернії, окрім зернових культур, експортувалися технічні культури (коноплі, тютюн), продукти харчової промисловості (цукор, мед, спиртні напої), текстильні (полотно), шкі-

ряні та хутряні вироби, вироби деревообробної та гончарної промисловості, а також продукція промислових підприємств Полтави і Кременчука (переважно сільськогосподарські машини). Транспортування товарів здійснювалося чумацьким візництвом, оскільки залізничне сполучення було відсутнє. Наводяться статистичні дані 1862 року про кількість волових возів, найбільше число яких зосереджувалася в Золотоніському, Гадацькому і Кобеляцькому повітах. Автор розглядав Золотоніський повіт як головну локалізацію чумацтва в краю. Дослідження Я. Риженка надає цінну інформацію про економічні аспекти чумацтва. Зокрема, автор розробив таблиці, що дають змогу порівняти ціни на товари традиційної чумацької номенклатури в різних регіонах, визначити рівень прибутковості чумацького промислу, виявити основні осередки чумацької торгівлі. Крім того, він проаналізував вплив капіталістичних відносин 1870-х років на промисел, економічні інтереси місцевих чумаків і роль чумацької торгівлі на полтавських ярмарках. Важливим джерелом інформації стали спогади колишніх чумаків, де зафіксовано інформацію про вартість чумацького реманенту та провіанту.

Архівна справа середини 18 ст. з фонду українського етнографа Лева Падалки (Полтавський державний музей), що мала неабияке значення для осмислення особливостей чумацького промислу в тій добі, лягла в основу розвідки «До історії чумацтва на Україні в середині XVIII ст.» Я. Риженка. Архівний текст автор подав у повному обсязі, зберігаючи характерні риси давнього рукопису. В основі справи — низка документів, що проливає світло на поїздку дочки Параски Корніхи до рідного дядька у Бахмут і повернення додому. Справа цікава не приватними подробицями згвалтування беззахисної дівчини під час цієї подорожі, а важливими свідченнями про соціальну неблагонадійність й аморальність окремих представників чумацького промислу, що негативно впливало на загальний імідж усієї соціальної групи.

Ілюстративний матеріал у виданні дає повне уявлення про землевпорядкування с. Орлів на Звенигородщині, конструкцію чумацького возу, будову основних вузлів мажі, предмети чумацького побуту, зрештою, типи чумаків із села Вереміївка Золотоніського повіту Київського намісництва.

Частину II книги складають зібрані, але раніше неопубліковані матеріали Етнографічної комісії при ВУАН. Публікація забезпечує їхнє збереження та доступність для сучасних дослідників, передовсім істориків, етнографів і широкої громадськості. Основу розвідок «Матеріали до чумацької демонології» В. Білого та «Чумаки»

¹⁰⁰³ Чумаки. Студії з історії та історіографії. С. 186.

Н. Малечі склали матеріали, зафіксовані під час польових поїздок. У першому випадку це 23 записи демонологічних легенд і переказів, у другому — 3 перекази про чумацтво із с. Дубешні на Чернігівщині. Дослідники записали спогади старих чумаків про особливості функціонування промислу на Полтавщині та Чернігівщині. Аналіз фольклорних текстів дав змогу з'ясувати, що комплекс вірувань і уявлень чумаків, пов'язаних з небезпеками й надприродними силами, які супроводжували їхні тривалі подорожі безкраїми й безлюдними просторами, зафіксовані переважно в міфологічних легендах і переказах. Природні феномени, зокрема вихори й міражі, були типовими явищами південноукраїнських степів, однак набували в інтерпретації чумаків міфологічного значення. У записаних текстах фігурує «нечиста сила», що постає в різноманітних антропоморфних формах: вихору, великої копиці, антропоморфного створіння із зеленими очима, що сягає розмірів церкви. З епідемією чуми, що прийшла з Криму, чумаки зіткнулися одними з перших з-поміж українців, що також відобразилося в їхньому фольклорі та демонологічних уявленнях. Чума постає у персоніфікованому образі «синьої дівки». У фольклорних текстах зафіксовано також випадки наділення чумаків-мандрівників надприродними атрибутами. Так, у народній уяві сформувався міфологічний образ чумака, який здійснює «аеронавігацію» на возі, запряженому волами, щоб посипати сіллю українські села. Окрім текстів містять унікальну інформа-

цію, що доповнює відомі уявлення про культуру і світогляд чумаків. Усе це може стимулювати нові дослідження в галузі етнографії, фольклористики та інших дисциплін.

Доповнили етнографічні та фольклорні матеріали у виданні креслення чумацького возу зі Звенигородщини, виконані Євгеном Артюховим, та ілюстрації предметів чумацького побуту, чумацької валки, чумаків у шинку й на відпочинку тощо, створені Софією Терещенко, які наразі зберігаються в НАФР ІМФЕ.

Таким чином, републікація етнографічної, фольклористичної та фольклорної спадщини, зібраної та частково опублікованої у 1930-х роках Етнографічною комісією при ВУАН, здійснена під керівництвом професора В. Андреева, є важливим внеском до масиву джерел для сучасних вітчизняних досліджень. По-перше, вона відновлює доступ до праць українських учених, репресованих тоталітарним режимом та повертає до наукового обігу цінні матеріали, вилучені з ідеологічних міркувань. По-друге, етнографічні та фольклорні джерела, зібрані у 1920–1930-х роках, збагачують знання сучасних поколінь про культуру й традиції українського народу, сприяють усвідомленню національної ідентичності та збереженню культурної спадщини. Окрім того, ці видання відіграють ключову роль у відновленні історичної справедливості, демонструють незламність української науки та її внесок у світову культуру як у роки тоталітарного СРСР, так і в незалежній Україні.

Дата надходження до редакції: 15.03.2025 р.

Дата схвалення до публікації: 29.03.2025 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Наукове видання

Київські історичні студії

Kyiv Historical Studies

2025, 1 (20)

Науковий журнал
Scientific journal

Науково-методичний центр видавничої діяльності
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

Завідувачка НМЦ видавничої діяльності
Марія ПРЯДКО

Відповідальна за випуск
Антоніна ДАНИЛЕНКО

Над виданням працювали
Ольга МАРЮХНЕНКО, Людмила ПОТРАВКА,
Людмила СТОЛІТНЯ, Тетяна НЕСТЕРОВА,
Вікторія СКРЯБІНА

Кубаg.edu.ua

Підписано до оприлюднення на вебсайті видання 10.06.2025 р.

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8052 від 29.01.2024 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі «Інтернет» без письмового дозволу Київського столичного університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.